

تذکروں کا تذکرہ نمبر مئی و جون سالنامہ ۱۹۶۴ء

مولفہ و مرتبہ
فرمان فتحپوری

دس روپے

نگارِ پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکلر نمبر ڈی/ایف۔ یو پی۔ — بی ۳۶۶۹ — ۶۸ محکمہ تعلیم کراچی
پرنٹر پبلشر۔ عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت۔ عالم علی خاں

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

فہرست

مدیر اعلیٰ - نیاز فتحپوری

۴۳ واں سال	فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء	شمارہ ۵ و ۶
۱۔ حرف اول	نیاز فتحپوری	۵
۲۔ ملاحظات	فرمان فتحپوری	۶
۳۔ اردو شعرا کے تذکرے اور تذکرہ نگاری	"	۷
۱۔ فارسی تذکروں کی قدامت	"	۷
۲۔ فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ	"	۹
۳۔ فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل	"	۱۱
۴۔ فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت	"	۱۲
۵۔ اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ	"	۱۴
۶۔ تذکرہ نگاری کے محرکات	"	۱۷
۷۔ اردو شعرا کے تذکروں کی تعداد	"	۲۲
۸۔ اردو تذکروں کی قسمیں	"	۲۸
۹۔ اردو تذکروں کی معنوی حیثیت	"	۲۹
۱۰۔ اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت	"	۳۲
۱۱۔ تذکروں کی سوانحی اہمیت	"	۳۶
۱۲۔ تذکروں کی تاریخی اہمیت	"	۳۹
۱۳۔ تذکرہ نگاری کیا ہے ؟	"	۴۰
۴۔ شعرائے اردو کے تذکروں کا تعارف	"	۴۱
۱۔ نکات الشعرا از میر تقی میر مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	"	۴۱
۲۔ گلشن گفتار از حمید الدین آبادی مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	"	۴۳

۴۴	فرمان فچوری	۳- تحفۃ الشعرا از افضل بیگ قاضی مرقوم ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)
۴۶	"	۴- ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مرقوم ۱۱۶۶ھ مطابق ۱۷۵۳ء (فارسی)
۴۸	"	۵- مخزن نکات از قیام الدین قائم مرقوم ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)
۵۱	"	۶- ریاض حسنی از عنایت اللہ فوت مرقوم ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)
۵۴	"	۷- چہستان شعرا از لکھمی نرائن شفیق مرقوم ۱۱۷۵ھ مطابق ۱۷۶۲ء (فارسی)
۵۸	"	۸- طبقات الشعرا از قدرت اللہ شوق مرقوم ۱۱۸۸ھ مطابق ۱۷۷۴ء (فارسی)
۳۳۸	"	۹- بہار و خزاں از بہار الدین حسین خاں عروج قبل ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)
۶۳	"	۱۰- تذکرہ شعرائے اردو از میر حسن دہلوی مرقوم ۱۱۸۸-۹۲ھ مطابق ۱۷۷۴-۸۰ء (فارسی)
۶۸	"	۱۱- گل عجائب از اسد علی خاں تنہا مرقوم ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)
۷۰	"	۱۲- تذکرہ شورش از سید غلام حسین شورش مرقوم ۱۱۹۳ھ مطابق ۱۷۷۹ء (فارسی)
۳۴۰	"	۱۳- مسرت افزا از ابوالحسن مرقوم ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)
۳۴۱	"	۱۴- گلشن سخن از مرزا کاظم مبتلا کفوی مرقوم ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)
۷۳	"	۱۵- گلزار ابراہیم از محمد ابراہیم خاں خلیل مرقوم ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء (فارسی)
۷۸	"	۱۶- تذکرہ ہندی از غلام ہمدانی مصحفی مرقوم ۱۲۰۹ھ مطابق ۱۷۹۶ء (فارسی)
۸۱	"	۱۷- عیار الشعرا از خوب چند ذکا مرقوم ۱۲۱۳ھ مطابق ۱۷۹۹ء (فارسی)
۹۳	"	۱۸- تذکرہ عشقی از حبیب الدین عشقی مرقوم ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء (فارسی)
۹۷	"	۱۹- گلشن ہند از مرزا علی لطف مرقوم ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء (اردو)
۹۹	"	۲۰- عمدہ منتخبہ از اعظم الدولہ سرور مرقوم ۱۲۱۶-۱۹ھ مطابق ۱۸۰۱-۴ء (فارسی)
۱۰۹	"	۲۱- مجموعہ الانتخاب از شاہ کمال مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۴ء (فارسی)
۱۱۱	"	۲۲- ریاض الفصحا از غلام ہمدانی مصحفی مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء (فارسی)
۱۱۵	"	۲۳- تجوید لغز از قدرت اللہ قاسم مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء (فارسی)
۳۴۷	"	۲۴- تذکرہ بے جگر از خیراتی لعل جگر مرقوم ۱۲۲۱-۵۱ھ مطابق ۱۸۰۶-۳۶ھ (فارسی)
۱۲۳	"	۲۵- دیوان جہاں از بینی نرائن جہاں مرقوم ۱۲۲۲ھ مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)
۳۴۳	"	۲۶- طبقات سخن از غلام محی الدین مبتلا میرٹھی مرقوم ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)
۳۴۷	"	۲۷- تذکرۃ الشعرا از ابن امین طوفان مرقوم ۱۲۲۴-۵۱ھ مطابق ۱۸۰۸-۳۵ھ (فارسی)
۱۲۶	"	۲۸- دستور النفاحت از احمد علی خاں یکتا مرقوم ۱۲۲۹ھ مطابق ۱۸۱۴ء (فارسی)
۱۲۸	"	۲۹- گلشن بے خار از مصطفیٰ خاں شیفتہ مرقوم ۱۲۵۰ھ مطابق ۱۸۳۴ء (فارسی)
۱۳۷	"	۳۰- تاریخ ادب ہندوستانی از نگار ساں داسی مرقوم ۱۲۵۶-۸۷ھ مطابق ۱۸۳۹-۶۰ء (فرانسیسی)
۱۷۰	"	۳۱- انتخاب دواوین از امام بخش صہبائی مرقوم ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۴ء (اردو)

۱۷۱	فرمان فتحپوری	۳۲ - مدائح الشعرا	از عنایت حسین خاں مجبور مرقومہ ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۳ء (فارسی)
۱۷۳	"	۳۳ - تذکرہ بہار بے خزاں	از احمد حسن سحر مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (فارسی)
۱۷۵	"	۳۴ - گلستہ نازینیاں	از کریم الدین مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)
۱۷۷	"	۳۵ - گلستان بے خزاں	از قطب الدین باطن مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)
۱۸۹	"	۳۶ - خوش معرکہ زیبا	از سعادت خاں ناصر مرقومہ ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ء (اردو)
۲۰۰	"	۳۷ - طبقات الشعراء ہند	از کریم الدین وفیلین صاحب مرقومہ ۱۲۶۳ھ مطابق ۱۸۴۷ء (اردو)
۲۰	"	۳۸ - مخزن شعرا	از نور الدین خاں فائق مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۲۱۲	"	۳۹ - سراپا سخن	از محسن علی محسن مرقومہ ۱۲۶۹ھ مطابق ۱۸۵۲ء (اردو)
۲۲۳	"	۴۰ - یادگار شعرا	از اشپرنگر مرقومہ ۱۲۶۹ھ مطابق ۱۸۵۳ء (انگریزی)
۲۲۳	"	۴۱ - گلشن ہمیشہ بہار	از نصر اللہ خاں خودجوی مرقومہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۴ء (فارسی)
۲۵۰	"	۴۲ - گلستان سخن	از قادر بخش خاں صابر مرقومہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۵ء (اردو)
۲۵۸	"	۴۳ - سخن شعرا	از عبدالغفور نسلاخ مرقومہ ۱۲۸۱ھ مطابق ۱۸۶۴ء (اردو)
۲۸۷	"	۴۴ - خزینۃ العلوم	از درگاہ پرشاد نادر مرقومہ ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)
۲۹۲	"	۴۵ - فرح بخش	از شوکت علی خاں مرقومہ ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)
۲۹۴	"	۴۶ - شمیم سخن حصہ اول	از عبدالحی صفابایونی مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)
۳۰۴	"	۴۷ - شمیم سخن حصہ دوم	از عبدالحی صفابایونی مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)
۳۰۷	"	۴۸ - انتخاب یادگار	از امیر مینائی مرقومہ ۱۲۹۰ھ مطابق ۱۸۷۳ء (اردو)
۳۱۳	"	۴۹ - عروس الادکار	از نصیر الدین احمد نقاش مرقومہ ۱۲۹۲ھ مطابق ۱۸۷۵ء (اردو)
۳۱۸	"	۵۰ - بہارستان ناز	از فصیح الدین رنج مرقومہ ۱۲۹۳ھ مطابق ۱۸۷۶ء (اردو)
۳۲۱	"	۵۱ - چمن انداز	از درگاہ پرشاد نادر مرقومہ ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ء (اردو)
	"	۵۲ - طور کلیم	از سید نور الحسن مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۳۲۴	"	۵۳ - بزم سخن	از سید علی حسن خاں مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (فارسی)
۳۳۵	"	۵۴ - آب حیات	از محمد حسین آزاد مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۳۴۸	"	۵ - فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں	
۳۵۱	"	۶ - فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ	

حرفِ اول

نیاز فحجوری

نگار کی گزشتہ ۳۴ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس سالنامہ پر اس کو جا رہا ہے اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں سوا ان چند تہیدی سطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر (التال علی الخیر کفأ علیہ) کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ فخر و مدح مجھے حاصل ہے کہ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انھوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود اس موضوع پر عرصہ سے غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے جوان کی خوشی، وہ ہی مراد ما ہوا

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۳۵ء کا سالنامہ (اردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد ہی میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ ایک شخص میں نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ وقت آتا تھا کہ نگار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کر کے صرف اسی کام میں لگ جاتا اور اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کرتا اور ان کا مطالعہ کر کے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کر لی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ کیوں نہ عہد حاضر کے مشہور غزل گو شعرا کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ۳۱ شعرا کا خود نوشت تذکرہ (سالنامہ ۱۹۳۵ء) پیش کرنے میں کامیاب ہو گیا جن میں اب صرف گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی بیس ہم سے ہمیشہ کیلئے جلا ہو گئے۔ ہر چند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کئی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس وقت تک جتنے تذکرے لکھے جا چکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضاحی استدراکات کے یکجا کر دی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں آسانیاں پیدا ہو جائیں لیکن میں تنہا اتنی محنت شاقہ برداشت نہیں کر سکتا تھا اس لئے میری یہ خواہش پوری نہ ہوئی اور وقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے آنے کے بعد فرمان صاحب نے "سالنامہ نیاز نمبر" کی طرح ظالمدلی۔

اس کے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ اشاعت سالنامہ کی رسم کو بالکل ختم کر دیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں اپنے آپ نہیں پاتا۔ لیکن جن اتفاق سے میرے عزیز و ہم وطن دوست جناب فرمان ادارہ نگار کی ذمہ داریاں نبھانے کے لئے آمادہ ہو گئے اور آئی کے ساتھ فرزند عزیز عارف نیازی جو نگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و دلچسپی لے رہے ہیں اس کو منظور نہیں کیا کہ اس دیرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے، اور اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ وہ کیا ہے۔ سراسر کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں اسے پڑھئے اور خود فیصلہ کیجئے اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی نئی حیثیت اس کے اعداد و محركات اور خدا جانے اور کتنے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہو گئی ہے جس میں بحث کے کسی پہلو کو تشنہ نہیں رہنے دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ نہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہو گا اور ہماری درگاہیں بھی اس سے مستفید ہونگی

ملاحظات

ابھی۔ نیاز نمبر کا شمار پوری طرح نہ اترتا تھا کہ ۶۴ء کے سالنامے کا نشہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ذکر آیا، دو ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے: "نکال سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالے"۔ موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے۔ لیکن جب نیاز صاحب نے اپنے پہلے دہر کا قیاس کر کے یہ فرمایا کہ "وقت کم ہے پورا سالنامہ آپ کو لکھنا ہو گا" تو میں ایک طرح کی ذہنی الجھن میں پڑ گیا۔ دساکل کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و پیچیدگی اور عدیم الفرستی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سر دست ہرگز قبول نہ کیا جائے لیکن اپنی طبیعت، نیاز صاحب کی خواہش، نگار کے سالناموں کی روایت اور غیرت علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے، کئی دن اسی تذبذب میں گزر گئے۔ آخر کار غالب کے اس شعر نے

دربلا بودن بہ از بیم بلا است
تعدریا سلبیل رُدے دریا آتش است

سہارا دیا اور میں نے سود و زیاں کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سال تصنیف، سن طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سننے سے کوئی فائدہ نہیں اور آپ اسے سنیں بھی کیوں؟ — مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ میں غالب کی طرف داری سے باز رہا اور عرفی کے اس قول کا معترف ہوتا گیا کہ "موج دریا سلبیل و تعدریا آتش است"۔

اب یہ نمبر آپ کے سامنے ہے، کیسا ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا کہنا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی کبھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کارنامہ بن کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مضحکہ خیز بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر میں زمین مسطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے ہلکی چیز کی بہ نسبت دھڑی چیز جلد اوپر سے نیچے آتی تھی۔ زندگی یکسر عاداتی تھی اور مادہ بے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائیں ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں، ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں "کائے کریم" کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق اس سے زیادہ مواد کہیں اور یکجا نہیں ہے اس لئے یقین ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کام سے رہنمائی ضرور ملے گی۔

اس میں "فہرست شعرا" شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ نمبر شاید اتنا افادی نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں پچاس سے زائد تذکرے اس سالنامے میں ضروری تھریجات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شعبہ کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہئے۔

ابتدائی مقالے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و ذمیت پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آگئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکساتی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کر کے اس سالنامے کو مزید افادی بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگاہ برفان کا شکار ہو جانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں تھن رہ گئیں۔

مجھے اس کام میں ڈاکٹر ابوالایت صدیقی، قیصر ابن حسن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت نیشنل لائبریری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحق صدیقی، یوسف سرمست، سیفی پریمی، اکبر علی خاں اور سعادت نظیر صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض ایسے محظوظوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ پروف پڑھنے کا کام معین الرحمن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیز عارف نیازی کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی کمٹن منزلیں بہ حسن و خوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا تہ دل سے شکر گزار ہوں۔

فرمان فچیوری

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہئے۔ ان تذکروں کو نظر انداز کر کے نہ تو ہم اردو زبان و ادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کر سکتے ہیں۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انھیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ و تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم مآخذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جاسکتا۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اکساتی بھی ہے اور مجبور بھی کرتی ہے۔

اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر آخر اس کے فکرو فن نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعر و ادب کی بعض دوسری اصطلاحات و اصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حسین آزاد کی آب حیات مصنفہ ۱۸۸۸ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتبہ کئے گئے ہیں۔ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین مآخذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہئے۔

”پس از اسلام نیز تا آغاز سده ششم کتابے دریں زمینه“

کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را، بہ زبان فارسی و بہ استقلال و برداشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم و ادب و شعر فراہم می آمدہ مانند کتاب یقیمۃ اللہ تعالیٰ کہ ابوالقاسم علی پسر باخرزی متوفی سال ۴۶۷ھ دیلی بنام دمیتہ القصر و عصرۃ اہل العصر برآں نوشتہ بہ ترجمہ شاعران حجاز و شام و دیار بکر و آذربایجان و عراق و دری و اصفہان و فارس و کرمان و جرجان و دہستان و استرآباد و قوس و خوارزم و خراسان و بخت و سیستان و غزنہ و اختصاص دارد

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عونی، لب الالباب مولفہ ۶۱۵ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ۔
 مشک نیست کہ دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساخته اند و چند تصنیف پرداختہ
 چوں صفت ابن سلام و طبقات ابن قتیبہ و طبقات ابن المعتز و ہیثمۃ الدھری کہ ابو منصور ثعالی
 ساخته است و دمیۃ القصر کہ تاج الروسا علی بن الحسن البخزری پرداختہ و زیۃ الزماں کہ
 شمس الدین محمود اندخودی تالیف کرد، و لکن در طبقات شعرائے عجم هیچ تالیف مشاہدہ نیا
 قتادہ است و هیچ مجموعہ در نظر نیا مدہ ۱۱۵

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخل اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری سے
 ہوتا ہے۔ صاحب راحت الصدور و آیۃ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلان کی خواہش
 پر معروف شعرائے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرائے تصویروں کے ساتھ ایک مصور تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا
 لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے مکملہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دستیاب
 تذکرے کی حیثیت سے جس تذکرے کا نام لیا جاسکتا ہے۔ وہ نور الدین محمد عونی کا لب الالباب ہے جو سرزمین پاک ہی میں
 بعد ناصر الدین قباچہ والی آج لکھا گیا ہے۔

اس میں شبہ نہیں کہ لب الالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فارسی
 شعرا زیر بحث آئے ہیں۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔

۱۔ مناقب الشعرا۔

۲۔ مجمع النوادر۔

۳۔ راحت الصدور و آیۃ السرور۔

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابوطاہر خاتونی
 کی تالیف بتایا گیا ہے۔ ابوطاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے اواخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے
 اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا ہے
 چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزینی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معایر الشعرا
 المعجم میں، ابی بکر محمد بن علی راوندی نے راحت الصدور و آیۃ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع العضا میں۔ ابوطاہر خاتونی کا
 ذکر کیا ہے اور اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں۔ لیکن مناقب الشعرا، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے
 نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے۔ علامہ عبدالوہاب قزینی جنہوں نے اس سلسلے میں تفحص و تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ
 ”فقط دلیل کہ مابعد دست داریم برائے صحت وجود چنیں کتابے از تالیف ابوطاہر خاتونی منہر است بایں کہ
 یک مرتبہ ذکر اور تذکرہ دولت شاہ شدہ است دگماں نمیکنم کہ ایں دلیل کافی باشد برائے یقین بہ صحت نسبت
 عدم تعلق و قلت تحقیق و مسامحہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازاں است کہ محتاج بیان باشد“ ۱۱۵

۱۵ دیباچہ لب الالباب ص ۱ چاپ تہران

۱۶ مقدمہ راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ۱۵۹۹ھ ص

۱۷ مقدمہ لب الالباب چاپ تہران۔

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے۔ بہت مشکل ہے بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعراء کا موضوع تذکرہ شعر و شاعری نہیں بلکہ کچھ اور ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعراء کا حوالہ بھی دیتا ہے۔ اگر مناقب الشعراء واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعراء کا حوالہ دینا غرض کہ اس کتاب کا تذکرہ الشعراء ہونا یقینی نہیں اور اگر ہو بھی تو چونکہ یہ اب تک ناپید ہے۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے اسے زیر بحث لانا مناسب نہیں۔

مجمع النوادر مولفہ ۱۰۵۵ھ بھی تذکرہ الشعراء نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام: چہار مقالہ سے ظاہر ہے، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار مصاحبین خاص یعنی دبیر، شاعر، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے۔ مقالہ دوم میں شعرو سخن کی حقیقت اور بعض شعراء کا ذکر آیا ہے، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے۔ ہاں اس سے فارسی شعراء ادب کا ایک قدیم مآخذ ضرور خیال کر سکتے ہیں جہاں تک راحت الصدور و آیتہ السرد و مصنفہ ابو بکر نجم الدین محمد بن علی راوندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرہ الشعراء کے زمرے میں نہیں آتی۔ راحت الصدور دراصل آل سلجوق کی تاریخ ہے جو ۱۰۹۹ھ میں لکھی گئی ہے۔ اس کا ایک باب ”ذکر شاعران مداح آل سلجوق و شعر ہائے آناں“

سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعراء کے قدیم مآخذات میں شمار کر سکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے۔

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعراء، مجمع النوادر اور راحت الصدور و آیتہ السرد تینوں کتابیں، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آج تک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی کا پہلا دستیاب تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے۔ اڈورڈ برادون نے بہت صحیح لکھا ہے کہ:-

”عزت اس کتاب لباب الالباب در اس است کہ دہائے تقریباً یادگار و جید است۔ اگرچہ قبل ازیں چند تذکرہ ہائے دیگر در احوال مآثر شعرائے فرس نوشتہ شدہ، دے اکثر آہنا دستخوش حوادث و پائمال مرد و زمان گشتہ، الا چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی..... در اس کتاب ہم اگرچہ ضمناً از گزشتہ از مشاہیر شعراء متقدمین ذکر رفتہ، دے مقصود اصلی مولف غیر اداں بودہ است بخلاف اس کتاب لباب الالباب کہ اصل مرام مولف ہمیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامہ شعرائے مشہور ذکرے و از افکار ابکار و منتخب اشعار ایشان بر سبیل نمونہ یادگار در صحائف کتاب خود گذارد۔“

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۱۰۶۱ھ اور ۱۰۶۲ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حسب ذیل البواب پر مشتمل ہیں۔

- اول در فضیلت شعر و شاعری
- دوم در معنی شعر از طریق لغت
- سوم در معنی آنکہ اول شعر کہ گفت
- چہارم در معنی آنکہ اول کس شعر پاری گفت
- پنجم در لطائف اشعار و زبانی عالی رتبت و صد در سامی منزلت
- ششم در لطائف اشعار و ملوک کبار و سلاطین نامدار
- ہفتم در ذکر صدور و علماء و ائمہ و فضلا
- ہشتم در ذکر لطائف اشعار شعراے کہ در عہد آل لیت و آل طاہر و آل سامان بودند
- نہم در ذکر شعراے آل ناصر
- دہم در ذکر لطائف اشعار آل سلجوق
- یازدہم در ذکر لطائف اشعار آل کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دوست معزی و سنجر
- دوازدهم در ذکر لطائف اشعار صدور و فاضل کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم
- بعد کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً باب الالباب ہی کو سامنے رکھ کر اپنے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ
- ”جملہ تذکرہ نویسین متاخر در تحریر احوال شعرا اقسام القضا عیال ادا نہ“
- چنانچہ باب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنہوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے ان میں پانچ خصوصیات سے قابل ذکر ہیں۔
- ۱۔ تقی الدین احمدی جنہوں نے ”فردوس خیال“ کے نام سے ۹۹۱ھ میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۰۲۲ھ میں ”عرفات العاشقین“ کے نام سے مکمل کیا اور ۱۰۳۳ھ میں ”کعبہ عرفان“ کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا۔
  - ۲۔ سید علی بن محمود حسینی جنہوں نے سنہ ۱۰۸۰ھ میں ”بزم آرا“ کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا۔
  - ۳۔ ابن احمد رازی جنہوں نے سنہ ۱۰۸۰ھ میں ”ہفت اقلیم“ کے نام سے شعروادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے۔
  - ۴۔ حسن بن لطف اللہ رازی طہرانی جنہوں نے سنہ ۱۰۸۰ھ میں ”میفانہ“ کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا۔
  - ۵۔ علی قلی خاں داغستانی جنہوں نے ۱۱۶۱ھ میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور ”ریاض الشعرا“ نام رکھا۔

اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے ”تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں اور سام مرزا نے ”تحفۃ سامی مولفہ ۹۵۴ھ

میں بھی باب الالباب سے پورا فائدہ اٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انھوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو باب الالباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ باب الالباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ باب الالباب ان کی نظر سے نہیں گزرا۔ مثلاً خزائن عامرہ کے مولف غلام علی آزاد بگرامی اور شعرا بجم کے مصنف مولانا شبلی دونوں باب الالباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانوی ذرائع سے باب الالباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انھیں نہیں ملا۔

باب الالباب کے زیر اثر ۱۸۶۱ء سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵-۱۱۶۶ء تک فارسی شعرا کے کتنے تذکرے موجود

تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی، اس کا بھی اجمالی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکرے کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں۔ یوں تو ۱۸۶۱ء سے لے کر ۱۱۶۵ء تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے ماخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن ۱۱۶۵ء تک کی جن کتابوں کو "تذکرۃ الشعرا" کا نام دیا جاسکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں۔

- ۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ ۸۹۲ھ
- ۲۔ مجالس النفائس مولفہ میر علی شیر مرقومہ ۸۹۶ھ
- ۳۔ لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۷ھ
- ۴۔ جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۴۷ھ
- ۵۔ تحفۃ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ ۹۵۷ھ
- ۶۔ مذکر الاحباب مولفہ نشاری بخاری مرقومہ ۹۷۴ھ کے قریب
- ۷۔ نفائس المآثر مولفہ علا الدولہ قزوینی مرقومہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ
- ۸۔ خلاصۃ الاشعار دزبذۃ الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۶ھ
- ۹۔ بزم آراء مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ ۱۰۰۰ھ
- ۱۰۔ خزینۃ گنج الہی مولفہ الہی حسین مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ
- ۱۱۔ بت خانہ مولفہ محمد صوفی دعباللطیف مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ
- ۱۲۔ خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ ۱۰۱۶ تا ۱۰۳۶ھ
- ۱۳۔ عرفات العاشقین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی ادرہدی اصفہانی مرقومہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ھ
- ۱۴۔ عالم آراء مولفہ اسکندر منشی مرقومہ ۱۰۲۵ھ
- ۱۵۔ میخانہ مولفہ عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی ۱۰۲۹-۱۰۳۸ھ
- ۱۶۔ مجمع الشعراء جہانگیر شاہی مولفہ قاطع ۱۰۳۷ھ
- ۱۷۔ "خرابات" یا "میخانہ" مولفہ حسن بن لطف اللہ طہرانی مرقومہ ۱۰۴۰ھ

- ۱۸۔ رسالہ "مولفہ چند رجحان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۴۳ھ
- ۱۹۔ تذکرہ نصر آبادی مولفہ طاہر نصر آبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۶ھ
- ۲۰۔ کلمات الشعر مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ
- ۲۱۔ تذکرہ الشعر مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ
- ۲۲۔ مرآۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۰۲ھ
- ۲۳۔ ہمیشہ بہار مولفہ کشن چند اخلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ
- ۲۴۔ سفینہ خوشگو مولفہ بندرا بن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ
- ۲۵۔ سفینہ بے خبر مولفہ عظمت اللہ بے خبر مرقومہ ۱۱۴۱ھ
- ۲۶۔ ید بیضا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ
- ۲۷۔ تذکرہ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ
- ۲۸۔ گلستہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ
- ۲۹۔ ریاض الشعر مولفہ علی قلی خاں والہ داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ
- ۳۰۔ منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں بتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ
- ۳۱۔ تذکرہ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۲ھ
- ۳۲۔ مجمع النفائس مولفہ سراج الدین علی خاں آندو مرقومہ ۱۱۶۴ھ
- ۳۳۔ تذکرہ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزمین مرقومہ ۱۱۶۵ھ

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنی کی گنجائش اس جگہ نہیں ہے۔ مجموعی حیثیت سے البتہ ان پر کچھ کہا جاسکتا ہے۔

جہاں تک ان کی ظاہری صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقیؒ انھیں دو خاص گروہ میں تقسیم کر سکتے ہیں۔

۱۔ عام تذکرے یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً

تذکرۃ الشعراء، خلاصۃ الاشعار، ذبذبة الافکار، خزینۃ کج الہی، بت خانہ، مرآۃ الخیال، سفینہ خوشگو، ریاض الشعر، ید بیضا، مجمع النفائس اور عرفات العاشقین وغیرہ۔

ب۔ خاص تذکرے یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صرف معاصر شعرا کا ذکر آیا ہے مثلاً مجالس النفائس

نفائس الماثر، میخانہ، کلمات الشعر، تذکرہ نصر آبادی، ہمیشہ بہار اور تذکرہ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے لباب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب قزوینی کی رائے سن لیجئے۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور اسی کی تقلید میں دوسرے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ قزوینی نے لباب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ:-

"لباب الالباب در ترجمہ احوال شعرا غالباً معلوماً مفید بدست نمی دہد خصوصاً سن وفات را کہ اہم مواضع

تراجم رجال است در اکثر اوقات جہلاً و غفلت ذکر نمی کنند و ہم واحد اوستعمال استعارات سمج و تشبیہات
بار و تسبیحات متکلف و تعقیل و جناسات متصنع متکرر است کہ از درار آنها، پیچ معنی بچنگ خوانندہ نمی آید،
و نیز منتہائے کہ از اشعار شعرا می دید بسیار سے از ادقات اشعار متوسط بلکہ اشعار ردی ایثاں است بطورے
کہ از ردے این منتہات نمی توان بہ سبک و اسلوب شاعر مبعوث عنہ پے برد^۱

کم و بیش ہی حال دوسرے تذکروں کا ہے۔ چنانچہ مجمع الفصحا کے مرتب و مقدمہ نگار، فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت پر بحث
بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ -

”بر محققان پوشیدہ نیست کہ در بیشتر تذکرہ ہائے فارسی اشتہائے بزرگ تاریخی و ادبی از قبیل نسبت
شعر شاعری بشاعر دیگر انتساب یک پارہ شعر یا و یا چند شاعر اشتہاء و تعین زمان زندگی و سن تولد و مرگ
و مولد و غیر اں کم نیست، و دش تنکرہ نویساں، در نوشتن ترجمہ حال و شیوہ بیان شاعران نیز بیشتر یک نوعیت
بہ نظر می رسد و باندک تامل آشکار می شود کہ بیشتر اناں گرفتار تقلید از یک دیگر بوده اند و ہیکل شیوہ تازہ ای
بکامہ بردہ است و اگر تازگی و دیگر گونی در کائناتاں باشد بیشتر از جہت تقسیم بندی ظاہری ست ذکر بعضی
از تذکرہ ہائے معروف این تقلید را از نظر خوانندہ می گذرانیم -

از جہت تعین شیوہ شاعران در بیاں اگر حمل بر مبالغہ و اغراق نہ شود باید گفت کہ بتقریب ہیکل
تذکرہ نویساں قلمے در روشن کردن سبک برنامہ نہ بنادہ و از جہت انتقاد نیز قدمے بردہ داشتہ است -
نویسندگان کتابہائے تذکرہ برائے نشان دادن اہمیت شاعر و سبک و سلیقہ او در شعر بہ کلمہ بازی و
لفظ پرداختہ اند و اگرچہ برائے بعضی از اناں کہ شعر شناس بودہ اند و سخن درست و استوار از نادریست
و سست بازی شناختہ اند تحلیل و تجزیہ سبک، و تحلیل شیوہ بیان، و بیان جہت ہائے امتیاز شعر شاعری
از شاعر دیگر میسر بودہ است ہائے بند ہائے ظاہر و صنعت سازی و تکلف آہ نرا آسودہ و انگذاشتہ چنانکہ
امروز اگر بدقت کتابہائے تذکرہ مورد نظر قرار گیر دایں مدعا بخوبی اثبات می گردد کہ سر نوشت تعین سبک
شاعران و اہمیت ایثاں در شعر درست تذکرہ نویساں بستگی بصورت ظاہر نام و کمیت و تخلص ایثاں
و آمادگی آن کلمہ ہائے برائے تجنیس سازی و ایہام و قلب و تصحیف داشتہ است و شاہد ایں معانی ترجمہ
حال بیشتر شاعرانست در تمام تذکرہ ہا از باب الالباب تا مجمع الفصحا گرفتہ و گاہے کار ایں تکلف بہ مسخرہ
و خندہ و دیوانگی و پرداختن در دغما ہائے بزرگ کشیدہ است۔^۲

تذکرہ نگاری کی کمزوریوں کے باب میں تذکروں کا سخت سے سخت نقاد جو کچھ کہہ سکتا ہے تقریباً وہ سب کچھ مندرجہ
دو اقتباسات میں آگیا ہے لیکن ان کمزوریوں کے باوجود فارسی تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان ناقدین نے جہاں تذکروں
کی خامیاں گنوائی ہیں وہاں اس بات کا اعتراف بھی کیا ہے کہ -

”این کتاب از حیث نظر تاریخی و ادبی لہجے بس دارد..... و در حقیقت اگر لباب الالباب

بدست مانہ رسید بود تراجم جماعتے کثیر بل اکثر از شعرائے متقدمین بکلی از میاں رفتہ بود و الا ان ابداً اسے در سے
از ایشا باقی نماندہ بود (مقدمہ باب الاباب)

”در ایران تذکرہ نویسی از چندین قرن پیش رائج شدہ و کسانے در صد و حج شعرا و نوشتن
ترجمہ زندگی ایشاں برآمدہ آندہ اگر ہمت بکار نمی رفت امر در از حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گذشتہ
بے خبر بودیم“ (مقدمہ مجمع الصفا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت و روش۔ جسے پس منظر کے طور پر اردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن میں
رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیر اثر وجود میں آئے۔

برصغیر میں اردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی کے
ادائل سے نصیب ہوتا ہے۔ ہوا یہ کہ شاعر میں اورنگ زیب عالمگیر کے

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ

انتقال کے بعد حبيب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ دیسی راجہ نوابوں، اور بعد ازاں
انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہو گیا۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و ادب
پر بھی گہرا اثر پڑا۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی۔ حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدردانی سے
محروم ہو گئی، ان حالات میں اردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دن میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات کچھ
اس طرح اپنے اندر جذب کر لیں۔ کہ فارسی کو اردو کے لئے ہر شعبہ زندگی میں جگہ خالی کر نی پڑی۔ جو لوگ اب تک اردو کو کم مرتبہ و پچر
خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف پکے اور اس طرح کہ اردو انھیں کی ہو کر رہ گئی۔ اردو نشر کی طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی اور
انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ نہ بن سکی۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسویں
صدی عیسوی کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں بہ استثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی نگار ابراہیم کا اردو
ترجمہ ہے۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر ۱۸۵۰ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذکرہ
آب حیات کے سن تالیف ۱۸۸۸ء تک برابر قائم رہتا ہے۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ — ان سوالوں کا حتمی جواب ذرا مشکل ہے۔ قدیم تذکروں
کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہو جاتی ہے کہ اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج میر درد کے عہد ہی سے ہو گیا تھا۔ اور بعض معاصرین
مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سراج الدین علی خاں آرزو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکرے
بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے
ان کے آغاز و انجام، نوعیت و کیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جاسکتی۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سامنے
رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جاسکتا ہے۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں۔

۱۔ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۳۔ تحفۃ الشعرا از افضل بیگ قاقشال مولفہ ۱۱۶۵ھ

۴۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

۵۔ مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلق، ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں: "تذکرے (تحفۃ الشعراء اور گلشن گفتار) دکن سے تعلق رکھتے ہیں۔ مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے۔ باقی رہا تذکرہ گردیزی سودا خلی شہادتین یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعراء کو ضرور دیکھا ہوگا۔ پس ان حالات میں تذکرہ میر کو لدو شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جاسکتا ہے۔"

اس سے قبل قدیم تذکروں پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرت مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری زور، حبیب الرحمن خاں شردانی، گارسان دناسی، حافظ محمود شیردانی، ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، سید محمد ایم اے، حکیم شمس الدین قادری اور قاضی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم و بیش اسی قسم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے کچھ عموماً نکات الشعراء ہی کو اردو شعرا کے دوسرے تذکروں سے مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پرچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعراء کا ذکر سب سے پہلے کیا ہے۔

لیکن تحقیقی نقطہ نظر سے نکات الشعراء کی تقدیم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی۔ نکات الشعراء، گلشن گفتار اور تحفۃ الشعراء تینوں ۱۱۶۵ھ میں مکمل ہوتے ہیں اس لئے نکات الشعراء کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا۔ یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں لکھے جاتے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعرا کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے۔ ان میں دکنی شعرا کے ساتھ شمالی ہند کے متعدد شعرا کا ذکر آیا ہے اور تذکرۃ الشعراء کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعراء کو۔ اس لئے انھیں تذکرہ نگاری کی نوعیت یا تاریخی ترتیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعراء سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا۔

لیکن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا بھی ہنوز تشنہ تحقیق ہے۔ جہاں تک نکات الشعراء کا تعلق ہے۔ میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا۔ مخلص کی وفات کے سلسلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے۔ اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۱۶۵ھ میں لکھا گیا ہے۔ گردیزی نے البتہ اپنے تذکرے کے تئیں ۵ سال ۱۱۶۶ھ ظاہر کر دیا ہے۔ قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام "مخزن نکات" ہے اور اس سے ۱۱۶۹ھ برآمد ہوتے ہیں۔ ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعراء کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن مشکل ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے۔ گردیزی نے تو خیر اس قسم کا کوئی ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے ادین تذکرہ نگار ہونے کا دعوے کرتے ہیں۔ قائم کا بیان ہے کہ۔

غنی و محتجب نہ ماند کہ الی الآن در ذکر دیان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کلبے تصنیف نہ گردید

تائیں زماں پہچ انسانے از ما جزلے شوق افزائے سخنور این ابن فن سطرے تالیف نہ رسایندہ۔ بنابرین فقیر

مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تمام سعی تمام دواوین این اعزہ فراہم آوردہ، پارہ ادبیات

از ہر کدام بر سبیل یادگار و ذیل این بیاض، کہ بہ مخزن نکات موسوم است بہ قید قلم درآوردہ۔

(دیباچہ مخزن نکات)

اسی طرح میر تقی میر مدعی ہیں کہ۔

"در فن ریختہ کہ شعرے است بطور شعر فارسی بہ زبان اردوئے معلی شایعہاں آباد۔ کتابے تا حال تصنیف

نہ شدہ کہ احوال شاعران اس معنی بہ صفحہ روز گاہ ماند " (دیباچہ نکات الشعرا)
لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یار خاکسار عرف کلّو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ -
"تذکرہ نوشتہ است بنام معشوق چہل سالہ خود، احوال خود را اقل از ہنہ نگاشتہ"

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ -

"اگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے "معشوق چہل سالہ کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا،

اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی ہے"

اس سلسلے میں مولانا امتیاز علی خاں عرشی، نکات الشعرا، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں -

۱۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۶۱ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا

اس وقت تک اس موضوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں تھا۔ ۱۱۶۲ھ میں وہ اس کام میں مشغول تھے۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آرزو کے متعلق انھوں نے جو عمدہ تعریفی کلمات استعمال کئے ہیں وہ شعبان ۱۱۶۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آئندہ کے یہاں یا ان کے پردس میں رہا کرتے تھے۔ (دستور الفصاحت ص ۴۶)"

ب۔ "گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۵۶ھ کے قریب کیا ہے..... ۱۱۵۶ھ میں اس کی عمر ۲۵ سال کی ہوگی یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس کی تھی۔ (دستور الفصاحت ص ۴۸ + ۴۹)"

س۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا۔ اس بیاض کے آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۵۴ھ ملتی ہے۔ اس وقت تک اردو گو شعرا کا کوئی تذکرہ مرتب نہ ہوا تھا ۱۱۶۴ھ میں..... بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کر لی اور مصنف نے اس کا تاریخی نام "مخزن نکات" رکھا جس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں۔ (دستور ص ۵۹)

ان تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست نہیں ہے۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کر دیا تھا۔ نثار احمد فاروقی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ "محمد تقی میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسلے تھے۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تالیف کا علم ہو گا لیکن انھوں نے عمداً اس سے چشم پوشی کی ہے اور تقدم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا ہے میری ناچیز رائے میں سر دست میر سے تذکرہ نگاری کی ادیت کا شرف چھیننا ان کے ساتھ زیادتی ہے۔ یہ مانا کہ عرشی صاحب کی تحقیقات کے مطابق گردیزی کے ریختہ گویاں "کا آغاز ۱۱۵۶ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۵۸ھ میں اور میر کے نکات الشعرا کا ۱۱۶۱ھ میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ "ریختہ گویاں" دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعرا قرار پاتا ہے۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب کا

سال اختتام شمار کیا جاتا ہے۔ چونکہ خود عرشی صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں ریختہ گویاں ۱۱۶۶ھ اور مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکروں میں بالترتیب ۱۱۶۸ھ اور ۱۱۷۱ھ تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے ”نکات الشعرا“ یقیناً گردیزی اور قائم کے تذکروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ڈاکٹر ابوالعین صلیحی آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکروں میں تکمیلی حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعرا اور گلشن گفتار اور تحفۃ الشعرا کے نام آتے ہیں۔

تذکرہ نگاری کے محرکات

اس سلسلے میں امور ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں۔

(۱) اس فن کا اولین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جسکی وجہ سے اس کا نام تقیامت دعاؤں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے۔ بقول میر:-

۵ بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو

ایسا کچھ کر کے چلو یاں کہ بہت یاد رہو۔

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عونی۔ لباب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

”مجھ کوئی روئے بہم جہاں گردا بندہ ہمہ جہاں آوردہ است.... خواست کہ حضرت عالیہ (نصیر الدین قباچہ)

راہمہ از شیوہ صناعت و سرمایہ بضاعت خود خدمتے کند و تحفہ اے آرد تا دامن قیامت، دست بجاہد امن

آن فرسودگان آخر دور یادگار از دست تعرض شب بقال زوال مامون یابند -

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی "تذکرۃ الشعرا" مولفہ ۸۹۲ھ کے دیباچہ میں بطور سبب تالیف

رقم طراز ہے کہ ۔

من بنده در روزگار شباب و ایام و فضل و اکتساب را در جهالت و بطالت بسر بردم و دوسه روزه زندگانی

کہ سرمایہ سعادت چادردانی است بہالا یعنی تلف کردم۔ چوں از روی محاسبیت و مراقبت بروز نامہ حیات نظر

کردم دیدم که کاروان عمر گرانمایه در پشته گمراهی پهنجاه مرحله قطع نموده بود . . . . . با خود اندیشه کردم که

از دفتر دین و دانش که فهرست مجموعه کمال است حرفه نخواند و از جاه و مراتب آبا و اجداد بی بهره

مانده این چنین عمر تلف شده راجع عوض و این سوداے بے سود راجع غرض ..... بعد ما که زخم شمشیر تشویر

خوردن دساعتی بندامت سرفرد بردم ————— آخر مصلحت آن دهنم که پیش از آنکه پائے مرکب

حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود ع

دست بکامے زخم کہ غصہ سراپد

..... آخر از حسرت و پشمانی داندوده و پریشانی به زاریه ارباب مجاور گشتم و بگوشت تنهائی معتکف گشتم

و از لطافت ملالت بر خاطر ممتدنی شد که ناگاه ع

ہاتھ غیب میں ندادہ داد

عاطل منیش در قے می خراش   گرنه نویسی قلمی تراش
چنوں کنوز معانی ظهور نموده دانستم که قلم از دهائے آن گنج بود با قلم دوزباں یکدل شده گفتیم اے مفتاح کنوز دانش
بتو مشورت می کنم که بر سعی بنان من بدندان تو کدام رقم است قلم بعد اے صریر با من تقریر کرد -

که هر چیز کا گفتنی گفتمند اند

برو، بوم دانش همه رفته اند

علمائے دیں داد آثا و اخبار داده اند و البواب و قصص انبیا پر رخ خلق کشادہ اند۔ شیخ عطار کہ مرقدہ اور رباعین
انوار معطر باد در تذکرۃ الادبیا دید میضا نمودہ و مورخان دانا در تواریخ و مقامات سلاطین توانا جلد ہا پر داخہ اند و
کتاب ہا ساختہ اند و ہم چنیں در معرفت باد و مصلحت عباد آنچہ پالیتی است فضلا در آں کار جہد نمودہ اند و یادگار
گذشتہ اند ۔

آنچہ مجہول باد در عالم   ذکر تارخ و قصہ شعر است

چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعرا کا تذکرہ مرتب کر دیا۔

اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے
تذکرہ نگاروں نے "سبب تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکروں کو وجود میں لایا ہے۔

۲۔ تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار

کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے مغربی تنقید

کا نقطہ آغاز کہنا چاہئے۔ یہ نقطہ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا پابند رہ کر بھی۔ مذاق سخن اور معیار فن سے یکسر بیگانہ

نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعری تنقید میں انتخاب اشعار سے مفر نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا

یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ سہی لیکن ادبی

تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے، ... یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے آمد و اور دوا

تو اردو و تسامح، اور خیال کی جدت و قدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشتق

نے یہ حکم لگا یا تھا کہ شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعر کا کلام یاد ہونا چاہئے تاکہ وہ اپنے شعری بنیاد اسی منوال پر

پر رکھے۔ جو شخص اساتذہ کے کلام سے خالی الذہن ہوگا اگر وہ محض طبیعت کی اوج سے کچھ لکھ بھی لے گا

تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط از اعتبار یا ٹکسال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پر ہو جائے

اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعری کی طرف متوجہ ہونا چاہئے۔ اب جس قدر

مشق زیادہ ہوگی اسی قدر ملکہ شاعری مستحکم ہوگا۔

یہ ایک سلیب نقاد کا قول ہے جس کے اثرات مغربی روشنی آنے سے قبل تک عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صاف
فطر آتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکروں میں زبان و بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشان دہی
ملتی ہے۔ وہ عموماً ابن رشتق ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکروں کے سوانحی اختصار پر نظر ڈالیں

۳۔ بحوالہ مقدمہ شعر و شاعری از مولانا حالی

تواذازہ ہوگا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولایت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہو گئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کر لی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین ماخذات مثلاً ابی بکر نجم الدین محمد سپر علی کی تصنیف راحت الصدور و آیتہ السرد مولفہ ۱۰۵۹ھ اور محمد سپر بدر جاجری کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۱۰۷۷ھ سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق بیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق انتخاب کے انتخاب کا ایک تحریر رکارڈ، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ گارسان دما سی نے اپنے خطبات اور تاریخ ادبیہ دستان کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دتابی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دھرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں۔

(۱) خود اپنے کلام کا انتخاب۔

(۲) مختلف شعرا کی دوادین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب

(۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب۔

(۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب

(۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب

(۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب

(۷) صرف منتخب اور نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش اول ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حروف تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیئے گئے اور کسی خاص قرینے سے مرتب کر دیئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ چنانچہ اردو میں گلستانہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں چمن بے نظیر و دقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور دقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے میں ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک دفترے ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اسلئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلستانہ نشاط و چمن بے نظیر مجموعہ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں آتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گردہ بندی اور علاقائی تعصب کو بھی بڑا دخل رہا ہے۔ دلی و ناصر علی اور سودا و میر کے زمانے سے لے کر دور حاضر تک اسکے اثرات ادبی تاریخ میں پائے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی ان سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعرا جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاکسار کے بارے میں لکھتے ہیں۔

”خاکسار تخلص عرف کلو، شخصے است خادم درگاہ قدم شریف شعر ریختہ ما گوید و خود را در رمی کشو بلکہ از تنک آبی بنائے ریختہ را باب رسایندہ چنانچہ علی الرغم اس تذکرہ، تذکرہ نوشتہ است، بنام معشوق چہل سالہ خود۔ احوال خود را اہل ازہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید اشعرا پیش خود قرار داری۔ آتش کینہ کہ بے سبب افروختہ

ست چون کیا بدمی دہد ..... فخر او ہمہ برد بختہ است طرفہ ایس کہ آل ہم نامربوط و خود اہم نام درست ...
..... الغرض بسیار کم فرحت و بے تہ است ۔

اس اقتباس سے معاشرہ چشمک، شعرا کی گروہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے ورنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے، میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں۔ فتح علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کالب دلہجہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاصرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسر وں کی خرد گیری سے تعبیر کیا ہے۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اونگ آبادی اور آزاد وغیرہ کے یہاں بھی دوسروں کے تنقیدی لب لہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصر اللہ خاں خوجوی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں۔ ان کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیفتہ کا گلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیفتہ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعروں کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیفتہ نے باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور بازاری ہونے کا حکم لگا یا تھا۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیفتہ کے ممدوحین کی تنقیص اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا۔

۴۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کر سکتے جس میں شاعری عام و خاص دونوں کا اوڑھنا بچھونا بن گئی تھی۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے مقادمت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خول میں پناہ لینا چاہی۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے اسیر ہو کر رہ گئے۔ اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاون ثابت ہوئی وہ مشغلہ شعر و سخن تھا۔ اس مشغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے معیار شعر و سخن کو کس درجہ پست کر دیا تھا۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہئے کہ حالی نے اس دور کے ”شعر و قصاید“ کو ناپاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا۔ شعر گوئی نے واقعی مرض کی صورت اختیار کر لی تھی اور کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر تبصرہ و بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ:-

”سلاطین و عمال، امرا و درسا، سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ وروں پر شاعری کا رنگ پڑھا ہوا ہے۔ مثلاً میر صیقل گر ہے۔ محمد امان نثار معمار ہیں۔ حسین بخش بخشی پارچہ فروش ہے، سنگھ شیفتہ آہنگر ہے۔ خواجہ ہینکا شیدا علاقہ بند ہے۔ میر صادق علی صادق فیل بان ہے۔ شمشیر ناتھ عزیز مہاجن ہے میر لطف علی لطیف جواہرات کا دلال ہے اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے۔ بدر الدین مفتوں بزاز ہے بکرنگ سار ہے۔ محمد ہاشم شائق خیاط ہے۔ محمد عارف رفوگر ہے۔ عنایت اللہ عرف کلو حجام ہے۔ غلام ناصر جراح ہے۔ مقصود ایک سقہ ہے۔ قریب خاکروب ہے۔“

اس شاعرانہ فضا میں "آبروئے شیوہ" اہل نظر "گئی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فضا میں بیاض نگاری، انتخاب اشعار تحسین و تنقیص و تبصرہ و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور یک ٹونہ تقویت پہنچی ہوگی۔

۵۔ مشاعروں کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتداء کے ملتا ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے۔ دہلی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ درخان آندوہی کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شہری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں۔ خود، خاں آرزو، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلوں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے۔ شفیق اورنگ آبادی نے درد کے ذکر میں لکھا ہے کہ:-

شاہ عبدالعظیم حاکم لاہوری می گوید کہ ایں عزیز بندگان عالی دودماں را فقیر کر رہ خانہ خان آرزو در مذاخرتہ

یعنی صحبت ریختہ گویان ہندی کہ در پانزدہم ہر ماہ ہے مقرر بود، دیدم ام

خان آندو کی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد ازاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہو گئی۔ جیسا کہ خود میر نے درد کے سلسلے میں لکھا ہے:-

مجلس ریختہ بہ خانہ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است، زیرا کہ پیش

ازیں ایں مجلس بہ خانہ اش مقرر بود۔ ۱۷

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی "وہ قدنی زندگی کا اہم جزو بن گئے اور شادی و غم کی۔ ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ:-

"قریب دو از دہ سال بلا ناغہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ نجانہ خود پرداخت د بہ، پیچ مانع قوی بل اتوا

موقوف نہ ساخت۔ حتی کہ صبح فاتحہ روز سیوم فرزند ارجمند خود نمودہ و بعد ظہر مجلس مراختہ منعقد نمود۔ ۱۸

آخر آخر یہ روایت اتنی بچتہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ مشاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے۔ مشاعرے کے اس قبول عام کی بدولت، انتخاب اشعار، بیاض نگاری اور گلدستہ نگاری کا رواج بھی عام ہو گیا جگہ جگہ مشاعرے منعقد ہوتے۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب یا پوری پوری غزلیں گلدستہ کی شکل میں شائع کی جاتیں کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلدستوں میں شامل کر دئے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہو جاتی۔ اس قسم کے گلدستے آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم اہم نہیں ہیں۔ مثلاً "گلدستہ سخن" اور "گلدستہ شعر و سخن" پیش کئے جاسکتے ہیں۔ "گلدستہ شعر و سخن" میں امجد حسین نے ایک مشاعرے کی طرحی غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی درج کئے ہیں۔ یہ گلدستہ ۱۲۹۱ھ میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نول کشور سے شائع ہو گیا۔ "شعر و سخن" گلدستے کا تاریخی نام ہے اور اسے نیاز علی پریشان نے ۱۲۸۶ھ میں مرتب کیا ہے اس کے لئے انھوں نے ۱۷ اکتوبر ۱۸۶۹ء مطابق ۱۰ رجب ۱۲۸۶ھ کو اگرہ میں ایک بہت بڑا مشاعرہ

۱۷ چغتائے شعرا از پچھی نرائن شفیق مولفہ ۱۱۷۵ھ

۱۸ نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ

۱۹ مجموعہ نغز از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۲۲۱ھ

کیا اور اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دے کر شعرا کے حالات و طرحی غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گزارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصل نام، تخلص، ولدیت نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلہ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دئے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ مہاراجہ بلوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا۔ اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ نگارسان دتاسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ مشاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں، اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعر و ادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی تنقیدی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دلچسپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶۔ ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے مسابقت لے جانے کی کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی مقبولیت میں کمی واقع ہوئی اور ریختہ گو شعرا کو مقبول عام نصیب ہوا تو فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترسیل کا خیال پیدا ہوا۔ گویا فارسی کی تقلید اور تقابل نے اردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہو گئے جنہوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہو گیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہو گئی۔

اردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کا آغاز تقریباً اٹھارہویں صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آب حیات مولفہ ۱۸۸۵ء تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقتہً تذکرہ نگاری کا وہ ختم ہو جاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آب حیات، طرز قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت کلام پر رائے زنی کا وہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آب حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آب حیات کے سال تصنیف ۱۸۸۵ء تک کو اردو تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیا ہے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انہیں کا تعارف کرایا ہے اس سے انکار نہیں کہ آب حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً۔

- ۱۔ آثار الشعراء ہند مولفہ دیبی پرشاد بشاش لکھنؤ۔
- ۲۔ جلوہ خضر مولفہ صغیر بگرامی۔
- ۳۔ یادگار ضیغم مولفہ ضیغم۔
- ۴۔ آثار الشعراء مولفہ ممتاز علی۔
- ۵۔ آب بقا مولفہ عبدالرؤف شرف۔
- ۶۔ تذکرہ شعراء دکن مولفہ عبد الجبار خاں ملکاپوری۔
- ۷۔ گل رعنا مولفہ مولوی عبدالحی۔
- ۸۔ بہار سخن زریں مولفہ شیاہ پرشاد مندرلال۔

- ۹۔ انتخاب زریں مولفہ پیدراس مسعود۔
- ۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بدایونی
- ۱۱۔ تذکرہ خندہ گل مولفہ عبدالباری آسی۔
- ۱۲۔ تذکرہ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی۔
- ۱۳۔ شعر الہند مولفہ عبدالسلام ندوی۔
- ۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کاظمی۔
- ۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالرؤف عشرت۔
- ۱۶۔ خمخانہ جاوید مولفہ لالہ سری رام۔
- ۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد مبین چریاکوٹی۔
- ۱۸۔ کاشف الحقائق مولفہ امداد امام اثر۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جاسکتے ہیں۔

لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہو چکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے ان کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کر کے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا۔

اب رہا یہ سوال کہ ابتداء سے لے کر آب حیات کے سال تصنیف تک اردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ سو اس کا جواب بھی باد ثوق دینا مشکل ہے۔ قدیم تذکرہ نگاروں نے تو خیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن بزرگوں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل مستشرقین یعنی اسپرنگر اور گارساں دتاسی کے یہاں ملتی ہیں۔ اسپرنگر کے "یادگار شعراء" مولفہ ۱۸۵۷ء ترجمہ طفیل احمد میں ماخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ واردی گئی ہے۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں بھی۔

۱۔ گلدستہ نشاطیہ

۲۔ چمن بے نظیر

تذکرے نہیں بلکہ محض اردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں۔

تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست آب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی۔ گارساں دتاسی نے البتہ "تاریخ ادب ہندوستانی" کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے۔ اس کی تلخیص سب سے پہلے محفوظ الحق نے اگست اور ستمبر ۱۸۲۲ء کے معارف میں پیش کی بعد ازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۷ء میں

۱۹۔ گلدستہ نشاط مولفہ منوال، ۱۲۵۲ء ہجری مطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا گیا ہے۔ اس میں ۴۵۱ صفحات ہیں۔ آزاد لائبریری علی گڑھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں۔

۲۰۔ چمن بے نظیر مولفہ محمد حسین اور محمد ابراہیم کے ایک حصے کا نام مجمع الاشعار بھی ہے۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور ۶۱۳۶۵-۶۱۸۴۸ میں بمبئی سے شائع ہو چکا ہے۔ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

شائع کیا۔ اس فہرست میں نگارسان دتاسی نے چوٹ کتابوں کا ذکر کیا ہے۔ لیکن یہ ذکر بہت قشنہ ہے۔ تذکرہ کے اصل نام ان کے سال تصنیف و طباعت اور مصنفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں نگارسان دتاسی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکرہ کو گڈ ڈکڑ دیا ہے۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دیے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا۔ چنانچہ چون ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہئے۔ اس لئے کہ:-

- ۱- جن بے نظیر - تذکرہ نہیں اردو فارسی اشعار کا مجموعہ ہے۔
- ۲- مجموعہ مقبول بنی - یہ بھی مجموعہ اشعار ہے۔
- ۳- گلدستہ نشاط - محض اشعار کا انتخاب ہے۔
- ۴- گلدستہ مسرت - فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمن خاں شاہ کی تالیف ہے۔
- ۵- مجموعہ اسوخت - جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے۔
- ۶- گلزار مضامین - مرزا جان طیش کی نظموں کا مجموعہ ہے۔
- ۷- معیار الشعرا - گلدستہ ہے جو مہینے میں دو بار اگرہ سے نکلتا تھا
- ۸- مجالس رنگین - سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے۔
- ۹- مختصر احوال مصنفین ہندی - عام مصنفین کے حالات ہیں۔
- ۱۰- روضۃ الشعر - اردو شعرا سے متعلق محمد حسین کلیم کی نظم ہے
- ۱۱- تذکرہ اختر - واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے۔
- ۱۲- تذکرہ عاشق - ناپید گلدستہ ہے۔
- ۱۳- تذکرہ آرزو - شیفہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
- ۱۴- تذکرہ امام بخش کشمیری - مسحفی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
- ۱۵- تذکرہ عشق - مفقود ہے۔
- ۱۶- تذکرہ جہاندار - ناپید ہے۔
- ۱۷- تذکرہ خاکسار - میر نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
- ۱۸- تذکرہ امام الدین مضمون - مفقود ہے۔
- ۱۹- تذکرہ شوق - ناپید ہے۔
- ۲۰- تذکرہ سودا - مجموعہ نغز میں ذکر ہے ناپید ہے۔
- ۲۱- تذکرہ محمد علی ترمزی - گلزار ابراہیم میں ذکر آیا ہے۔ مفقود ہے۔
- ۲۲- تذکرہ محمود - عمدہ منتخبہ میں ذکر آیا ہے مفقود ہے۔
- ۲۳- تذکرۃ النساء - ناپید ہے
- ۲۴- تذکرۃ الکاملین - بالورام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے۔

- ۲۵ - گلستہ حیدری - حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے۔
 ۲۶ - صفحہ ابراہیم - اردو شعرا نہیں فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
 ۲۷ - سرکار - یہ بھی فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
 ۲۸ - تذکرہ ذوق - ناپید ہے۔

گویا، گارسان دتاسی کی فہرست ماخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے۔ معارف اگست ۱۹۶۲ء اور اردو اکتوبر ۱۹۵۷ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زائد ماخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے۔ ہر چند کہ گارسان دتاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ۔

”میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلستوں کی فہرست دوں گا جو یا تو ہیں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم

ہمیں ان کا پتہ چل سکا۔“

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیر ذمہ دارانہ کہہ گئے ہیں۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ۔

۱۔ ”گلستان سخن کے متعلق دہلی کے معتبر اصحاب کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے۔“

۲۔ ”کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے

البتہ تذکرہ لکھا تھا۔“

۳۔ ”صفحہ ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں۔“

یہ تینوں باتیں غلط ہیں۔ ”گلستان سخن“ صہبائی کا نہیں قادر بخش صابری کی تصنیف ہے۔ ”ابوالقاسم“ دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جزو ہے۔ اور ”مجموعہ نفیر“ انھیں کی تالیف ہے۔ ”صفحہ ابراہیم“ اور ”گلزار ابراہیم“ ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں۔ پہلا فارسی شعرا سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعرا سے۔

غرض کہ یہ حضرات گارسان دتاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا تعین نہ کر سکے۔ اور اس غلط ملط کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے گارسان کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سنین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط سلط اطلاعات درج ہو گئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ بہت مشکل ہے۔ گارسان کی فہرست اس لئے تشنہ رہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور وہ یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور ساکس کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ۔

”ارداب دتاریخ کلیہ مشہور ماہر عرصہ تک ہندوستان کی گلگشت کرتا رہا اور جب فرانس واپس گیا تو اس کا

دامن یہاں کے پھولوں سے بھرا تھا۔“

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں انھوں نے لکھا ہے کہ :-

”ذیل میں بیالیس تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہد وار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلا وقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تصنیف کا حال دوسرے تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں۔“

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گارساں کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گارساں کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے :-

۱۔ تذکرہ محمد علی ترمزی

۲۔ تذکرہ شرف احمد مسرور

۳۔ گلشن ناز مولفہ درگا پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ :-

”گلشن ناز تالیف درگا پرشاد نادر دہلوی فارسی اردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔“

یہ بھی خیال درست نہیں۔ ”گلشن ناز“ صرف فارسی شعر کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام ”چمن انداز“ ہے جو ۱۱۹۴ھ میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوہ خضر آثار الشعراء سنود، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب آب حیات مولفہ ۱۲۹۶ھ کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس نہیں بلکہ کئی سو ہوگی اس لئے کہ صرف نکات الشعراء اور آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر ”ذیل کے تذکرہ“ کے نام سے افسر امر دہلوی صاحب کا بھی ایک مضمون فاضل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اردو فارسی شعر کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر ملا جلا سرسری تبصرہ کیا گیا ہے، لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے ادوار یا عہد متعین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۷ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ وغیر مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آگئے جو فارسی یا اردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سرغ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ :-

۱۹۳۷ء میں مولوی محمود احمد بی۔ اے عباسی امر دہلوی نے ”تاریخ امر دہہ“ چار جلدوں میں لکھی جس کی

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد میں شعرائے اہر وہ کا ذکر ہو گا زیر ترتیب ہے۔“

۲۔ ”اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے ”فردغ وطن“ کے نام سے شیخ مصطفیٰ اوران کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں ان کے صاحب دیوان شاگرد کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی بیس جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں۔“

۳۔ ”۱۹۳۶ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات ”اردو ادب میں سندھ کا حصہ“ کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیور طبع سے آراستہ نہ ہو سکے۔“

۴۔ ”۱۳۵۱ھ میں راقم الحروف نے ”اندوختہ گریباں“ کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض جہوں سے اب تک طبع نہ ہو سکا۔“

۵۔ ”۱۹۳۲ء میں عزیز میسار شاہ حسین شاد صابری امیٹھوی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا۔“

ظاہر ہے کہ معلومات عامہ کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کا نام ہے اور یقیناً ہے کہ اب سے ۲۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہو گا تو عمر کی چیز خیال کیا گیا ہو گا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدموں کے ساتھ منظر عام پر آ گئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں افسر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی ان تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموماً دستیاب ہیں اور جنہیں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہئے جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں سے صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے۔

اردو شعرا کے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ ”شعرائے اردو کے تذکرے“ مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اور اردو شعرا کے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اردو میں تذکرہ نگاری کا عہد متعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں میر سے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منتخبہ، عیار الشعرا، تذکرہ شورش، تذکرہ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگار کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن ”تذکرہ حیرت مولفہ ۱۹۴۷ء کو اردو شعرا کے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ دراصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے قیام الدین حیرت نے ”مقالات الشعرا“ کے نام سے ۱۹۴۷ء میں مرتب کیا تھا۔ نگار ساں دتاسی اور اسپرنگ نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے ڈاکٹر سید عبداللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے۔

اردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں ”دستور الفصاحت“ کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابل ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس ایسے تذکروں کا تعارف کرایا،

۱۔ ”دنیا کے تذکرہ“ مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۷ء

۵۲۔ دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی خاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۴۳ء

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن افسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے، مثلاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالر ایم۔ کے، فاطمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات و حواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دوسرے قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے۔

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زائد کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعراء مولفہ ۱۱۶۵ھ سے لے کر اب حیات مولفہ ۱۲۹۸ھ تک اس سے کئی گنا زائد تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زائد ہم تذکروں کا تعارف کر رہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس بھی زیادہ ہوگی، فارسی تذکروں کی طرح، اردو تذکروں میں بھی بڑی رنگارنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ بہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اسلوب اور تحسینی لب و لہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ ان میں بعض ایک دوسرے کے جواب یا تقلید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہئے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد بہ ادنیٰ تغیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتادینے والی یکسانگی و یک رنگی نہیں ہے، مولف کے مزاج، تبحر علمی، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور مقامیت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم و بیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانگی کے باوجود حد فاصل قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی ہیئت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

محی الدین قادری زور مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

۱۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجہ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے گردیدہ شاگرد تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہئے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چھوٹے شاعروں کو نظر انداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر رائے دینے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب اور اعزاء کے بیان میں طرفداری سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے۔

گارساں دتاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس الدین قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

۱۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے لیکر معاصرین تک کے حالات ردیف دار یا بلحاظ ادارہ جمع کئے جاتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

۱۔ ملاحظہ ہو "اردو تذکروں میں نکات الشعراء کی اہمیت" ص ۳ مطبوعہ دانش محل آمین آباد لکھنؤ۔

۲۔ مقدمہ گلزار ابراہیم از محی الدین قادری زور ص ۳۳

- لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں۔
- ۱۔ وہ تذکرے جن میں صرف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔
- دوم وہ تذکرے جن میں تمام قابل ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت و استيعاب ہے۔
- سوم وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرا کے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے۔ اور حالات جمع کرنے کی طرف زیادہ اعتنا نہیں۔ بیاضیں اور مجموعے اس صنف میں شامل ہیں۔
- چہارم وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقا دکھانا،
- پنجم وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں۔
- ششم وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں۔
- ہفتم وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقید سخن اور اصلاح سخن ہے۔
- یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے زاہد خانوں میں بھی انھیں بانٹا جاسکتا ہے۔ مثلاً گارساں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ بلحاظ زبان بھی کئے جاسکتے ہیں۔

- ۱۔ وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعراء، گلشن گفتار، تحفۃ الشعراء، مخزن شعراء، عیار الشعراء، ریختہ گویاں، مخزن نکات، چمنستان شعراء، تذکرۃ الشعراء، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحا، گلزار ابراہیم اور گلشن بے خار وغیرہ۔
- ۲۔ وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشن ہند، گلدستہ نازنیناں، طبقات الشعراء ہند، انتخاب دواوین انتخاب یادگار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ۔
- اس تقسیم میں اگرچہ تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش فارسی تذکروں سے قدرے مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی نسبت ادبی سوانح نگاری تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں۔

- اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں ضم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا۔
- ۱۔ بیاضی تذکرے جن کا اصل مقصد انتخاب اشعار ہے۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آجاتے ہیں۔
- ۲۔ سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مثلاً گلزار ابراہیم، طبقات الشعراء ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ۔

پچھلے صفحات میں ہم، فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں، اردو شعرا کے تذکرے، ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں

بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شد و مد سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار جدید

ناقین دونوں شامل ہیں۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلو سے یہ شکایت ہے کہ :-

”اخوان خود را دل از ہمہ نگاشته و خطاب خود سید الشعر پیش خود قرار داده ہے“

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ :-

”ملت فانی تالیف شال خوردہ گیری، ہمسراں و ستم ظریفی با معاصران است۔ در اظہار مافی نفس الامر با یکبارہ پرورختہ

بلکہ از جہت عدم اعتنا و قلت تتبع اکثر نازک خیالات رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار و تحقیق احوال اعزہ

اغلاط صریح بکار بردہ و خطا ہا نمایاں کردہ اند“

شفیق اور نگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب جینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا

ہیں کہ :- ”در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ ہے“

اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ :-

”گلشن بے خار تالیف نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ جوادوں سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں نوابی پر

فریفتہ، سب کو حقارت سے یاد کیا اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت

بجو آمیز ہے۔“

بعد ازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر گارساں دتاسی اردو شعرا کے تذکروں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ

”تمام تذکرے ..... بالکل نامکمل ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے۔

لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات و واقعات کے ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی ریویوٹ

زندگی یا سال ولادت و وفات کے متعلق ایک حرف بھی بہ مشکل نظر آتا ہے ..... اور نہ اس کی تالیفات و تصنیفات

کا کچھ مذکور نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیوان ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا۔ .....“

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین۔ انہیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دھراتے ہیں کہ :-

”اکثر جگہ ان میں شعرا کا اور کچھ انتخاب اشعار کا لکھا ہے جس کا حال بہت لکھا ہے۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں

لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے۔ اور حالات خانگی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت

کم ہے اور یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں۔ شاید یہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں،

کے تذکرہ نگار یہ کہیں گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ

امر ان کو چھپانا منظور ہو۔“

بعد ازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفا بدایونی صاحب شمیم سخن کو پچھلے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعرا کے

۱ نکات الشعراء ۱۲۲ مرتبہ حبیب الرحمن خاں شردانی

۲ دیباچہ ریختہ گویاں مرتبہ مولوی عبدالحق

۳ مجموعہ نغز حصہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳

۴ گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نول کشور لکھنؤ ۱۸۷۵ء

۵ دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی بہ حوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۲ء

۶ دیباچہ طبقات الشعراء ہند ص ۱ از کریم الدین دہلوی مطبع العلوم دہلی ۱۸۷۸ء

ذکر میں روایات کو مد نظر رکھتے ہیں اور کلام کا عمدہ انتخاب نہیں دیتے۔ خزانۃ العلوم کے مؤلف درگا پرشاد نادر کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعر کو نظر انداز کیا گیا ہے۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ۔

”ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے

نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت و سقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے

کلام میں کن کن باتوں میں کیا نسبت تھی۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں کھلتا۔“

تذکروں پر مذکورہ بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میر تقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سبھی شامل ہیں۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔ جبکہ صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں۔

”شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تصنیفات اس کی تعلیم و تربیت۔ اس کا ماحول

ماحول، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا۔“

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رائیوں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں۔

- ۱۔ تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتخابات کلام اکثر طویل ہیں۔
- ۲۔ سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے۔
- ۳۔ شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عمر و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا۔
- ۴۔ ایک شاعر کے اشعار دوسرے شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دیے گئے ہیں۔
- ۵۔ اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے۔
- ۶۔ شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا ہے۔
- ۷۔ اکثر طرفداری سے کام لیا گیا ہے اور شعر کی تعریف و تنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے۔
- ۸۔ تنقیدی لب و لہجہ پر جوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی۔
- ۹۔ اکثر شعرا کے اسلوب و سلیقہ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی، ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً، رشک و رقابت، معاصرانہ چشمک، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں۔ پھر چونکہ یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود، اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے۔ انھوں نے

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی علم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہئے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعر اور سخن نہیں کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی آڑے کر آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب طرز تنقید، اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطہ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ ان تذکروں کو اس خاص فضا میں لے جا کر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی، ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پر سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کر لی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہو جاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے، شعرا کے احوال قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اُجاگر کرنے، شعرا کی ولدیت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے اساتذہ و تلامذہ کے نام دینے اور ان کے سنین و فوات و پیدائش کے اندراج کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستانِ سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جاسکتے ہیں۔ تنقیدی رایوں کے سلسلے میں — نکات الشعراء، گلشنِ بے خار اور آپ حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ علاوہ انہیں تذکروں کی جو کمزوریاں اور پرگنوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں بٹی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعار کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے۔ بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں ولدیت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آجائے گی، بات یہ ہے کہ اردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو کبھی معیاری ہے بلکہ

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت | اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑتی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے

کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر اجمالاً ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنہیں تنقیدی نقوش و اشارات کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کر سکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حرج نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح مصنوعی مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، نیکو را در خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت نیکو جلوہ کند و بہ ایہام قوت
ہائے عضبائی و شہوانی را بر انگیزد تا بادل ایہام طابع را انقباض و انبساطے بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود۔

ان خیالات کا یہ نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ
اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین و طواط نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر
فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر - بحسن و اثر کا سبب قرار دیا۔ یہ کم و بیش لفظی تنقید کے یہی مباحث
شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے و طواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور
علم معانی و بیان کے دو سر لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا۔

غرض کہ جس وقت اردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی
نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار
تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہو گا بلکہ ہمیں ان کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اصول و
منوال کو سامنے رکھنا ہو گا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعر کے اردو
کے تذکروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہو گا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود ان میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔
نکات الشعر اور مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے
تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے
تذکرہ نگار میر، گریزی، قائم، میر حسن، پچھمی زائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ - تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔
ذوقی اور وجدانی تنقید کے ان اصولوں کی کار فرمائی ان کے تذکروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج
تھے۔ اس سے زیادہ ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ نا انصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم ادب
کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس زمانے کے ناقدین یعنی
تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابرار، طبقات الشعراء ہند،
گلستان سخن، گلشن بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ
اردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے
الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ ان تذکروں
کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیا کے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکروں کی تنقید کو سترہویں اور اٹھارہویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسویں صدی
عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے
اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہو گا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میر نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ اُن میں ۱۔

- ۱۔ ربط کلام
- ۲۔ خوش فکری
- ۳۔ تلاش لفظ تازہ
- ۴۔ صفائی گفتگو
- ۵۔ ایجاد مضامین
- ۶۔ تہ داری
- ۷۔ دردمندی
- ۸۔ طرز خاص

شامل ہیں یہ اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہر چند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد یہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اول شاعری کے کلام پر دائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہرام اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی بل جاتے ہیں۔

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقہ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اردو شعرا کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دور قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر مردجہ معیار تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے۔"

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فن مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انہیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعہ اظہار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انہیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیاز فتحپوری لکھتے

۱۔ "معیار شعر و سخن" ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۲۶ء ص ۶۵

۲۔ اردو تنقید کا ارتقاء ص ۲۴

۳۔ غزل اور متغزلین ص ۲۵

ہیں کہ یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل رذح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو لیجئے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی۔ ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ ”بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو عقلی حریف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہو گا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مصور دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہو اسے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً زلیدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو پتنگ اڑانے کا عادی ہے مگر دور کے بغیر سیکہ رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ ”صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی اہمیت ہو۔ دوسرے مختلف انخیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی“

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعرا اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کار فرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مستم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطہ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم وقائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہو گا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت | ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انھیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات آج تک مرتب ہوئے ہیں، یا دلی کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے آخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ بھی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا درد، حاتم، سودا، میر تقی، قاسم، مصحفی، انشا، آتش، ناسخ، جرات، مہمنون، میر حسن، تاباں، نواب مرزا، غالب، موئن، ذوق، نسیم، انیس، دبیر اور ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انھیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدامت پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ ماننا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انھوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر بیجا تعریف یا تنقیص سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنھوں نے

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز وہ کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رفاکاریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکرہ نگاروں میں نکات الشعراء، تذکرہ الشعراء (میر حسن) گلشن بیجا، گلزارِ ابراہیم، خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخبہ شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جاسکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے در نہایت لکھا گیا ہے۔ علاقائی لگاؤ، رشتہ شاگردی و استاد، گروہ بندی اور معاشرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی رایوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا لگتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ مصحفی و انشاء کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و مصحفی نے اپنے تذکرہ نگاروں میں انشاء و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں کہی جو ان کے مرتبہ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعلی سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور" عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب داری کو حتی الوسعی برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکرہ نگاروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ "تذکرہ نگاروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا، تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ ان واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے"۔

یہ اعتراضات جیسا کہ کچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کوئی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہوں اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیں عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویریں خاک کے اور رنگ ان تذکرہ نگاروں میں ضرور مل جائیں گے اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکرہ نگاروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی مقدّمات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات برہی ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل مآخذ ہے اور اسی مآخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ دقیق ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکرہ نگاروں نے سلجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی پری تمثال کے تیر عشق کے گھائل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش، شاعر پر عشق بازی کی تہمت لگانا۔ نتیجتاً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ:-
”میر باپری تملے کہ از عزیزانش بود در پردہ تعشق طبع میل خاطر داشت ایہ

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اس کی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی نجی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دیے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے ادھیل تھے، چند مثالیں دیکھئے:-

۱۔ ”میر حسن کو بہ سبب تفاضلے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موافقت ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بہ پاس خاطر معشوقہ مشنوی ہے نظیر تصنیف کی“ (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ ”آفتاب رائے رسوا۔ بریک پیر کبوتر متونام تعشق پیدا کردہ بود۔“ (نکات الشعرا)

۳۔ ”میاں عبدالحی تاباں المتخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت، سیدزادہ بود بکمال حسن و دجاہت تمام عالم فریفتہ حسن او بود بلکہ گرم بازاری رنختہ ازالہ شعلہ رمد و بالاشد اکثر اشخاص اس فن را وسیلہ ساختہ و خیل صحبت آدمی شدند..... عاشق معشوق مزاج بہ یک طغیہ سلیمان نام تعشق داشت۔“ (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ ”جعفر علی خاں زکی..... ذہن و ذکا و طبع رسا داشت سرائی رام راجہ برد تعشق داشت۔“ (نکات الشعرا)

۵۔ ”امت الفاطمہ بیگم نام تھا، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں، اپنے محلے میں ملاکن خاں سے سابقہ پڑا..... خاں موصوف کی مشنوی قول غمیں انھیں کے حسن و جمال کی شرح ہے۔“ (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۶۔ ”خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک مندی ارباب نشاط سے ہے اس پر مرتے ہیں اور اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کرتے ہیں“ (گلشن ہند)

۷۔ ”میر مظفر علی آزاد دہلوی در ہنگامے کہ بہ نزاکت نام کینزے عاشق و منازعہ با پنا بیگم داشت معاملہ او مرجوع با حقیر بود۔“ (گلشن ابراہیم)

۸۔ ”فضائل علی خاں بے قید تخلص جوان محمد شاہی بود خوش خوراک خوش رو و خوش پوشاک با یکے از تیان ہند تعشق پیدا کردہ بود۔“ (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ ”نزاکت تخلص رجونا نام، نارنوں کی بت بازی ستم شکاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحب گلشن بے خاں کی دوستداری سے شاعری میں نام پا گئی۔“ (تذکرۃ النساء موفیہ نادر)

ان میں سے، میر تقی میر، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا، پھر بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہہ دیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ:- ”تفہیم سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور دانشگاہ رائیں

پائی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو پوچھیں یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی ستراد ہوئی کہ معاصرین پر اے زنی کرتے ہوئے میر سے اُن کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔ لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں ہے بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں اگر ہم انہیں مختلف تذکرہ دں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکرہ دں کو چھلنے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

تذکرہ دں کی تاریخی اہمیت | کریم الدین نے طبقات الشعراء میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی

زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے" اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکرہ دں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سینیں اعداد و اکر کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکرہ دں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزن نکات مولفہ ۱۱۶۵ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غیر جانبدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں۔ یہ قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۵ھ اور گلشن ہند مولفہ ۱۲۱۵ھ میں تاریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہد سے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ کھنوں نے اکثر نامہ تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دئے ہیں۔ گلشن ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور باوثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارسان دتاسی چونکہ شاعر ہے اس لئے اس کا نقطہ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحث کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعراء میں گارسان کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں۔ گلستان سخن، انتخاب دواؤں، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہیں ان میں مختلف ادوار کے اسلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجہً ہمیں ان تذکرہ دں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولایت، شاگردی، استاد، مزاج، پسندیدہ صنف، انداز سخن گوئی، طرز ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے، "شمیم سخن" اور آب حیات میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحد میں براہ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے۔ ان میں بعض تحریکوں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسوم اور اخلاقی قدروں کا سراغ بھی ملتا ہے۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے ہیں۔ میر کی تنقیدوں سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ :-

- ۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے۔
  - ۲۔ اہل قلم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی دشمنی شناسی میں تضاد نہیں تھا۔
  - ۳۔ درویشی اور شاعری دوش بدوش چلتی تھیں۔
  - ۴۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے۔
  - ۵۔ مشاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی۔ تنقیدی ادارے کی بھی کمی تھی۔
  - ۶۔ سلطنتِ مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکسترائی کے لئے سامان وجود بن گئی تھی۔
- یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں۔

تذکرہ نگاری کیلئے پچھلی سطور میں، اردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہو گا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا "بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دھرانے سے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہو گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہو گیا۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخاب اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا۔

نکات الشعراء

مصنف :- میر تقی میر

عہد تصنیف : طباعت | میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن آئندہ مخلص کا ذکر میر نے جس طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ نکلتا ہے۔

اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۱۶۲ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے اکفوں نے مفید مقدمے کے ساتھ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اردو (دکن) سے شائع کر دیا۔

نکات الشعراء، قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان میں کوئی دستیاب نہیں ہے۔ افضل بیگ قاضی اور رنگ آبادی کا

تذکرہ تحفۃ الشعراء، اور خواجہ حمید اورنگ آبادی کا۔ گلشن گفتار، البتہ نکات الشعراء کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے ہیں۔ ان تینوں کا سال تصنیف ۱۱۶۵ھ ہے۔ اس لئے ایک دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر عموماً منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب و لہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے۔

ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب و لہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمالی اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے۔ خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل سوشاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام
۱	آبرو	۶	اشتباہ	۱۱	بہار
۲	احسن اللہ	۷	اشراف	۱۲	بہید
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بیتاب
۴	آرزو	۹	انسان	۱۴	بیچارہ
۵	آزاد	۱۰	بسل	۱۵	بیمار

کافر	۷۴	سجاد	۴۵	بیدل	۱۶
کمترین	۷۵	سراج	۴۶	بیرنگ	۱۷
کلیم	۷۶	سعادت	۴۷	بینوا	۱۸
گرامی	۷۷	سعدی دکنی	۴۸	پاکباز	۱۹
لطفی	۷۸	سلام	۴۹	تاباں	۲۰
محسن	۷۹	سودا	۵۰	تجربہ	۲۱
محمود	۸۰	شاغل	۵۱	تمکین	۲۲
مخلص	۸۱	شعوری	۵۲	ثاقب	۲۳
مضمون	۸۲	شوق	۵۳	جعفر	۲۴
منظر	۸۳	صبائی	۵۴	جعفر زلی	۲۵
معز	۸۴	ضیاء	۵۵	جگن	۲۶
ملک	۸۵	عاجز (عارف علی خاں)	۵۶	حاتم	۲۷
موزوں	۸۶	عارف	۵۷	حزین	۲۸
میر (محمد میر)	۸۷	عاصمی	۵۸	حسن	۲۹
میر (میر تقی)	۸۸	عبدالحمید	۵۹	حسن (میر حسن)	۳۰
میر گھاسی	۸۹	عبدالرحیم	۶۰	حبیب (محترم علی)	۳۱
ناجی	۹۰	عزالت	۶۱	حشمت (محمد علی)	۳۲
نثار	۹۱	عزیز اللہ	۶۲	خاکسار	۳۳
ولی	۹۲	عشاق	۶۳	خسرو	۳۴
ہاتھی	۹۳	عطا	۶۴	خوشنودی	۳۵
ہاشم	۹۴	غریب	۶۵	دانا	۳۶
ہدایت	۹۵	غوصی	۶۶	داؤد	۳۷
یقین	۹۶	فخری	۶۷	درد (خواجہ میر)	۳۸
یک دل	۹۷	فضلی	۶۸	درد (کرم اللہ خاں)	۳۹
یک رنگ	۹۸	فخاں	۶۹	درد مند	۴۰
یکرو	۹۹	قاسم مرزا	۷۰	راقم	۴۱
یونس	۱۰۰	قائم	۷۱	رسوا	۴۲
		قیر	۷۲	زکی	۴۳
		قدرت	۷۳	ساک	۴۴

گلشنِ گفتار

مصنف | خواجہ خان مخلص بہ حمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکنا زخاں قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تاز خاں کھٹا عارف الدین خاں عاجز حمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | دیباچہ میں مصنف نے اس کا مادہ تاریخ "گلشن بزمِ گفتار ہے" درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۵ھ نکلتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمد ایم۔ ۱ نے حیدر آباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ ۱۹۳۱ء میں اسے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کتابچے سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر و سخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج بھی بہت پہلے ہو چکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک دو غزلیں تمام دیکھاں پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف متفرق اشعار نہیں دئے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دئے گئے ہیں۔ اس میں دلی کے دو شاگردوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔ اب تک میر کے نکات الشعر اور دو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن تحفۃ الشعر اور گلشنِ گفتار کی دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرو	۱۹	احسن	۲۵	فضلی
۲	ولی	۸	عبدالرحیم	۱۴	منظر	۲۰	زانی	۲۶	داؤد
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	اعظم	۲۷	عاجز
۴	رضی	۱۰	یک رنگ	۱۶	ناجی	۲۲	قائم	۲۸	رسا
۵	مزل	۱۱	فائق	۱۷	تاباں	۲۳	کامل	۲۹	وفا
۶	حشت	۱۲	حاتم	۱۸	یقین	۲۴	ابدل	۳۰	عزالت

مطبوعہ نور شید پریس یو۔ سٹ بازار نیلاہلی حیدر آباد دکن۔ ۱۹۶۳ء میں اس کا ترجمہ دانش محل کھنور سے شائع ہوا۔

تحفۃ الشعراء

مصنف | افضل بیگ قاتل ادنگ آبادی

عہد تصنیف و طباعت | میر غلام علی آزاد بلگرامی اور عارف الدین عاجز کے جو قطعات تاریخ اس تذکرے میں شامل ہیں ان سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ مکتبہ ہے آزاد نے "تحفۃ اصوات شعر" اور عاجز نے "تحفۃ روح کلام شعراء" سے یہ تاریخ نکالی ہے۔ سب سے پہلے اسے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے مبسوط مقدمہ کے ساتھ ستمبر ۱۹۳۸ء کے علیگڑھ میگزین میں شائع کیا۔ بعد میں ڈاکٹر حفیظ قنیل نے اپنے مقدمہ کے ساتھ شائع کیا۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور قدیم ترین تذکروں میں شمار ہوتا ہے۔ گلشن گفتار، نکات الشعراء اور تحفۃ الشعراء تینوں ۱۱۶۵ھ میں مرتب ہوئے ہیں۔ اس سے پہلے کا کوئی تذکرہ اب تک دستیاب نہیں ہوا۔ تحفۃ الشعراء میں دکن کے بعض ایسے شعرا بل جاتے ہیں جن کا ذکر نکات الشعراء اور گلشن گفتار میں نہیں آیا۔ شعراء کی ترتیب میں کوئی اصول ملحوظ نہیں رکھا گیا بلکہ اردو اور فارسی شاعروں کا ملا جلا ذکر کر دیا گیا۔ تذکرے کے دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، اپنے عہد کے ممتاز علماء و فضلا سے ذاتی طور پر واقف تھا، اور اس نے اس عہد تک کے سارے مشہور فارسی تذکروں سے استفادہ کیا ہے۔ شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کی طرف یہاں بھی توجہ نہیں کی گئی۔ ہاں شعراء کے وطن و جائے سکونت کا سراغ اکثر جگہ دیدیا گیا ہے۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں بہت مختصر ہیں۔ لیکن جو کچھ ہے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی رشک و محاسنیت سے پاک ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد غلام علی	۶	آشنا قاضی محمد جان	۱۱	افصح میر محمد علی
۲	آصف آصف جاہ نظام الملک	۷	اقدس محمد رضی شوستری	۱۲	امین امین الدین علی
۳	ارادت مرزا ہدایت اللہ	۸	افتخار عبدالوہاب	۱۳	بسم یوسف علی
۴	امید قزلباش خاں	۹	امداد شیخ غلام حسین	۱۴	نسیم محمد قلی
۵	ایجاد مرزا علی نقی	۱۰	ایما میر بخش عاشق	۱۵	جرات میر محمد ہاشم

۱۶	جویا	محمد فاضل سرسندی	۳۱	عاشق	قاسم جان	۴۶	مستند	آقا صاحب
۱۷	حامد	حامد علی شاہ دولت آبادی	۳۲	عاجز	عارف الدین خاں	۴۷	مبارک	مبارک یار خاں
۱۸	خیری	عنایت اللہ	۳۳	عاصی	شیخ نور محمد	۴۸	موزوں	رائے مدن سنگھ
۱۹	خواجگی		۳۴	عاقل		۴۹	منظر	میر مرزا جان جاناں
۲۰	خلیل	میرزا خلیل	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر خان
۲۱	دانا	فضل علی	۳۶	فخر الدین	اورنگ آبادی	۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خاں
۲۲	رسا	مرزا جاہ	۳۷	فدا	رضا طلب خاں	۵۲	نشاط	فقیر اللہ خاں
۲۳	رنگین	نور الدین	۳۸	فاصل	حافظ محمد فاضل	۵۳	وحدت	ہدایت اللہ
۲۴	راز	نوازش خاں	۳۹	قابل	موسل خاں	۵۴	وقار	میر عبدالحی خاں
۲۵	سالک	غلام حسین	۴۰	قلی	درگاہ قلی خاں	۵۵	دفا	امین ایلم پوری
۲۶	سراج	اورنگ آبادی	۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خاں	۵۶	والہ	سید محمد
۲۷	شہید		۴۲	قدر	شیخ احمد	۵۷	داصل	مرزا ترک
۲۸	ضیاء	میر محمد علی	۴۳	کامل	میر کامل	۵۸	یکدل	شیخ محمد انور
۲۹	عزت	سید عبدالولی	۴۴	کامگار	خواجہ کامگار خاں اورنگ آبادی			
۳۰	عزت	عبدالمنان	۴۵	محمود	مرشد قلی خاں			

نیاز نمبر

جس میں تقریباً پاک و ہند کے سارے ممتاز اہل قلم اور اکابر ادب نے حصہ لیا ہے اس میں نیاز فقیہ پوری کی شخصیت اور فن کے ہر پہلو مثلاً ان کی افسانہ نگاری، تنقید اسلوب نگارش، انشا پر دہائی، مکتوب نگاری دینی رجحانات، صحافی زندگی، شاعری و ادبی زندگی، ان کے افکار و عقائد اور دوسرے پہلوؤں پر سیر حاصل بحث کر کے ان کے علمی و ادبی مرتبے کا تعین کیا گیا ہے۔ گویا یہ نمبر حضرت نیاز کی شخصیت اور فن کا ایسا مرقع ہے جو اس سلسلے میں ایک مستند دستاویز اور اردو صحافت میں گرانقدر اضافے کی حیثیت رکھتا ہے

قیمت آٹھ روپے

صفحات ۶۲۲

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

تذکرہ ریختہ کوہیاں

مصنف | سید فتح علی حسینی گردیزی - متوفی ۱۲۲۲ھ

یہ تذکرہ ۱۱۶۶ھ میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا۔ اس کا ایک قدیم مخطوطہ جو ۱۱۶۶ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا۔ مولوی عہد الحق صاحب کو ملا تھا۔ مولوی صاحب مرحوم نے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ گردیزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کیا کہ انھوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود تھا لیکن دیباچہ سے صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے قدیم تذکرہ خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب کیا تھا۔ اس لئے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے۔ اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں جن کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے۔

خصوصیات

گردیزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت مہر اور مختصر تبصرہ کیا ہے۔ اس لئے اس تذکرے سے کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔ انھوں نے دیباچہ میں دعویٰ تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسروں نے نظر انداز کیا ہے وہ ان پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعویٰ کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا۔ نصف صفحہ سے زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا۔ پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ اس لئے کہ گردیزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سلسلے میں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزد	۳	آبرد	۵	الساں
۲	اشتیاق	۴	آگاہ	۶	آزاد

۷	احسن	۳۸	وانا	۶۹	غریب
۸	آشنا	۳۹	ذہین	۷۰	فناں
۹	آوارہ	۴۰	رسوا	۷۱	فضلی
۱۰	الہام	۴۱	زکی	۷۲	فدا
۱۱	انجام	۴۲	سودا	۷۳	قائم
۱۲	بہار	۴۳	سعدی	۷۴	قدرت
۱۳	بیرنگ	۴۴	سجاد	۷۵	قدر
۱۴	بیدار	۴۵	سلام	۷۶	قائم
۱۵	بیتاب	۴۶	سعادت	۷۷	قادری
۱۶	پیام	۴۷	سراج	۷۸	سلیم
۱۷	بسم	۴۸	سامان	۷۹	کمترین
۱۸	پاکبار	۴۹	شوق	۸۰	کافر
۱۹	قرباش	۵۰	شاغل	۸۱	گھاسی
۲۰	بیان	۵۱	درد	۸۲	لسان
۲۱	بہیسی	۵۲	صانع	۸۳	منظر
۲۲	عجرب	۵۳	صفت	۸۴	مضمون
۲۳	تابان	۵۴	صمصام	۸۵	مزل
۲۴	تکین	۵۵	ضیا	۸۶	موزوں
۲۵	ثاقب	۵۶	طالع	۸۷	میراں
۲۶	جگن	۵۷	ظاہر	۸۸	میر
۲۷	جلافت	۵۸	ظہور	۸۹	میر
۲۸	حزین	۵۹	عاضی	۹۰	محسن
۲۹	حشت	۶۰	عارف	۹۱	موزوں
۳۰	حاتم	۶۱	عشاق	۹۲	ناجی
۳۱	حشت	۶۲	غزیز	۹۳	نثار
۳۲	حسن	۶۳	عمدہ	۹۴	دلی
۳۳	حبیب	۶۴	عزت	۹۵	ہدایت
۳۴	خاکسار	۶۵	عمر	۹۶	یقین
۳۵	درد	۶۶	عاصی	۹۷	یک رنگ
۳۶	داؤد	۶۷	عاشق	۹۸	یکرو
۳۷	دردمند	۶۸	عاجز		

محترم علی

محمد علی

خواجہ میر درد

محمد تقی
محمد میر

رحم علی

محزن نکات

مصنف شیخ محمد قیام الدین قائم چاند پور ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سن شعور کے بعد بسلسلہ ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک مقیم رہے۔ شعرو سخن سے فطری نگار تھا۔ پہلے سردار شاہ ہدایت سے اصلاح لی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ ولی اجر نے کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خاں امیر کی قدر دانی نے انھیں تین چار ماہ جہان رکھا۔ مصنفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ خاں دانی رامپور کے بیٹے احمد یار خاں نے انھیں رام پور بلا لیا جہاں کچھ دنوں بعد شہداء میں ان کا انتقال ہو گیا۔

قائم کا شمار اردو کے اساتذہ میں ہوتا ہے۔ افسوس کہ ان کا کلام اسبناک طبع نہ ہو سکا اور شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر نہ ہو سکی جس کے وہ مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کلام کلیات سودا میں شامل ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظر عام پر لایا جائے۔

عہد تصنیف و طباعت محزن نکات تذکرے کا تاریخی نام ہے جس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۹۲۹ء سمجھا جاتا ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ یہ اردو شعرا کا پہلا تذکرہ ہے، درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قلمی تذکرے کو مولوی عبدالحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں ۱۸۰۰ کی تقطیع کے ۸۰ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے متعدد شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقول مولوی عبدالحق "اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حالات کے لحاظ سے قابل قدر ہے۔ قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں مقدمین کا، طبقہ دوم میں متوسطین کا اور طبقہ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے۔"

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اول		مرزا عبدالقادر	۳۵	شفاعا حکیم یار علی خاں
۱	سعدی اور امیر خسرو	۳۶	مولوی خاں فطرت	۵۰	جہمت محترم علی خاں
۲	ملانوری	۳۷	خواجہ عطا	۵۱	مخلص راجہ آندر رام
۳	افضل	۳۸	جعفر میر جعفر	۵۲	نادر
۴	سلطان		طبقہ دوم	۵۳	میر سجاد
۵	مرزا	۳۹	آبرو شاہ مبارک	۵۴	دانا فضل علی
۶	فضل	۴۰	سراج الدین علی خاں	۵۵	امید قزلباش خاں
۷	غوثی	۴۱	میرنگ مصطفیٰ خاں	۵۶	افسان اسد یار خاں
۸	روحی	۴۲	اشتہاق شاہ دلی اللہ	۵۷	انجام نواب امیر خاں
۹	نوری	۴۳	ناجی محمد شاکر	۵۸	مرزا گرامی
۱۰	شاہ	۴۴	مضمون شرف الدین	۵۹	کمترین
۱۱	قادر	۴۵	احسن اللہ احسن		طبقہ سوم
۱۲	لطفی	۴۶	پیام شرف الدین علی خاں	۶۰	فقیر میر شمس الدین
۱۳	قہر علی رافت	۴۷	سامان میر ناصر	۶۱	منظہر مرزا جان جانال
۱۴	آزاد فقیر اللہ	۴۸	بینوا	۶۲	سودا مرزا رفیع
۱۵	فراتی	۴۹	بیتاب محمد اسماعیل	۶۳	درد خواجہ میر
۱۶	احمد گجراتی	۵۰	ندوی محمد حسن	۶۴	میر محمد تقی
۱۷	فخری	۵۱	حاتم محمد حاتم	۶۵	کلیم میر محمد حسین
۱۸	محمود	۵۲	ثاقب شہاب الدین	۶۶	درد کرم اللہ خاں
۱۹	سراج	۵۳	پاکباز میر سکھن	۶۷	میر فرخ علی
۲۰	محقق	۵۴	ندیم مراد علی قلی	۶۸	ہدایت میاں ہدایت اللہ
۲۱	باشم	۵۵	عمدہ جعفر علی خاں	۶۹	قلندر بدھ سنگھ
۲۲	ہاتف	۵۶	بہار ٹیک چند	۷۰	بیان خواجہ احسن اللہ
۲۳	طالب	۵۷	عاصمی خواجہ برہان الدین	۷۱	سوز محمد میر
۲۴	دلی	۵۸	جہمت محمد علی	۷۲	شوق میر حسن علی

۷۳	دردمند	محمد فقیہ	۸۸	سلام	نجم الدین	۱۰۳	تجربہ	میر عبداللہ
۷۴	لیقین	النام اللہ خاں	۸۹	لالہ کاشی ناتھ		۱۰۴	میر میران	
۷۵	حزین	میر باقر	۹۰	جولاں	میاں رمضان	۱۰۵	نثار	میر عبدالرسول
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی	۹۱	محمد عارف		۱۰۶	خواجہ اکرم	
۷۷	خاکسار	میر محمد یار	۹۲	بسمل		۱۰۷	سلیمان	
۷۸	تمکین	صلاح الدین	۹۳	شاغل		۱۰۸	زار	مغل بیگ
۷۹	تاباں	میر عبدالحی	۹۴	ہمرنگ	دلادر خاں	۱۰۹	ماں	میاں محمدی
۸۰	غازی الدین خاں		۹۵	بیدار	میاں محمدی	۱۱۰	ممتاز	فضل علی
۸۱	مہربان خاں		۹۶	میر گھانسی		۱۱۱	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۲	رائم	لالہ بندرا بن	۹۷	عشاق	جیون علی	۱۱۲	آشنا	
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین	۹۸	رسوا	آفتاب رائے	۱۱۳	سید	یادگار علی
۸۴	محسن	محمد محسن	۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۱۴	حیدر	غلام حیدر
۸۵	نیا	محمد ضیا	۱۰۰	میر ہادی		۱۱۵	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۰۱	عاقل	رائے سنگھ	۱۱۶	دفا	لالہ نول رائے
۸۷	وحشت	میر ابوالحسن	۱۰۲	عزالت	عبداللوی	۱۱۷	پیشاب	سنتو کھراب
						۱۱۸	تھانم	قیام الدین

اقبال نمبر

(سالنامہ ۱۹۶۲ء)

جسے پاکستان کے معجز بیان شاعر اقبال کے نام نامی پر موسوم کیا گیا ہے۔ اس میں اقبال کی تعلیم و تربیت، اخلاق و کردار۔ شاعری کی ابتداء اور مختلف ادوار شاعری۔ اقبال کا فلسفہ و پیام، تعلیم اخلاق و تصوف، اس کے گہنگ تغزل اور اس کی حیات معاشقہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

تذکرہ ”ریاض حسنی“

مصنف خواجہ غایت اللہ فوت ، فوت کے والد خواجہ عبدالرحمن متونی ^{۱۱۴۰ھ} سرکار اصفیہ سے لبلبل ملازمت والیستہ تھے۔ فوت متونی ^{۱۲۲۳ھ} اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی۔ شعر و سخن میں شاہ سراج کے شاگرد ہوئے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ بعد نواب صلابت جنگ (۱۱۶۲ تا ۱۱۷۲ھ) مکمل ہوا۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے۔

تاریخ بنائے اس ریاض حسنی
از روئے سرود بدل ہاتھ گفت
جستیم ز فیض خاص آل مدنی
گلدرستہ ریحان بہار معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ^{۱۱۶۸ھ} نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سنٹرل رکارڈ آفس حیدر آباد دکن میں البتہ موجود ہے۔ نصیر الدین ہاشمی کی تفصیل کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر مرتب کیا تھا۔

خصوصیات یہ ریختہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اُس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونہ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ہے۔ اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہندو دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں بہت سے ایسے شاعروں کا ذکر نہیں مل جاتا ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں مثلاً نکات الشعرا تحفۃ الشعرا، گلشن گفتار، ریختہ گویاں اور مخزن نکات میں نظر نہیں آئے۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حرفت و تہجی کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرند سرور الدین علی مال	۳	آبرد شیخ مبارک	۵	انسان اسد الدولہ
۲	اشتیاق شاہ دل اللہ	۴	آگاہ محمد صلاح	۶	آزاد محمد فاضل

یہ تذکرہ ”تذکرہ فوت“ کے نام سے مشہور ہے۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام ”ریاض حسنی“ بھی لکھا ہے۔
”نوائے ادب“ بمبئی، بابت اپریل ۱۹۵۷ء

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پردانہ	شعلہ پردانہ	۶۵	درد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	دردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بیخود	بالت خاں	۶۷	دانا	فضل علی
۱۰	الہام	فضائل بیگ	۳۹	بہل	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مستعد
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	-	۶۹	رسوا	-
۱۲	الہ یار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بے جان	حیدر آبادی	۷۰	رجا	صیاء الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاباں	عبدالحی	۷۱	راقم	بندر ابن
۱۴	ابدال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجرّد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضابیگ
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	صلاح الدین	۷۴	رسا	-
۱۷	امامی	برہان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	روشن	عبدالبنی
۱۸	ارشاد	-	۴۷	ثابت	نوشا حیدر آبادی	۷۶	مرزا خاں	-
۱۹	ارشاد	محمی الدین	۴۸	جنم	میاں جنم	۷۷	روشن	داصل بیگ
۲۰	ارشاد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر شیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	-	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایجاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محترم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	-
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	بخم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حسام	حسام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلادر خاں	۵۷	حمید	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شریف الدین	۵۸	حیرت	اسماعیل علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بہل	تزلباش خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نور الدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائق	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	درد	خواجہ محمد میر درد	۹۲	شاغل	-
۳۵	بے نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

۹۴	شیدا	نواز علی خاں	۱۲۵	فخر	۱۵۶	مرزا محمد بیگ
۹۵	صانع		۱۲۶	فاضل	۱۵۷	میلچی
۹۶	صنعت	مغل خاں	۱۲۷	فیض	۱۵۸	معنی شمس الدین
۹۷	صابر	صابر علی	۱۲۸	قربان	۱۵۹	ممنون
۹۸	صادق	محمد صادق	۱۲۹	قائم	۱۶۰	مراد محمد مراد
۹۹	صمصام	صمصام الدولہ	۱۳۰	قدرت	۱۶۱	مہربان عبدالقادر
۱۰۰	صانع	مرزا صنی	۱۳۱	قدر	۱۶۲	مروت
۱۰۱	ضیاء		۱۳۲	قمر	۱۶۳	مہر محمد پناہ
۱۰۲	صیاد	مرزا عطا	۱۳۳	قادر	۱۶۴	ناجی محمد شاکر
۱۰۳	طالع	شمس الدین	۱۳۴	کلیم	۱۶۵	نثار عبدالرسول
۱۰۴	تیش	محمد اکبر	۱۳۵	کترین	۱۶۶	نثار دزارت خاں
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۳۶	کافر	۱۶۷	ناصر مرزا ناصر بیگ
۱۰۶	ظہور		۱۳۷	کیفی	۱۶۸	نیاز مرزا قند علی
۱۰۷	عاصمی	خواجہ برہان الدین	۱۳۸	گھانسی	۱۶۹	نیرنگ
۱۰۸	عارف		۱۳۹	کتر	۱۷۰	ناصر ناصر جنگ
۱۰۹	عشاق		۱۴۰	کهن	۱۷۱	ندرت میر نجف علی
۱۱۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۱۴۱	کاشی	۱۷۲	ولی ولی محمد دکنی
۱۱۱	عمدہ	سیتا رام	۱۴۲	گلشن	۱۷۳	فصرتی
۱۱۲	عزت	شاہ عبدالوالی	۱۴۳	لسان	۱۷۴	دقار میر عبدالحی
۱۱۳	اعمر	مختبر خاں	۱۴۴	منظر	۱۷۵	دفا میر ناصر
۱۱۴	عاصمی	لور محمد	۱۴۵	مخلص	۱۷۶	دعشت نظام الدین
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں	۱۴۶	ممنون	۱۷۷	ہدایت ہدایت اللہ
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خاں	۱۴۷	مزل	۱۷۸	ہادی محمد ہادی
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابوالبرکات	۱۴۸	میر	۱۷۹	ہاشم
۱۱۸	عارف	محمد عارف	۱۴۹	موزوں	۱۸۰	ہجر
۱۱۹	غریب	محمد نعل	۱۵۰	میر	۱۸۱	یقین
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ	۱۵۱	محمی	۱۸۲	یکرنگ
۱۲۱	مغان	اشرف علی خاں	۱۵۲	محسن	۱۸۳	یکرنگ
۱۲۲	نضلی	شاہ نضلی	۱۵۳	موزوں	۱۸۴	یکرنگ
۱۲۳	فدا	خواجہ عبدالقادر	۱۵۴	مبین	۱۸۵	یک دل
۱۲۴	فتوت	عنایت اللہ خاں	۱۵۵	متین	...	...

چمنستان شعرا

مصنف رائے لچھی نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی و ادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے منالہام نواب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ و انشاء کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔ شفیق ۱۱۵۸ھ میں پیدا ہوئے۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعر و سخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف و تالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

(۱) شام غربیاں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔

(۲) گل رعنا۔ ہندوستان و پاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔

(۳) چمنستان شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کر دیا تھا اور بہت جلد ۱۱۵۵ھ میں اسے مکمل کر دیا۔ "چمنستان شعرا" سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود تھا۔ تصحیح و تدوین کے بعد مولوی عبدالحق مرحوم نے ۱۹۲۸ء میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۱۴ ریختہ گو شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں مصنف نے ایک جدت یہی ہے کہ حروف تہجی کے بجائے حروف ابجد کے لحاظ سے شعرا کی فہرست ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گردیزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن حسب ضرورت شعرا کے حالات زندگی میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبان شعر سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کر دیا ہے۔ شفیق کے تذکرے کی زبان بھی رنگین وہ صق ہے۔ شعرا کے کلام پر تبصرہ کرنے میں انھوں نے اعتدال کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن و تعریض کا نشانہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعرا کے کلام پر اصلاحات دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کر دیے ہیں لیکن کسی کا مذاق اڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے ۶۰ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آزرد	سراج الدین علی خاں	۲۷	بے رنگ	دلدار خاں	۵۳	دولت	میر دولت علی
۲	آبرو	شیخ نجم الدین	۲۸	بیتاب	محمد اسمعیل	۵۴	داغ	لالہ بہال کرن
۳	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۲۹	بیدار	-	۵۵	ہدایت	ہدایت اللہ
۴	امید	قزلباش خاں	۳۰	بینوا	-	۵۶	ہادی	عبدالہادی
۵	انسان	اسدیار خاں	۳۱	پیام	شرف الدین علی خاں	۵۷	ہوش	غلام انام الدین علی
۶	انجم	امیر خاں	۳۲	بسم	-	۵۸	باشم (دکنی)	-
۷	احمدی	-	۳۳	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	باتنی	-
۸	آزاد	محمد فاضل	۳۴	بیان	خواجہ حسن اللہ	۶۰	ولی	ولی محمد
۹	آشنا	زین العابدین	۳۵	بیگل	میر عبدالوہاب	۶۱	وفا	-
۱۰	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۶	بے جان	لالہ جے کشن	۶۲	واقف	میاں نور الدین
۱۱	آگاہ	محمد صلاح	۳۷	پردانہ	پردانہ شاہ	۶۳	وفا	آقا امین ایچ پوری
۱۲	الہام	فضائل بیگ	۳۸	بھید	میر نواز ش خاں	۶۴	واحد	میاں جعفر اللہ
۱۳	احسن	احسن اللہ	۳۹	پلجمی	میاں حکیم الدین خاں	۶۵	وقار	میر عبدالحی
۱۴	ایجاد	نقد علی خاں	۴۰	پناہ	محمد پناہ	۶۶	زکی	جعفر علی خاں
۱۵	اشرف	-	۴۱	بندہ	میر محمد میر	۶۷	زانی	پیر خاں
۱۶	ارشاد	میر غلام علی	۴۲	بیخود	محمد حسین	۶۸	حزین	میر محمد باقر
۱۷	اقدس	میر ابراہاں علی	۴۳	بیچارہ	-	۶۹	حاتم	شیخ محمد حاتم
۱۸	انور	غلام محمد خاں	۴۴	بسم	میر یوسف خاں	۷۰	حشمت	محمد علی
۱۹	ایوب	میر ایوب	۴۵	جگن	ظان زادہ شیر افگن خاں	۷۱	حشمت	سید محترم علی خاں
۲۰	انجم	فتحیاب بیگ خاں	۴۶	جرات	میر شیر علی	۷۲	حسن	میر محمد حسن
۲۱	احقر	شاہ عبداللہ	۴۷	زٹلی	جعفر	۷۳	حسب	محمد حبیب
۲۲	افسق	میر غلام حسین	۴۸	دردمند	محمد فقیہ	۷۴	حاجی	حاجی میر علی اکبر (بال)
۲۳	افتخار	میر عبدالوہاب	۴۹	دانا	فضل علی	۷۵	حسن	-
۲۴	ایجاد	مرزا علی نقی	۵۰	درد	خواجہ میر	۷۶	طالع	میر شمس الدین
۲۵	بیدل	مرزا عبدالقادر	۵۱	درد	کرم اللہ خاں	۷۷	طیش	میرزا محمد اکبر
۲۶	بہار	لالہ ٹیک چند	۵۲	داؤد	میرزا داؤد	۷۸	یقین	انعام اللہ خاں

محمد علی	یار	۱۳۷	میر مرتضیٰ	مہدی	۱۰۸	مصطفیٰ خاں	یک رنگ	۷۹
مرزا رفیع	سودا	۱۳۸	میر مہدی	متین	۱۰۹	عبدالوہاب	یکو	۸۰
میر سجاد	سجاد	۱۳۹	میر منو	مراد	۱۱۰	میر عزت اللہ	یکدل	۸۱
-	سعدی	۱۴۰	میر عبدالقادر	ہربان	۱۱۱	حکیم	یونس	۸۲
نجم الدین خاں	سلام	۱۴۱	محمد ماہ	محرم	۱۱۲	منور الدولہ احمد یار خاں	یار	۸۳
سعادت اللہ خاں	سعادت	۱۴۲	شیخ احمد	مصطر	۱۱۳	سیاں کترین	کترین	۸۴
میر ناصر	سامان	۱۴۳	محمد جان	مقدس	۱۱۴	محمد حسین	کلیم	۸۵
میر سراج الدین	سراج	۱۴۴	مرزا محمد بیگ	میرزا	۱۱۵	-	مرزا گرامی	۸۶
شاہ غلام قادری	سامی	۱۴۵	مہر علی	مہر	۱۱۶	میر علی نقی	کافر	۸۷
میر محمد سعید	سعید	۱۴۶	الف خاں	مبتلا	۱۱۷	میر	گھانسی	۸۸
خواجہ برہان الدین	عاصمی	۱۴۷	میر منصور	منصور	۱۱۸	میر اولاد محمد	کاسیاب	۸۹
شاہ عزیز اللہ	عزیز	۱۴۸	سید شاہ منیر	منیر	۱۱۹	-	کمان	۹۰
مقبّر خاں	عمر	۱۴۹	لالہ موہن لال	مہتاب	۱۲۰	مرزا مغل	کتر	۹۱
سیتا رام	عمدہ	۱۵۰	-	مشہور	۱۲۱	میر بدر الدین	کهن	۹۲
-	عراقی	۱۵۱	-	مشتاق	۱۲۲	میر	کلاں	۹۳
محمد عارف	عارف	۱۵۲	محمد منعم	منعم	۱۲۳	میر کلیم اللہ	لسان	۹۴
محمد عارف	عارف	۱۵۳	-	محمود	۱۲۴	-	لطفی	۹۵
-	عشاق	۱۵۴	-	ملک	۱۲۵	لالہ سردی رانی	لالہ	۹۶
-	عاجز	۱۵۵	میر مقصود علی	مقصود	۱۲۶	محمد شاہ	بادشاہ	۹۷
محمد عطار	عطا	۱۵۶	محمد شاگر	ناجی	۱۲۷	مرزا جان جان	منظر	۹۸
میر محمد یحییٰ	عاشق	۱۵۷	میر عبدالرسول	نثار	۱۲۸	شیخ اشرف الدین	مضمون	۹۹
سید عبدالوہابی	عزیز	۱۵۸	نواب نظام الدولہ بہادر	ناصر	۱۲۹	میر محمد تقی	میر	۱۰۰
عارف الدین خاں	عاجز	۱۵۹	مرزا محمد خاں	نثار	۱۳۰	رائے آندرام	مخلص	۱۰۱
شیخ نور محمد	عاصی	۱۶۰	نیاز محمد خاں	میاز	۱۳۱	میر محمد حسن	محسن	۱۰۲
مرزا عاشور بیگ	عاشق	۱۶۱	میر نجف علی	ندوت	۱۳۲	میر	میران	۱۰۳
مرزا جمال اللہ	عشق	۱۶۲	-	نصرتی	۱۳۳	نواب فقار الدولہ خواجہ خاں	موزوں -	۱۰۴
اشرف علی خاں	فغان	۱۶۳	میر محمد ماہ	ناطق	۱۳۴	میر رحم علی	موزوں	۱۰۵
شاہ فضل اللہ	فضلی	۱۶۴	مرزا عتیق اللہ	نجات	۱۳۵	رام نرائن	موزوں	۱۰۶
-	فدا	۱۶۵	شیخ نور الدین	نادر	۱۳۶	محمد مزمل	مزمل	۱۰۷

۱۶۶	فدا	رضا طلب خاں	۱۸۲	قادری (سید خلیل)	۱۹۸	شہیدہ	شیخ سلطان الدین
۱۶۷	فدا	شیخ احمد	۱۸۳	قربان	۱۹۹	شیفتہ	-
۱۶۸	فخری	-	۱۸۴	قمر	۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۱۶۹	حینی	میر فخر الدین	۱۸۵	راقم	۲۰۱	تابان	میر عبدالحی
۱۷۰	فدوی	-	۱۸۶	رسوا	۲۰۲	تسکین	میاں صلاح الدین
۱۷۱	فقیر	میر ہاشم	۱۸۷	رحیم	۲۰۳	تجدد	میر عبداللہ
۱۷۲	صانع	محمد نظام الدین احمد	۱۸۸	رنگین	۲۰۴	ثاقب	شہاب الدین
۱۷۳	صنعت	مغل خاں	۱۸۹	رنگین	۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۱۷۴	صابر	میر محمد صابر	۱۹۰	رضا	۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۱۷۵	صادق	محمد صادق	۱۹۱	رضا	۲۰۷	خوشنود	-
۱۷۶	صاحب	پچھی زراں	۱۹۲	رونی	۲۰۸	ذہین	میر محمد مستعد
۱۷۷	قائم	محمد قائم	۱۹۳	شوق	۲۰۹	ضیاء	محمد ضیاء الدین
۱۷۸	قدرت	میر قدرت اللہ	۱۹۴	شاغل	۲۱۰	ضیاء	محمد عطا
۱۷۹	قدر	-	۱۹۵	شاعر	۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۸۰	قاسم	شاہ قاسم	۱۹۶	فراغت	۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۱۸۱	قاسم	(دوم)	۱۹۷	شورش	۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
			۱۹۸	شورش	۲۱۴	غلام	سید غلام

نظیر نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں نظیر اکبر آبادی کا مسلک، اس کا فارسی و اردو کلام میں عارفانہ رنگ اس کی قدرت بیان و زبان، اس کا معیار تغزل، ادبیات اردو میں اس کا فنی اور لسانی درجہ۔ اس کے امتیازات اور محاسن شعری، اس کا شاعری میں مقام، صنائع و طبائع شعراء کا فرق، معاصرین کی رائیں۔ مستند ادباء کی موافقت و مخالفت میں تنقیدیں اور اس کی خصوصیات و انداز شاعری، پر سیر حاصل تبصرہ ہے۔

قیمت: - تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

طبقات الشعراء

مصنف | قدمت اللہ صدیقی شوق سنبھلی

جیسا کہ مصنف نے دیباچہ میں صراحت کر دی ہے یہ تذکرہ ۱۹۸۸ء میں مکمل ہوا ہے۔
 ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اگست ۱۹۳۸ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ
 علیگڑھ سے شائع کر دیا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقہ اول میں ریختہ کے موجدین اور دکنی شعرا کا ذکر ہے
 خصوصیات | طبقہ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقہ سوم شعرا متاخرین و بعضے نو مشقان دیگر سے تعلق رکھتے ہیں
 طبقہ چہارم جس میں نو مشق شعرا کا تذکرہ ہے۔ "مشمول بر سنج مقالات است" مقالہ اول میں "بعضے تازہ گویاں" دوم میں
 "بعض سلاطین روزگار و ذرے اے نامدار و امراے دالاتبار" و بعضے منصب داران، مقالہ سوم میں "بعضے امراے افغانان این
 دیار" اور مقالہ چہارم میں "بعضے عزیزان ہمدرد و دستداران قدیم" کا ذکر کیا گیا ہے۔

شعرا کی ترتیب میں ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتی قائم نے مخزن نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن
 شعرا کو بلحاظ عمر و عہد انھوں نے تقسیم نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچتا ہے کہ شعرا کے مزید حالات اور
 کلام حاصل کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریخوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی کے
 تذکروں کی طرف ہمارا ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم و بیش اس کا اندازہ ہو جاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیلات کہاں کہاں
 مل سکتی ہیں۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۸۸۵ء) کے وقت کون کون سے شاعر اساتذہ کی
 صف میں شامل ہو گئے تھے۔ کون کون سے "کہنہ مشق" خیال کئے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنف کی رشتہ داری اور دوستی
 تھی۔ اور کون کون سے شعرا، میدان شاعری میں نو وارد تھے۔

اس تذکرے کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن و تحریف نہیں کی گئی لیکن زبان
 و بیان کی کمزوریوں کی نشان دہی کو غور و رمی خیال کیا گیا ہے جیسا کہ قائم، سودا اور حسرت وغیرہ کے ذکر سے نمایاں ہے
 اس انداز کی لفظی تنقید اس سے قبل کے تذکروں میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطہ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں
 اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اللہ خاں یقین کے متعلق لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ خود شعر نہ کہتے تھے
 بلکہ مرزا مظہر جان جاناں کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاں کسار عرت کلو متوطن دہلی کے متعلق لکھا ہے کہ "مصنف تذکرہ ہندی ہم
 است"

۱۵ شوق نے نکتہ اشعار میں طبقات الشعرا کے ذکر میں کہیں اس کا نام "حقیقت الشعرا" کہیں "تذکرہ ہندی" اور کہیں "تذکرہ طبقات الشعرا" ہند بھی لکھا ہے۔

نواب امیر خاں عمدۃ الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ "ورن ظرافت یکتا و درادا کے سخن کو ہر بے بہا مقابل ریختہ کہ لفظی است مذکر، ریختی تصنیف نمودہ" تاریخ پیدائش اور وفات کی صراحت تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے۔ لیکن اکثر حالات میں یہ اندازہ ہو جاتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تذکرہ کے وقت تک حیات تھے۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے، شہزادیاں، رباعیات، قطعات اور فرویات بھی درج کئے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقہ اول		طبقہ دوم		طبقہ سوم	
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آبرو	۴۱	سراج الدین علی خاں آرزو
۲	ولی اورنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۴۲	قزلباش خاں امید
۳	سعدی دکنی	۲۳	شرن الدین معصوم	۴۳	منیا گرمی
۴	عزت عبدالولی	۲۴	پریم ناکھ آرام	۴۴	شرن الدین علی خاں پیام
۵	ملا نوری دکنی	۲۵	مصطفیٰ خاں یکرنگ	۴۵	بینوا
۶	فخری	۲۶	احسن اللہ احسن	۴۶	حشمت محترم خاں
۷	تجرد میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۴۷	نواب امیر خاں عمدۃ الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد اکبر آبادی	۴۸	ناصر جنگ خلف نور نظام الملک آصف جاہ
۹	عظام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۴۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عرف کھن پاکباز	۵۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسماعیل بیتاب	۵۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۵۲	محمد علی حزیں
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۵۳	سید نوازش خاں
۱۴	افضل الدین فضل	۳۴	فضل علی دانا	۵۴	حشمت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عابد	۵۵	مسکین
۱۶	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کترین	۵۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد گجراتی	۳۷	قدر	۵۷	تاباں عبدالحی
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۵۸	خاکسار محمد یار
۱۹	ضیاء احمد آبادی	۳۹	دلادر خاں	۵۹	محمد فقیہ درد مند
۲۰	ہاشمی	۴۰	مزن	۶۰	عاصمی خواجہ برہان الدین

۶۱	حسن شوق	۸۹	فیض اللہ بیگ فدوی	۱۱۸	بہاری مل
۶۲	سودا رفیع الدین	۹۰	محمد نعیم	۱۱۹	نٹھو سکھ رائے بیاب
۶۳	خواجہ میر درد	۹۱	محمد علی شہرت	۱۲۰	محمد پناہ خاں نثار
۶۴	محمد حسین کلیم	۹۲	میر حیدر علی حیران	۱۲۱	فیض علی فیض
۶۵	محمد قائم	۹۳	خواجہ حسن	۱۲۲	تجلی
۶۶	میر محمد تقی	۹۴	جعفر علی حسرت	۱۲۳	ظہور اللہ نوا
۶۷	سوز محمد میر	۹۵	شیخ بقا اللہ	۱۲۴	غلام حسین محزوں دکنی
۶۸	بیان	۹۶	یحییٰ امان	۱۲۵	ضیاء الدین عبرت
۶۹	ابوالحسن دحشت	۹۷	بہادر علی ترساں	۱۲۶	غلام کبریا کامل
۷۰	مرزا داؤد سودائی	۹۸	حسن	۱۲۷	محمدی شیدا
۷۱	میر رمضان	۹۹	لین علی خورشید	۱۲۸	میر طالب علی
۷۲	فرحت اللہ	۱۰۰	علی نقی محشر لکھنوی	۱۲۹	جلیل شاہ سایل
۷۳	محمد اکرام	۱۰۱	گردھاری لال طرز	۱۳۰	غلام بہدانی مصطفیٰ
۷۴	عبدالہادی	۱۰۲	احمد علی قوت	۱۳۱	قدت اللہ بیخ
۷۵	شمس الدین فقیر	۱۰۳	تسکین	۱۳۲	امان اللہ معمار
۷۶	دلی اللہ دلی سورتی	۱۰۴	غضنفر علی خاں	۱۳۳	محمد صبیح عالم خاں نیاز
۷۷	صابر سرہندی	۱۰۵	باقر علی ممنون	۱۳۴	میر صیف خاں
۷۸	شاہ شاکر صدیقی	۱۰۶	مشتاق	۱۳۵	حکیم محمد کبیر
۷۹	شیخ محمد حاجی حنیف	۱۰۷	مرزا علی لطف	۱۳۶	سجاد
۸۰	مرزا گھیا عشق	۱۰۸	رقت	۱۳۷	علی مراد بہاری پروانہ
۸۱	شاہ نجم الدین شاداں	۱۰۹	میر صبا	۱۳۸	شہید بگرامی
۸۲	میر محمدی اثر	۱۱۰	رنگین	۱۳۹	سید حسن علی حسن
طبقات چہارم مقالہ اول		۱۱۱	علی محمد خاں خنداں	۱۴۰	غلام محی الدین ادیبی
۸۳	فضل علی ممتاز	۱۱۲	علی محمد خاں خنداں	مقالہ دوم	
۸۴	مراد علی حیرت	۱۱۳	میر حسن حسن دہلوی	۱۴۱	شاہ عالم
۸۵	بدھ سنگھ قلندر	۱۱۴	عنایت اللہ مشتاق	۱۴۲	شاہزادہ آفتاب
۸۶	اکرام اللہ محشر بدایونی	۱۱۵	سلامت علی	۱۴۳	جہاندار شاہ
۸۷	امیر بدایونی	۱۱۶	حسن علی خاں یاس	۱۴۴	احمد بخت
۸۸	معین الدین معین بدایونی	۱۱۷	قاسم علی رقت	۱۴۵	سلیمان شکوہ

۱۴۶	مرزا فرخندہ بخت جہاں شاہ قمر	۱۴۳	غلام محمد خاں غلامی	۲۰۱	مفتون	
۱۴۷	نواب وزیر ابن امیر آصف الدولہ	۱۴۵	احسن خاں افغان	۲۰۲	سید غالب علی	
۱۴۸	نواب غازی الدین خاں	۱۴۶	احمد خاں	۲۰۳	سید محمد زماں	
۱۴۹	مرزا فتح علی	۱۴۷	مولوی احمد خاں	۲۰۴	حیات اللہ	
۱۵۰	نواب ممتاز	۱۴۸	کلو خاں ہنر	۲۰۵	عشرت	
۱۵۱	قلندر علی خاں	۱۴۹	مہربان خاں رند	۲۰۶	گوہری کائیتھ	
۱۵۲	گنا بیگم نویری	۱۵۰	عباس خاں عباس	۲۰۷	نیازی	
۱۵۳	انشا اللہ خاں	مقالہ چہارم			۲۰۸	مولوی منظر علی
۱۵۴	سعادت یار خاں رنگین	۱۵۱	عزیز الدین خاں بے جان	۲۰۹	غلام حسن	
۱۵۵	مرزا جان طیش	۱۵۲	غلام جیلانی بیدم	۲۱۰	گوپال ناتھ	
۱۵۶	شیر علی خاں افسوس	۱۵۳	الف خاں ذوق	۲۱۱	احمد علی حسرت	
۱۵۷	مشتاق علی خاں	۱۵۴	فتح چند ممنون	۲۱۲	محمد عابد دل	
۱۵۸	سید یا بندہ مسافر	۱۵۵	میر حسن مایل	۲۱۳	محمد روشن جوشش	
۱۵۹	محمد نور الدین خانج	۱۵۶	غلام مرتضیٰ	۲۱۴	رند	
۱۶۰	حکیم صدر الدین خاں وحشت	۱۵۷	ہمت خاں	۲۱۵	مرزا مینا شورش	
مقالہ سوم		۱۵۸	ناہر خاں	۲۱۶	میر سلیم اللہ	
۱۶۱	نواب محمد یار خاں امیر	۱۵۹	سید کرم علی	۲۱۷	نذر الدین شائق	
۱۶۲	نواب عبداللہ خاں عامی	۱۶۰	محمد کبیر خاں تسلیم	۲۱۸	سید سندی	
۱۶۳	نواب عنایت اللہ خاں	۱۶۱	محمد اکرم	۲۱۹	حافظ بدہاشیفہ	
۱۶۴	نواب محبت خاں	مقالہ پنجم			۲۲۰	واحد علی عزیز
۱۶۵	مصطفیٰ خاں مست	۱۶۲	شیخ محمد واصل	۲۲۱	اعلیٰ علی	
۱۶۶	نواب منوہ خاں محو	۱۶۳	عزیز عثمانی	۲۲۲	مرزا فردی لٹ	
۱۶۷	نواب نصر اللہ خاں سلطان	۱۶۴	اسعد	۲۲۳	علامہ نثار	
۱۶۸	محمد معصوم بہدم	۱۶۵	محمد معظم عباسی	۲۲۴	ولی اللہ	
۱۶۹	ذوالفقار خاں	۱۶۶	حافظ عزت اللہ عباسی	۲۲۵	شاہ ظہور اللہ	
۱۷۰	محمد شرف عامی	۱۶۷	محمد جلیس جلیس بدایونی	۲۲۶	محمد ماہ حسینی	
۱۷۱	فیض اللہ خاں امید	۱۶۸	حافظ محمد معتمد عباسی	۲۲۷	واقف	
۱۷۲	مرتضیٰ خاں مضطر	۱۶۹	دوست علی عشق	۲۲۸	پاکباز	
۱۷۳	محتشم خاں افغان	۱۷۰	امام بخش عطا	۲۲۹	شرف الدین	

محمد نصیر	۲۳۰	خواجہ محمد سعید	۲۴۵	ذوقی رام حسرت	۲۶۰
محمد صلاح	۲۳۱	خلیفہ چند	۲۴۶	ہمت سنگھ	۲۶۱
جولاں	۲۳۲	کمال	۲۴۷	ظہور اللہ	۲۶۲
دیدار بخش دیدار	۲۳۳	میر محمد مرادی جرات	۲۴۸	مرزا اشرف علی گستاخ	۲۶۳
راجہ بلاس رائے پستہ	۲۳۴	سلیم اللہ راضی	۲۴۹	برکت علی	۲۶۴
قلندر	۲۳۵	صوفی محمد اعظم	۲۵۰	منشی کنج سنگھ	۲۶۵
بشیر احمد سرہند	۲۳۶	حافظ کریم الدین صدیقی	۲۵۱	محمد صدر عباسی	۲۶۶
شیخ احمد	۲۳۷	کمانی مل کھتری	۲۵۲	شاہ نورن	۲۶۷
ہرچن داس	۲۳۸	ہمت سنگھ	۲۵۳	غلام رسول غم	۲۶۸
بھیت رام صادق	۲۳۹	مرزا بھولن بیگ	۲۵۴	غلام علی عشرت	۲۶۹
موزوں	۲۴۰	شیخ عبداللہ نگہت	۲۵۵	مرزا قاسم بیگ	۲۷۰
محمد خلیل ابن محمد جلیس	۲۴۱	مرحمت اللہ خاں والہ	۲۵۶	مرزا ملہو سرور	۲۷۱
محمد بلقی خاکسار	۲۴۲	احمد الدین خاں عبرت	۲۵۷	محمد اکرام آشنا	۲۷۲
دیاب الدین موجد	۲۴۳	محمد شجاع الدین شوریہ	۲۵۸	محمد قدرت اللہ صدیقی شوق	۲۷۳
کلو حجام	۲۴۴	راجہ بہادر سنگھ کشمیر	۲۵۹	...	...

عرضِ نغمہ

ٹیگور مشرق کے ان بلند مرتبہ شاعروں میں ہے جس کے روح پرور نغموں نے مشرق و مغرب دونوں کو یکساں متاثر کیا ہے۔ علامہ نیا ز فحیحوری نے اس عظیم فنکار کے مجموعہ نظم "گیت انجلی" کو "عرضِ نغمہ" کے نام سے اردو میں منتقل کیا ہے۔ یہ ترجمہ ٹیگور کی روح شاعری سے اس درجہ ہم آہنگ ہے کہ اس میں وہی سادگی پرکاری اور روح خیزی و دلکشی نظر آتی ہے جو ٹیگور کی شاعری میں ملتی ہے۔ جو لوگ ٹیگور کی فنی دسترس، شاعرانہ فطانت اور حیات پر درنعمات کی سحر آفرینیوں سے لطف اندوز ہونے کے آرزو مند ہیں، ان کے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ اس لئے کہ ٹیگور کی شخصیت دفن سے بہرہ مند ہونے کے لئے اردو میں اس سے بہتر کوئی ترجمہ موجود نہیں ہے۔

قیمت ۱- ایک روپیہ ۲۵ پیسے۔

"ادارہ ادبِ عالیہ" - نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی۔

تذکرہ شعرائے اردو

مصنف | میر حسن دہلوی متوفی ۱۱۷۹ھ

عہد تصنیف و طباعت | ۱۱۸۸ھ اور ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔
 ۱۱۸۸ھ میں جیب الرحمن خاں شردانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم یونیورسٹی
 انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے بعد میں مولوی عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ انجمن ترقی اردو کی طرف سے شائع کیا
 تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر روایت میں شاعروں
 خصوصیات | کو تین خاص گروہ، مقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ مقدمین میں دکنی شعراء
 متوسطین میں فرغ سیر سے لے کر عہد محمد شاہی تک کے شعراء اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعراء شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز
 بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطع بطور نمونہ درج کیا ہے۔

صبح تو جام سے گزرتی ہے   شب دلارام سے گزرتی ہے
 عاقبت کی خبر خدا جانے   اب تو آرام سے گزرتی ہے

قدما کے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کارآمد ہے۔ میر تقی میر کے طرح میر حسن نے نہ کسی کو لٹاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ
 فتح علی چینی گردیزی کی طرح انتقام کسی پر کھینچا اچھا ناپسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی
 بجا تعریف یا تنقید سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بے لاگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا
 ہے۔ شعرا کے واقعات و سوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش
 ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ
 اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	مقدمین -	۳	احمد گجراتی	۶	احمد گجراتی
۱	آفتاب	۴	افضل محمد فضل	۷	امجد -
۲	آزاد	۵	اوجی		متوسطین -

۸	آرزو	سراج الدین خاں	۳۷	آگاہ	نور خاں	۶۷	ثاقب	-
۹	انسان	اسد یار خاں	۳۸	اعلیٰ علی	میر علی علی	۶۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۱۰	اشرف	محمد اشرف	۳۹	افسوس	غیر علی	۶۹	رینا	تنگہ (ش کی ردیف میں درج ہے)
۱۱	اکبر	مرزا اکبر علی اکبر آبادی	۴۰	ابوالحسن	میر ابوالحسن	۷۰	جنوں	اکبر آبادی
۱۲	انکار	-	۴۱	انتظار	علی نقی خاں	۷۱	جعفر زلی	میر جعفر زلی
۱۳	آزاد	زین العابدین	۴۲	انگریس	انگریس	۷۲	جعفر	خان عایشاں جعفر علی
۱۴	آبرو	نجم الدین عرف شاہ مبارک	۴۳	آشوب	-	۷۳	جوہر	مرزا احمد علی
۱۵	اشتقاق	شاہ ولی اللہ	۴۴	اولاد	میر اولاد علی	۷۴	جرات	میر مستقیم
۱۶	احسن	میاں احسن اللہ	۴۵	اشرف	محمد اشرف	۷۵	جلاں	میاں رمضان
۱۷	احسن	علی احسن خان	۴۶	بیچارہ	-	۷۶	جنون	میر علی ہمدانی
۱۸	الف خاں	-	۴۷	بیدل	عبدالقادر میرزا	۷۷	جگن	میاں جگن
۱۹	امیر خاں	نواب امیر خاں	۴۸	بسم	-	۷۸	جذب	میر مظہر علی
۲۰	افکار	میر جیون	۴۹	بیزنگ یا ہمنگ	دلادور خاں	۷۹	جوشش	میاں محمد روشن
۲۱	امید	قرلباش خاں	۵۰	بیتاب	محمد اسماعیل	۸۰	خان	عایشاں
۲۲	اثر	محمد میر برادر خواجہ میر درد	۵۱	بینوا	-	۸۱	جرات	قلندر بخش
۲۳	الم	میاں صاحب میر	۵۲	بہار	ٹیک چند	۸۲	جلال	جلال الدین
۲۴	اجمل	محمد اجمل الہ آبادی	۵۳	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں	۸۳	حبیب	حسن
۲۵	امیر	محمد یار خاں	۵۴	بیتاب	سنتو کہ رائے	۸۴	حیا	-
۲۶	اسد	میر اسد علی	۵۵	بیدار	میاں محمد علی	۸۵	حاتم	شیخ محمد حاتم
۲۷	آزاد	میر ظفر علی	۵۶	بیتاب	شاہ علیم اللہ الہ آبادی	۸۶	حاتم	حاتم علی خاں حاتم
۲۸	امین	خواجہ امین الدین	۵۷	بقا	شیخ محمد بقا اللہ	۸۷	حشمت	سید محترم علی خاں
۲۹	اطہر	میر غلام علی	۵۸	فائر	میرزا فاخر مکین	۸۸	حزین	میر محمد باقر
۳۰	عاصمی - عاصی - میر عاصمی برہان الدین	-	۵۹	بسم	گدا علی	۸۹	حشمت	محمد علی
۳۱	امانی	میر امانی	۶۰	پیام	شریف الدین علی خاں	۹۰	حسن	مرزا احسن علی
۳۲	رائے پیکم ناتھ پیکم بھائی کاردین پیکم	-	۶۱	پنچھا	شاہ پنچھا	۹۱	حسن	میر حسن
۳۳	آشنا	-	۶۲	تاجرد	میر عبد اللہ	۹۲	حسن	خواجہ حسن
۳۴	اکرم	-	۶۳	تانا شاہ	ابوالحسن	۹۳	حجّام	-
۳۵	احسن	مرزا احسن علی	۶۴	تمکین	میاں صلاح الدین	۹۴	حامد	میر حامد نصیری
۳۶	انشا	انشا اللہ خاں	۶۵	تاباں	میاں عبدالحی	۹۵	حیران	میر حیدر علی
			۶۶	تقی	سید محمد تقی عرف میر گھاسی			

۹۶	حسرت	جعفر علی	۱۲۵	سلام	نجم الدین	۱۵۴	عزیز اللہ
۹۷	حسن	میر حسن	۱۲۶	سعادت	میر سعادت علی	۱۵۵	عطا خواجہ عطا اللہ
۹۸	خسرو	حضرت امیر خسرو	۱۲۷	سجاد	میر محمد سجاد	۱۵۶	عارف اکبر آبادی محمد عارف
۹۹	خوشنود	-	۱۲۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۵۷	عزالت سید عبد الواسع
۱۰۰	خاکی	-	۱۲۹	سوز	محمد میر	۱۵۸	عاقل رائے سکھ رام
۱۰۱	خاکسار	محمد یار	۱۳۰	سید	-	۱۵۹	عزیز رائے بھکاری داس
۱۰۲	خالہ بیگم	بدر النساء بیگم	۱۳۱	سلیم	میر سلیم	۱۶۰	عسکر علی خاں
۱۰۳	خوش دل	گھاسی رام	۱۳۲	سوزاں	نواب احمد علی خاں	۱۶۱	عاجز غازی الدین خاں
۱۰۴	داؤد	مرزا داؤد بیگ	۱۳۳	سکندر	میاں سکندر عرف گھٹیا	۱۶۲	عماد الملک نواب غازی الدین خاں
۱۰۵	دل	شاہ فتح محمد	۱۳۴	شعور	دکھنی	۱۶۳	عظیم محمد عظیم
۱۰۶	درد مند	محمد فقیہ	۱۳۵	شامی	شاہ قلی خاں	۱۶۴	عاشق مہربان علی اعظم خاں
۱۰۷	درد	کرم اللہ خاں	۱۳۶	شاگر	محمد شاگر	۱۶۵	عسکری مرزا عسکری
۱۰۸	درد	خواجہ میر درد	۱۳۷	شفا	حکیم یار علی	۱۶۶	عشق مرزا گھٹیا
۱۰۹	ذاکر	-	۱۳۸	شاغل	-	۱۶۷	عذٹی محمد غوث
۱۱۰	زنگین	مرزا اماں بیگ	۱۳۹	شوق	میاں حسن علی	۱۶۸	غواصی -
۱۱۱	رسوا	آفتاب رائے	۱۴۰	شاعر	میر کلتو	۱۶۹	غریب میر تقی
۱۱۲	رند	میر حمزہ علی	۱۴۱	شیدا	میر فتح علی	۱۷۰	غریب محمد اماں
۱۱۳	راقم	بند رابن	۱۴۲	شاداب	لالہ خوش دقت رائے	۱۷۱	غریب -
۱۱۴	رنگین	لالہ ہلاس رائے	۱۴۳	شرف	میر محمدی	۱۷۲	غلامی -
۱۱۵	روشن	خواجہ حسین علی	۱۴۴	شفیع	میر محمد شفیع	۱۷۳	فخری -
۱۱۶	رضا	مرزا علی	۱۴۵	صباٹی	-	۱۷۴	فراخی -
۱۱۷	رند	مہربان خاں	۱۴۶	صفدری	-	۱۷۵	فضلی افضل الدین خاں
۱۱۸	زار	مغل بیگ	۱۴۷	صادق	میر جعفر خاں	۱۷۶	فراق مرزا مرتضیٰ قلی
۱۱۹	زار	میر مظہر علی	۱۴۸	صابر	-	۱۷۷	فقیر شمس الدین
۱۲۰	سراج	-	۱۴۹	صبر	میر محمد علی	۱۷۸	فدوی محمد محسن
۱۲۱	ساک	-	۱۵۰	صیار	-	۱۷۹	فدا میر امام الدین
۱۲۲	سعدی	-	۱۵۱	صناحک	میر غلام حسین	۱۸۰	فغاں اشرف علی خاں
۱۲۳	سامان	میر ناصر	۱۵۲	طالب	مرزا طالب	۱۸۱	فرخ میر فرخ علی
۱۲۴	سلیمان	میاں سلیمان	۱۵۳	ظہور	-	۱۸۲	فضائل علی خاں بے قید

۱۸۳	فردی	لاہوری	۲۱۲	ملک	دکنی	۲۴۱	منشی	عجائب رام
۱۸۴	فرحت	محمد فرحت اللہ	۲۱۳	موسوی	مولوی خاں فطرت	۲۴۲	مستند	یاد علی خاں
۱۸۵	فردی	مرزا بھجو	۲۱۴	محق	-	۲۴۳	مان	میاں محمدی
۱۸۶	فرست	مرزا الف بیگ	۲۱۵	مہر علی	-	۲۴۴	منظر	-
۱۸۷	فخر	میر فخر الدین	۲۱۶	موزوں	خواجہ قلی خاں	۲۴۵	معین	شیخ محمد معین الدین
۱۸۸	فراق	شنا اللہ	۲۱۷	میر	میر میراں	۲۴۶	مجنوں	شاہ مجنوں
۱۸۹	فارغ	-	۲۱۸	مخلص	رائے آندرام	۲۴۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۹۰	فصیح	شاہ فصیح افصح	۲۱۹	مزل	میاں شاہ مزل	۲۴۸	محمد علی خاں	-
۱۹۱	قادر	میر عبدالقادر	۲۲۰	مضمون	شرف الدین	۲۴۹	محشر	مرزا علی تقی
۱۹۲	قدر	-	۲۲۱	منظر	مرزا منظر جاں جاناں	۲۵۰	مصحفی	شیخ غلام ہدانی
۱۹۳	قبول	غنی بیگ	۲۲۲	میر	مدد اللہ	۲۵۱	مجدوب	مرزا غلام حیدر
۱۹۴	قلندر	بدھ سنگھ	۲۲۳	مراد	شیخ محمد مراد	۲۵۲	مدعا	میر غوص علی
۱۹۵	قائم	شیخ محمد قائم	۲۲۴	مستقیم	-	۲۵۳	محبت	محبت خاں
۱۹۶	قدرت	میر قدرت اللہ	۲۲۵	مرزا محمدی	-	۲۵۴	مدہوش	بنی خاں
۱۹۷	قرین	-	۲۲۶	مرزا مہدی	-	۲۵۵	مشتاق	-
۱۹۸	قربان	میر جیون	۲۲۷	سید امام الدین	(انکا ذکر اسی جگہ کیا گیا ہے)	۲۵۶	نوری	ملا نوری
۱۹۹	قانع	-	۲۲۸	مکھن	میر صلاح الدین	۲۵۷	نامی	-
۲۰۰	کمترین	میاں کمترین	۲۲۹	موزوں	راجہ رام نرائن	۲۵۸	نوری	سید شجاع الدین
۲۰۱	کاکل	شاہ کاکل	۲۳۰	محسن	شیخ محمد محسن	۲۵۹	نذیم	مرزا علی قلی
۲۰۲	کامل	شیخ لطف اللہ کامل	۲۳۱	میر	محمد تقی	۲۶۰	ناجی	محمد شاکر
۲۰۳	کافر پیکہ	میر علی نقی	۲۳۲	مہیب	شاہ قطب الدین	۲۶۱	نادر	-
۲۰۴	کلیم	میر محمد حسین	۲۳۳	مخزوں	الآبادی مولوی غلام حسین	۲۶۲	نور اللہ	مرزا نور اللہ
۲۰۵	کاشی	لالہ کاشی ناتھ	۲۳۴	منت	میر قمر الدین	۲۶۳	نواز خاں	علی نواز خاں مرزا
۲۰۶	کھنجن	-	۲۳۵	منشی	شیخ غلام احمد قادری	۲۶۴	نثار	عبدالرسول
۲۰۷	گمان	نذر علی خاں	۲۳۶	مسافر	-	۲۶۵	نثار	محمد بقاہ خاں
۲۰۸	گریاں	محمد علی امجد	۲۳۷	محب	شیخ دلی اللہ	۲۶۶	نعیم	نعیم اللہ
۲۰۹	لطفی	دکنی	۲۳۸	مفتون	میاں کاظم علی	۲۶۷	نثار	میاں امان اللہ معمار
۲۱۰	مرزا	ابوالقاسم	۲۳۹	ممتاز	حافظ فضل علی	۲۶۸	نالاں	محمد عسکری
۲۱۱	محمود	محمد دیب	۲۴۰	محترم	مہربان محترم خاں	۲۶۹	نذا	میر مرتضیٰ

۲۷۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۷۸	دارث الہ آبادی محمد وارث	۲۸۶	یونس	-
۲۷۱	داحد	محمد واحد	۲۷۹	وہم میر محمد علی	۲۸۷	یکرنگ	مصطفیٰ اقلی خاں
۲۷۲	وحشت	میر ابوالحسن	۲۸۰	ہاشم	۲۸۸	یکرو	-
۲۷۳	دلایت	میر دلایت علی خاں	۲۸۱	ہاتف	۲۸۹	یکدل	میر عزت اللہ
۲۷۴	دفا	لالہ نول دے	۲۸۲	ہدایت	۲۹۰	یار	میر احمد
۲۷۵	میر مبارک علی	(اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)	۲۸۳	ہینگا	۲۹۱	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷۶	وحشت	میر بہادر علی	۲۸۴	ہدایت	۲۹۲	یاس	حسن علی خاں
۲۷۷	واقف	شاہ واقف	۲۸۵	ہاتف	-	-	-

خدا نمبر

خدا کیا ہے؟ خدا کا تصور کب اور کیسے پیدا ہوا؟ مختلف مذاہب میں اس تصور نے کس طرح جنم لیا؟ اس کی ارتقائی صورتوں نے تمدنی انسانی پر کیا اثر ڈالا؟ بندے اور خدا کا تعلق کیا ہے؟ اس تعلق کی تعبیر کس کس انداز میں کی گئی ہے؟ انبیاء کرام، مصلحین اور مجددین کے ارشادات اس کے متعلق کیا ہیں؟ ان ارشادات کو اقوام عالم نے کس طرح اپنایا ہے؟ اسلام کا موقف اس باب میں کیا رہا ہے اور اس موقف کو مذاہب عالم سے کیوں برتر خیال کیا گیا ہے؟

یہ اور اس قسم کے بہت سے اہم سوالات ہیں جو خدا اور مذہب کا نام آتے ہی ہر باشعور انسان کے ذہن میں ابھرتے ہیں لیکن افسوس کہ اردو میں کوئی ایسی کتاب موجود نہیں ہے جو اہل فکر و دانش کی پیاس اس سلسلے میں بجھا سکے۔ نگار کا "خدا نمبر" اس نوع کا پہلا صحیفہ ہے۔ جس میں مذکورہ سوالات کا نہایت مدلل و شرح جواب دیا گیا ہے۔

قیمت ۱۰ چار روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

گلِ عجائب

مصنف | اسد علی خاں تنما اور نگ آبادی - تنما کا ذکر اگرچہ "مجموعہ نغز" "عمدہ منتخبہ" اور "مجموعہ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے "گلِ عجائب" میں بھی تنما نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر پتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدر آباد میں بسلسلہ ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے۔

تنما صاحب دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استاد فن ہونے کا ثبوت ہے۔ ۱۲۰۲ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرے میں دئے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۱۹۴ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود ہے۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر ۱۹۳۶ء میں مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے اُن ریختہ گو شعراء کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے اواخر تک موجود تھے۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے ہمعصر، دوست اور ہم وطن تھے۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا۔ شعراء کی فہرست بلحاظ حروف تہجی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحب دیوان شاعر تھے یا عروج کا تذکرہ بہار و خزاں اس سے پہلے لکھا جا چکا تھا اسی تذکرے نے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آرند	سراج الدین علی خاں	۴	انصاف	علی نقی خاں	
۲	آزاد	میر غلام علی	۵	افسر	باقر علی خاں	
۳	ایجاد	نقد علی خاں	۶	افسر	-	
				۷	انور	محمد سیف
				۸	افتخار	میر عبدالوہاب
				۹	آشفہ	خواجہ ابوطالب خاں

۱۰	ارشاد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۴۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۴۱	مخلص	آنند رام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک بہادر	۲۷	سالم	محمد کرم بخش	۴۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۴۳	مظہر	
۱۴	بلخ		۲۹	ضیا	مرزا عطا	۴۴	نصیر	خواجہ غلام نصیر الدین
۱۵	بیدار		۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۴۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پردانہ	ضیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۴۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہادر الدین حسین	۴۷	تیر	مہدی علی خاں
۱۸	جرات	موسوی خاں	۳۳	عزالت	سید عبدالولی	۴۸	واقف	نور العین
۱۹	حشمت	محشم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۴۹	ہمد	شاہ محمد تقی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	فخر	میر فخر الدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انور الدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد منعم خاں			
۲۳	دکا	میر ادلا د محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ			
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	مبتلا	الف خاں			

مصحف فی ثمر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں اردو ادب کے مسلم الثبوت استاد شیخ غلام بہدانی
 ”مصحفی“ کی تاریخ پیدائش و جائے ولادت کی تحقیق، ان کی ابتدائی تعلیم۔ انکی شاعری
 کے آغاز و تدریجی ارتقاء، انکی تالیف و تصانیف، انکی غزل گوئی و ثنوی نگاری۔ ان کے معاصر
 شعراء و ادباء ان کے اپنے دور کے مخصوص علمی و ادبی رجحانات پر محققانہ و عالمانہ بحث کی گئی ہے۔

قیمت۔ تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی نمبر ۳

تذکرہ شورش

مصنف | شورش نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ اُن کا نام سید غلام حسین عرف بھٹیا اور اُن کا آبائی وطن عظیم آباد کے علاقہ تذکرہ مسرت افزا ہے۔ گلشن بے خار۔ تذکرہ عشقی اور طبقات الشعراء وغیرہ میں بھی ان کا ذکر آیا ہے اور اُن کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورش کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جو کا سلسلہ نسب شیخ نصیر الدین چراغ دہلوی سے ملتا تھا۔

شورش میر باقر حزیں کے شاگرد تھے۔ حزیں کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشق عرف میرزا گھیسٹا عشق کو بھی اُنہوں نے اپنا کلام دکھایا تھا۔ طبقات الشعراء میں شورش کو "مغرور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورش کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابوالحسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صاف گو" لکھا ہے۔ تذکرہ عشقی میں بھی اُن کے لئے "مردے نیک طینت، سادہ وضع" ظاہر کیا گیا ہے اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعراء کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔

شورش کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار بھی وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، اُنہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے مکملہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ اُن کا انتقال ۱۹۵۰ء میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | شورش کے دوست اور معاصر ابوالحسن کے "تذکرہ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام اور حالات جمع کر رہے تھے اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو انہوں نے اس کا نام "یادگار دوستان" رکھا اور

تاریخ تالیف میں یہ مصرعہ دیا ۶ "یادگار دوستان روزگار"

اس مصرعے سے تذکرہ کے مکملہ کا سال ۱۹۳۹ء نکلتا ہے، تذکرہ شورش کا ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو اسٹیٹ کا پی پٹنڈ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی۔ کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرہ عشقی کے ساتھ بہ عنوان "دو تذکرے" مطبع ببل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۹۵۱ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "س" تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہوگا۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تر اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پھر بھی مؤلف نے شاعر کا پورا نام، تخلص، وطن، ولایت، مشغلہ اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے، اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں اہم ہو جاتا ہے۔ شورش نے اس میں قدما سے لیکر معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حروف تہجی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں اُن کی فہرست دی جا رہی ہے۔

۱۔ اس تذکرے کا اہل نام یادگار دوستان ہے لیکن مشہور یہ تذکرہ شورش کے نام سے ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام
(۱)	آفتاب	(۲۶)	احمد	(۵۱)	بہادر علی
(۲)	ابو الحسن	(۲۷)	انتظار	(۵۲)	پاکباز
(۳)	انجم	(۲۸)	اجمل	(۵۳)	پیام
(۴)	آگاہ (محمد صلاح)	(۲۹)	آشوب	(۵۴)	تجرد
(۵)	آشنا (زین العابدین)	(۳۰)	انصاف	(۵۵)	تمکین
(۶)	آوارہ	(۳۱)	اولیا	(۵۶)	تنہا (امراؤ علی)
(۷)	الہام	(۳۲)	آگاہ (خواجہ عبداللہ)	(۵۷)	تنہا (شاہجہاں پوری)
(۸)	انشار	(۳۳)	اختر	(۵۸)	تاباں
(۹)	احسن	(۳۴)	آیت (آیت اللہ)	(۵۹)	ثاقب
(۱۰)	امیر اللہ خاں	(۳۵)	الم	(۶۰)	ثروت
(۱۱)	آبرو	(۳۶)	بسل (میر جبار علی)	(۶۱)	ثابت
(۱۲)	آرزو	(۳۷)	بیتاب (میر محمد علی)	(۶۲)	جرات (میر بشیر علی)
(۱۳)	امید	(۳۸)	بہار	(۶۳)	جرات
(۱۴)	انسان	(۳۹)	بینوا	(۶۴)	جوہری
(۱۵)	انسان	(۴۰)	بے تاب	(۶۵)	جوشش
(۱۶)	اشتیاق	(۴۱)	بے چارہ	(۶۶)	جعفر (میر محمد جعفر)
(۱۷)	احسن (حسن اللہ)	(۴۲)	بسل	(۶۷)	جنون
(۱۸)	احمدی	(۴۳)	بیکل	(۶۸)	جگن
(۱۹)	اشرف	(۴۴)	بیدار (محمد علی)	(۶۹)	جودت
(۲۰)	امانی	(۴۵)	بیدار (غشی بساوی علی)	(۷۰)	جلال
(۲۱)	امین	(۴۶)	بیتاب (میر مدد)	(۷۱)	حمودت (لالہ ہر دے رام)
(۲۲)	اثر	(۴۷)	بیدل (مرزا عبدالقادر)	(۷۲)	جنون (غلام مرتضیٰ)
(۲۳)	انظر	(۴۸)	بیرنگ	(۷۳)	جبال
(۲۴)	انعام	(۴۹)	بیان	(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۲۵)	احمد شاہ بساوی	(۵۰)	بیقرار	(۷۵)	جرات (میر محمد رضا)

راخ (خواجہ احمد خاں)	(۱۲۰)	درد (میر درد)	(۹۸)	جواہر	(۷۶)
زار (بہادر بیگ)	(۱۲۱)	درد (کرم علی)	(۹۹)	حسرت (میر محمد حیات)	(۷۷)
زار (مرزا سنگین)	(۱۲۲)	داؤد	(۱۰۰)	حاتم	(۷۸)
زار (میر مظہر علی)	(۱۲۳)	دل (محمد عابد)	(۱۰۱)	حشمت (مختتم علی)	(۷۹)
سودا (مرزا رفیع)	(۱۲۴)	دل (نواب عماد الملک)	(۱۰۲)	علیب	(۸۰)
سعادت (سعادت علی)	(۱۲۵)	دردمند (محمد فقیہ)	(۱۰۳)	حشمت (محمد علی)	(۸۱)
سجاد (میر سجاد)	(۱۲۶)	داؤد (مرزا)	(۱۰۴)	حیراں (میر ممنون)	(۸۲)
سرج (اورنگ آبادی)	(۱۲۷)	درد (کرم اللہ)	(۱۰۵)	حضور (شیخ غلام یحییٰ)	(۸۳)
سالک	(۱۲۸)	دوست (شیخ محمد)	(۱۰۶)	حیدر (حیدر بخش)	(۸۴)
سلام (نجم الدین)	(۱۲۹)	دیوانہ (کوادر بخش رائے)	(۱۰۷)	حسن (میر غلام حسن)	(۸۵)
سلیمان (سلیمان خاں)	(۱۳۰)	ذوق (آسارام)	(۱۰۸)	حیدری (غلام علی)	(۸۶)
سلامت (سلامت)	(۱۳۱)	ذوقی شاہ	(۱۰۹)	حجّام	(۸۷)
سوز (سید محمد میر)	(۱۳۲)	زہین (میر محمد مستعد)	(۱۱۰)	حسرت (جعفر علی)	(۸۸)
سلیمان (میر مراد علی)	(۱۳۳)	ذاکر (میر افضل علی)	(۱۱۱)	حزین (محمد باقر)	(۸۹)
سایل (سید اسد اللہ)	(۱۳۴)	ذکی (جعفر علی خاں)	(۱۱۲)	حیرت (خواجہ کلن)	(۹۰)
سلیم (محمد سلیم)	(۱۳۵)	رسوا (شاہجہاں آبادی)	(۱۱۳)	حریف (محمد خاں)	(۹۱)
سامان (میر ناصر علی)	(۱۳۶)	راقم (بندرا بن)	(۱۱۴)	حیرت (میر سیدن)	(۹۲)
سائل (سلیم اللہ خاں)	(۱۳۷)	رند (حمزہ علی)	(۱۱۵)	حیدر شاہ	(۹۳)
سلامت (میر سلامت علی)	(۱۳۸)	راغب (جعفر علی خاں)	(۱۱۶)	خسرو	(۹۴)
سکندر (شیخ سکندر)	(۱۳۹)	رفیع (شیخ محمد رفیع)	(۱۱۷)	خاکار	(۹۵)
		رضا (محمد مہدی)	(۱۱۸)	غلیل (علی ابراہیم خاں)	(۹۶)
		راخ (شیخ غلام علی)	(۱۱۹)	خادم (خادم حسین)	(۹۷)

مذہب عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتح پوری کی معرکہ الآراء تصنیف جس میں مذہب عالم کی ابتدا مذہب کا فلسفہ و ارتقاء مذہب کا مستقبل مذہب کی بنیاد کے سبب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔ قیمت ایک روپہ ۷۵ پیسے۔

نگار پاکستان - ۳۳ - گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

گلزارِ ابراہیم

مصنف علی ابراہیم خاں متخلص بہ علی - علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایسٹ انڈیا کمپنی کے دور حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزارِ ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

۱۔ خلاصۃ الکلام

۲۔ صفحہ ابراہیم

بھی ان سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو گلشن ہند کے نام سے ترجمہ کیا تھا باقی شعرا کا ذکر دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی۔ اسلئے کہ اس کا سراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزارِ ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشن ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدرآباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محی الدین قادری روز دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشن ہند میں اور زور کا مقدمہ گلزارِ ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل زور کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشن ہند اور گلزارِ ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کر دی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

خصوصیات گلزارِ ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے گلزارِ ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بانس پر چڑھانے کی کوشش نہیں کی گئی۔ اور ہر شاعر کے ذکر میں حد اعتدال کا لحاظ رکھا گیا ہے۔ علی ابراہیم بقول زور طبعا منصف مزاج تھے اور شعرو سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ ازیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف کر سکتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ چھان بین کے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس کا سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعرا کے حالات میں ان کی شخصیت، سیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصناف سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جاسکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب - شاہ عالم بادشاہ	۲۷	افغان - الف خاں	۵۳	بینوا
۲	آصف - آصف الدولہ	۲۸	افکار - میر جیون	۵۴	بیچھا - شاہ بیچھا دہلوی
۳	انجام - امیر خاں	۲۹	امیر - محریار خاں	۵۵	بے قید - فضائل علی خاں
۴	امید - قزلباش خاں	۳۰	اکرم - خواجہ محمد اکرم	۵۶	بیان - احسن اللہ خاں
۵	آرزو - سراج الدین علی خاں	۳۱	اسد - میرامانی	۵۷	پیام - شرف الدین علی خاں
۶	اشتیاق - ولی اللہ مسرہندی	۳۲	اولاد - اولاد علی	۵۸	بکھاری - بکھاری لال
۷	آبرو - شاہ نجم الدین	۳۳	اثر - محمد میر	۵۹	بیرنگ - دلادر خاں
۸	افضل - محمد افضل	۳۴	الم - صاحب میر دہلوی	۶۰	بیکل - سید عبدالوہاب
۹	احمد - گجراتی	۳۵	انور - غلام علی	۶۱	بیتاب - محمد اسماعیل دہلوی
۱۰	امجد	۳۶	اجمل - شاہ محمد اجمل الہ آبادی	۶۲	بیتاب - سنوک رائے
۱۱	الضائف	۳۷	انشا - انشا اللہ خاں	۶۳	بیتاب - محمد علیم الہ آبادی
۱۲	اشرف	۳۸	اعظم - محمد اعظم لکھنوی	۶۴	پاکباز - میر صلاح الدین
۱۳	اشرف - محمد اشرف	۳۹	اعلیٰ علی - اعلیٰ علی	۶۵	بقا - بقا اللہ
۱۴	آزاد - زین العابدین	۴۰	امانی - میرامانی	۶۶	بیدار - میر محمدی
۱۵	آزاد - منظر علی	۴۱	انظر - غلام علی	۶۷	پردانہ - پردان علی
۱۶	افصح - شاہ فصیح	۴۲	امامی - امام بخش عظیم آبادی	۶۸	پردانہ - جسونت سنگھ
۱۷	آئمی - برہان الدین	۴۳	اولیا - میرادلیا	۶۹	بہمن
۱۸	انساں - اسد یار خاں دہلوی	۴۴	احمدی - شیخ احمد دارش	۷۰	بہمن - گدا علی بیگ
۱۹	احسن - احسن اللہ	۴۵	انتظار - علی نقی خاں	۷۱	بہمن - سید جبار علی
۲۰	احسن - مرزا احسن علی	۴۶	امین - خواجہ امین الدین	۷۲	تانا شاہ ابوالحسن
۲۱	آشنا - میر زین العابدین	۴۷	افسوس - شمیم علی	۷۳	تاباں - عبدالحی
۲۲	آشنا	۴۸	آشفقت - مرزا رضا قلی	۷۴	تمکین - صلاح الدین
۲۳	الہام - فضائل بیگ	۴۹	آہ - میر مہدی دہلوی	۷۵	تقی - سید محمد تقی
۲۴	الہام - شرف الدین	۵۰	احسان - شمس الدین	۷۶	تصور
۲۵	آگاہ - محمد صلاح دہلوی	۵۱	بیدل - مرزا عبدالقادر	۷۷	تصویر - شاہ جواد علی
۲۶	آگاہ - نور محمد خاں	۵۲	بہار - نیک چند	۷۸	تمنا - خواجہ محمد علی

۷۹	ثاقب - شہاب الدین	۱۰۸	حضور - شیخ غلام محیی	۱۳۷	رضا
۸۰	ثابت - شجاعت علی خاں	۱۰۹	حسن - میر محمد حسن دہلوی	۱۳۸	راقم - بند رابن
۸۱	ثابت - اصالت خاں	۱۱۰	حسن - میر محمد حسن	۱۳۹	رنگین
۸۲	جہاندار - مرزا جواں بخت	۱۱۱	حسن - خواجہ حسن دہلوی	۱۴۰	رنگین - امان بیگ
۸۳	جرات - یحییٰ امام قلندر بخش	۱۱۲	حسن - غلام حسن دہلوی	۱۴۱	رشید
۸۴	جوان - کاظم علی	۱۱۳	حیف - موتی لال	۱۴۲	رضی - رضی خاں
۸۵	جوشش - شیخ محمد روشن	۱۱۴	خاکسار - محمد یار خاں	۱۴۳	رستم - رستم علی خاں
۸۶	جوہر - مرزا احمد علی	۱۱۵	خلیق - ظہور علی دہلوی	۱۴۴	رفعت - قدرت اللہ خاں
۸۷	جودت - ہرے درام	۱۱۶	خادم - خادم حسین خاں	۱۴۵	رند - مہربان
۸۸	جرات - میر شیر علی	۱۱۷	درد - خواجہ میر درد	۱۴۶	زکی - جعفر علی خاں
۸۹	جولان - میر رمضان علی	۱۱۸	دانا - فضل علی شاہ	۱۴۷	زار - مغل بیگ
۹۰	جگنو - میاں جگنو	۱۱۹	درد - میر کریم اللہ	۱۴۸	زار - میر منظر علی
۹۱	جان عالم	۱۲۰	دردمند - فقیہ صاحب	۱۴۹	سودا - محمد رفیع
۹۲	جنوں دہلوی	۱۲۱	دوست - غلام محمد بہاری	۱۵۰	سوز - سید محمد
۹۳	جنوں - شیخ غلام مرتضیٰ اللہ آبادی	۱۲۲	دل - شیخ محمد عابد اللہ آبادی	۱۵۱	سوراں - احمد علی خاں
۹۴	حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی	۱۲۳	دیوانہ - رائے سرب سنگھ	۱۵۲	سجاد - سجاد اکبر
۹۵	حشمت - میر محترم علی	۱۲۴	داؤد - داؤد بیگ	۱۵۳	سراج اورنگ آبادی
۹۶	حشمت - محمد علی	۱۲۵	دل - شاہ فتح محمد	۱۵۴	سلیمان
۹۷	حزین - محمد باقر	۱۲۶	درختاں - منکو بیگ	۱۵۵	ساماں - میر ناصر جوہپوری
۹۸	حیدر - غلام حیدر	۱۲۷	ذہن - میر مستعد	۱۵۶	سعادت - سعادت علی خاں
۹۹	حیدر - میر حیدر علی شاہ	۱۲۸	ذاکر - حسین دوست	۱۵۷	سید - امام الدین
۱۰۰	حبیب اللہ	۱۲۹	زند - حمزہ علی	۱۵۸	سید - یادگار علی
۱۰۱	حیرت - مراد علی مراد آبادی	۱۳۰	راغب - محمد جعفر خاں	۱۵۹	ساقی - میر حسین علی
۱۰۲	حسرت - جعفر علی	۱۳۱	رفعت - شیخ محمد رفیع	۱۶۰	سکندر - خلیفہ سکندر
۱۰۳	حیران - میر حیدر علی	۱۳۲	رسوا - ہمتاں رائے	۱۶۱	سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۰۴	حیدری - غلام علی دہلوی	۱۳۳	رسا -	۱۶۲	شاہی - شاہ قلی خاں
۱۰۵	میر حامد	۱۳۴	رخشاں - محمد چاند	۱۶۳	شاگر - محمد شاگر
۱۰۶	حضور دہلوی	۱۳۵	رضا - میر محمد رضا	۱۶۴	شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۰۷	حسرت - ہیبت قلی خاں	۱۳۶	رضا - مرزا علی رضا	۱۶۵	شورش - غلام حسین

۱۶۶	شفا - حکیم یار علی	۱۹۵	عاجز - عارف علی خاں	۲۲۲	قبول - عبدالغنی
۱۶۷	شاعر - میر کلو	۱۹۶	عمر - معتبر خاں دکنی	۲۲۵	قدر - محمد قدر
۱۶۸	شیدا - فتح علی	۱۹۷	عیش - مرزا محمد عسکری	۲۲۶	قسمت -
۱۶۹	شوق - حسین حسن علی	۱۹۸	عزیز - بھکادی داس	۲۲۷	قلندر - لالہ بدھ سنگھ
۱۷۰	شاداب - لالہ خوشوقت رائے	۱۹۹	عظیم - محمد عظیم	۲۲۸	قربان - میر جیون
۱۷۱	شہرت - مرزا محمد علی	۲۰۰	عاشق - میر محمد یحییٰ	۲۲۹	قناعت - مرزا محمد بیگ
۱۷۲	شانی - امین الدین	۲۰۱	عاشق - علی اعظم خاں	۲۳۰	قدرت - شاہ قدرت اللہ
۱۷۳	شہید - غلام حسین	۲۰۲	عاشق - منشی عجائب رائے	۲۳۱	کلیم - شیخ محمد حسین
۱۷۴	شرف - میر محمدی	۲۰۳	عاشق - برہان الدین	۲۳۲	کترین دہلوی
۱۷۵	شفیع - محمد شفیع	۲۰۴	غالب - اسد اللہ خاں	۲۳۳	کاکل دہلوی
۱۷۶	صمصام الدولہ خاں دوراں	۲۰۵	غریب - اشرف علی خاں	۲۳۴	کافر - میر علی نقی
۱۷۷	صندت - مغل خاں	۲۰۶	فقیر - شمس الدین	۲۳۵	گرباں - میر علی امجد
۱۷۸	صفدری - حیدر آبادی	۲۰۷	فارغ دہلوی	۲۳۶	گمان - نذر علی خاں
۱۷۹	صادق - میو خضر خاں	۲۰۸	فضل - شاہ فضل دکنی	۲۳۷	لطفی دکنی
۱۸۰	صبر - میر محمد علی	۲۰۹	فضلی - افضل الدین	۲۳۸	لسان - کلیم اللہ
۱۸۱	صالح - نظام الدین	۲۱۰	فغاں - اشرف علی خاں	۲۳۹	میر محمد تقی
۱۸۲	ضمیر - ہدایت علی خاں	۲۱۱	فرحت - فرحت اللہ	۲۴۰	مظہر جان جاناں
۱۸۳	ضیاء - ضیاء الدین	۲۱۲	فرخ - میر فرخ دہلوی	۲۴۱	محقق دکنی
۱۸۴	ضاحک - غلام حسین	۲۱۳	فراق - میر مرتضیٰ خاں دکنی	۲۴۲	منزل - محمد منزل
۱۸۵	طیش دہلوی	۲۱۴	فراق - ثنا اللہ خاں	۲۴۳	مخلص - رائے آند رام
۱۸۶	طالع - شمس الدین	۲۱۵	فدا - امام الدین	۲۴۴	موزوں - راجہ رام نرائن
۱۸۷	طرز - گردہاری لال	۲۱۶	فرحت - مرزا الف بیگ	۲۴۵	منعم
۱۸۸	ظاہر - خواجہ محمد خاں	۲۱۷	فدوی - محمد علی	۲۴۶	میر مدد اللہ
۱۸۹	نہور - لالہ شیو سنگھ دہلوی	۲۱۸	فدوی - لاہوری	۲۴۷	مضمون - شرف الدین
۱۹۰	عزالت - سید عبدالولی	۲۱۹	فخر - فخر الدین	۲۴۸	مخردن - سید محمد حسن
۱۹۱	عارف - محمد عارف	۲۲۰	فروغ - میر علی اکبر	۲۴۹	محسن - محمد محسن اکبر آبادی
۱۹۲	عشق - شاہ رکن الدین	۲۲۱	فیض - میر فیض علی دہلوی	۲۵۰	مستند دہلوی
۱۹۳	عمرہ - سیتا رام	۲۲۲	قریاد - لالہ صاحب رائے	۲۵۱	مخلص - مخلص علی شاہ
۱۹۴	عاسی - نور محمد برہان پوری	۲۲۳	قائم - شیخ محمد قائم	۲۵۲	مائل - محمدی دہلوی

۲۵۳	ماہل - ہدایت علی	۲۷۶	مدہوش - میر بنی خاں	۲۹۹	دلی - مرزا محمد ولی دہلوی
۲۵۴	مسکین - لالہ بخت	۲۷۷	مصیب - شاہ غلام قطب الدین	۳۰۰	دفا - لالہ نول رائے
۲۵۵	منظر خواجہ بخش الہ آبادی	۲۷۸	ممتاز - حافظ فضل علی	۳۰۱	وحشت - میر ابو الحسن
۲۵۶	مرزائی - محمد علی خاں	۲۷۹	مشتاق - محمد قلی خاں	۳۰۲	وحشت - میر بہادر علی
۲۵۷	مخلص - بدیع الزماں	۲۸۰	مشتاق - میر حسن	۳۰۳	واقف - شاہ واقف
۲۵۸	محشر کشمیری	۲۸۱	منت - قمر الدین	۳۰۴	وصل - مرزا اسحاق
۲۵۹	مفتوں - کاظم الہ آبادی	۲۸۲	مغموم - رام حبس	۳۰۵	دہم - محمد علی
۲۶۰	محبوب - مرزا غلام حیدر	۲۸۳	ناجی - محمد شاکر	۳۰۶	والہ - میر مبارک علی
۲۶۱	محترم - خواجہ محمد محترم	۲۸۴	نظام - نواب عماد الملک فاروقی	۳۰۷	ہدایت - ہدایت اللہ
۲۶۲	مضمون - سید امام الدین خاں	۲۸۵	نعیم - نعیم دہلوی	۳۰۸	ہادی - دہلوی
۲۶۳	مصطفیٰ - غلام ہمدانی	۲۸۶	نبی - غلام بنی بلگرامی	۳۰۹	ہوپڑا - میر محمد اعظم
۲۶۴	محب - شیخ ولی اللہ دہلوی	۲۸۷	نثار - عبدالرسول	۳۱۰	ہدایت - ہدایت علی
۲۶۵	منشی - غلام امجد	۲۸۸	نثار - سدا سکھ دہلوی	۳۱۱	ہمد - عظیم آبادی
۲۶۶	مجردج - منشی کشن چند	۲۸۹	ندیم - شیخ علی قلی دہلوی	۳۱۲	ہینگا - میر ہینگا
۲۶۷	محنت - مرزا حسین علی بیگ	۲۹۰	نادر - دہلوی	۳۱۳	ہاتفت - مرزا محمد
۲۶۸	مردت - سنبھلی	۲۹۱	نالال - میر احمد علی	۳۱۴	یقین - انعام اللہ خاں
۲۶۹	محبت - نواب محبت خاں	۲۹۲	نالال - میر دارث علی	۳۱۵	یکرنگ - مصطفیٰ قلی خاں
۲۷۰	مرزا - نواب مرزا	۲۹۳	نجات - شیخ حسن رضا	۳۱۶	یونس - حکیم یونس
۲۷۱	مرزا - مرزا علی رضا	۲۹۴	نالال - محمد عسکر علی خاں	۳۱۷	یکرد - عبدالوہاب
۲۷۲	مجنون - شاہ مجنون	۲۹۵	نزار - خواجہ محمد اکرم	۳۱۸	یار - میر احمد دہلوی
۲۷۳	مجنون - حمایت علی	۲۹۶	ولی - شاہ ولی اللہ دکنی	۳۱۹	یاس - حسن علی خاں
۲۷۴	معین - شیخ معین الدین	۲۹۷	ولایت - میر ولایت اللہ خاں	۳۲۰	ابوالحسن - خسر دہلوی
۲۷۵	مدعا - میر غوث علی	۲۹۸	وارث - محمد دارث الہ آبادی		

جذبات بہاشا

مولانا نیاز فتحپوری نے ایک دلچسپ تمہید کے ساتھ ہندی شاعری کے نمونے پیش کر کے انکی تشریح ایسے تخلیقی انداز میں کی ہے کہ دل بیتاب ہوتا ہے۔ اردو میں یہ پہلی کتاب ہے جو اس موضوع پر لکھی گئی اس میں ہندی کلام کے بے مثل نمونے ہیں۔

قیمت: ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

تذکرہ ہندی

مصنف غلام ہمدانی مصحفی متوفی ۱۲۲۲ھ - مصحفی نے اردو شعرا کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرہ ہندی ادبی ریاض القضا۔ اس سے قبل ۱۱۶۹ھ میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعرا کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کر چکے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۰۹ھ ہے اگرچہ اسکا آغاز میر تقی میر کی فرمائش پر ۱۲۰۱ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اختتام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ ۱۲۰۹ھ سے پہلے مکمل نہ ہو سکا۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے لائبریری سوسائٹی بنگال، کتب خانہ خدابخش، کتب خانہ ندوۃ العلماء، کتب خانہ رامپور میں موجود ہیں مولوی عبدالحق مرحوم نے لائبریری سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اور بنگال آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں ماحول موجود ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے۔ اس میں ضمناً قدیم شعرا کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے عموماً معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعرین کا ذکر کیا ہے۔ بعض بڑی مفید اور دقیق باتیں اس تذکرے میں ملتی ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انشار
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفقہ	۱۷	آشفقہ بھورے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امبر	۱۳	احقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیدار

۲۲	بیان	۵۱	حزین	۸۰	سر سبز
۲۳	بیتاب	۵۲	حیرت	۸۱	سلیمان
۲۴	بیتاب (شاگرد قائم)	۵۳	حاتم	۸۲	سودا
۲۵	بے جان	۵۴	حشمت	۸۳	سبقت
۲۶	بے باک	۵۵	حیف	۸۴	شیدا
۲۷	بقا	۵۶	حضور	۸۵	شگفتہ
۲۸	برق	۵۷	حکیم	۸۶	شرر
۲۹	پردانہ	۵۸	حقیقت	۸۷	شکوہ
۳۰	پردانہ (جسونت سنگھ)	۵۹	خاکسار	۸۸	شایق
۳۱	بشیر	۶۰	خلق	۸۹	شہید
۳۲	تاباں	۶۱	خلیق	۹۰	شہرت
۳۳	تجلی	۶۲	درد	۹۱	شوق
۳۴	تیشا	۶۳	داغ	۹۲	صفدری
۳۵	تصور	۶۴	ذوق	۹۳	صفا
۳۶	تکین	۶۵	رضا (مرزا محمد رضا)	۹۴	صادق
۳۷	تلی	۶۶	رقت	۹۵	ضیا
۳۸	شنا	۶۷	رنگین	۹۶	ضیا
۳۹	ثاقب	۶۸	رفاقت	۹۷	طیش
۴۰	جوشش	۶۹	رضا (میر رضا علی)	۹۸	طالب
۴۱	جوش	۷۰	رند	۹۹	عارف
۴۲	جہاندار	۷۱	رسوا	۱۰۰	عظیم (مرزا عظیم بیگ)
۴۳	جرات	۷۲	زار (میر جیون)	۱۰۱	عاقل
۴۴	جولاں	۷۳	زار (میر منظر علی)	۱۰۲	عیش
۴۵	جولاں	۷۴	زمان	۱۰۳	عشقی
۴۶	حسن (میر حسن)	۷۵	سائل	۱۰۴	عظیم
۴۷	حیران	۷۶	سوز	۱۰۵	عشق
۴۸	حسن (خواجہ حسن)	۷۷	سعادت	۱۰۶	غضنفر
۴۹	حسرت	۷۸	سکندر	۱۰۷	غیرت
۵۰	حجام	۷۹	سوزاں	۱۰۸	غلامی

عیار الشعراء

مصنف | خوب چند ذکا بن بھوانی چند کالیستہ متوطن اسکندر آباد۔ ذکا کا مولد و مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر، صنائع لفظی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے۔ گلشن بے خار، عمدہ منتخبہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام ملتا ہے خود ذکا نے بھی اپنا حال "عیار الشعراء" میں لکھا ہے۔ اسپرنگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال ۱۲۶۶ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | گارساں دتاسی نے لکھا ہے "ذکا نے اپنا تذکرہ بہ زبان فارسی ۱۲۴۶ھ میں ۱۲۰۸ھ سے ۱۲۴۶ھ کے درمیان مرتب کیا" لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعراء کے دیباچہ میں اس کے نیکمے کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے۔

"تاریخ تذکرہ کہ برہمہ خاطر گذشتہ نیز درج نموده بالمد التوفیق،
اے ذکا ہو چکا جس روز یہ نسخہ تیار آگے ماتف کے کیا پیر خرد نے مذکور
منصفی کر کے دیں اس نے یہ تاریخ لکھی آفرین کہہ کیا اسم سمجھوں کا مشہور
چوتھے مصرعہ سے اس کا سال تصنیف یا تکمیل ۱۲۶۶ھ نکلتا ہے۔"

عیار الشعراء ہنوز قلمی ہے۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڑھ اور ایک انڈیا آفس لندن میں محفوظ ہے۔ علیگڑھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں۔ شاعرین کے نام مع تخلص جلی حردت میں سرخ روشنائی سے لکھے ہیں۔ اور حالات و کلام کالی روشنائی میں ہیں۔ ابتداء میں دو صفحوں کا دیباچہ ہے۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں۔ لیکن شاعروں کا نام نہیں لکھا ہے۔

انڈیا آفس کے نسخہ کی مائیکروفلم ترقی اردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۹۲۳ صفحات ہیں۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطر ہیں۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیمہ درج نہیں ہے لیکن نسخے کی حیثیت بتاتی ہے کہ وہ کافی پرانا ہے۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد "مناجات و خاتمہ کتاب" کے عنوان سے دو صفحوں میں حبیب مصنف نے حمد و ثناء کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دعا مانگی ہے اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے بڑی محنت و ریاضت کے بعد تیار کیا ہے۔

انڈیا آفس اور علیگڑھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے پتہ چلا کہ انڈیا آفس کا نسخہ ہر طرح مکمل ہے۔ چنانچہ دونوں کے مقابلہ سے اس نسخہ کی تفصیلات کمری سیفی پریسی صاحب نے مجھے ازراہ کرم بروقت بھیج دیں جس کے لئے میں صدمہ شکر گزار ہوں۔ فرمان

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جا رہی ہے۔

خصوصیات | تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتداء سے لے کر معاصرین تک ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے۔ ہاں بعض شاعروں کے ذکر میں القاب و ادب اور مردہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے۔ ..... شاعروں کی تاریخ پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی۔ مولد و مسکن کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے۔ شعرا کا حال و دلیف و اردو درج ہے۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعہ اشعار تقاضا جیسے شعراء کے مختصر حالات شامل کر کے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طور پر شروع ہوتا ہے۔

رویف الالف

حرف الالف

آفتاب - شاہ عالم بادشاہ

”حضرت جہاں پناہ ظل اللہ سایہ رحمت پر درگاہ آریہ عنایت کردگار کہف الغر با ملاذ الاتقیا بحر مواج جود و کرم دیبائی متموج فیض اعم اورنگ نشیں چار دنگ ہندوستان تاجدار خورشید توان فلک اقتدار کیواں وقار حذیو آفاق شہان رمزہم سخندان فارس میران ترکی دتازی صاحب قرآن حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خلد اللہ ملک و سلطنتہ مظفر الدینا والدین المود من الوباب و المتخلص بہ آفتاب کلام معجز نظامش برگزیدہ شخوار پسندان اشعار بلند اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعار چندینا دتبرگابندہ درگاہ بہ صفحہ ایں کارستانا خجستہ بنیان ثبت عودہ فی الحقیقت۔ گوہر معنی در دشتہ نظم کشیدہ و جواہر زداہر سخندانے بر تمیہ بیان تعبیر فرمودہ“

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۹	اسد	۱۷	آشنا
۲	آصف	۱۰	ارمان	۱۸	افسوس
۳	اسعد	۱۱	احمد	۱۹	آشفہ
۴	امیر	۱۲	احسن	۲۰	امین
۵	آرزو	۱۳	احمد	۲۱	آگاہ
۶	اثر	۱۴	آرام	۲۲	امیر
۷	احسن	۱۵	انشاء	۲۳	آرام
۸	آبرو	۱۶	انجام	۲۴	اشرف

۲۵	آشفہ	عظیم الدین خاں بھٹو	۵۴	امجد	مولوے محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیر الدولہ نواز شریف	۸۴	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	ادیسے	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسد یار خاں	۵۷	ادبаш	شیخ امیر الزماں	۸۶	امی	روشن بیگ
۲۹	احمد	مہزاد احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدر آبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مراد آبادی)
۳۱	النور	ولی محمد خاں	۶۰	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	نکمن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-	۹۴	اشک	رامپوری
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد خوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	احقر	مرزا جواد علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر
۳۹	اظہر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیر الدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبد الجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیر اللہ	۷۰	آگاہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	پچھمی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیر الدین	۷۱	الد	نواب معتمد الدولہ	۱۰۰	آگاہ	محمد صلاح
۴۳	آفرین	میاں قلندر بخش سہا	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندوہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فرید الدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسماعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا جگن	۱۰۴	احمدی	-
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد موٹے	۱۰۵	آسیناں	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدر آبادی	۱۰۶	اخگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علیا	۷۸	اخگر	لالہ ٹیک چند	۱۰۷	احمد	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بھجو	۷۹	اظہر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدر آبادی)	۱۰۹	آرام	دیانا کھتہ
۵۲	الہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قرن لہاش خاں	۸۲	النور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

۱۱۲	احمد	احمد علی	۱۴۱	بیکس	میر امام بخش	۱۴۰	تاباں	میر عبدالحی
۱۱۳	امیر	میاں شیخ امیر اللہ	۱۴۲	بیجان	شیوننگھ	۱۴۱	تمکین	تمکین نثار علی
۱۱۴	بیدل	مرزا عبدالقادر	۱۴۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۴۲	تاب	حافظ عبداللہ
۱۱۵	بہار	ٹیک چند	۱۴۴	بہادر	کنور بہادر سنگھ	۱۴۳	تجلی	میر محمد حسین
۱۱۶	بیدار	شاہ محمدی	۱۴۵	بہجت	مولوی عبد المجید	۱۴۴	تجلی	میر اعظم
۱۱۷	بالا	رسول امام	۱۴۶	بہوش	میر عبدالرشید	۱۴۵	تحسین	میاں قدم مصطفیٰ
۱۱۸	بیتاب	بہادر سنگھ	۱۴۷	بیقرار	میر کاظم حسین	۱۴۶	ترقی	مرزا محمد تقی
۱۱۹	باقر	میر باقر علی	۱۴۸	بیک	میر بخش علی	۱۴۷	تکین	میر سعادت علی
۱۲۰	بیتاب	محمد علیم الدین	۱۴۹	بیکس	مرزا محمد	۱۴۸	تکین	گنگا داس
۱۲۱	برق	بھگوان دت	۱۵۰	بجنر	لکھنوی	۱۴۹	تلی	ٹیکارام
۱۲۲	بیان	احسن الدین خاں	۱۵۱	بر	-	۱۵۰	تخلص	شاہ امام بخش تھانیر کا
۱۲۳	بیدار	غلام حیدر	۱۵۲	بے جان	عزیز خاں	۱۵۱	تصور	سید حیدر حسین خاں
۱۲۴	بقا	محمد بقا اللہ خاں	۱۵۳	بسمل	حفیظ اللہ	۱۵۲	تعلیق	میر سید محمد
۱۲۵	بیگم	بیگم محل شجاع الدولہ	۱۵۴	برق	خدا بخش	۱۵۳	تقی	میاں محمد تقی
۱۲۶	بیتاب	شاہ محمد امجد	۱۵۵	بلغ	قدرت اللہ	۱۵۴	تمکین	میر صلاح الدین
۱۲۷	بسمل	مرزا بہجو بیگ	۱۵۶	بینوا	مقبول شاہ	۱۵۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۱۲۸	بشیر	میر بشارت علی	۱۵۷	بیتاب	بے تاب	۱۵۶	تنہا	عباس قلی خاں
۱۲۹	بیخود	نراین داس	۱۵۸	بیتاب	سیوک رام	۱۵۷	ترساں	بہادر علی
۱۳۰	بھید	میر میران	۱۵۹	بے خبر	محمد بیگ	۱۵۸	تسلیم	محمد کبیر خاں
۱۳۱	بہادر	بہادر سنگھ	۱۶۰	بیتاب	مرزا کلو بہادر	۱۵۹	تجیر	-
۱۳۲	برشتہ	میاں شرف	۱۶۱	بہوش	شیخ دیدار	۱۶۰	تمنا	محمد اسحق خاں
۱۳۳	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۶۲	بنیاد	-	۱۶۱	تمنا	محمد اسحق خاں
۱۳۴	بر علی	بر علی شاہ	۱۶۳	بے نوا	-	۱۶۲	تصور	سید رجب علی
۱۳۵	بخشے	حسین بخش	۱۶۴	بیتاب	خداوردی خاں	۱۶۳	تجلی	-
۱۳۶	برق	میاں شاہ جی	۱۶۵	بے فرا	کاظم حسین	۱۶۴	تمکین	بخت مل
۱۳۷	برکت	برکت علی خاں	۱۶۶	پیام	شرف الدین خاں	۱۶۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۳۸	بسمل	مولوی محمدی	۱۶۷	پردانہ	رستم جسونت سنگھ	۱۶۶	تنہا	عوض علی خاں
۱۳۹	بینہا	-	۱۶۸	پاکباز	میر صلاح الدین میاں کھن	۱۶۷	تمنا	امداد علی خاں
۱۴۰	بیکس	مرزا محمد	۱۶۹	پردانہ	علی شاہ مراد آبادی	۱۶۸	تاثير	میر صادق علی

۱۹۹	تلی	میر شجاعت علی	۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی	۲۵۷	حضور	بال مکند
۲۰۰	تجد	میر عبداللہ	۲۲۹	جلال	جمال الدین حسین	۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ
۲۰۱	تحسین	-	۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۲۵۹	حسن	خواجہ حسن
۲۰۲	ثابت	مرزا معز الدین بہادر	۲۳۱	جنون	میر فضل علی	۲۶۰	حشمت	میر محترم علی خاں
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۳۲	جلگن	-	۲۶۱	حالی	میر محب علی
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین	۲۳۳	جہانگیر	-	۲۶۲	حسرت	ذوقی رام
۲۰۵	شنا	میر شمس الدین	۲۳۴	جنون	محمد جنون	۲۶۳	حیران	حافظ بقا اللہ
۲۰۶	ثروت	محمد صادق	۲۳۵	جوہر	دیوالی سنگھ	۲۶۴	حسن	میر محمد حسن
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں	۲۳۶	جوہری	-	۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسن
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں	۲۳۷	جان	جان علی	۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین
۲۰۹	ثابت	حیدر آبادی	۲۳۸	جمال	جمال علی	۲۶۷	حیف	میر چراغ علی
۲۱۰	جواں بخت	جہاندار شاہ	۲۳۹	چندا	ملقا	۲۶۸	حجام	عنایت اللہ
۲۱۱	جینا	نواب جینا بیگم	۲۴۰	چوگان	میر حسن علی	۲۶۹	حب	میر احمد علی
۲۱۲	جوشش	محمد روشن	۲۴۱	چوکان	بہادر علی شاہ	۲۷۰	حزین	مرزا نجمہ بخت بہادر
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں	۲۴۲	جوہری	اندرجیت	۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں
۲۱۴	جہن	لالہ جہن نائک	۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ	۲۷۲	حمزہ	شیخ حمزہ علی
۲۱۵	جنون	محمد فخر الاسلام	۲۴۴	جواں	غنی محمد اللہ	۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی
۲۱۶	جوش	میر جسم علی	۲۴۵	جہنا	تحلص	۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں
۲۱۷	جان	جالغالم خان	۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات
۲۱۸	جذب	-	۲۴۷	حشر	رسول بخش	۲۷۶	حیرت	غلام محی الدین خاں
۲۱۹	جراح	غلام ناصر	۲۴۸	حقیر	سیو سہاے	۲۷۷	حمایت	-
۲۲۰	جرات	میاں قلندر بخش	۲۴۹	حسن	میر غلام حسن	۲۷۸	حسن	-
۲۲۱	جعفری	-	۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی	۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ
۲۲۲	جلال	-	۲۵۱	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلہو	۲۸۰	حیرت	میر مراد علی
۲۲۳	جرات	مرزا مغل	۲۵۲	حسن	میر حسن شاہ	۲۸۱	حسین	حسین علی خاں
۲۲۴	جعفر	میر جعفر	۲۵۳	حزین	شیخ محمد علی	۲۸۲	حزین	میر باقر
۲۲۵	جلال	-	۲۵۴	حزین	میر باقر علی	۲۸۳	حسین	غلام حسین
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی	۲۵۵	حکیم	مسبح الزماں حکیم محمد شرف خاں	۲۸۴	حیران	حیدر علی
۲۲۷	جوشش	محمد عابد	۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی	۲۸۵	حبیب	-

۲۸۶	خسرو	حضرت امیر خسرو	۳۱۵	داؤد	۳۲۲	رنگین	سعادت یار خاں
۲۸۷	خلق	میر احسن	۳۱۶	دیدار علی شاہ	۳۲۵	رونق	میر غلام حیدر
۲۸۸	خیال	غلام حسین	۳۱۷	ذرہ	۳۲۶	رقت	مرزا قاسم علی
۲۸۹	خاکسار	محمد یار	۳۱۸	ذرہ	۳۲۷	رجا	-
۲۹۰	خلیق	میر مستحسن	۳۱۹	ذوقی	۳۲۸	رحمان	-
۲۹۱	خستہ	میاں حیون علی شاہ	۳۲۰	ذکی	۳۲۹	رحیم	-
۲۹۲	خستہ	غلام قطب بخش	۳۲۱	ذکی	۳۵۰	رسوا	-
۲۹۳	خاکی	غلام حیدر بیگ	۳۲۲	ذہین	۳۵۱	رسا	مرزا بلخے
۲۹۴	خاں	محمد	۳۲۳	ذوق	۳۵۲	رضا	محمد رضا دکنی
۲۹۵	خادم	شیخ خادم علی کیتھی	۳۲۴	ذکا	۳۵۳	روشن	-
۲۹۶	خوشنرس	حافظ غلام محمد	۳۲۵	راقم	۳۵۴	رضا	-
۲۹۷	خاص	-	۳۲۶	رافت	۳۵۵	زار	برہان الدین خاں
۲۹۸	خادم	خادم حسین	۳۲۷	روت	۳۵۶	زور	-
۲۹۹	خود غرض	-	۳۲۸	راغب	۳۵۷	زار	-
۳۰۰	خادم	پانی تی	۳۲۹	راز	۳۵۸	زار	-
۳۰۱	درد	خواجہ میر	۳۳۰	رجب	۳۵۹	زیاں	سید محمد زماں
۳۰۲	دانا	میر فضل علی	۳۳۱	رسوا	۳۶۰	زماں	-
۳۰۳	دل	مولوی شمس الدین	۳۳۲	روشن	۳۶۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۳۰۴	دلیر	دلیر شاہ	۳۳۳	رضی	۳۶۲	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش بہادر
۳۰۵	دل	دیہی پرشاد	۳۳۴	رضا	۳۶۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۰۶	دلسوز	خیراتی خاں	۳۳۵	رضا	۳۶۴	سید	میر غالب علی خاں
۳۰۷	درد	سید کرم اللہ خاں	۳۳۶	رضا	۳۶۵	سوز	محمد میر
۳۰۸	درد مند	میاں محمد فقیر	۳۳۷	رضا	۳۶۶	سر سبز	مرزا زین العابدین خاں
۳۰۹	دریش	شاہ علی	۳۳۸	رغبت	۳۶۷	سجاد	میر سجاد
۳۱۰	دلہن بیگم	المعروف نواب بہو	۳۳۹	رفاقت	۳۶۸	سرور	اعظم الدولہ
۳۱۱	دلیوانہ	رائے سرپ سکھ	۳۴۰	رفیق	۳۶۹	سکندر	خلینہ محمد علی
۳۱۲	دارا	-	۳۴۱	رند	۳۷۰	سعادت	میر سعادت علی
۳۱۳	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۳۴۲	رنگین	۳۷۱	سراج	-
۳۱۴	دل	زور آور خاں	۳۴۳	رنگین	۳۷۲	سائل	محمد یار بیگ -

۳۷۳	سخن	حکیم محمد حسین خاں	۴۰۲	شفیق	مرزا منظر علی خاں مرزا	۴۳۱	شریف	مرزا محمد شریف
۳۷۴	سرور	حمایت اللہ خاں	۴۰۳	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۴۳۲	شکوہ	مرزا محمد رضا
۳۷۵	سرشار	ملوک چند	۴۰۴	شفیق	محمد شفیق	۴۳۳	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۳۷۶	سپاہی	میر امام بخش	۴۰۵	شوق	حسن علی خاں	۴۳۴	شمس	میر شمس الدین
۳۷۷	سیف	مرزا سیف علی	۴۰۶	شرافت	مرزا اشرف علی	۴۳۵	شوق	نواب تہمتن بہادر
۳۷۸	سبقت	مرزا مغل بیگ	۴۰۷	شوق	روشن لعل	۴۳۶	شیدا	میر فتح علی
۳۷۹	سیادت	میر نجم الدین	۴۰۸	شکیبا	شیخ غلام حسین	۴۳۷	شہوت	
۳۸۰	سید	مرزا قطب علی	۴۰۹	شیدا	خواجہ بیگا	۴۳۸	شوق	
۳۸۱	سلام	نجم الدین علی خاں	۴۱۰	شور	مرزا ملہو بیگ	۴۳۹	شہید	
۳۸۲	سپاہی		۴۱۱	شفا	حکیم یار علی	۴۴۰	شہرت	
۳۸۳	سامی	مرزا جان بیگ	۴۱۲	شرر	مرزا جعفر	۴۴۱	شہرت	
۳۸۴	سحر	محمد خلیل خاں	۴۱۳	شایق	میر حاجی	۴۴۲	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۳۸۵	سخنور	رائے دیوالی سنگھ	۴۱۴	شوق	محمد بخش	۴۴۳	شاہ	
۳۸۶	سعدی	شیرازی	۴۱۵	شہیدا	-	۴۴۴	صاحب	نواب ظفر یاب خاں
۳۸۷	سعدی	دکھنی	۴۱۶	شادان	میر رجب علی	۴۴۵	صبا	مرزا راجہ سنگھ یاسہ بہادر
۳۸۸	سخن		۴۱۷	شیفتہ	حافظ عبدالصمد	۴۴۶	صادق	میر جعفر خاں
۳۸۹	سوزاں	شیخ شمس الدین	۴۱۸	شوق	غلام رسول	۴۴۷	صانع	
۳۹۰	سید	میر غلام رسول	۴۱۹	شگفتہ	بدیع سنگھ	۴۴۸	صادق	میر صادق علی
۳۹۱	سبحان	میر عبدالسبحان	۴۲۰	شہرت	امیر بخش خاں	۴۴۹	صادق	صادق علی شاہ
۳۹۲	سپاہی	شاہ قلی خاں	۴۲۱	شورش	خلیفہ تادر حسین	۴۵۰	صادق	میر صادق علی خاں
۳۹۳	سپین		۴۲۲	شریف	مرزا شریف بیک	۴۵۱	صادق	مرزا محمد صادق
۳۹۴	سرور	میر فیض علی	۴۲۳	شاعر	میر ناصر	۴۵۲	صاحب قرآن	
۳۹۵	سلیمان		۴۲۴	شاگر	محمد شاگر	۴۵۳	صبا	لالہ کاظمی مل
۳۹۶	شاع	مرزا محمد اکبر شاہ	۴۲۵	شاگر	میر شاگر علی	۴۵۴	صفدر	میر صفدر علی
۳۹۷	شگفتہ	مرزا بیدار بخت	۴۲۶	شاد	مرزا الہ یار بیگ گیانی	۴۵۵	صفدر	میر صادق علی
۳۹۸	شرف	میر محمدی	۴۲۷	شادان	بسا دن لال	۴۵۶	صبا	-
۳۹۹	شاہ	سعد اللہ خاں	۴۲۸	شایق	میر محمد	۴۵۷	صاد	مرزا غلام حسین دہلوی
۴۰۰	شوکت	مرزا علی	۴۲۹	شایق	محمد ہاشم	۴۵۸	صدق	-
۴۰۱	شوق	مولوی قدرت اللہ	۴۳۰	شرر	مرزا ابراہیم بیگ	۴۵۹	صفا	-

۴۶۰	صفدری	۴۸۹	عیاش	خیالی رام	۵۱۸	عسس	شیخ بدرالدین
۴۶۱	صاحب	۴۹۰	عاشق	رام سکھ	۵۱۹	عظیم	
۴۶۲	ضیا	۴۹۱	عاجز	میر غلام حیدر خاں	۵۲۰	علی	علی محمد خاں
۴۶۳	ضیا	۴۹۲	عزت	میر عبدالواسع	۵۲۱	عقیدت	
۴۶۴	ضبط	۴۹۳	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۲۲	عارف	شاہ عارف حسین
۴۶۵	ضمیر	۴۹۴	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۵۲۳	عاجز	
۴۶۶	ضمیر	۴۹۵	عاصی	-	۵۲۴	عاشق	انتظام الدولہ بہار لکھنؤ سنگھ
۴۶۷	طفل	۴۹۶	عاصم		۵۲۵	عاجز	عارف علی خاں
۴۶۸	طیش	۴۹۷	عشقی		۵۲۶	عبداللہ	
۴۶۹	طالب	۴۹۸	عاقل	عاقل شاہ	۵۲۷	عبدالرحیم	
۴۷۰	طالب	۴۹۹	عزیز	شیخ محمد علی	۵۲۸	عزیز اللہ	دکنی
۴۷۱	طالب	۵۰۰	عزالت	سید عبدالولی	۵۲۹	عاجز	
۴۷۲	طالب	۵۰۱	عکری	مرزا محمد عکری	۵۳۰	محمد جان سبق	
۴۷۳	ظفر	۵۰۲	عشق	میر محمد علی	۵۳۱	علی خاں	
۴۷۴	ظہور	۵۰۳	عطا	محمد عطا اللہ	۵۳۲	مرزا علی قلی	
۴۷۵	ظاہر	۵۰۴	عظیم	مرزا زین العابدین	۵۳۳	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۴۷۶	ظریف	۵۰۵	عظیم	شاہ محمد عظیم	۵۳۴	غالب	نواب مکرم الدولہ بہار لکھنؤ سنگھ
۴۷۷	عشق	۵۰۶	علی	شاہ ناصر علی	۵۳۵	غافل	میر احمد علی
۴۷۸	عظیم	۵۰۷	علی	مرزا علی	۵۳۶	غریب	میر محمد تقی
۴۷۹	عارف	۵۰۸	عمدہ	لالہ ستیا رام	۵۳۷	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۸۰	عاشق	۵۰۹	عنایت	شیخ نظام الدین	۵۳۸	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۸۱	عاشق	۵۱۰	عیان	سید غالب علی خاں	۵۳۹	غریب	میر عبدالولی
۴۸۲	عشق	۵۱۱	عیش	مرزا حسین رضائی	۵۴۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۸۳	عشقی	۵۱۲	عیاش	غلام جیلانی خاں	۵۴۱	غضنفر	غضنفر خاں
۴۸۴	عشرت	۵۱۳	عاشق	لالہ بھولانا ناتھ	۵۴۲	غمگین	میر سید علی
۴۸۵	عاصمی	۵۱۴	عابد		۵۴۳	غنی	شیخ عبدالغنی
۴۸۶	عزیز	۵۱۵	عاشق	حیدر آبادی	۵۴۴	غمنوار دہلی	
۴۸۷	عاجز	۵۱۶	عیاش	عیاش علی بیگ	۵۴۵	غازی دکنی	
۴۸۸	عشاق	۵۱۷	عشقی	مراد آبادی	۵۴۶	غیرت	

۵۴۷	غیرت	۵۷۶	فراق	مرزا کہ یگ	۶۰۵	قاسم مرزا
۵۴۸	غیرت	۵۷۷	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۶۰۶	کوچک مرزا جمیع الدین
۵۴۹	غریب	۵۷۸	فقیر	میر فقیر اللہ	۶۰۷	کھیم میر محمد حسین شاہ جہاں آبادی
۵۵۰	غواصی	۵۷۹	فیاض	عبدالرزاق	۶۰۸	کلامی غلام نبی جان
۵۵۱	فقیر	۵۸۰	فتح	مرزا فتح علی خاں بہاؤ	۶۰۹	کلو میر کلو
۵۵۲	فغان	۵۸۱	فراق		۶۱۰	کافر میر تقی
۵۵۳	فضلی	۵۸۲	فیض		۶۱۱	کمر
۵۵۴	فرحت	۵۸۳	فطرت	مرزا محرز	۶۱۲	کاظم
۵۵۵	فردی	۵۸۴	فضل	میر فضل مولیٰ	۶۱۳	کبیر حکیم کبیر علی
۵۵۶	فریق	۵۸۵	قائم	قیام الدین علی	۶۱۴	کرامت میر کرامت علی
۵۵۷	فراقی	۵۸۶	قیس	مرزا احمد بیگ مدارا بیگ	۶۱۵	کرم
۵۵۸	فیض	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کامل لالہ ٹھاکر داس
۵۵۹	فکار	۵۸۸	قتیل		۶۱۷	کمال شاہ کمال الدین حسین
۵۶۰	فرحت	۵۸۹	قربان	میر قربان علی	۶۱۸	کیفی میر ہدایت علی
۵۶۱	فردی	۵۹۰	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۶۱۹	کم گو
۵۶۲	فدا	۵۹۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ	۶۲۰	کمال الدین
۵۶۳	فراغ	۵۹۲	قربان	میر محمدی	۶۲۱	گنا بیگم صبیہ نواب علی قلی خاں
۵۶۴	فدا	۵۹۳	قدر		۶۲۲	گریاں میرا محمد علی
۵۶۵	فردی	۵۹۴	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۶۲۳	گمان
۵۶۶	فدا	۵۹۵	قائم	شیخ قائم علی	۶۲۴	گریاں غلام محی الدین
۵۶۷	فارغ	۵۹۶	قاضی	عبدالفتاح	۶۲۵	گریاں میر حسام الدین علی عزت میر
۵۶۸	فدا	۵۹۷	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۲۶	گرفتار مرزا سنگی بیگ
۵۶۹	فدا	۵۹۸	قرار	میر حسین علی	۶۲۷	گوہری
۵۷۰	فردی	۵۹۹	قرین		۶۲۸	گھاسی میر گھاسی
۵۷۱	فردی	۶۰۰	قسمت	نواب شمس الدین	۶۲۹	گرامی مرزا گرامی
۵۷۲	فردغ	۶۰۱	قلندر	شاہ قلندر	۶۳۰	لطف مرزا لطف علی
۵۷۳	فردغ	۶۰۲	قبول		۶۳۱	لطیف میر لطیف علی
۵۷۴	فرحت	۶۰۳	قلق		۶۳۲	لطیف میر شمس الدین
۵۷۵	فرحت	۶۰۴	قلندر		۶۳۳	لطیفی

۴۳۴	مالک	شاہ محمدی	۴۶۳	مسترت	شیخ وزیر علی	۴۹۲	مول	شاہ شرف الدین
۴۳۵	مالک	مرزا محمد یار بیگ	۴۶۴	مسترت	-	۴۹۳	ممتاز	مولوی نور احمد دہلوی
۴۳۶	ناہر	میر فخر الدین	۴۶۵	مسح	مرزا مسیح اللہ بیگ فرزاچی	۴۹۴	ممنون	میر امانت علی
۴۳۷	ہمتی	لالہ ملوک چند	۴۶۶	مسح	مسیح اللہ خاں	۴۹۵	منت	میر قمر الدین
۴۳۸	متقی	میر متقی	۴۶۷	مسح	مرزا باقی	۴۹۶	منتظر	نور الاسلام
۴۳۹	محبوب	مرزا حیدر بیگ	۴۶۸	مسکین	مرزا کلوی بیگ	۴۹۷	ممنون	میر نظام الدین
۴۴۰	مجنون	-	۴۶۹	مشتاق	مشتاق علی خاں	۴۹۸	مکند سنگھ	-
۴۴۱	مجرم	شیخ رحمت اللہ اکبر آبادی	۴۷۰	مشتاق	میر عنایت اللہ	۴۹۹	منصف	منصف علی خاں
۴۴۲	محبور	میاں حق رما	۴۷۱	مسدد	میراشار اللہ خاں مرحوم	۵۰۰	منیر	میر آفتاب علی
۴۴۳	مجت	نواب محبت خاں	۴۷۲	مصحفی	میاں غلام بہدانی	۵۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۴۴۴	مجت	میر بہادر علی	۴۷۳	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۵۰۲	منظر	میر حسن علی
۴۴۵	محب	شیخ ولی اللہ	۴۷۴	مضطر	شیخ حسن علی	۵۰۳	منیر	میر نظام الدین
۴۴۶	محب	مرزا حسین بیگ	۴۷۵	مضطر	لالہ کنور سین	۵۰۴	منجھو خاں	-
۴۴۷	محمود	حافظ محمود خاں	۴۷۶	مضطرب	محمد حاجی	۵۰۵	منور	میر منور علی
۴۴۸	محسن	محمد محسن	۴۷۷	مضمون	شیخ شرف الدین	۵۰۶	مبتلا	غلام محی الدین میرٹھی
۴۴۹	محزون	غلام شاہ محزون	۴۷۸	منظر	مرزا جان جاناں	۵۰۷	مدحت	-
۴۵۰	مشر	مرزا علی تقی	۴۷۹	منتظر	گنا بیگم	۵۰۸	منشی	میر محمد حسین
۴۵۱	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۴۸۰	منظر	میر منظر علی خاں	۵۰۹	منشی	لالہ مول چند
۴۵۲	مخلص	رے آندرام	۴۸۱	معین	غلام معین الدین خاں	۵۱۰	منعم	لالہ موہن لال
۴۵۳	مخلص	نواب مخلص علی خاں	۴۸۲	معروف	نواب الہی بخش	۵۱۱	موزوں	-
۴۵۴	مختار	غلام نبی خاں	۴۸۳	مغل	مرزا مغل علی	۵۱۲	موزوں	میر فرزند علی
۴۵۵	مرید	مرید حسین خاں	۴۸۴	مفتوں	شیخ عبدالرحیم	۵۱۳	موزوں	لالہ چتر سنگھ
۴۵۶	مرہون	میر علی رضا	۴۸۵	مفتوں	میاں بدر الدین	۵۱۴	مہجور	محمد صدر الدین
۴۵۷	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۴۸۶	مفتوں	-	۵۱۵	مہلت	مرزا علی
۴۵۸	مرزا	مرزا محمد	۴۸۷	مملو	لالہ الیسی پرشاد	۵۱۶	مہاراج	راجہ مولا سرائے
۴۵۹	مرزا	حکیم فضل اللہ	۴۸۸	مقبول	میاں مقبول نبی	۵۱۷	میر	میر محمد تقی
۴۶۰	مردت	شیخ صغیر علی	۴۸۹	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ	۵۱۸	میرن	میر جہاں
۴۶۱	مزل	شاہ مزل	۴۹۰	مقصود	محمد مقصود	۵۱۹	میرن	میر عسکری
۴۶۲	مسافر	میر پائندہ	۴۹۱	مکھو	شیخ مکھو	۵۲۰	محب	میر محمد علی

۴۲۱	منور	-	۴۵۰	موزوں	نواب خواجہ قلی خان ساہو	۴۴۹	نیاز	شاہ نیاز علی
۴۲۲	مجنوں	-	۴۵۱	مستان	عنایت اللہ	۴۸۰	ندیم	مرزا علی
۴۲۳	ممتاز	-	۴۵۲	منعم	نور الحق	۴۸۱	ندیم	محمد قاسم
۴۲۴	موزوں	-	۴۵۳	ملال	مرزا محمد زماں	۴۸۲	نصیر	سید نصیر الدین
۴۲۵	متین	-	۴۵۴	نظام	عماد الملک نواب غازی الدین	۴۸۳	نصرت	لالہ گویندرائے
۴۲۶	میر حسین علی	-	۴۵۵	نسیم	راجہ کدار ناتھ	۴۸۴	نظامی	سید شاہ نظام الدین
۴۲۷	مہمان	-	۴۵۶	نصیر	میر نصیر الدین دہلوی	۴۸۵	نجم	قاضی نجم الدین
۴۲۸	مشرقی	لالہ سلیمندر	۴۵۷	نعیم	شیخ محمد نعیم	۴۸۶	نیاز	میر محمد سعید اکبر آبادی
۴۲۹	میر علی حکیم	-	۴۵۸	نثار	محمد امان خاں	۴۸۷	ناسخ	سید امام بخش
۴۳۰	محرر	-	۴۵۹	نشاء	عبدالرسول	۴۸۸	نادر	شیخ غلام
۴۳۱	ماہ	میر محمد علی خاں	۴۶۰	نیاز	-	۴۸۹	نثار	بیباں نثار احمد سار
۴۳۲	منعم	قاضی محمد منعم خاں	۴۶۱	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۴۹۰	نوازش	مرزا خانی
۴۳۳	مدد پوش	-	۴۶۲	نظیر	دلی محمد خاں	۴۹۱	نرائن کشور	-
۴۳۴	میرور	مرزا اصغر علی بیگ	۴۶۳	نرمہت	مرزا ارجمند	۴۹۲	نخیف	لالہ لکھپت رائے
۴۳۵	مشہور	-	۴۶۴	نگراں	میر بندہ علی	۴۹۳	نامی	شیخ نظام الدین
۴۳۶	مشتاق	شیخ ثناء اللہ	۴۶۵	نظیر	-	۴۹۴	نالال	-
۴۳۷	مغموم	مرزا اسحاق بیگ	۴۶۶	ناجی	محمد شاکر	۴۹۵	نالال	شیخ عبدالقادر فتح آبادی
۴۳۸	مست	میر فضل علی	۴۶۷	نشاط	لالہ الیسی سنگھ	۴۹۶	نخف	-
۴۳۹	ممتاز	-	۴۶۸	نامی	لالہ متھن لال	۴۹۷	ندا	-
۴۴۰	منعم	سید راحت علی	۴۶۹	نوا	شیخ محمد ظہور نوا	۴۹۸	نصیر	-
۴۴۱	منعم	شیخ محمد منعم	۴۷۰	ندرت	مرزا منگل	۴۹۹	نظیر	-
۴۴۲	مہر	مرزا رجب علی بیگ	۴۷۱	نصیر	میر نصیر الدین	۸۰۰	نوید	-
۴۴۳	مسیح	-	۴۷۲	نظیر	لالہ کنیت رائے	۸۰۱	نوا	ظہور اللہ خاں
۴۴۴	محسن	میر محسن علی خاں ساہو	۴۷۳	نادر	میر محمد علی	۸۰۲	نیاز	-
۴۴۵	مکارم	-	۴۷۴	نامی	میر حسام الدین حیدر موی	۸۰۳	نیاز	-
۴۴۶	موتی	لالہ موتی لال	۴۷۵	نالال	مرزا عسکری	۸۰۴	نالال	-
۴۴۷	مجرم	-	۴۷۶	نادر	گنگا سنگھ	۸۰۵	ولی	محمد ولی
۴۴۸	محمود	-	۴۷۷	نثار	میر عبدالرسول جہاں آبادی	۸۰۶	واقف	شاہ واقف
۴۴۹	ملک	-	۴۷۸	نجات	میر زین العابدین	۸۰۷	وجیبہ	نواب وجیبہ الدولہ ساہو

۸۰۸	دلا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	ہادی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوس	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ	غلام مصطفیٰ خاں
۸۱۰	دفا	مولوی عبدالعلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ	-
۸۱۱	واحد	-	۸۲۶	ہمزرا	شاہ ہمزرا	۸۴۱	یاد	میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ دارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یکجی	منشی یکجی خاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	لیقوب	میر یعقوب علی
۸۱۴	داصف	مرزا حسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	ہاتف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد	-
۸۱۶	داصل	میاں داصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عزیز الدین لکھنوی	۸۴۶	یار	-
۸۱۷	دحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو	لالہ فتح چند
۸۱۸	دلایت	دلایت شاہ	۸۳۳	ہوس	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف	شاہ یوسف
۸۱۹	دہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد	-
۸۲۰	دلی	شیخ دلی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲۱	داداد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس	حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلادر خاں			

ہندی شاعری نمبر

جس میں ہندی شاعری کی مکمل تاریخ اور اس کے تمام ادوار کا بسیط تذکرہ موجود ہے۔

قیمت :- چار روپے

نگار پاکستان - کارڈن مارکیٹ - کراچی نمبر ۳۲

تذکرہ عشقی

مصنف | عشقی کا اصل نام شیخ محمد وجیہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام حسین محرم فارسی کے اچھے شاعر تھے اور "فن قطعہ تاریخ" میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشقی کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشقی فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحب نشر عشق مرقومہ ۱۲۳۳ھ کے مطابق "فارسیت خوب پیدا نمودہ و مصطلحات زبان دانی آن حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و انشاء نگین و پسندیدہ می نویسد" خود عشقی نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ "تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی" میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعرا ردو میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخاب کلام میں ریختہ کے بجائے فارسی ہی کے اشعار دیے ہیں۔

عشقی نے اپنا تذکرہ ۱۲۱۵ھ میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ لیدلین لائبریری آکسفرڈ اور ایک قافی عہد الودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے کلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرہ شورش کے ساتھ "دو تذکرے" کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف "س" تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعرا کا تذکرہ ہوگا جو ابھی منظر عام پر نہیں آئی۔

تذکرہ فارسی میں ہے، حالات زندگی بہت مختصر اور انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطریں اور انتخاب میں چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تراکتفا کیا ہے۔

مطبوعہ نسخہ کے مطابق ان میں حسب ذیل شعرا کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء				
نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار
۱	آفتاب	۲	انجام	۳
			آگاہ (محمد صلاح)	

۴	آشنا (زین العابدین)	۳۳	آزاد (زین العابدین)	۴۲	بیدل (میرزا عبدالقادر)
۵	الہام	۳۴	آ	۴۳	بیرنگ
۶	انشا	۳۵	امجد	۴۴	بیان
۷	احسن	۳۶	آصف	۴۵	بہار (سعید احمد)
۸	امیر اللہ خاں	۳۷	الف خاں	۴۶	بہار
۹	آبرو	۳۸	احمدی	۴۷	بیتاب (شاہ محمد علیم)
۱۰	آرزو	۳۹	افسوس	۴۸	بیتاب (شاہ علیم اللہ)
۱۱	امید	۴۰	احمدی (شیخ احمد وارث)	۴۹	بیتاب (سنو کھ رائے)
۱۲	انسان	۴۱	اکبر	۵۰	بیتاب (کلب علی)
۱۳	اشتیاق	۴۲	امیر	۵۱	بیدار (میر محمدی)
۱۴	احسن (احسن اللہ)	۴۳	اسد	۵۲	بقا
۱۵	امانی	۴۴	آزاد (میر مظفر علی)	۵۳	بے نوا
۱۶	امین	۴۵	آشفہ	۵۴	ثاقب
۱۷	اثر	۴۶	آشی	۵۵	ثروت
۱۸	اظہر	۴۷	امانی	۵۶	ثابت
۱۹	احتشام	۴۸	اکرم	۵۷	جہاد (میر تنویر علی)
۲۰	احمد	۴۹	احسن (مرزا حسن علی)	۵۸	جوہری
۲۱	انتظار	۵۰	اعلیٰ	۵۹	جوشش
۲۲	اجمل	۵۱	اولیٰ	۶۰	جگن
۲۳	انصاف	۵۲	اشرف	۶۱	جودت (گوہرے ورام)
۲۴	اولیا	۵۳	اعظم	۶۲	جنون (غلام مرکفی)
۲۵	الم	۵۴	آتش	۶۳	جعفر (میرزا جعفر)
۲۶	احسن (مرزا حسن اللہ)	۵۵	اشکی (غلام حسین)	۶۴	رتخلص ندارد
۲۷	احسن (علی حسن خاں)	۵۶	بہار	۶۵	جرات (بیگم امان)
۲۸	افصح	۵۷	بہار	۶۶	جرات (میرستقیم)
۲۹	آشنا	۵۸	بے تاب	۶۷	جذب
۳۰	الہام (شیخ شرف الدین)	۵۹	بے چارہ	۶۸	جہاندار
۳۱	آگاہ (نور خاں)	۶۰	بیدار (منشی بساویں لعل)	۶۹	جانی عالم
۳۲	آزاد (فقیر اللہ)	۶۱	بیتاب (میردن)	۷۰	جولان

۹۱	جعفر علی	۱۲۰	حیرت	(رحم علی)	۱۴۹	راغب	(جعفر خاں)
۹۲	جوہر	۱۲۱	حیرت	(مراد علی)	۱۵۰	رضا	(محمدی)
۹۳	جنون	۱۲۲	خسرو		۱۵۱	رفعت	(شیخ محمد رفیع)
۹۴	جنون	۱۲۳	خاکسار		۱۵۲	راسخ	(شیخ غلام علی)
۹۵	جوان	۱۲۴	خلیل	(علی ابراہیم)	۱۵۳	رفیق	(مرزا اسد علی بیگ)
۹۶	حسرت	۱۲۵	خادم	(خادم حسین)	۱۵۴	رضا	(مرزا علی رضا)
۹۷	حاتم	۱۲۶	خادم	(خادم علی)	۱۵۵	رضا	(حافظ محسن)
۹۸	حشمت	۱۲۷	خلق		۱۵۶	رضا	
۹۹	جیب	۱۲۸	خلیق		۱۵۷	رضی	(سید رضی خاں)
۱۰۰	حشمت	۱۲۹	خالہ بیگم		۱۵۸	رسائی	
۱۰۱	حیراں	۱۳۰	خوش دل		۱۵۹	رخشاں	(محمد عابد)
۱۰۲	حضور	۱۳۱	درد	(میر درد)	۱۶۰	روثی	(میر غلام حیدر)
۱۰۳	حسن	۱۳۲	درد	(کرم اللہ خاں)	۱۶۱	رضوان	(غلام حسین)
۱۰۴	حیدری	۱۳۳	دل	(محمد عابد)	۱۶۲	رند	(نہربان خاں)
۱۰۵	حسرت	۱۳۴	دردمند	(محمد فقیہ)	۱۶۳	روشن	(خواجہ حسن علی)
۱۰۶	حزین	۱۳۵	داور	(مرزا)	۱۶۴	رنگیں	(مرزا اماں بیگ)
۱۰۷	حسن	۱۳۶	دوست	(شیخ غلام احمد)	۱۶۵	رنگیں	(لالہ ہلاس رائے)
۱۰۸	حسن	۱۳۷	دانا	(رفضل علی)	۱۶۶	رشید	
۱۰۹	حسن	۱۳۸	دل	(شاہ فتح محمد)	۱۶۷	رخصت	(مرزا قدرت اللہ)
۱۱۰	حسن	۱۳۹	دل	(مادھورام)	۱۶۸	رستم	(رستم علی)
۱۱۱	حسن	۱۴۰	دیوانہ	(سرب سنگھ)	۱۶۹	رفعت	(عیسیٰ خاں)
۱۱۲	حیراں	۱۴۱	درخشاں	(مرزا منگو)	۱۷۰	رشی	(محمد حسن خاں)
۱۱۳	حامد	۱۴۲	ذہین	(میر محمد ستور)	۱۷۱	زار	(مرزا سنگین)
۱۱۴	حضور	۱۴۳	ذکی	(جعفر علی خاں)	۱۷۲	زار	(میر مظہر علی)
۱۱۵	حیدر	۱۴۴	ذکر دہلوی		۱۷۳	زندہ دل	
۱۱۶	حاتم	۱۴۵	ذکر	(میر حسین دوست)	۱۷۴	زار	(مغل بیگ)
۱۱۷	حبیب اللہ	۱۴۶	رسوا	(شالاجہ پنوری)	۱۷۵	زاری	(سوپن)
۱۱۸	حیف	۱۴۷	راقم	(بندرا بن)	۱۷۶	سودا	(مرزا رفیع)
۱۱۹	حیف	۱۴۸	رند	(حمزہ علی)	۱۷۷	سعادت	(سعادت علی)

۱۷۸	سجاد	(میر سجاد)	۱۸۳	سوز	(میر محمد)	۱۸۸	سید	(میر اعظم الدین)
۱۷۹	سراج	اورنگ آبادی	۱۸۴	سلیمان	(سید مراد علی)	۱۸۹	سید	
۱۸۰	سلام	(نجم الدین)	۱۸۵	سلیم	(میر محمد مسلم)	۱۹۰	ساقی	(میر حسین علی)
۱۸۱	سلیمان	(سلیمان خان)	۱۸۶	سامان	(میر ناصر علی)	۱۹۱	سالم	(غلام مصطفیٰ)
۱۸۲	سلامت	(سلامت علی)	۱۸۷	سکندر	(شیخ سکندر)	۱۹۲	سوزاں	(نواب احمد علی خاں)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ

مومن نمبر

عنقریب شائع کیا جا رہا ہے

مومن اردو کا پہلا غزل گو شاعر ہے۔!

جو شیخ حرم بھی ہے اور زند شاہد باز بھی۔!

اسلئے اس کی شخصیت اور کلام دونوں میں ایک خاص قسم کی جاذبیت ہے۔ یہ جاذبیت کس کس

رنگ میں اور کس کس نوع سے اس کے کلام میں رونما ہوئی ہے اور اس میں اہل ذوق کے لئے لذتِ کام و دہن کا کیا کیا

سامان موجود ہے اس کا صحیح اندازہ

”مومن نمبر“ کے مطالعہ سے ہوگا!

اس نمبر میں مومن کی سوانح، حیاتِ معاشقہ، اس کی غزل گوئی، قصیدہ نگاری، شہزادوں و باعیاں اور خصوصیاتِ کلام کی قدر و قیمت سے متعلق اتنا دافر تنقیدی و تحقیقی مواد فراہم ہو گیا ہے کہ اس نمبر کو نظر انداز کر کے مومن پر کوئی رائے، کوئی کتاب، کوئی مقالہ یا کوئی تذکرہ مرتب کرنا مشکل ہے۔ قیمت: تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ، کراچی ۳

گلشن ہند

مصنف | مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب اور شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ انھیں میر تقی میر سے تلمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ "مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے" لطف کی نثر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکراسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ دہلی میں شاہ عالم اول لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت | مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کر دیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم تخلص بعلی و خلیل کے فارسی تذکرہ گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہئے۔ محمد ابراہیم متونی ۱۲۶۶ھ نے ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعراء کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکراسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔ اس تذکرے کو پہلے پہل عبداللہ خاں نے رفقاء عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدر آباد دکن سے ۱۲۹۶ھ میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے حاشیائی نوٹ اور مولوی عبدالحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔ یہ مطبوعہ نسخہ عموماً دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ گلزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن اسے محض ترجمہ خیال کرنا درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعراء کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعراء کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کر دیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۳	انجام	۵	آرزو
۲	آصف	۴	امید	۶	آبرو
	شاہ عالم بادشاہ غازی		عمدۃ الملک نواب امیر خاں		سراج الدین علی خاں
	نواب آصف الدولہ فیروزادہ		مرزا محمد رضا		شاہ بخم الدین علی خاں

۷	حسن	مرزا احسن	۲۸	حسرت	مرزا جعفر علی	۲۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۸	الہام	شیخ شرف الدین	۲۹	حیران	میر حیدر علی	۵۰	فردی	مرزا محمد علی
۹	اثر	میر محمد	۳۰	حسرت	ہدیت قلی خاں	۵۱	قائم	شیخ محمد قائم
۱۰	الم	صاحب میر	۳۱	حسن	خواجہ حسن	۵۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۱	اشتقاق	شاہ ولی اللہ	۳۲	حسن	میر غلام حسن	۵۳	کلیم	شیخ محمد حسین
۱۲	النشأ	میر انشا اللہ خاں	۳۳	خاکسار	محمد یار	۵۴	لطیف	مرزا علی (مصنف تذکرہ ہذا)
۱۳	امانی	میر امانی	۳۴	درد	خواجہ میر درد	۵۵	میر	میر محمد تقی
۱۴	امین	خواجہ امین الدین	۳۵	دردمند	فقیہ صاحب	۵۶	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۵	افسوس	میر شیر علی	۳۶	دل	شیخ محمد غلام	۵۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۶	آشفته	حکیم رضا قلی خاں	۳۷	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۱۷	بیدل	مرزا عبد القادر	۳۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۹	مجدوب	میر غلام حیدر
۱۸	بیان	احسن اللہ خاں	۳۹	سوز	سید میر	۶۰	مصحفی	غلام ہدائی
۱۹	بقا	محمد بقا	۴۰	سجاد	میر سجاد	۶۱	محبت	نواب محبت خاں
۲۰	بیدار	میر محمدی	۴۱	شورش	میر غلام حسین	۶۲	منت	میر قمر الدین
۲۱	بعل	سید جبار علی	۴۲	صانع	نظام الدین	۶۳	ناجی	محمد شاکر
۲۲	تانا شاہ	ابوالحسن دالی گولکنڈہ	۴۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۶۴	نعیم	نعیم اللہ
۲۳	جہاندار	میراجون بخت	۴۴	عزالت	سید عبدالولی	۶۵	ولی	شاہ ولی اللہ دکنی
۲۴	جرات	شیخ قلندر بخش	۴۵	عشق	شاہ رکن الدین	۶۶	ولی	مرزا محمد ولی
۲۵	جوشش	شیخ محمد روشن	۴۶	عیش	مرزا عسکری	۶۷	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ
۲۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۴۷	فقیر	میر شمس الدین	۶۸	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷	حرینا	میر باقر	۴۸	فناں	اشرف علی خاں	۶۹	یک رنگ	مصطفیٰ قلی خاں

مشکلات غالب

جس میں مولانا نیاز فتح پوری نے غالب کے اردو کلام - کچھ ہر شعر کی نہایت مختصر، جامع، واضح اور آسان تشریح کر دی ہے۔ غالب کے سارے پیچیدہ اشعار کی بارشوں اور نثرات کو اس خوبی و سادگی سے اجاگر کیا ہے کہ کام غالب کو سمجھنے والوں سے لے کر اندوز ہونے والوں کو بھی دشواری باقی نہیں رہتی۔

یہ کتاب غالب کے ہر شعر کے لئے سمجھنا اور طلباء اور لڑکے کے لئے نہایت مفید اور ماضی معالجہ ہے۔ قیمت: ۱۰ روپے۔ نگار پاکستان - ۱۰، کھارڈن - لاہور۔

عمدہ منتخبہ

مصنف

خود مصنف کے بیان کے مطابق ان کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، مومن، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیفتہ سے ان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عہدہ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت خاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہ ایک بلند پایہ شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، شیفتہ نسخ اور دتاسی سبھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دیے ہیں۔ اور جرح و بھجش کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۵۰ھ متعین کیا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

عمدہ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۵ھ = ۱۸۰۰ء اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سال تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے "ہمیں اسم اعظم" سے اس کی تاریخ بھی نکالی تھی اور ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ لغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے استفادہ بھی کیا تھا۔

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک انڈیا آفس لندن میں اور ایک انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے۔ نیشنل منوریم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۳۴۸ھ میں شعبہ اردو دہلی یونیورسٹی نے خوبصورت طرز میں شائع کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۸۳۶ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مضبوط جلد کے ساتھ منظر عام پر لایا گیا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر آیا ہے اس تذکرہ سے گار دتاسی، ابوالقاسم، شیفتہ اور نسخ سبھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکرہ نگاروں کو اپنے سامنے رکھا۔ اس لئے کہ ان کا

۱۔ ملاحظہ ہو عہدہ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی ۲۰۱۵ء

۲۔ عہدہ منتخبہ "غالباً اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۳۱۸ھ تکٹھے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز ہے۔

۳۔ اس نسخے کے نگار میں ثنا اللہ فراق، نظام الدین خاں ممنون اور عبدالرحمان احسان کے قطعات تاریخ شاعری ہیں اور ان سے اس کے مکملہ کا سال ۱۳۱۶ھ نکلتا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۳۲۸ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے۔ نگار ساں کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار الشعراء سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو پچھلے تذکروں سے مختلف ہو۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور انتحانات میں غزلیات منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔ اس ضخیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہ سب سے بڑی افادیت ہے۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام ردیف دار مطبوعہ عہدہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفہ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	اولی	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	انور	۴۹	آگاہ
۵	آرزد	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	امجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفہ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	انیس	۲۶	اسد	۴۱	آرام	۵۶	انوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آرزو	۵۷	احقر
۱۳	انظر	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۲۹	اسلام	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

۹۰	ادج	۱۱۹	سبیل	۱۴۸	برشتہ
۹۱	احمد	۱۲۰	سبیل	۱۴۹	بھید
۹۲	اظہر	۱۲۱	برکت	۱۵۰	پردانہ
۹۳	امی	۱۲۲	پنچھی	۱۵۱	بخشی
۹۴	آفاق	۱۲۳	بہجت	۱۵۲	بے کس
۹۵	اثر	۱۲۴	بہوش	۱۵۳	بے لوا
۹۶	امین	۱۲۵	بیکس	۱۵۴	پیام
۹۷	آزاد	۱۲۶	بیجان	۱۵۵	تاباں
۹۸	آشنا	۱۲۷	برکت	۱۵۶	تمنا
۹۹	آفریں	۱۲۸	بیتاب	۱۵۷	تعلیق
۱۰۰	امین	۱۲۹	بیان	۱۵۸	تجلی
۱۰۱	اسغان	۱۳۰	بیتاب	۱۵۹	تحسین
۱۰۲	امانت	۱۳۱	برق	۱۶۰	تصور
۱۰۳	اصغر	۱۳۲	بیتاب	۱۶۱	تاثیر
۱۰۴	افغان	۱۳۳	بہادر	۱۶۲	تقی
۱۰۵	اصغر	۱۳۴	بیجان	۱۶۳	تحسین
۱۰۶	اشتیاق	۱۳۵	بشیر	۱۶۴	تنہا
۱۰۷	اسد	۱۳۶	بے عیاش	۱۶۵	تجمل
۱۰۸	بیل	۱۳۷	بیجان	۱۶۶	تمنا
۱۰۹	بیدار	۱۳۸	بے قرار	۱۶۷	تمکین
۱۱۰	بہار	۱۳۹	بیخود	۱۶۸	تصور
۱۱۱	بقا	۱۴۰	بیباک	۱۶۹	تاب
۱۱۲	بے نوا	۱۴۱	بیتاب	۱۷۰	تقی
۱۱۳	بے چارہ	۱۴۲	پردانہ	۱۷۱	تجرد
۱۱۴	بہادر	۱۴۳	باقر	۱۷۲	تجمل
۱۱۵	بہر	۱۴۴	برق	۱۷۳	تسکین
۱۱۶	بے تاب	۱۴۵	بلیغ	۱۷۴	تنہا
۱۱۷	بے تاب	۱۴۶	بالا	۱۷۵	ترساں
۱۱۸	بے خبر	۱۴۷	بیتاب	۱۷۶	تھانیسری
۹۱	آشنا				
۹۲	اکبر				
۹۳	اسد				
۹۴	انور				
۹۵	اکرم				
۹۶	اختر				
۹۷	احمد				
۹۸	اشک				
۹۹	اسیر				
۱۰۰	افسر				
۱۰۱	آرام				
۱۰۲	اظہر				
۱۰۳	اوباش				
۱۰۴	امید				
۱۰۵	اخگر				
۱۰۶	افسوس				
۱۰۷	امیر				
۱۰۸	آزاد				
۱۰۹	الہام				
۱۱۰	آشنا				
۱۱۱	آزاد				
۱۱۲	امیر				
۱۱۳	آتش				
۱۱۴	احمدی				
۱۱۵	اعظم				
۱۱۶	آزردہ				
۱۱۷	الفت				
۱۱۸	احمد				
۱۱۹	افسر				

۱۷۷	تحسین	۲۰۷	جمال	۲۳۵	حیا	۲۶۴	حقیقت
۱۷۸	ترقی	۲۰۷	جوش	۲۳۶	حسن	۲۶۵	حفنور
۱۷۹	تسلیم	۲۰۸	جوہر	۲۳۷	حزین	۲۶۶	حسین
۱۸۰	تجربہ	۲۰۹	جولان	۲۳۸	حسرت	۲۶۷	خاکسار
۱۸۱	تارک	۲۱۰	جان	۲۳۹	حسین	۲۶۸	خلیق
۱۸۲	تمنا	۲۱۱	جہنم	۲۴۰	حکیم	۲۶۹	خستہ
۱۸۳	تجلی	۲۱۲	جوشش	۲۴۱	حسرت	۲۷۰	خود غرض
۱۸۴	تمکین	۲۱۳	جنون	۲۴۲	حیا	۲۷۱	خشنود
۱۸۵	تسلی	۲۱۴	جوہر	۲۴۳	حیدر	۲۷۲	خندان
۱۸۶	تسلی	۲۱۵	جوان	۲۴۴	حفیظ	۲۷۳	خوشید
۱۸۷	تنہا	۲۱۶	جراح	۲۴۵	حالی	۲۷۴	خیال
۱۸۸	ثابت	۲۱۷	جذب	۲۴۶	حافظ	۲۷۵	خادم
۱۸۹	شنا	۲۱۸	جوہری	۲۴۷	حفیظ	۲۷۶	خادم
۱۹۰	ثاقب	۲۱۹	جلال	۲۴۸	حبیب	۲۷۷	خال
۱۹۱	ثابت	۲۲۰	جرات	۲۴۹	حجام	۲۷۸	خیال
۱۹۲	ثاقب	۲۲۱	جہانگیر	۲۵۰	حسین	۲۷۹	خادم
۱۹۳	ثابت	۲۲۲	جوان	۲۵۱	حمایت	۲۸۰	خلق
۱۹۴	ثروت	۲۲۳	جواہری	۲۵۲	حیرت	۲۸۱	خاکی
۱۹۵	ثاقب	۲۲۴	جلال	۲۵۳	حسن	۲۸۲	خاص
۱۹۶	ثابت	۲۲۵	جنون	۲۵۴	حسینی	۲۸۳	خادم
۱۹۷	جہاندار	۲۲۶	جگن	۲۵۵	حب	۲۸۴	خان
۱۹۸	جمال	۲۲۷	جیل	۲۵۶	حیرت	۲۸۵	خوش
۱۹۹	جان	۲۲۸	حاتم	۲۵۷	حزین	۲۸۶	درد
۲۰۰	جولان	۲۲۹	حیدر	۲۵۸	خشم	۲۸۷	دوہند
۲۰۱	جعفری	۲۳۰	حسن	۲۵۹	حیف	۲۸۸	دوست
۲۰۲	جوشش	۲۳۱	حسن	۲۶۰	حمزہ	۲۸۹	دارا
۲۰۳	جنون	۲۳۲	خشم	۲۶۱	حیدر	۲۹۰	درد
۲۰۴	جعفر	۲۳۳	حزین	۲۶۲	حکیم	۲۹۱	داد
۲۰۵	جعفری	۲۳۴	حیران	۲۶۳	حقیر	۲۹۲	دیدار

۲۹۴	دیوانہ	۳۲۳	رضا	۳۵۲	رضا	۳۸۱	سخن
۲۹۵	درودیش	۳۲۴	رفیع	۳۵۳	راز	۳۸۲	سامی
۲۹۶	دل	۳۲۵	رضا	۳۵۴	رضا	۳۸۳	سعید
۲۹۷	دانا	۳۲۶	جنت	۳۵۵	رسوا	۳۸۴	سعادت
۲۹۸	دل خوش	۳۲۷	زنگین	۳۵۶	رضا	۳۸۵	سخن
۲۹۹	دل	۳۲۸	روشن	۳۵۷	راقم	۳۸۶	سحر
۳۰۰	دلیر	۳۲۹	رسوا	۳۵۸	رضا	۳۸۷	ستار
۳۰۱	دل	۳۳۰	رسا	۳۵۹	زنگین	۳۸۸	سخنور
۳۰۲	دل	۳۳۱	رضا	۳۶۰	رستم	۳۸۹	سر سبز
۳۰۳	دل	۳۳۲	رجب	۳۶۱	زار	۳۹۰	سلطان
۳۰۴	دریخ	۳۳۳	رضی	۳۶۲	زندہ دل	۳۹۱	سائل
۳۰۵	دل	۳۳۴	زنگین	۳۶۳	زکا	۳۹۲	سوزاں
۳۰۶	دلسوز	۳۳۵	رحمن	۳۶۴	زکا	۳۹۳	سکندر
۳۰۷	درد	۳۳۶	رحیم	۳۶۵	زار	۳۹۴	سوزاں
۳۰۸	درد مند	۳۳۷	راجم	۳۶۶	زکی	۳۹۵	سجاد
۳۰۹	ذوقی	۳۳۸	زقت	۳۶۷	زور	۳۹۶	سپاہی
۳۱۰	ذہ	۳۳۹	راغب	۳۶۸	زار	۳۹۷	سعادت
۳۱۱	ذاکر	۳۴۰	رغبت	۳۶۹	زیرک	۳۹۸	سرور
۳۱۲	ذوق	۳۴۱	رسا	۳۷۰	زماں	۳۹۹	سبحان
۳۱۳	ذره	۳۴۲	رضا	۳۷۱	زماں	۴۰۰	سراج
۳۱۴	ذکی	۳۴۳	رافت	۳۷۲	زکی	۴۰۱	سخن
۳۱۵	ذوقا	۳۴۴	رضا	۳۷۳	سلیمان	۴۰۲	سرور
۳۱۶	رضی	۳۴۵	رافت	۳۷۴	سلطان بخش	۴۰۳	سرشار
۳۱۷	روشن	۳۴۶	روشن	۳۷۵	سودا	۴۰۴	سبقت
۳۱۸	رسا	۳۴۷	رونق	۳۷۶	سوز	۴۰۵	سپاہی
۳۱۹	رند	۳۴۸	رفیق	۳۷۷	سعید	۴۰۶	سلطان
۳۲۰	رند	۳۴۹	رضا	۳۷۸	سامان	۴۰۷	سلیمان
۳۲۱	رضا	۳۵۰	راقم	۳۷۹	سلیمان	۴۰۸	مفر
۳۲۲	رنج	۳۵۱	رغبت	۳۸۰	سلیمان	۴۰۹	سیلوت

۲۱۰	سہراب	۲۳۹	شعوری	۲۶۸	شوق	۲۹۷	صبا
۲۱۱	سیف	۲۴۰	شاہ	۲۶۹	شرر	۲۹۸	صفدری
۲۱۲	سید	۲۴۱	شرر	۲۷۰	شائق	۲۹۹	صادق
۲۱۳	سلام	۲۴۲	شاگر	۲۷۱	شاد	۵۰۰	صفا
۲۱۴	ساقی	۲۴۳	شکوہ	۲۷۲	شیدا	۵۰۱	صانع
۲۱۵	سپاہی	۲۴۴	شرف	۲۷۳	شادان	۵۰۲	صفدر
۲۱۶	سید	۲۴۵	شوکت	۲۷۴	شیفتہ	۵۰۳	صفا
۲۱۷	سرور	۲۴۶	شائق	۲۷۵	شوق	۵۰۴	صبا
۲۱۸	شگفتہ	۲۴۷	شقیق	۲۷۶	شاغل	۵۰۵	صادق
۲۱۹	شوق	۲۴۸	شوق	۲۷۷	شوکت	۵۰۶	صادق
۲۲۰	شعور	۲۴۹	شہید	۲۷۸	شگفتہ	۵۰۷	صادق
۲۲۱	شکوہ	۲۵۰	شعلہ	۲۷۹	شورش	۵۰۸	صادق
۲۲۲	شہابیت	۲۵۱	شفیع	۲۸۰	شہرت	۵۰۹	صبا
۲۲۳	شگفتہ	۲۵۲	شہرت	۲۸۱	شمش	۵۱۰	صاحبقران
۲۲۴	شیدا	۲۵۳	شوق	۲۸۲	شریف	۵۱۱	ضیا
۲۲۵	شفا	۲۵۴	شرافت	۲۸۳	شگفتہ	۵۱۲	ضیا
۲۲۶	شاد	۲۵۵	شوق	۲۸۴	شرف	۵۱۳	ضیا
۲۲۷	شادان	۲۵۶	شکیبا	۲۸۵	شاعر	۵۱۴	ضیا
۲۲۸	شائق	۲۵۷	شیفتہ	۲۸۶	شرف	۵۱۵	ضبط
۲۲۹	شریف	۲۵۸	شہرت	۲۸۷	شائق	۵۱۶	ضمیر
۲۳۰	شاداب	۲۵۹	شرر	۲۸۸	شوق	۵۱۷	طفل
۲۳۱	شرف	۲۶۰	شوق	۲۸۹	صاحب	۵۱۸	طیب
۲۳۲	شاد	۲۶۱	شاگر	۲۹۰	صدق	۵۱۹	طالب
۲۳۳	شاد	۲۶۲	شفاق	۲۹۱	صفدری	۵۲۰	طیش
۲۳۴	شاہ	۲۶۳	شور	۲۹۲	صابر	۵۲۱	طالب
۲۳۵	شائق	۲۶۴	شرف	۲۹۳	صفدر	۵۲۲	طالب
۲۳۶	شفیع	۲۶۵	شوق	۲۹۴	صیاد	۵۲۳	طوماش
۲۳۷	شیدا	۲۶۶	شادان	۲۹۵	صاحب	۵۲۴	طالب
۲۳۸	شوق	۲۶۷	شاد	۲۹۶	صبر	۵۲۵	طیب

طالب	۵۲۶	غیاں	۵۵۵	میشی	۵۸۴	غریب	۶۱۳
ظفر	۵۲۷	عشرت	۵۵۶	عظیم	۵۸۵	غلامی	۶۱۴
ظہور	۵۲۸	عاجز	۵۵۷	عاجز	۵۸۶	غافل	۶۱۵
ظہور	۵۲۹	عارف	۵۵۸	عشرت	۵۸۷	غازی	۶۱۶
ظاہر	۵۳۰	عاشق	۵۵۹	عزیز	۵۸۸	غریب	۶۱۷
ظریف	۵۳۱	عادل	۵۶۰	عظمت	۵۸۹	فقیر	۶۱۸
عشق	۵۳۲	عاکنا	۵۶۱	عاصی	۵۹۰	فرحت	۶۱۹
عظیم	۵۳۳	عیش	۵۶۲	عاشق	۵۹۱	فکر	۶۲۰
عاشق	۵۳۴	عشقی	۵۶۳	عالی	۵۹۲	فرحت	۶۲۱
عمدی	۵۳۵	علی	۵۶۴	غالب	۵۹۳	فرحت	۶۲۲
عنایت	۵۳۶	عاشق	۵۶۵	غیرت	۵۹۴	فیاض	۶۲۳
عیال	۵۳۷	عبرت	۵۶۶	غافل	۵۹۵	فروغ	۶۲۴
علی	۵۳۸	عظیم	۵۶۷	غریب	۵۹۶	فراسو	۶۲۵
عزیز	۵۳۹	عشرت	۵۶۸	غم خوار	۵۹۷	فراق	۶۲۶
عارف	۵۴۰	عاصی	۵۶۹	غواص	۵۹۸	فراق	۶۲۷
عاشق	۵۴۱	عشقی	۵۷۰	غافل	۵۹۹	فغان	۶۲۸
عاجز	۵۴۲	عزیز	۵۷۱	غریب	۶۰۰	فراق	۶۲۹
عبداللہ	۵۴۳	عس	۵۷۲	غریب	۶۰۱	فخر	۶۳۰
عید	۵۴۴	عشق	۵۷۳	غلام	۶۰۲	فیض	۶۳۱
علی	۵۴۵	عاشق	۵۷۴	غنی	۶۰۳	فدوی	۶۳۲
عشق	۵۴۶	عباس	۵۷۵	غیرت	۶۰۴	فراغ	۶۳۳
عطا	۵۴۷	عقیدت	۵۷۶	غافل	۶۰۵	فرح	۶۳۴
عاجز	۵۴۸	عاجز	۵۷۷	غنی	۶۰۶	فخر	۶۳۵
عباش	۵۴۹	عشقی	۵۷۸	غافل	۶۰۷	فرخی	۶۳۶
عابد	۵۵۰	عزیز	۵۷۹	غضنفر	۶۰۸	فدوی	۶۳۷
عارف	۵۵۱	عزالت	۵۸۰	غالب	۶۰۹	فکار	۶۳۸
علی	۵۵۲	عباش	۵۸۱	غمگین	۶۱۰	فدا	۶۳۹
عاشق	۵۵۳	عشاق	۵۸۲	غیرت	۶۱۱	فارغ	۶۴۰
عشق	۵۵۴	عسکری	۵۸۳	غریب	۶۱۲	فدوی	۶۴۱

۶۴۲	فقیر	۶۷۱	قائم	۷۰۰	کمال	۷۲۹	مزت
۶۴۳	فرخ	۶۷۲	قاضی	۷۰۱	گویا	۷۳۰	مائل
۶۴۴	فضل	۶۷۳	قدرت	۷۰۲	کامی	۷۳۱	مجددہ
۶۴۵	فراقی	۶۷۴	قرار	۷۰۳	کبیر	۷۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۷۵	قیس	۷۰۴	گمان	۷۳۳	مصطفیٰ
۶۴۷	فقیر	۶۷۶	قتل	۷۰۵	کمر	۷۳۴	میرزا
۶۴۸	فکار	۶۷۷	قلق	۷۰۶	کافر	۷۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۷۸	قسمت	۷۰۷	کیفی	۷۳۶	مسافر
۷۵۰	فادغ	۶۷۹	قلندر	۷۰۸	گویا	۷۳۷	ممنون
۷۵۱	فارغ	۶۸۰	قریں	۷۰۹	کلیم	۷۳۸	مومن
۷۵۲	فدا	۶۸۱	قربان	۷۱۰	کامل	۷۳۹	موزوں
۷۵۳	فدا	۶۸۲	قبول	۷۱۱	کلو	۷۴۰	مشتاق
۷۵۴	فدوی	۶۸۳	قدر	۷۱۲	گوہری	۷۴۱	مضمون
۷۵۵	فروغ	۶۸۴	قمر	۷۱۳	گریاں	۷۴۲	مسرور
۷۵۶	فریاد	۶۸۵	قرار	۷۱۴	گرم	۷۴۳	منظری
۷۵۷	فدا	۶۸۶	قاصر	۷۱۵	گفتار	۷۴۴	مجدوب
۷۵۸	فدوی	۶۸۷	قدرت	۷۱۶	گرامی	۷۴۵	محبت
۷۵۹	فدا	۶۸۸	قربان	۷۱۷	کوثر	۷۴۶	مائل
۷۶۰	فدا	۶۸۹	کوچک	۷۱۸	گریاں	۷۴۷	مشیر
۷۶۱	فدا	۶۹۰	کاشی	۷۱۹	گستاخ	۷۴۸	منیر
۷۶۲	فرحت	۶۹۱	کریم	۷۲۰	کمال	۷۴۹	منتظر
۷۶۳	فدا	۶۹۲	کلیم	۷۲۱	گریاں	۷۵۰	مسح
۷۶۴	فتح	۶۹۳	کمر	۷۲۲	گویا	۷۵۱	مائل
۷۶۵	فرقت	۶۹۴	کم لوگ	۷۲۳	لطف	۷۵۲	مشتاق
۷۶۶	فراقی	۶۹۵	گلشن	۷۲۴	لطیف	۷۵۳	محب
۷۶۷	فقیر	۶۹۶	کاظم	۷۲۵	لطف	۷۵۴	مخلص
۷۶۸	قدرت	۶۹۷	کرامت	۷۲۶	لطف	۷۵۵	محزون
۷۶۹	قائم	۶۹۸	کامل	۷۲۷	منظر	۷۵۶	مسکین
۷۷۰	قاسم	۶۹۹	کترین	۷۲۸	میر	۷۵۷	منظر

محترم	۸۲۵	مبارز	۸۱۷	محنت	۷۸۷	منصف	۷۵۸
مرزا	۸۲۶	میرزا	۸۱۷	محسن	۷۸۸	ممتاز	۷۵۹
مقبول	۸۲۷	ماہ	۸۱۸	مختار	۷۸۹	مکند	۷۶۰
مجید	۸۲۸	مفتون	۸۱۹	مرید	۷۹۰	منیر	۷۶۱
منور	۸۲۹	مضطر	۸۲۰	مفتون	۷۹۱	مہر	۷۶۲
ممتاز	۸۵۰	مسرور	۸۲۱	مرزا	۷۹۲	مہین	۷۶۳
مبین	۸۵۱	محقق	۸۲۲	مائل	۷۹۳	منظر	۷۶۴
مشرقی	۸۵۲	مشتاق	۸۲۳	متقی	۷۹۴	مفتون	۷۶۵
مرحوم	۸۵۳	معتمد	۸۲۴	مجنون	۷۹۵	ملول	۷۶۶
مشہور	۸۵۴	مجرم	۸۲۵	ممنون	۷۹۶	میرزا	۷۶۷
مخلص	۸۵۵	مہجور	۸۲۶	مضمون	۷۹۷	منیر	۷۶۸
مہدی	۸۵۶	منعم	۸۲۷	مشتاق	۷۹۸	معروف	۷۶۹
مہاراج	۸۵۷	مہلت	۸۲۸	مکارم	۷۹۹	محمد	۷۷۰
محب	۸۵۸	موج	۸۲۹	محرم	۸۰۰	معروف	۷۷۱
مطل	۸۵۹	مزل	۸۳۰	مہر	۸۰۱	منشی	۷۷۲
موزوں	۸۶۰	ممتاز	۸۳۱	محزون	۸۰۲	مفتون	۷۷۳
منشی	۸۶۱	مفتون	۸۳۲	مدہوش	۸۰۳	مستند	۷۷۴
محسن	۸۶۲	سیح	۸۳۳	موزوں	۸۰۴	مضطر	۷۷۵
محو	۸۶۳	منور	۸۳۴	مست	۸۰۵	مبتلا	۷۷۶
مست	۸۶۴	مطل	۸۳۵	مدحت	۸۰۶	محو	۷۷۷
مفتون	۸۶۵	مختر	۸۳۶	مائل	۸۰۷	مفتون	۷۷۸
مجرم	۸۶۶	منور	۸۳۷	مطل	۸۰۸	مضطرب	۷۷۹
معتمد	۸۶۷	مظفر	۸۳۸	مضطرب	۸۰۹	مضطر	۷۸۰
مسح	۸۶۸	موزوں	۸۳۹	محزون	۸۱۰	ماہر	۷۸۱
مسکین	۸۶۹	مخلص	۸۴۰	مقصود	۸۱۱	مجنون	۷۸۲
منظر	۸۷۰	مخلص	۸۴۱	مفتون	۸۱۲	مرہون	۷۸۳
میرن	۸۷۱	مجبور	۸۴۲	محبت	۸۱۳	ممتاز	۷۸۴
نظام	۸۷۲	مختر	۸۴۳	مشتاق	۸۱۴	مشتاق	۷۸۵
نعمت	۸۷۳	منتظر	۸۴۴		۸۱۵	منیر	۷۸۶

۸۷۴	نسیم	۹۰۱	نظر	۹۲۸	وجہ	۹۵۵	ہوش
۸۷۵	نثار	۹۰۲	نگراں	۹۲۹	والہ	۹۵۶	ہاشمی
۸۷۶	نصیر	۹۰۳	نجف	۹۳۰	واصف	۹۵۷	ہمزہ
۸۷۷	نیاز	۹۰۴	نشاط	۹۳۱	وحشت	۹۵۸	ہمت
۸۷۸	نامی	۹۰۵	ناسخ	۹۳۲	والہ	۹۵۹	ہاتھی
۸۷۹	ناجی	۹۰۶	نشاط	۹۳۳	والہ	۹۶۰	ہمزننگ
۸۸۰	نیاز	۹۰۷	نذا	۹۳۴	ولی	۹۶۱	ہاتھ
۸۸۱	نعیم	۹۰۸	نیاز	۹۳۵	ولایت	۹۶۲	ہادی
۸۸۲	نامی	۹۰۹	نصیر	۹۳۶	داور	۹۶۳	ہمت
۸۸۳	نوازش	۹۱۰	ندیم	۹۳۷	ولی	۹۶۴	ہاشمی
۸۸۴	نجف	۹۱۱	نظیر	۹۳۸	وہم	۹۶۵	ہز
۸۸۵	نامی	۹۱۲	نامی	۹۳۹	وصال	۹۶۶	ہرچند
۸۸۶	نصیر	۹۱۳	نادر	۹۴۰	وحشت	۹۶۷	ہوش
۸۸۷	نالال	۹۱۴	نیاز	۹۴۱	وحدت	۹۶۸	ہوس
۸۸۸	نادر	۹۱۵	نوا	۹۴۲	ولا	۹۶۹	یقین
۸۸۹	نالال	۹۱۶	ندرت	۹۴۳	وفا	۹۷۰	یحییٰ
۸۹۰	نعمت	۹۱۷	نادر	۹۴۴	وزیر	۹۷۱	یوسف
۸۹۱	نشاط	۹۱۸	نیاز	۹۴۵	وزیر	۹۷۲	یاد
۸۹۲	نیاز	۹۱۹	نظیر	۹۴۶	وفا	۹۷۳	یکرنگ
۸۹۳	نالال	۹۲۰	نجات	۹۴۷	داصل	۹۷۴	یکدل
۸۹۴	نظیر	۹۲۱	نصرت	۹۴۸	وارث	۹۷۵	یوسف
۸۹۵	نصیر	۹۲۲	نادر	۹۴۹	وسعت	۹۷۶	یاد
۸۹۶	نالال	۹۲۳	نامی	۹۵۰	ہدایت	۹۷۷	یکرو
۸۹۷	ندیم	۹۲۴	نجیم	۹۵۱	ہمزننگ	۹۷۸	یونس
۸۹۸	نکبت	۹۲۵	وجیبہ	۹۵۲	ہاشم	۹۷۹	یکرنگ
۸۹۹	نذہت	۹۲۶	ولی	۹۵۳	ہوش	...	...
۹۰۰	نالال	۹۲۷	واقف	۹۵۴	ہریا	...	...

مجموعۃ الانتخاب

مصنف

شاہ کمال - نگار سان دتاسی نے تاریخ ادب ہندوستان کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال اور اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔ مصنفی نے اپنے تذکرے "شاہ کمال الدین حسینی" نام کمال تخلص اور وطن قصبہ کٹرا مانکی پور بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سردار نے بھی عمدہ منتخبہ میں نام کمال الدین حسین "وطن کٹرا مانکی پور درج کیا ہے" تعجب یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول دیباچہ میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف "شاہ کمال" سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ البتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو در مغلیہ میں صاحب منصب و جاگیردار تھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ ہوئے اسکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک ویرانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور سپرد خاک ہوئے۔

شاہ کمال کی عمر اس وقت چودہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و لکھنؤ میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت دنوں سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا بھی شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عہد تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے جس پر نصیر الدین ہاشمی کا مفضل تبصرہ رسالہ اردو میں شائع ہو چکا ہے۔

اس تذکرہ کا سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ "درین ہزار دو صد و نو زدہ ہجری" سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے۔

۱۔ اردو کے تذکرہ نگار سان دتاسی مترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء ص ۴۳ تا ۱۰۳

۲۔ "ہندوستان"۔ بابت اکتوبر ۱۹۵۰ء

۳۔ "شعرا کے اردو کا ایک نایاب تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۶ء ص ۶۴ تا ۹۱

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاصاً ضخیم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۱۵۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۱۴ صفحات میں دیباچہ اور بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام تذکروں کی روش پر، بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکروں کو ضخیم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ، ہجو، محسن، قصیدہ اور مثنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعر" مخزن نکات اور مصحفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخاب میں جن ۲۲۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۱۷۰ وہ ہیں جو میر، قائم اور مصحفی کے تذکروں میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے۔

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصحفی کے مذکورہ شعرا پر مختلف ردیف میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ نصیر الدین ہاشمی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پچھلی سطور میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعر، مخزن نکات اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شفقت	۳۷	غملین	۴۹	مروت
۲	آغا	۱۴	داد	۲۶	شرف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فدوی	۵۱	نرمیت
۴	اکبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	حمیز	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگتن
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	وسعت
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	مہم
۸	بیا	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کمترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	ساقی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکباز	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعن	.....	.....
۱۱	تمنا	۲۳	سحر	۳۵	غافل	۴۷	محب	.....	.....
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مضطر	.....	.....

۱۷ نکات الشعر ۱۶۵ میں مخزن نکات ۱۶۵ میں "تذکرہ ہندی" ۱۶۵ میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۹۲، دوسرے میں ۱۱۸ اور تیسرے میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

ریاض الفضا

مصنف | غلام ہمدانی مصحفی

عہد تصنیف و طباعت | ریاض الفضا اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۳۱ھ نکلتا ہے۔ لیکن بقول مولوی عبدالحق یہ اس کا سال آغاز ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۲۳۶ھ میں ہوئی۔

یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اور نگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔
خصوصیات | یہ مصحفی کا دوسرا تذکرہ ہے۔ جس میں اُن ریختہ گو شعرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں مصحفی نے

لہذا ذکر بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت اُن کی عمر ۸۰ سال تھی۔
 تاریخ خاتمہ اور ترقیمہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۲۳ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الہی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	اظہر
۴	احمد	۱۳	اخگر	۲۲	اظہر	۳۱	افصح
۵	اندوہ	۱۴	آرزو	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	اظہار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	امین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشاد	۱۸	اظہر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

۳۷	بنیاد	۶۶	جرات	۹۵	ذوق (ثویر شاد)	۱۲۴	سروری
۳۸	بیتاب	۶۷	جوش	۹۶	ذہین	۱۲۵	سردش
۳۹	بسم	۶۸	جریح	۹۷	ذاکر	۱۲۶	سامان
۴۰	بسم	۶۹	جنون (مرزا علی تقی)	۹۸	رعنا	۱۲۷	سجاد
۴۱	بریاں	۷۰	جعفر	۹۹	رشید	۱۲۸	سفیر
۴۲	بے ہوش	۷۱	جوان	۱۰۰	راغب (کریم بیگ)	۱۲۹	ساحر
۴۳	بہتر	۷۲	حریف	۱۰۱	راحم	۱۳۰	سرور
۴۴	بندہ	۷۳	حسین	۱۰۲	رسا	۱۳۱	سپند
۴۵	بشارت	۷۴	حسام	۱۰۳	رند	۱۳۲	شعلہ
۴۶	پاکباز	۷۵	حشمت (محترم علی)	۱۰۴	راغب (جعفر خاں)	۱۳۳	شمیم
۴۷	پیام	۷۶	حشمت (محمد علی)	۱۰۵	رخصت (محمد رفیع)	۱۳۴	شاد
۴۸	برق	۷۷	حدت	۱۰۶	رستم	۱۳۵	شاعر
۴۹	برشتہ	۷۸	حاضر	۱۰۷	راسخ	۱۳۶	شریف
۵۰	ترقی	۷۹	حباب	۱۰۸	رخصت (غلام جیلانی)	۱۳۷	شور
۵۱	تدبیر	۸۰	حاذق	۱۰۹	رسم	۱۳۸	شورش
۵۲	تراب	۸۱	حشمت (حشمت علی)	۱۱۰	رغبت	۱۳۹	شادان (قطب علی)
۵۳	تکین	۸۲	حرمان	۱۱۱	روح	۱۴۰	شائق (امرنگھ)
۵۴	تائب	۸۳	خرم	۱۱۲	رافت	۱۴۱	شاقی
۵۵	تمنا (بہرون داس)	۸۴	خورشید	۱۱۳	زیبا	۱۴۲	ششدر
۵۶	تصور	۸۵	خطا	۱۱۴	زور	۱۴۳	شوق (قدرت اللہ)
۵۷	تمنا (خواجہ محمد علی)	۸۶	خطا	۱۱۵	زالال	۱۴۴	شفق
۵۸	تمکین	۸۷	خادم	۱۱۶	ذکی	۱۴۵	شادان
۵۹	تمنا (محمد اسحق)	۸۸	خال	۱۱۷	زخمی	۱۴۶	شگفتہ
۶۰	ثابت (شجاعت علی)	۸۹	دردمند	۱۱۸	زار	۱۴۷	شوق
۶۱	ثابت (امالت خاں)	۹۰	دوست	۱۱۹	زار	۱۴۸	شوق (مرزا جوہر)
۶۲	ثابت (ثابت علی)	۹۱	دانا	۱۲۰	سراج	۱۴۹	شکیب
۶۳	شمس	۹۲	دل	۱۲۱	سلام	۱۵۰	شعور
۶۴	جوہر	۹۳	ذکا	۱۲۲	سید (یادگار علی)	۱۵۱	صواب
۶۵	جنون (شاہ غلام مصطفیٰ)	۹۴	ذوق (آسامام)	۱۲۳	سید (راحم علی)	۱۵۲	صوفی

۱۵۳	صادق (جعفر علی)	۱۸۲	عاشق (مرزا ہجوی)	۲۱۱	فرد	۲۲۰	گوہر
۱۵۴	صادق (صادق علی)	۱۸۳	عشق	۲۱۲	فخاں	۲۲۱	گریاں
۱۵۵	صادق	۱۸۴	عیشی	۲۱۳	فائق	۲۲۲	لگنت
۱۵۶	صابر	۱۸۵	عیاش	۲۱۴	فارغ	۲۲۳	مفتون (غلام مرتضیٰ)
۱۵۷	صفدر	۱۸۶	عیشی	۲۱۵	فریاد	۲۲۴	مہدی (مہدی علی)
۱۵۸	صاحبقران	۱۸۷	عاصی	۲۱۶	فریاد (مرزا معنی)	۲۲۵	مہدی
۱۵۹	صنعت	۱۸۸	عدل	۲۱۷	فانی	۲۲۶	مائل (ہدایت علی)
۱۶۰	صدر	۱۸۹	عاجز	۲۱۸	فاطر	۲۲۷	مائل
۱۶۱	ضاحک	۱۹۰	عزیز	۲۱۹	فردغی	۲۲۸	مائل (مدد علی)
۱۶۲	ضمیر	۱۹۱	عسکری	۲۲۰	فخر	۲۲۹	مجدوح
۱۶۳	ضبط	۱۹۲	عارف	۲۲۱	فرہاد	۲۵۰	مرزا (احترام الدین)
۱۶۴	طپاں	۱۹۳	عاکم	۲۲۲	فصیح	۲۵۱	مرزا (آغا مرزا)
۱۶۵	طالع	۱۹۴	عسرت	۲۲۳	فصاحت	۲۵۲	مشتاق (میر حسن)
۱۶۶	طرب	۱۹۵	عاصم	۲۲۴	قربان	۲۵۳	مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۱۶۷	طالب (کشمیری پندت)	۱۹۶	عظمت	۲۲۵	قلندر	۲۵۴	منتظر
۱۶۸	طالب (الداد)	۱۹۷	عشرتی	۲۲۶	قلاش	۲۵۵	مجنون
۱۶۹	ظاہر	۱۹۸	مضطرب	۲۲۷	قاصر	۲۵۶	محسن (محمد حسن)
۱۷۰	ظہور (شوشنگھ)	۱۹۹	عرباں	۲۲۸	قادر	۲۵۷	مخلص
۱۷۱	ظہور (ظہور علی)	۲۰۰	غافل	۲۲۹	قمر	۲۵۸	مستمند
۱۷۲	ظہور (ظہور احمد)	۲۰۱	غیور	۲۳۰	قمر (قمر الدین احمد)	۲۵۹	ممتاز
۱۷۳	ظریف	۲۰۲	غنی	۲۳۱	قوت	۲۶۰	مقبول
۱۷۴	عاشق (منظفر علی)	۲۰۳	غفلت	۲۳۲	قربت	۲۶۱	مذہب
۱۷۵	عاشق (منظفر علی)	۲۰۴	فرحت (اکبر شاہ)	۲۳۳	کرم	۲۶۲	مغموم
۱۷۶	عاشق (اعظم خاں)	۲۰۵	فرحت (فرحت اللہ)	۲۳۴	کرامت	۲۶۳	مہدی (شجاعت جنگ)
۱۷۷	عاشق (ہدایت علی)	۲۰۶	فرحت	۲۳۵	کوثر	۲۶۴	مصطفیٰ
۱۷۸	عاشق (سعد علی)	۲۰۷	فراق	۲۳۶	کافر	۲۶۵	ماہر
۱۷۹	عاشق (غیاث الدین)	۲۰۸	فرخ (فتح علی)	۲۳۷	کیوان	۲۶۶	مفلس
۱۸۰	عاشق (آغا محمد)	۲۰۹	فرخ	۲۳۸	گلشن	۲۶۷	مختار
۱۸۱	عشاق	۲۱۰	فدا	۲۳۹	گہر	۲۶۸	مفتون (صفی الدین)

۲۶۹	منظفر	۲۸۳	محسن	۲۹۷	ناداں	۳۱۱	وزیر
۲۷۰	محمور	۲۸۴	نزدہت	۲۹۸	ناسخ	۳۱۲	وسعت
۲۷۱	مسرت	۲۸۵	نامی (بخش اللہ)	۲۹۹	نصیر	۳۱۳	واحد
۲۷۲	موجی	۲۸۶	نگاہ	۳۰۰	نیاز	۳۱۴	دامق
۲۷۳	مخلوق	۲۸۷	ناصر (مرزا میر)	۳۰۱	نوازش	۳۱۵	دفا
۲۷۴	مہر	۲۸۸	نصرت	۳۰۲	نظر	۳۱۶	ہنر
۲۷۵	مست	۲۸۹	ناصر (سعادت خاں)	۳۰۳	وحشت	۳۱۷	ہوس
۲۷۶	مسرور	۲۹۰	بزار (محمد اکرم)	۳۰۴	دایب	۳۱۸	ہمد
۲۷۷	مہجور	۲۹۱	بزار (قاسم علی)	۳۰۵	دارفتہ	۳۱۹	ہلال
۲۷۸	مہدی (مہدی علی بناری)	۲۹۲	نالاں (محمد وارث)	۳۰۶	ولی (ولی محمد)	۳۲۰	ہاتف
۲۷۹	مصنطر	۲۹۳	نالاں (محمد جان)	۳۰۷	ولی (مرزا محمد علی)	۳۲۱	ہشیار
۲۸۰	مشہور	۲۹۴	نامی (مرزا مغل)	۳۰۸	وارث	۳۲۲	یاس
۲۸۱	مفتوں (فصیح الدین)	۲۹۵	نجف	۳۰۹	وحشی (میر وحشی)	۳۲۳	یار
۲۸۲	منیر	۲۹۶	نجف	۳۱۰	وحشی (کرم علی)	...	.....

انتقادیات

مولانا نیاز فتحپوری کے معرکتہ آلا ادبی، تحقیقی اور تنقیدی مقالات کا مجموعہ جن کی نظیر نہیں ملتی۔

اُردو زبان، اُردو شاعری، غزل گوئی کی رفتار ترقی اور ہر بڑے شاعر کا مرتبہ متعین کرنے کے لئے اس

کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ یہ کتاب اس اہمیت کی بنا پر پاکستان کے کالجوں

اور یونیورسٹی کے اعلیٰ امتحانات میں شامل ہے۔ قیمت: چار روپے ۵۰ پیسے

ادارہ ادب عالیہ - نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ

کراچی ۳

مجموعہ نغز

مصنف | میر قدرت اللہ قاسم - انشراح، مصحفی اور جرأت کے معاصرین میں تھے۔ عظیم بیگ دانش کے معرکہ میں قاسم عظیم کے بھائی تھے۔ شاعر کی حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہ سہی لیکن ان کے علم و فضل میں شبہ نہیں کیا جاسکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم "معراج نامہ اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک ثانوی مکمل کرچکی تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف "مجموعہ نغز" کو اہمیت حاصل ہے اور آج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | مجموعہ نغز ۱۲۲۱ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھروسہ نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہو چکا ہے اور یہی اس وقت میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار الشعراء عمدہ منتخبہ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے۔ اس میں تقریباً سات سو شعراء کا ذکر آیا ہے۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا، لیکن کلام کے انتخابات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں۔ اس میں قدیم دکنی شعراء سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی۔ اس لئے اکثر واقعات و حالات قابل اعتبار ہیں۔ محمد حسین آزاد کی آب حیات کا اصل ماخذ یہی تذکرہ ہے۔ چنانچہ آب حیات کے مندرجات میں :-

(۱) دلی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلقی کا قصہ -

(۲) شاہ مبارک آباد کے حالات و اشعار -

(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام -

(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بدیہ گوئی -

(۵) سودا کے شعر کو حدیث قدسی کہنا -

(۶) میر میرزا کے سلسلے میں ایک کے دریا در سے کو نہر بنانا -

- (۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیدوار کے ساتھ۔
- (۸) بقا اللہ خاں بقا کے حالات۔
- (۹) میر صاحب کی بددماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ۔
- (۱۰) دلی کے متعلق "شاعریت از شیطان مشہور تر" کا حکم لگانا۔
- (۱۱) محمد امان نثار کے حالات۔
- (۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقی کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔
- (۱۳) میر حسن کے بہت سے حالات۔
- (۱۴) نثار اللہ خاں کے پورے حالات۔
- (۱۵) انشاء اور عظیم بیگ کا معرکہ۔
- اس قسم کی بہت سی راویں اور اقوال جو آب حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کی تفصیل یہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اٹل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرد	۱۶	اثر	۳۰	اسد	۴۴	المسام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	اسیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاق	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	احمد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	انسان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفرین	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انشاء
۱۴	آکاد	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	انور

۵۷	اولیسی	۸۶	بیباک	۱۱۵	ثابت	۱۲۲	حالی
۵۸	ادبائش	۸۷	بیتاب	۱۱۶	ثابت	۱۲۵	حب
۵۹	ایمان	۸۸	بیتاب	۱۱۷	ثاقب	۱۲۶	حجام
۶۰	ایما	۸۹	بیکس	۱۱۸	ثاقب	۱۲۷	حزین
۶۱	باقر	۹۰	بیکس	۱۱۹	ثروت	۱۲۸	حزین
۶۲	پاک باز	۹۱	بیجاں	۱۲۰	نثار	۱۲۹	حسن
۶۳	بیر علی	۹۲	پیام	۱۲۱	جان	۱۵۰	حسن
۶۴	بخشی	۹۳	پیام	۱۲۲	جذب	۱۵۱	حسن
۶۵	برق	۹۴	تاباں	۱۲۳	جراح	۱۵۲	حسینی
۶۶	برشتہ	۹۵	تاب	۱۲۴	جرات	۱۵۳	حسرت
۶۷	برکت	۹۶	تجلی	۱۲۵	جرات	۱۵۴	حسرت
۶۸	پردانہ	۹۷	تجلی	۱۲۶	جعفر	۱۵۵	حشمت
۶۹	پردانہ	۹۸	تجمل	۱۲۷	جعفر	۱۵۶	حشمت
۷۰	بسم	۹۹	تخیر	۱۲۸	جعفری	۱۵۷	حضور
۷۱	بسم	۱۰۰	ترقی	۱۲۹	جلال	۱۵۸	حفیظ
۷۲	بشیر	۱۰۱	تسکین	۱۳۰	جنون	۱۵۹	حقیر
۷۳	بقا	۱۰۲	تسکین	۱۳۱	جنون	۱۶۰	حقیقت
۷۴	پنچھا	۱۰۳	تسلی	۱۳۲	جنون	۱۶۱	حکیم
۷۵	بہجت	۱۰۴	تصور	۱۳۳	جنڈا	۱۶۲	حکیم
۷۶	بھید	۱۰۵	تعشق	۱۳۴	جولاں	۱۶۳	حمزہ
۷۷	بہادر	۱۰۶	تقی	۱۳۵	جوش	۱۶۴	حیران
۷۸	بہادر	۱۰۷	تمنا	۱۳۶	جوہری	۱۶۵	حیران
۷۹	بہار	۱۰۸	تمنا	۱۳۷	جوان	۱۶۶	حیدر
۸۰	بیدل	۱۰۹	تمکین	۱۳۸	جوان	۱۶۷	حیدر
۸۱	بیدار	۱۱۰	تمکین	۱۳۹	جہاندار	۱۶۸	حیا
۸۲	بیان	۱۱۱	تنہا	۱۴۰	جھمن لال	۱۶۹	حیرت
۸۳	بہخود	۱۱۲	تنہا	۱۴۱	جھنا	۱۷۰	حیف
۸۴	بہوش	۱۱۳	تنہا	۱۴۲	جنیا بیگم صاحبہ	۱۷۱	خاکسار
۸۵	بیقرار	۱۱۴	ثابت	۱۴۳	حاتم	۱۷۲	خاکی

شاہ	۲۶۱	سپاہی	۲۳۱	زاغیب	۲۰۲	خان	۱۷۳
شاد	۲۶۲	سپاہی	۲۳۲	راز	۲۰۳	خادم	۱۷۴
شادان	۲۶۳	سجاد	۲۳۳	راجہ	۲۰۴	خسرو	۱۷۵
شادان	۲۶۴	سحر	۲۳۴	رجب	۲۰۵	ختہ	۱۷۶
شائق	۲۶۵	سخن	۲۳۵	رسوا	۲۰۶	ختہ	۱۷۷
شائق	۲۶۶	سمخور	۲۳۶	رضی	۲۰۷	خلق	۱۷۸
شائق	۲۶۷	سر سبز	۲۳۷	رضا	۲۰۸	خلیق	۱۷۹
شرف	۲۶۸	سراج	۲۳۸	رضا	۲۰۹	خوش رس	۱۸۰
شرف	۲۶۹	سرشار	۲۳۹	رضا	۲۱۰	خیال	۱۸۱
شرر	۲۷۰	سرور	۲۴۰	رضا	۲۱۱	دانا	۱۸۲
شرر	۲۷۱	سرور	۲۴۱	رضا	۲۱۲	درد	۱۸۳
شرافت	۲۷۲	سعدی	۲۴۲	رغبت	۲۱۳	درد	۱۸۴
شریف	۲۷۳	سعادت	۲۴۳	رفافت	۲۱۴	دردمند	۱۸۵
شریف	۲۷۴	سکندر	۲۴۴	رفیق	۲۱۵	درویش	۱۸۶
شعور	۲۷۵	سلیمان	۲۴۵	رقت	۲۱۶	دل	۱۸۷
شجاع	۲۷۶	سلطان	۲۴۶	رند	۲۱۷	دل	۱۸۸
شفیع	۲۷۷	سلطان	۲۴۷	رنج	۲۱۸	دلبر	۱۸۹
شفیق	۲۷۸	سلام	۲۴۸	رنگین	۲۱۹	دلسوز	۱۹۰
شکوہ	۲۷۹	سودا	۲۴۹	رنگین	۲۲۰	دلہن بیگم	۱۹۱
شکیبا	۲۸۰	سوز	۲۵۰	رنگین	۲۲۱	دیوانہ	۱۹۲
شگفتہ	۲۸۱	سوزاں	۲۵۱	ردنق	۲۲۲	ذره	۱۹۳
شگفتہ	۲۸۲	سوزاں	۲۵۲	زار	۲۲۳	ذره	۱۹۴
شگفتہ	۲۸۳	سید	۲۵۳	زار	۲۲۴	ذکا	۱۹۵
شمس	۲۸۴	سید	۲۵۴	زار	۲۲۵	ذکی	۱۹۶
شوکت	۲۸۵	سید	۲۵۵	زماں	۲۲۶	ذکی	۱۹۷
شوق	۲۸۶	سیادت	۲۵۶	زور	۲۲۷	ذوقی	۱۹۸
شوق	۲۸۷	سیف	۲۵۷	سامی	۲۲۸	راقم	۱۹۹
شوق	۲۸۸	شاعر	۲۵۸	ساکل	۲۲۹	راقم	۲۰۰
		شاہر	۲۵۹	سبقت	۲۳۰	رافت	۲۰۱

۲۸۹	شوق	۳۱۸	طالب	۳۴۷	عظمت	۳۷۶	فراغ
۲۹۰	شوق	۳۱۹	طیش	۳۴۸	علی	۳۷۷	فردغ
۲۹۱	شوق	۳۲۰	طفل	۳۴۹	علی	۳۷۸	فردغ
۲۹۲	شور	۳۲۱	ظاہر	۳۵۰	عمدہ	۳۷۹	فرحت
۲۹۳	شورش	۳۲۲	ظریف	۳۵۱	عنایت	۳۸۰	فرقت
۲۹۴	شہرت	۳۲۳	ظفر	۳۵۲	عیال	۳۸۱	فراقی
۲۹۵	شہوت	۳۲۴	عاصم	۳۵۳	عیش	۳۸۲	فراق
۲۹۶	شیدا	۳۲۵	عاشق	۳۵۴	عیاش	۳۸۳	فراق
۲۹۷	شیدا	۳۲۶	عارف	۳۵۵	عیاش	۳۸۴	فغان
۲۹۸	شیفتہ	۳۲۷	عاشق	۳۵۶	غالب	۳۸۵	فقیر
۲۹۹	صانع	۳۲۸	عاشق	۳۵۷	غافل	۳۸۶	فقیر
۳۰۰	صادق	۳۲۹	عاشق	۳۵۸	غریب	۳۸۷	فقیر
۳۰۱	صادق	۳۳۰	عاشق	۳۵۹	غریب	۳۸۸	فگار
۳۰۲	صادق	۳۳۱	عاقل	۳۶۰	غریب	۳۸۹	فیض
۳۰۳	صادق	۳۳۲	عاجز	۳۶۱	غضنفر	۳۹۰	فیاض
۳۰۴	صادق	۳۳۳	عاجز	۳۶۲	غلام	۳۹۱	قائم
۳۰۵	صاحب	۳۳۴	عزیز	۳۶۳	غلامی	۳۹۲	قائم
۳۰۶	صاحبقران	۳۳۵	عزیز	۳۶۴	غملگین	۳۹۳	قاضی
۳۰۷	صبا	۳۳۶	عزیز	۳۶۵	غمنخوار	۳۹۴	قاصر
۳۰۸	صبا	۳۳۷	عزیز	۳۶۶	فارغ	۳۹۵	قاسم
۳۰۹	صفدر	۳۳۸	عزیز	۳۶۷	فدا	۳۹۶	قدرت
۳۱۰	صفدری	۳۳۹	عشق	۳۶۸	فدا	۳۹۷	قدرت
۳۱۱	ضبط	۳۴۰	عشق	۳۶۹	فدا	۳۹۸	قدرت
۳۱۲	ضمیر	۳۴۱	عشق	۳۷۰	فدا	۳۹۹	قرار
۳۱۳	ضمیر	۳۴۲	عشرت	۳۷۱	فدوی	۴۰۰	قربان
۳۱۴	ضیاء	۳۴۳	عطا	۳۷۲	فدوی	۴۰۱	قربان
۳۱۵	ضیاء	۳۴۴	عظیم	۳۷۳	فدوی	۴۰۲	قسمت
۳۱۶	طالب	۳۴۵	عظیم	۳۷۴	فدوی	۴۰۳	قلند
۳۱۷	طالب	۳۴۶	عظیم	۳۷۵	فدوی	۴۰۴	قیس

۴۰۵	کافر	۴۳۴	محبت	۴۶۳	مصدر	۴۹۳	منور
۴۰۶	کاظم	۴۳۵	محب	۴۶۴	مصطفیٰ	۴۹۴	منشی
۴۰۷	کبیر	۴۳۶	محنت	۴۶۵	مضطر	۴۹۵	منشی
۴۰۸	کرامت	۴۳۷	محمد	۴۶۶	مضطر	۴۹۶	منعم
۴۰۹	گرم	۴۳۸	محن	۴۶۷	مضطرب	۴۹۷	منعم
۴۱۰	گریاں	۴۳۹	محزون	۴۶۸	مضطرب	۴۹۸	موزوں
۴۱۱	گریاں	۴۴۰	محشر	۴۶۹	مضمون	۴۹۹	موزوں
۴۱۲	گریاں	۴۴۱	محترم	۴۷۰	منظر	۵۰۰	موزوں
۴۱۳	گرفتار	۴۴۲	مخلص	۴۷۱	منظر	۵۰۱	مہجور
۴۱۴	کلیم	۴۴۳	مخلص	۴۷۲	معین	۵۰۲	مہلت
۴۱۵	کمال	۴۴۴	مختار	۴۷۳	معرفت	۵۰۳	مہاج
۴۱۶	کمترین	۴۴۵	مرید	۴۷۴	مغل	۵۰۴	میر
۴۱۷	گناہیگم	۴۴۶	مرہون	۴۷۵	مفتون	۵۰۵	میرن
۴۱۸	کوچک	۴۴۷	مرزا	۴۷۶	مفتون	۵۰۶	میرن
۴۱۹	کیفی	۴۴۸	مرزا	۴۷۷	مقبول	۵۰۷	ناجی
۴۲۰	لطف	۴۴۹	مرزا	۴۷۸	مفتون	۵۰۸	نامی
۴۲۱	لطیف	۴۵۰	مرزا	۴۷۹	مقصود	۵۰۹	نامی
۴۲۲	لطیف	۴۵۱	مروت	۴۸۰	لکھو	۵۱۰	نامی
۴۲۳	مائل	۴۵۲	مزل	۴۸۱	ملو	۵۱۱	نالان
۴۲۴	مائل	۴۵۳	مسافر	۴۸۲	ممتاز	۵۱۲	نادر
۴۲۵	ماہر	۴۵۴	مسرت	۴۸۳	ممنون	۵۱۳	نادر
۴۲۶	بتج	۴۵۵	مسرت	۴۸۴	ممنون	۵۱۴	نثار
۴۲۷	متقی	۴۵۶	مستند	۴۸۵	منت	۵۱۵	نثار
۴۲۸	محبوب	۴۵۷	سیح	۴۸۶	منتظر	۵۱۶	نجات
۴۲۹	مجنون	۴۵۸	سیح	۴۸۷	منصف	۵۱۷	ندیم
۴۳۰	مجرم	۴۵۹	سیح	۴۸۸	منیر	۵۱۸	ندیم
۴۳۱	مجرم	۴۶۰	مسکین	۴۸۹	منیر	۵۱۹	ندرت
۴۳۲	مہجور	۴۶۱	مشتاق	۴۹۰	منیر	۵۲۰	نزدہت
۴۳۳	محبت	۴۶۲	مشتاق	۴۹۱	منیر	۵۲۱	نسیم
				۴۹۲	منجسوخاں		

۵۲۲	نشاط	۵۵۱	ہاشمی	۵۸۰	اشرف	۶۰۹	دل
۵۲۳	نصیر	۵۵۲	ہاتف	۵۸۱	اظہر	۶۱۰	دل
۵۲۴	نصیر	۵۵۳	ہدایت	۵۸۲	امید	۶۱۱	ذوق
۵۲۵	نصرت	۵۵۴	ہرچند	۵۸۳	امین	۶۱۲	رجا
۵۲۶	نظام	۵۵۵	ہمت	۵۸۴	امیر	۶۱۳	رحمان
۵۲۷	نظامی	۵۵۶	ہم رنگ	۵۸۵	انور	۶۱۴	رحیم
۵۲۸	نظیر	۵۵۷	ہنر	۵۸۶	بر	۶۱۵	رسوا
۵۲۹	نظیر	۵۵۸	ہوش	۵۸۷	برق	۶۱۶	رسا
۵۳۰	نعمیم	۵۵۹	یاد	۵۸۸	بیجان	۶۱۷	رضا
۵۳۱	نگراں	۵۶۰	یحییٰ	۵۸۹	بینوا	۶۱۸	رضا
۵۳۲	نوا	۵۶۱	یعقوب	۵۹۰	بیتاب	۶۱۹	روشن
۵۳۳	نیاز	۵۶۲	یقین	۵۹۱	بیتاب	۶۲۰	زماں
۵۳۴	نیاز	۵۶۳	یک رنگ	۵۹۲	بیتاب	۶۲۱	سبحان
۵۳۵	نیاز	۵۶۴	یک رنگ	۵۹۳	ملاشیر	۶۲۲	سپاہی
۵۳۶	واقف	۵۶۵	یکدل	۵۹۴	تمنا	۶۲۳	سخن
۵۳۷	دارث	۵۶۶	یوسف	۵۹۵	تھانیبری	۶۲۴	سرور
۵۳۸	والہ	۵۶۷	آزاد	۵۹۶	جعفری	۶۲۵	سلیمان
۵۳۹	والہ	۵۶۸	آشنا	۵۹۷	جلال	۶۲۶	شوق
۵۴۰	داصل	۵۶۹	آشنا	۵۹۸	جوشش	۶۲۷	شہید
۵۴۱	وجہہ	۵۷۰	آشنا	۵۹۹	جوشش	۶۲۸	شہدا
۵۴۲	دعشت	۵۷۱	آشنا	۶۰۰	جوہر	۶۲۹	شہرت
۵۴۳	وصال	۵۷۲	آگاہ	۶۰۱	جہانگیر	۶۳۰	شہرت
۵۴۴	دفا	۵۷۳	احمد	۶۰۲	حامد باری	۶۳۱	صبا
۵۴۵	دلی	۵۷۴	احمد	۶۰۳	حمایت	۶۳۲	صبر
۵۴۶	ولا	۵۷۵	احمد	۶۰۴	حیدر	۶۳۳	صدق
۵۴۷	دلایت	۵۷۶	احسن	۶۰۵	حیرت	۶۳۴	صفا
۵۴۸	دہم	۵۷۷	احسان	۶۰۶	خاص	۶۳۵	صفدری
۵۴۹	ہادی	۵۷۸	افگر	۶۰۷	خیال	۶۳۶	ظہور
۵۵۰	ہاشمی	۵۷۹	اسد	۶۰۸	دارا	۶۳۷	عابد

۴۳۸	عاشق	۴۵۳	نذا	۴۶۹	محشر	۴۸۴	نجف
۴۳۹	عاکف	۴۵۴	فرصت	۴۷۰	مدہوش	۴۸۵	نذا
۴۴۰	عاصی	۴۵۵	فراقی	۴۷۱	مدحت	۴۸۶	نصیر
۴۴۱	عباس	۴۵۶	فیضی	۴۷۲	مسرور	۴۸۷	نظیر
۴۴۲	عزت	۴۵۸	قبول	۴۷۳	مشہور	۴۸۸	نوید
۴۴۳	عس	۴۵۹	قدر	۴۷۴	مشتاق	۴۸۹	نوا
۴۴۴	عشقی	۴۶۰	قرین	۴۷۵	محمّد	۴۹۰	نیاز
۴۴۵	عشقی	۴۶۱	کم گو	۴۷۶	مفتون	۴۹۱	نیاز
۴۴۶	عشاق	۴۶۲	کمر	۴۷۷	ممتاز	۴۹۲	نیاز
۴۴۷	عظیم	۴۶۳	کمال	۴۷۸	منور	۴۹۳	ہادی
۴۴۸	عقیدہ	۴۶۴	کمال الدین	۴۷۹	منعم	۴۹۴	ہمت
۴۴۹	غازی	۴۶۵	گوہری	۴۸۰	منعم	۴۹۵	ہوش
۴۵۰	غیرت	۴۶۶	ماہ	۴۸۱	نامی	۴۹۶	یکرد
۴۵۱	غیرت	۴۶۷	مبتلا	۴۸۲	نالال	...	...
۴۵۲	غیرت	۴۶۸	مجنون	۴۸۳	نالال	...	...

تین اہم کتابیں

تدریس اردو | اردو تدریس پر فرمان فچپوری کی عالمانہ تصنیف جو زبان کی تعلیم و تدریس کے جدید ترین اصول و قواعد اور تازہ ترین قومی مسائل کو سامنے رکھ کر لکھی گئی ہے۔ قیمت: چار روپے

اردو رباعی | فرمان فچپوری کا تحقیقی و تنقیدی کارنامہ جس میں اردو فارسی ادب کی تاریخ میں پہلی بار رباعی کے فن و موضوع اور ارتقاء پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے۔ قیمت: پانچ روپے

تحقیق و تنقید | تحقیقی و تنقیدی مقالات کا مجموعہ جس میں فرمان فچپوری نے زبان و ادب کے نہایت اہم اور نئے موضوعات و مسائل پر قلم اٹھایا ہے۔ قیمت: تین روپے ۵۰ پیسے

پتہ: ۱۔ نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

دیوانِ جہاں

مصنف | بی بی نرائن - بی بی نرائن کے والد کا نام مہاراجہ لکشمی نرائن تھا۔ جو دراصل نواح لاہور کے باشندے تھے۔ بی بی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیسا کہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور شاعر ماس روپک سے ہوئی۔ روپک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کر دیا اور بی بی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعرا کا یہ تذکرہ مرتب کیا۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۸۱۲ء دیا ہوا ہے۔ کلیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۸۱۲ء بتایا ہے جو غلط ہے۔ ۱۹۵۹ء میں کلیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کر دیا۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور ماس روپک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے۔ دوسرے تذکروں کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں۔ اس کے بعد سبب تالیف اور روپک صاحب کی مدح ہے اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوانِ جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصہ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا۔ اس کا ذکر فورٹ ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے۔

"دیوانِ جہاں" کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعہ اشعار کہنا چاہئے۔ اس لئے کہ مولف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے۔ جیسا کہ خود لکھتے ہیں۔

تلاشِ دسویں تب کر کے فراواں
جو ہیں اس عصر میں باہم سخندان
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر
سوا ان کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے
بہ ترتیب و بآئیں جمع کر کے
خدا کے فضل سے ہے اس کو انجام
میں دیوانِ جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کر کے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعرا کا کلام تلاش و محنت سے جمع کیا گیا ہے۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصاً اشپرنگر اور گارسان دتاسی نے اس سے فائدہ اٹھایا ہے۔

شعرا کا ذکر بلحاظ حرف تہجی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں بہت سے

ایسے شاعروں کا کلام دیکھنے میں آجاتا ہے جن کا کلام نایاب ہے۔ تذکرے کے آخر میں مختلف شعرا کی رباعیات درج ہیں۔ اس کے علاوہ "فردیات" و "مطلعات" کے عنوان سے بھی مختلف شاعروں کے بہت سے اشعار دئے ہیں آخر میں کلکتہ کے ایک مشاعرہ کی طرحی غزلیں ہیں۔ اور مشاعرے میں شرکت کرنے والے شاعروں کا مختصر تذکرہ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲۴	تسلی ٹیکارام	۲۴	شاہ عالم بادشاہ
۲	آصف	۲۵	شنا	۲۵	آصف الدولہ
۳	آبرو	۲۶	جہاندار جہاندار شاہ	۲۶	مبارک شاہ
۴	اثر	۲۷	جواں میر کاظم علی	۲۷	میر محمد
۵	امیر	۲۸	جعفر میر جعفر	۲۸	محمد یار خاں
۶	امجد	۲۹	جرات یحییٰ امان قلندر بخش	۲۹	مولوی امجد
۷	احسن	۳۰	حسن غلام حسین	۳۰	مرزا احسن علی
۸	اشفہ	۳۱	حیران میر حیدر علی	۳۱	رضا قلی
۹	ایمان	۳۲	حسرت جعفر علی	۳۲	-
۱۰	افسوس	۳۳	حزین ابوالخیر	۳۳	شیر علی
۱۱	انشا	۳۴	حیف	۳۴	انشا اللہ
۱۲	اظفری	۳۵	حیدری حیدر بخش	۳۵	میر ظہیر الدین
۱۳	امید	۳۶	حاتم	۳۶	امید علی
۱۴	اکبر	۳۷	خدمت فرحت علی	۳۷	بکچو
۱۵	بیدار	۳۸	خاکسار شاہ خاکسار	۳۸	میر محمد علی
۱۶	بیمار	۳۹	خلیق	۳۹	-
۱۷	بیباک	۴۰	درد خواجہ میر درد	۴۰	نخبت علی
۱۸	بقا	۴۱	دل محمد عابد	۴۱	بقا اللہ
۱۹	برق	۴۲	دایم دایم علی	۴۲	-
۲۰	پردانہ	۴۳	ذوقی	۴۳	جسونت سنگھ
۲۱	شجلی	۴۴	رضا	۴۴	میاں حاجی میر تقی میر
۲۲	تاباں	۴۵	روح الامین	۴۵	عبدالحمید
۲۳	تنہا	۴۶	رفیق عظیم آبادی	۴۶	محمد عیسیٰ
		۴۷	رودق		
		۴۸	سوا		
		۴۹	راسخ طالب حسین		
		۵۰	رند کھیم نرائن		
		۵۱	زار میر جیون		
		۵۲	سیلمان سلیمان شکوہ		
		۵۳	سکندر		
		۵۴	سایہ سلیم		
		۵۵	سراج اورنگ آبادی		
		۵۶	سلطان		
		۵۷	سودا میرزا رفیع		
		۵۸	سوز محمد میر		
		۵۹	شاد اللہ یار بیگ		
		۶۰	شائق		
		۶۱	شیدا امانت اللہ		
		۶۲	شہرت افتخار الدین خاں		
		۶۳	صفدری		
		۶۴	صیا صیا الدین		
		۶۵	طیش محمد اسماعیل		
		۶۶	ظاہر خواجہ محمد خاں		
		۶۷	عظیم		
		۶۸	عاشق برہان علی		
		۶۹	عاشق میر یحییٰ		

غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کامل	۱۰۶	منت	قمر الدین
غیرت	-	۸۹	گرم	۱۰۷	میر	میر تقی میر
غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف	۱۰۸	ممنون	نظام الدین
غم	-	۹۱	محبوب	۱۰۹	مصطفیٰ	غلام ہمدانی
فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت	۱۱۰	منتظر	نور الاسلام
فیض	میر فیض علی	۹۳	مست	۱۱۱	نزار	-
فغاں	اشرف علی	۹۴	مہربان	۱۱۲	نثار	عبدالرسول
فغاں	شمس الدین	۹۵	مسکین	۱۱۳	نیاز	محمد امان
فرحت	آصف بیگ	۹۶	منظر	۱۱۴	نالاں	میاں عسکری
فدا	امام الدین	۹۷	مستمند	۱۱۵	ناصر	ناصر علی
فدوی	محمد محسن	۹۸	محبت	۱۱۶	ولی	میرزا محمد ولی
فدوی	مرزائی عرف مرزا بچو	۹۹	مجنوں	۱۱۷	وزیر	وزیر علی خاں
قمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی	۱۱۸	والی	منشی محمد والی
قائم	-	۱۰۱	مفتوں	۱۱۹	ولا	مرزا لطف علی عرف منظر علی
قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	مضطر	۱۲۰	ہوس	مرزا تقی خاں
قلندر	-	۱۰۳	مضطر	۱۲۱	ہادی	میر جواد
قاسم	ابوالقاسم خاں	۱۰۴	مرہون	۱۲۲	ہاشمی	میر ہاشمی
کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	محشر	۱۲۳	یقین	انعام اللہ خاں

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں لکھنے کے ایک طرحی مشاعرہ میں شرکت کرنے والے حبیب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں۔

(۱)	جواں	کاظم علی
(۲)	حیدر	حیدر بخش
(۳)	رواں	سید جعفر علی
(۴)	شہرت	افتخار الدین علی خاں
(۵)	عیان	مرزا ہاشم علی
(۶)	قاسم	ابوالقاسم
(۷)	ممتاز	مرزا قاسم علی
(۸)	ولا	مرزا لطف علی

دستور الفصاحت

مصنف حکیم سید احمد علی خاں یکتا۔ یکتا کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نواب غازی الدین حیدر و نصیر الدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتا نے ایک فارسی قصیدہ بھی نصیر الدین حیدر والی اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اردو میں بھی شعر کہتے تھے لیکن غالباً وہ کوئی ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام بہ حیثیت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہد تصنیف و طباعت دستور الفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۲۹ھ تکتے ہیں۔ یہ تذکرے کے تکرار کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۱۸ھ سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۲۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۲۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہو گیا اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۹۲۳ء میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے۔

خصوصیات دستور الفصاحت تذکرہ کے علاوہ دریائے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقا اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے جس کا تعلق اردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا صرفی جز و اہم تیسرے میں نحوی جز و پر بحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعروں کے حالات اور انتخابات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزدی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذکرہ ہے دراصل عبدالباسط کی منار الصواب کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعرا کے حالات و انتخاب کے وقت خصوصاً اسے مشعل راہ بنایا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جا بجا اپنے اشعار بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب یوں بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سوسترہ صفحات میں مصنف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ماخذ حواشی وغیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے ان کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھوں

نے اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدے ہیں۔ اسی کے ساتھ قابل قدر کام یہ کیا ہے کہ جن مشاعروں کا ذکر دستور الفصاحت میں آیا ہے۔ اُن میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کر دی ہے کہ اس کا ذکر کن کن تذکروں میں آیا ہے۔ تذکروں کے سلسلے میں جو نوٹ دئے گئے ہیں۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور ممتاز شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اول		طبقہ دوم		طبقہ سوم
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرات
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	درد	۱۵	فردی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلی	۲۸	نوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پردانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تکین
۷	تابان	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغان	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنگین	۳۶	قمر

ایک شاعر کا انجام

جناب نیاز کے عنفوان شباب کا لکھا ہوا طویل افسانہ جس کا ایک ایک جملہ حسن و عشق کی تمام
نثر بخشنے کی کیفیت سے معمور ہے یہ افسانہ اپنے پلاٹ اور انشائے کے لحاظ سے اس قدر بلند
چیز ہے کہ اس کی نظیر نہیں ملتی۔ قیمت : ایک روپیہ

گلشن بے خار

مصنف | نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن۔ اردو میں شیفتہ اور فارسی میں حشرتی تخلص کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت | شیفتہ نے ۱۲۴۸ھ کے آغاز سے تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۲۵۵ھ کے آخر تک مکمل کر دیا۔ دیباچہ میں خود لکھتے ہیں کہ: ابتدائے اس کا زمانہ در ابتدائے سال ہزار و دویسہ درجہل و ہشت

از ہجرت بودہ و انتہائے ہزار و دویسہ و پنجاہ " شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۵۵ھ میں وہ اپنی عمر کے ۲۷ سال پورے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں ان سے بھی گلشن بے خار کا سال تصنیف ۱۲۵۰ھ نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ ۱۲۹۱ھ مطابق اکتوبر ۱۸۷۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تکملہ کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے ۲۶×۲۰ کے سائز پر منشی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۷۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے آخری اٹھائیس صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریظیں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ آل پاکستان ایجوکیشنل سائنس کراچی کے اہتمام سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جمیل جالبی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، افسوس کہ مقدمہ نگار نے اس مضمون کا حوالہ نہیں دیا۔

خصوصیات | گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدما سے لے کر معاصرین تک کے حالات زندگی اور منتخب اشعار دئے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہئے۔ شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابل اعتبار ہیں۔ چنانچہ شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن اذوق اور آرزوہ وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو کہیں اور نہیں ملتیں، مثلاً مومن اور امت الفاطمہ صاحب جی کے معاشقہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر ناقدانہ روشنی ڈالی ہے اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعرا کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی و شعری فضا کا مرقعہ ہے۔

تذکرے کے آخر میں غالب، مومن اور آزرده جیسے بالکمال شاعرین کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تالیفی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیفتہ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو	۲۳	اثر	۲۵	البام
۲	آتش	۲۴	احسان	۲۶	الم
۳	آرزو	۲۵	احسن	۲۷	الفت
۴	آرام	۲۶	احسن	۲۸	الفت
۵	آرام	۲۷	احسن	۲۹	امیر
۶	آرام	۲۸	احمد	۵۰	امیر
۷	آزردہ	۲۹	احمد	۵۱	امیر
۸	آزاد	۳۰	احقر	۵۲	امین
۹	آزاد	۳۱	اختر	۵۳	امین
۱۰	آزاد	۳۲	اختر	۵۴	امین
۱۱	آشوب	۳۳	ارمان	۵۵	امین
۱۲	آشفہ	۳۴	اسعد	۵۶	امانی
۱۳	آشفہ	۳۵	اسد	۵۷	امانی
۱۴	آشفہ	۳۶	اسلام	۵۸	امجد
۱۵	آصف	۳۷	اسیر	۵۹	امانت
۱۶	آفتاب	۳۸	آسفاں	۶۰	امی
۱۷	آفرین	۳۹	اشرف	۶۱	انور
۱۸	آفاق	۴۰	اصغر	۶۲	انتظار
۱۹	آگاہ	۴۱	اظہر	۶۳	انیس
۲۰	آگاہ	۴۲	اعظم	۶۴	انجام
۲۱	اٹلی	۴۳	افسوس	۶۵	انشار
۲۲	اثر	۴۴	افسر	۶۶	ادیس

۶۷	ادبائش	امیر الزماں	۹۶	تجمل	محمد عظیم	۱۳۵	جوش	رحیم اللہ
۶۸	ایمان	میر محمد خاں	۹۷	تجمل		۱۳۶	جواں	نفیم بیگ
۶۹	بکر		۹۸	تجرد	مصطفیٰ	۱۳۷	جولان	میر بہادر
۷۰	برشتہ	مشرقت	۹۹	ترقی	تقی خاں	۱۳۸	جولان	میر حسن علی خاں
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں	۱۰۰	تسلی	ٹیکارام	۱۳۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۷۲	برکت	برکت علی خاں	۱۰۱	تسکین	سعادت علی	۱۴۰	جہاندار	جہاندار شاہ
۷۳	پردانہ	محمد بیگ	۱۰۲	تسکین	میر حسین	۱۴۱	چمن	چمن ناتھ
۷۴	پردانہ	حبونت سنگھ	۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن	۱۴۲	جینا بیگم	
۷۵	تراز	حسین بخش	۱۰۴	تعلیق	سید محمد	۱۴۳	حاتم	ظہور الدین
۷۶	بسم	جبار علی	۱۰۵	تمکین	صلاح الدین	۱۴۴	حافظ	محمد اشرف
۷۷	بشیر	میر بشارت علی	۱۰۶	تمنا	محمد عیسیٰ	۱۴۵	حالی	محب علی
۷۸	بقا	محمد بقا	۱۰۷	ثابت	معز الدین	۱۴۶	حبیب	
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر	۱۰۸	ثابت	اجابت خاں	۱۴۷	حجام	عنایت اللہ
۸۰	بیتاب	خداوردی خاں	۱۰۹	ثاقب	شمس الدین	۱۴۸	حزین	-
۸۱	بیتاب	سیوک رام	۱۱۰	ثروت	درویش علی	۱۴۹	حسرت	جعفر علی
۸۲	بیتاب		۱۱۱	جام	کنور سین	۱۵۰	حسرت	ذوقی رام
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں	۱۱۲	جان	جان علی	۱۵۱	حسرت	ہدیت خاں
۸۴	بیباک	میر بخش علی	۱۱۳	جانی	بیگم جان	۱۵۲	حسن	غلام حسن
۸۵	بے جان	شیو سنگھ	۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں	۱۵۳	حسن	خواجہ حسن
۸۶	بے خود	نران داس	۱۱۵	جراح	غلام ناصر	۱۵۴	حسن	ابوالحسن
۸۷	بے خواب	-	۱۱۶	جرات	قلندر بخش	۱۵۵	حسن	حسن علی خاں
۸۸	بیدار	میر محمدی	۱۱۷	جعفری	باقر علی	۱۵۶	حسن	مرزا حسن
۸۹	بیان	خواجہ احسن اللہ	۱۱۸	جلال	-	۱۵۷	حسین	غلام حسین
۹۰	پیام	شرف الدین علی خاں	۱۱۹	جنون	بخٹ علی خاں	۱۵۸	حشمت	محشم علی خاں
۹۱	تاباں	عبدالنجی	۱۲۰	جنون	فخر الاسلام	۱۵۹	حشمت	میر محمد علی
۹۲	تاب	مہتاب رائے	۱۲۱	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۶۰	حضور	بالمکند
۹۳	تپش	محمد اسماعیل	۱۲۲	جوہر	احمد علی	۱۶۱	حفیظ	محمد حفیظ
۹۴	تجلی	محمد حسین	۱۲۳	جوش	محمد عابد	۱۶۲	حقیقت	شاہ حسین
۹۵	تجلی	شاہ تجلی	۱۲۴	جوش	محمد روشن	۱۶۳	حکیم	محمد اشرف خاں

۱۵۴	حکیم	محمد پناہ	۱۸۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۱۲	رجا	-
۱۵۵	حقیر	امام الدین	۱۸۴	درد	خواجہ میر درد	۱۱۳	رسا	-
۱۵۶	حیرت	مراد علی	۱۸۵	دریغ	زین العابدین	۱۱۴	رسا	علیم اللہ
۱۵۷	حیرت	غلام فخر الدین	۱۸۶	دریش	شاہ علی	۱۱۵	رستم	رستم علی خاں
۱۵۸	حیرت	اجودھیہ پشاد	۱۸۷	دل شمس الدین		۱۱۶	رسوا	آفتاب رائے
۱۵۹	حیران	حیدر علی	۱۸۸	دل	زور آور خاں	۱۱۷	رضا	-
۱۶۰	حیدر	حسام الدین	۱۸۹	دل	آزاد خاں	۱۱۸	رضا	رضا علی
۱۶۱	حیدر	حیدر علی خاں	۱۹۰	دل	دیہی پشاد	۱۱۹	رضا	حمید الدین
۱۶۲	حیف	چراغ علی	۱۹۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۲۰	رضا	میر محمد رضا
۱۶۳	خاکسار	محمد یار	۱۹۲	دلبر	دلیر شاہ	۱۲۱	رضا	مرزا جیوں
۱۶۴	خاکی	حیدر بیگ	۱۹۳	دلسوز	خیراتی خاں	۱۲۲	رضا	میر محمدی
۱۶۵	خادم	-	۱۹۴	دلگیر	حمایت علی خاں	۱۲۳	رضی	رضی خاں
۱۶۶	خادم	-	۱۹۵	دولہن بیگم		۱۲۴	رضی	رضی خاں
۱۶۷	خادم	خادم علی خاں	۱۹۶	دوست		۱۲۵	رغبت	ابوالمعانی
۱۶۸	خان	محمدی خاں	۱۹۷	دیوانہ	محمد علی خاں	۱۲۶	رغبت	-
۱۶۹	خال	اشرف خاں	۱۹۸	دیوانہ	سرپ سنگھ	۱۲۷	رفیق	اسد بیگ
۱۷۰	خرد	فخر الدین خاں	۱۹۹	ذاکر	احمد بیگ	۱۲۸	رفیق	امین اللہ
۱۷۱	خستہ	محمد عبدالزمان	۲۰۰	ذره	رام ناتھ	۱۲۹	رفاقت	مرزا مکین
۱۷۲	خبیثہ	غلام قطب	۲۰۱	ذکا	ذکا اللہ خاں	۱۳۰	رفیع	رفیع الدین
۱۷۳	خوشنود	-	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۳۱	رقت	مرزا قاسم علی
۱۷۴	خلق	میر احسن	۲۰۳	ذوقا	ذوقا شاہ	۱۳۲	رنگین	سعادت یار خاں
۱۷۵	خلیق	میر مستحسن	۲۰۴	ذوقی	ذوقی رام	۱۳۳	رنگین	پورن لعل
۱۷۶	خنداں		۲۰۵	ذوقی	شاہ ذوقی	۱۳۴	رند	گنگا پشاد
۱۷۷	خود غرض		۲۰۶	راقم	غلام محمد	۱۳۵	رند	مہربان خاں
۱۷۸	خیال	غلام حسن خاں	۲۰۷	راقم	بندرا بن	۱۳۶	رنج	میر محمد نصیر
۱۷۹	دلغ	میر مہدی	۲۰۸	راغب	سبحان قلی بیگ	۱۳۷	ردنق	غلام حیدر
۱۸۰	دارا	دارا بخت	۲۰۹	رافت	روفا احمد	۱۳۸	روشن	
۱۸۱	دانا	فضل علی	۲۱۰	راسخ	غلام علی	۱۳۹	روشن	روشن شاہ
۱۸۲	داور	-	۲۱۱	راجہ	راجہ بہادر	۱۴۰	زار	برہان الدین

۲۴۱	زار	میر مظہر علی	۲۴۰	سوزاں	احمد علی	۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۲۴۲	زار	میر جیون	۲۴۱	سہراب	سہراب بیگ	۳۰۰	شفیق	منظہر علی خاں
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۲	سیادت	مجاہد الدین	۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں	۲۴۳	سید	غلام رسول	۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں	۲۴۴	سید	قطب علی	۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۲۴۶	زینت	-	۲۴۵	سید	غالب علی خاں	۳۰۴	شکر	راد ہاشم
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ	۲۴۶	شاد	اللہ یار بیگ	۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۲۴۸	سائل	محمد یار بیگ	۲۴۷	شاد	سکندر آبادی	۳۰۶	شگفتہ	مرزا سیف الدین
۲۴۹	سامان	محمد ناصر	۲۴۸	شاد	-	۳۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۲۵۰	سبحان	عبد السبحان	۲۴۹	شاد	احمد حسین	۳۰۸	شوق	الہی بخش
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل	۲۵۰	شاداب	خوشوقت رائے	۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۲۵۲	سجاد	میر سجاد	۲۵۱	شاداں	رجب علی	۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۲۵۳	سخن	محمد حسین	۲۵۲	شاگر	شاگر علی	۳۱۱	شوق	دہلوی
۲۵۴	سخنور	دیوان سنگھ	۲۵۳	شاگر	محمد شاگر	۳۱۲	شوق	حسن خاں
۲۵۵	سر سبز	زین العابدین	۲۵۴	شاہ	سعد اللہ	۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۲۵۶	سراج	سراج الدین	۲۵۵	شائق	محمد ہاشم	۳۱۴	شوق	روشن لال
۲۵۷	سراج	-	۲۵۶	شائق	میر حاجی	۳۱۵	شوق	محمد بخش
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں	۲۵۷	شائق	پیر محمد	۳۱۶	شوق	غلام رسول
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ	۲۵۸	شائق	محمد نذیر الدین	۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۲۶۰	سعادت	سعادت علی	۲۵۹	شرف	مرزا شرف الدین	۳۱۸	شور	محمود بیگ
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں	۲۶۰	شرف	شیخ شرف الدین	۳۱۹	شورش	غلام احمد
۲۶۲	سکندر	محمد علی	۲۶۱	شرف	میر محمدی	۳۲۰	شورش	غلام حسین
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش	۲۶۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۳۲۱	شہرت	-
۲۶۴	سلطان	نصر اللہ خاں	۲۶۳	شرافت	اشرف علی	۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۶۴	شرر	مرزا جعفر	۳۲۳	شہامت	شہامت علی خاں
۲۶۶	سلیمان	-	۲۶۵	شرر	مرزا صادق	۳۲۴	شہید	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی	۲۶۶	شرر	مرزا ابراہیم	۳۲۵	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۶۸	سودا	محمد رفیع	۲۶۷	شعلہ	امر ناتھ	۳۲۶	شیدا	مراد آبادی
۲۶۹	سوز	محمد میر	۲۶۸	شفا	حکیم یار علی	۳۲۷	شیدا	خواجہ ہنیکا

۳۳۸	شیدا	نواب معین الدین خاں	طالب	طالب حسین	۳۹۶	عبدالواسع
۳۳۹	شیفتہ	-	طالب	-	۳۹۷	عزالت سید عبدالولی
۳۴۰	شیفتہ	عبدالصمد	طالب	میر طالب	۳۹۸	عزیز بکھاری لال
۳۴۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	طالب	حافظ طالب	۳۹۹	عزیز عزیز اللہ
۳۴۲	صاحب	ظفر یاب خاں	طرب	جہنوال	۴۰۰	عزیز مہاراج سنگھ
۳۴۳	صاحب	-	طفل	عبدالمقندر خاں	۴۰۱	عزیز شیونانگھ
۳۴۴	صاحب	امتہ الفاطمہ	طور	-	۴۰۲	عسکری مرزا عسکری
۳۴۵	صاحبقران	امام علی	طوماس	(فرنگی زادہ)	۴۰۳	عشاق -
۳۴۶	صادق	صادق علی	ظاہر	میر محمدی	۴۰۴	عشقی مراد آبادی
۳۴۷	صادق	میر جعفر خاں	ظفر	ابوظفر	۴۰۵	عشق رکن الدین
۳۴۸	صادق	صادق علی خاں	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۰۶	عشق عزت اللہ خاں
۳۴۹	صابر	صابر شاہ	عالی	-	۴۰۷	عشق غلام محی الدین
۳۵۰	صالح	نظام الدین	عالی جاہ	-	۴۰۸	عشرت غلام علی
۳۵۱	صبا	کاجی مل	عارف	محمد عارف	۴۰۹	عظیم مرزا عظیم بیگ
۳۵۲	صبا	-	عارف	میر عارف علی	۴۱۰	عظیم -
۳۵۳	صبا	راجہ شنکر	عاجز	الفت خاں	۴۱۱	عظمت اللہ خاں
۳۵۴	صبر	غلام حسین	عاجز	زور آور سنگھ	۴۱۲	علی علی محمد خاں
۳۵۵	صدق	-	عاصی	امداد حسین	۴۱۳	عنایت علی خاں
۳۵۶	صبا	منوال	عاصی	-	۴۱۴	عیش مرزا حسین رضا
۳۵۷	صفا	-	عاصمی	برہان الدین	۴۱۵	عیشی طالب علی خاں
۳۵۸	صفدر	صفدر علی	عادل	عادل شاہ	۴۱۶	عیاش میر یعقوب
۳۵۹	صفدری	صادق علی	عاشق	-	۴۱۷	غالب مکرم الدولہ بہادر جنگ خاں
۳۶۰	صفت	کریم الدین	عاشق	بھولاناگھ پنڈت	۴۱۸	غالب غالب علی خاں
۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ	عاشق	رام سنگھ	۴۱۹	غالب اسد اللہ خاں
۳۶۲	ضمیر	شیخ نداری	عاشق	مہدی علی خاں	۴۲۰	غافل رائے سنگھ
۳۶۳	ضمیر	گنگا داس	عاشق	بنی بخش	۴۲۱	غافل بختاور سنگھ
۳۶۴	ضیا	میرضیاء الدین	عاشق	مولوی حلال الدین	۴۲۲	غریب -
۳۶۵	ضیا	مرزا ضیا بخت	عاشقی	آغا حسین	۴۲۳	غریب نصیر الدین
۳۶۶	ضیا	ضیاء الدین	عبرت	میرضیاء الدین	۴۲۴	غضنفر غضنفر علی خاں

۴۲۵	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۴۵۴	فراق	پریم کشور	۴۸۳	قیس	احمد علی بیگ
۴۲۶	غلامی	شاہ غلام محمد	۴۵۵	فریاد	میر ببر علی	۴۸۴	کابل	پنڈت ٹھاکر
۴۲۷	غملین	میر سید علی	۴۵۶	فصیح	مرزا جعفر علی	۴۸۵	کبیر	حکیم کبیر علی
۴۲۸	غنی	-	۴۵۷	فضل	فضل مولا خاں	۴۸۶	کریم	کریم اللہ
۴۲۹	غنی	عبد الغنی	۴۵۸	فزاں	اشرف علی فزاں	۴۸۷	کرم	شیخ غلام ضامن
۴۳۰	غواص	-	۴۵۹	فقیر	فقیر اللہ	۴۸۸	کرم	حیدر علی
۴۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۴۶۰	فقیر	شمس الدین	۴۸۹	گرقار	سنگی بیگ
۴۳۲	فارغ	-	۴۶۱	فکار	میر حسین	۴۹۰	گریاں	میر محمد علی
۴۳۳	فارغ	(بریلوی)	۴۶۲	فکار	قطب علی	۴۹۱	گستاخ	مرزا علی
۴۳۴	فارغ	مکندر سنگھ	۴۶۳	فیض	کریاکشن	۴۹۲	کلو	میر کلو
۴۳۵	فدا	محمد علی	۴۶۴	فیض	میر فیض علی	۴۹۳	کلیم	کلیم اللہ
۴۳۶	فدا	عبد الصمد	۴۶۵	قائم	محمد ضیا الدین	۴۹۴	کلیم	میر محمد حسین
۴۳۷	فدا	فدا حسین	۴۶۶	قاسم	سید قاسم علی	۴۹۵	کمال	شاہ کمال الدین
۴۳۸	فدا	امام الدین	۴۶۷	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۴۹۶	گمان	-
۴۳۹	فدا	پچھی رام	۴۶۸	قاسم	قاسم علی	۴۹۷	گنا بیگم	-
۴۴۰	فدا	عاقبت محمود خاں	۴۶۹	قاصر	بر علی بیگ	۴۹۸	کوچک	شہزادہ وجیہ الدین
۴۴۱	فدا	عظیم بیگ	۴۷۰	قابل	مرزا علی بخت	۴۹۹	کوثر	مہدی علی خاں
۴۴۲	فدوی	مکند بقال	۴۷۱	قبول	عنی بیگ	۵۰۰	گویا	حیات اللہ
۴۴۳	فدوی	فضل علی	۴۷۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۵۰۱	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۴۴۴	فدوی	محمد حسن لاہوری	۴۷۳	قدرت	مولوی قدرت اللہ پٹوی	۵۰۲	لطیف	شمس الدین
۴۴۵	فدوی	مرزا محمد علی	۴۷۴	قدرت	قدرت اللہ	۵۰۳	لطیف	میر لطیف علی
۴۴۶	فراغ	محمد فراغ	۴۷۵	قربان	میر محمدی	۵۰۴	لطف	مرزا علی
۴۴۷	فراغ	-	۴۷۶	قربان	قربان علی	۵۰۵	مایل	میر محمدی
۴۴۸	فرخ	فرخ علی	۴۷۷	قرار	میر حسین علی	۵۰۸	مایل	محمد یار بیگ
۴۴۹	فرخ	فرخ بخش	۴۷۸	قرین	-	۵۰۹	مایل	کاظم علی
۴۵۰	فرخت	امیر علی	۴۷۹	قسمت	شمس الدولہ	۵۱۰	ماہر	فخر الدین
۴۵۱	فروغ	میر روشن	۴۸۰	قنندر نظر	-	۵۱۱	مبتلا	مرزا کاظم بیگ
۴۵۲	فریاد	-	۴۸۱	قمر	قمر الدین	۵۱۲	مبتلا	-
۴۵۳	فراق	شہار اللہ خاں	۴۸۲	قمر	قمر طالع	۵۱۳	محبذوب	غلام حیدر بیگ

۵۱۴	مجنوں	-	۵۴۳	مسردر	پربخش	۵۴۲	موج	خدا بخش
۵۱۵	مجنوں	-	۵۴۴	مسردر	سنگی بیگ	۵۴۳	مولس	سعادت علی
۵۱۶	مجرم	میر فتح علی	۵۴۵	مسردر	شرف الدین	۵۴۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۱۷	مجرم	رحمت اللہ	۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۵۴۵	مہر	رجب بیگ
۵۱۸	مجبور	حق رسا	۵۴۷	مسرت	وزیر علی	۵۴۶	مہر	مہر چند
۵۱۹	مخزوں	میر ناصر خاں	۵۴۸	مستند	یار علی خاں	۵۴۷	مہلت	مرزا علی
۵۲۰	مخزوں	عالم شاہ	۵۴۹	مسبح	براتی	۵۴۸	منیر	محمد تقی
۵۲۱	محو	حسین علی خاں	۵۵۰	مشیر	قطب الدین	۵۴۹	ناجی	محمد شاکر
۵۲۲	محو	عظیم اللہ	۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں	۵۵۰	نالان	محمد عسکری
۵۲۳	محب	ولی اللہ	۵۵۲	مشتاق	تلج الدین	۵۵۱	نالان -	-
۵۲۴	محبت	میر بہادر علی	۵۵۳	مشتاق	محمد واصل	۵۵۲	نادم -	-
۵۲۵	محبت	نواب محبت خاں	۵۵۴	مشہور	-	۵۵۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۲۶	مخت	مرزا حسین علی	۵۵۵	مصدر	ماشار اللہ خاں	۵۵۴	نادر	گنگا سنگھ
۵۲۷	مختہر	اکرام اللہ خاں	۵۵۶	مصطفیٰ	غلام مہدانی	۵۵۵	نادر	محمد عارف
۵۲۸	مختہر	مرزا علی نقی	۵۵۷	مضمون	-	۵۵۶	نازک	زینت
۵۲۹	محسن	میر محسن	۵۵۸	مضمون	شرف الدین	۵۵۷	ناظم	-
۵۳۰	محترم	محترم علی	۵۵۹	مضطر	کنور سین	۵۵۸	نامی	رجب علی بیگ
۵۳۱	محمود	محمود خاں	۵۶۰	مضطر	درگاہ پرشاد	۵۵۹	نامی	حسام الدین
۵۳۲	مخلص	میر باقر	۵۶۱	منظہر	مرزا مظہر جان جاناں	۵۶۰	نامی	-
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں	۵۶۲	منظہر	منظہر علی خاں	۵۶۱	ناسخ	امام بخش
۵۳۴	مدحت	لکھنوی	۵۶۳	معقول	-	۵۶۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۳۵	مدہوش	-	۵۶۴	معنی	محمد امین	۵۶۳	نثار	نثار علی
۵۳۶	مرزا	آقا مرزا	۵۶۵	معین	معین الدین خاں	۵۶۴	نثار	محمد امان
۵۳۷	مرزا	-	۵۶۶	معروف	الہی بخش	۵۶۵	نجف	نجف علی
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ	۵۶۷	مغل	مغل علی	۵۶۶	نجات	زین العابدین
۵۳۹	مرزا	-	۵۶۸	منہوم	میر شیت علی	۵۶۷	نذرت	مرزا مغل
۵۴۰	مردت	صفیر علی	۵۶۹	مفتوں	مرزا کریم بخش	۵۶۸	ندیم	مرزا ارجمند
۵۴۱	مرہوں	مرزا علی رضا	۵۷۰	مفلس	محب علی	۵۶۹	نرسبت	رجو
۵۴۲	مزل	مزل شاہ	۵۷۱	موزوں	چھتر سنگھ	۷۰۰	نسیم	گلزار علی

۶۰۱	نسیم	کدار ناٹھ	۶۱۶	دحشت	ابوالحسن	۶۳۱	ہاشمی	-
۶۰۲	نشاط	الہی بخش	۶۱۷	داقن	-	۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۰۳	نشاط	بہنت سنگھ	۶۱۸	والہ	-	۶۳۳	ہرچند	ہرچندر کشور
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیر الدین	۶۱۹	والہ	مرحمت خاں	۶۳۴	ہمد	عبداللہ خاں
۶۰۵	نظیر	ولی محمد اکبر آبادی	۶۲۰	دحشت	غلام علی خاں	۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۰۶	نظیر	گنبت رائے	۶۲۱	دحشت	جمعیت رائے	۶۳۶	ہمت	-
۶۰۷	نظیر	نیازی	۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر	۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں	۶۲۳	وزیر	وزیر علی	۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۶۲۴	وسعت	مستقیم خاں	۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی	۶۲۵	وصال	نصر اللہ خاں	۶۴۰	یاد	غلام حسین
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام	۶۲۵	والا	منظر علی خاں	۶۴۱	یاس	خیر الدین
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں	۶۲۷	ولی	-	۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل	۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی	۶۴۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۶۱۴	وجیبہ	وجیبہ الدین	۶۲۹	ہادی	محمد جواد علی خاں	۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۶۱۵	دحشت	-	۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم			

مذہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکتہ الآراء تصنیف جس میں مذاہبِ عالم کی ابتداء، مذہب کا فلسفہ و ارتقاء، مذہب کی حقیقت، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔

قیمت: فی جلد ایک روپیہ ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی

تاریخ ادب ہندوستانی

مصنف

گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق۔ ۲۰ جنوری ۱۸۶۴ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم مارسیلز میں ختم کر کے پیرس گئے۔ وہاں عربی، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی۔ ۱۸۸۲ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے انگلستان گئے۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے۔ انھوں نے اردو ہندوستانی کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں۔ وہ دراصل ایک سچے اسکالر تھے۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تحقیق میں صرف کرتے تھے۔ ۱۸۷۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے

گارساں دتاسی نے اردو ہندوستانی سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف و تصنیف اور ترجمہ کی ہیں لیکن جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیر نظر کتاب تاریخ ادب ہندوستانی ہے۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام شائع ہو چکے ہیں۔

تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے۔ پہلی جلد اول اول ۱۸۲۹ء میں رایل ایشیائی سوسائٹی آف انڈیا گرین برٹن اینڈ آئرلینڈ کے زیر اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۴۶ء میں شائع ہوئی۔

تصنیف و طباعت

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ۱۸۷۸ء اور ۱۸۸۱ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا ایڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۷۸ء میں اور تیسری جلد ۱۸۸۱ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظر عام پر آئی۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

۱۸۳۹ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیلیں صاحب کی مشترک کوششوں سے ۱۸۷۸ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ ”طبقات الشعرا“ کے نام سے شائع ہوا لیکن یہ لفظی ترجمہ نہیں ہے۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیلیں صاحب نے اس میں اضافے بھی کئے ہیں۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدیں اردو میں منتقل کی جا چکی ہیں۔ فرانسیسی خاتون بلیان نذر نے ڈاکٹر ابوالکلیث صدیقی کی نگرانی میں تصفیہ حواشی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کر کے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی۔ اس کا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ابوالکلیث صدیقی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جسے بلیان نذر نے اردو میں منتقل کر دیا ہے۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

شعراء مصنفین کا ذکر اسمیں آیا ہے۔ جس میں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین و شعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ لیلیان نذر نے اسی حصے کا ترجمہ کیا ہے۔

کارساں قلمی نے اس کا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوالپوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پر لکھی گئی ہے۔ بلکہ یوں کہنا چاہیے اکثر پرانے تذکروں ہی کی مدد سے حالات و اشعار جمع کروئے ہیں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصناف سخن علم بیان و بدیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود سید سلیمان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ لیا گیا ہے۔ اردو میں مستقل تعلیمات اور شاعرانہ محاذ و علامہ کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونہ کلام درج ہے۔

اس تذکرے کے ذریعے بے شمار ایسی تقانیف، اخبارات، تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و دواوین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کسی اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گویا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ کارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھ کر صرف اخبارات و رسائل و صاحب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں رطب و یابس سبھی سمجھ ہے۔ پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔ اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور برصغیر سے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعراء و مصنفین

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد جہدی حسن خاں	۱۲	ابوالحسنین محمد	۲۳	اجودھیا پرشاد پنڈت
۲	ابجدی اسماعیل	۱۳	ابوالفضل	۲۴	احسان حافظ عبدالرحمن خاں
۳	ابراہیم عادل شاہ	۱۴	العباس	۲۵	احسان میر شمس الدین
۴	ابراہیم قاضی ابراہیم بلندی	۱۵	ابجائی نام	۲۶	احسان میر غلام علی حیدر آبادی
۵	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۱۶	اتحاد مرزا آغا جان	۲۷	احسان علی حکیم
۶	امیرام خاں منشی	۱۷	آتش اتفاق بریلوی	۲۸	احسن شاہ احسن اللہ
۷	امرو شیخ نجم الدین	۱۸	آتش غلام حیدر علی	۲۹	احسن محمد
۸	ابل خان مولوی	۱۹	آتش مرزا غلام حسین	۳۰	احسن محمد مولا
۹	ابوالجلال	۲۰	آل میر عبد الجلال	۳۱	احسن مرزا
۱۰	ابوالحسن امیر الدین احمد	۲۱	اثر میر محمد دہلوی	۳۲	احسن مرزا رحمن علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن مولوی	۲۲	اثر نواب حسین علی خاں درویش	۳۳	احسن میاں احسن اللہ

۳۳	احسن اللہ محمد	۶۴	احمد علی حافظ خان	۹۳	آرزد	سراج الدین علی خاں
۳۵	احسن اللہ خاں دہلوی	۶۵	احمد علی خاں مرزا	۹۴	آرزد	مرزا احمد علی لکھنوی
۳۶	اختر	۶۶	احمد علی سید	۹۵	ارسی	مولوی محمد
۳۷	احمد	۶۷	احمد علی سراوی	۹۶	ارشاد	الوار علی بیگ
۳۸	احمد	۶۸	احمد علی شیوہ لچ پوری	۹۷	ایمان	مرزا شاہ علی
۳۹	احمد	۶۹	احمد گرجانی یا جرجانی	۹۸	ایمان	نواب محمد جگ
۴۰	احمد	۷۰	احمد یار	۹۹	آزاد	بورامل
۴۱	احمد	۷۱	احمد وہاب	۱۰۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۴۲	احمد	۷۲	احمدی	۱۰۱	آزاد	شیخ اسد اللہ
۴۳	احمد	۷۳	احمدی	۱۰۲	آزاد	شیخ امیر الدین بریلوی
۴۴	احمد	۷۴	احمدی	۱۰۳	آزاد	شیخ عبداللہ لکھنوی
۴۵	احمد	۷۵	اختر	۱۰۴	آزاد	محمد فاضل
۴۶	احمد	۷۶	اختر	۱۰۵	آزاد	غلام علی
۴۷	احمد	۷۷	اختر	۱۰۶	آزاد	میر غلام علی خاں بگرامی
۴۸	احمد	۷۸	اخگر	۱۰۷	آزاد	میر فقیر اللہ
۴۹	احمد	۷۹	اخگر	۱۰۸	آزاد	میر محمد امیر الدین
۵۰	احمد	۸۰	احس	۱۰۹	آزاد	میر ظفر علی
۵۱	احمد	۸۱	اخیر	۱۱۰	آزاد	آمام
۵۲	احمد	۸۲	ادب	۱۱۱	آزاد	مولوی اور مفتی عبداللہ خاں
۵۳	احمد	۸۳	ادلکو	۱۱۲	آزاد	مرزا القاسم لکھنوی
۵۴	احمد	۸۴	ادھم	۱۱۳	استاد	شیخ محمد بخش بریلوی
۵۵	احمد	۸۵	ادھم	۱۱۴	اسحاق	محمد
۵۶	احمد	۸۶	آمام	۱۱۵	اسحاق	مرزا علی خاں لکھنوی
۵۷	احمد	۸۷	آمام	۱۱۶	اسد	میر اقصی
۵۸	احمد	۸۸	آمام	۱۱۷	اسد	لالہ کوت سنگھ
۵۹	احمد	۸۹	آمام	۱۱۸	اسد اللہ خاں نواب	
۶۰	احمد	۹۰	آمام	۱۱۹	اسد علی خاں	
۶۱	احمد	۹۱	آمام	۱۲۰	اسرار لکھنوی	
۶۲	احمد	۹۲	آمام	۱۲۱	اسمد	مرزا اسمد بخت

۱۲۲	اسفان	۱۵۱	آشفٹہ	سید منور علی خان	۱۸۱	اعجاز	نواب احمد علی خان لکھنوی
۱۲۳	اسفر	۱۵۲	اشک	محمد خلیل علی خان	۱۸۱	اعجاز	شیخ کرامت علی
۱۲۴	اسفل	۱۵۳	اشک	رامپوری	۱۸۲	اعجاز	میر باقر علی لکھنوی
۱۲۵	اسلام	۱۵۴	اشک	مولوی ہادی علی لکھنوی	۱۸۳	اعظم	محمد
۱۲۶	اسماعیل	۱۵۵	اشک	سید علی محسن لکھنوی	۱۸۴	اعظم	شاہ محمد
۱۲۷	اسماعیل	۱۵۶	اشکن	مرزا غلام محی الدین	۱۸۵	اعظم	مرزا اعظم علی بیگ
۱۲۸	اسماعیل خان محمد	۱۵۷	اشکن	میر وارث علی	۱۸۶	اعظم	منشی علی
۱۲۹	اسی	۱۵۸	آشنا	میر زین العابدین	۱۸۷	اعظم	مرزا اعظم شاہ
۱۳۰	اسیر	۱۵۹	آشنا	منانگھ دہلوی	۱۸۸	اعلیٰ	میر علی دہلوی
۱۳۱	اسیر	۱۶۰	آشنا	حکیم میر علی	۱۸۹	آغا	سید آغا علی لکھنوی
۱۳۲	اسیر	۱۶۱	آشنا	مرزا جگن	۱۹۰	آغا	حسن لکھنوی
۱۳۳	اسیر	۱۶۲	آشنا	سید محمد لکھنوی	۱۹۱	آغاز	
۱۳۴	اشتر	۱۶۳	آشوب	میر امداد علی خان دہلوی	۱۹۲	آفاق	میر حسن علی لکھنوی
۱۳۵	اشتیاق	۱۶۴	اصالت	سید فضل علی لکھنوی	۱۹۳	آفاق	شاہ عالم ثانی
۱۳۶	اشرف	۱۶۵	آصف		۱۹۴	آفتاب	سید قلندر بخش
۱۳۷	اشرف	۱۶۶	اصغر	بریا میر اصغر علی	۱۹۵	آفریں	نواب احمد یار خان
۱۳۸	اشرف	۱۶۷	اصغر	راے کومت سنگھ	۱۹۶	افسر	نصرت خان
۱۳۹	اشرف	۱۶۸	اصغر	علی اصغر خان	۱۹۷	افسر	غلام اشرف
۱۴۰	اشرف	۱۶۹	اصغر	میر اصغر علی	۱۹۸	افسر	مرزا غفور بیگ
۱۴۱	اشرف	۱۷۰	اصغر	میر امجد علی	۱۹۹	افسر	مرزا پناہ علی بیگ لکھنوی
۱۴۲	اشرف	۱۷۱	اصغر حسین	سید	۲۰۰	افسردہ	میر شاہ علی
۱۴۳	اشرف	۱۷۲	اصغر علی		۲۰۱	افسوس	منشی ردنق علی
۱۴۴	اشرف	۱۷۳	اضطرب		۲۰۲	افسون	شاہ نصیح
۱۴۵	اشرف علی	۱۷۴	اصغری	محمد ظاہر الدین	۲۰۳	افصح	آغا حیدر علی
۱۴۶	اشفاق	۱۷۵	اظہر	شیخ صابر علی	۲۰۴	افصح	منشی اسد اللہ احسن یار خان
۱۴۷	آشفٹہ	۱۷۶	اظہر	خواجہ دہلوی	۲۰۵	افضل	کمال شاہ محمد الہ آبادی
۱۴۸	آشفٹہ	۱۷۷	اظہر	سید علی حسین	۲۰۶	افضل	محمد
۱۴۹	آشفٹہ	۱۷۸	اظہر	شیخ ادر مولوی کرامت علی	۲۰۷	افضل	شاہ غلام اعظم
۱۵۰	آشفٹہ	۱۷۹	اظہر	میر غلام علی دہلوی	۲۰۸	افضل	

۲۰۹	افضل	علی میر	۲۳۸	الشرع صاحب	میاں بابر	۲۶۷	امیر	نواب محمد یار خاں
۲۱۰	افغان	امام علی لکھنوی	۲۳۹	الہی بخش	مولوی	۲۶۸	امیر	امیر الدولہ نواز خان دہلوی
۲۱۱	افکار	میر جنوں	۲۴۰	الہی بخش	الضاری	۲۶۹	امیر	شیخ امیر بخش
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خاں	۲۴۱	امام		۲۷۰	امیر	شیخ امیر بخش
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم	۲۴۲	امام الدین حکیم		۲۷۱	امیر	شیخ امیر الدین
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی	۲۴۳	امام الدین	مولوی	۲۷۲	امیر	شیخ امیر علی
۲۱۵	اکبر	منشی مرزا احمد علی آبادی	۲۴۴	امام الدین	نواب	۲۷۳	امیر	امیر الدولہ دہلوی
۲۱۶	نواب اکبر خاں بہادر دہلوی		۲۴۵	امام الدین علی	سید دہلوی	۲۷۴	امیر	شیخ محمد امیر
۲۱۷	اکبر	حاجن شاہ	۲۴۶	امام بخش	کشمیری	۲۷۵	امیر	منشی احمد لکھنوی
۲۱۸	اکبر	علی مولوی	۲۴۷	امام بخش	حاحب خاں	۲۷۶	امیر	محمد
۲۱۹	اکبر	علی دیوان امر ناتھ	۲۴۸	امام علی		۲۷۷	امیر احمد	محمد
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خاں دہلوی	۲۴۹	امان	خواجہ امام بخش	۲۷۸	امیر الدین	شیخ
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی	۲۵۰	امان	خواجہ بدر الدین خاں دہلوی	۲۷۹	امیر علی	سید
۲۲۲	اکرام	علی مولوی	۲۵۱	امانت	سید غاحن موسوی دہلوی	۲۸۰	امین	خواجہ محمد امین الدین
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی	۲۵۲	امانت رائے		۲۸۱	امین	میر علی
۲۲۴	آگاہ	نور خاں	۲۵۳	امان	خواجہ امان بخش	۲۸۲	امین	محمد امین
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی	۲۵۴	امان	شیخ دہلوی	۲۸۳	امین	میر محمد
۲۲۶	الف	رائے منگل سنگھ	۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی	۲۸۴	امین	مرزا محمد اسماعیل دہلوی
۲۲۷	الفت		۲۵۶	امجد	میر حسن علی خاں	۲۸۵	امین	امین الدین خاں
۲۲۸	الفت	محمد	۲۵۷	امجد	علی خاں نواب	۲۸۶	امین چند	منشی
۲۲۹	الفت	شاہ الفت حسین	۲۵۸	امداد علی	سید	۲۸۷	امین خان	خواجہ
۲۳۰	الم	محمد علی	۲۵۹	امراؤ سنگھ رائے		۲۸۸	استظار	علی نقی خاں دہلوی
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۰	امن	دہلوی	۲۸۹	انجام	نواب عماد الملک امیر خاں
۲۳۲	الم	آغا مہدی لکھنوی	۲۶۱	امن	رشن بیگ دہلوی	۲۹۰	انجام	وزیر علی
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۲	امید	علی نواب خاں	۲۹۱	اندومان	منشی
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی	۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قزلباش بہار	۲۹۲	اندوہ	سید علی حسین خان دہلوی
۲۳۵	الہا		۲۶۴	امید	حیدر آبادی	۲۹۳	اندوہ	مرزا عبد الغفور بیگ دہلوی
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین یا شاہ دہلوی	۲۶۵	امید	مولوی فرحت علی عادل پوری	۲۹۴	السان	امیر السد الدولہ یار خاں
۲۳۷	الہام	فضائل بیگ	۲۶۶	امید	سنگھ	۲۹۵	الرب	میر البرطال لکھنوی

۲۹۶	السنخ	سید قوالب لکھنوی	۳۲۵	ابتری داس	۳۵۳	سحابخہ	سحابخہ شاہ
۲۹۷	انیس	سید محمد مرزا	۳۲۶	ایجاد	۳۵۴	مولوی عبدالمجید	
۲۹۸	انیس	بہ علی لکھنوی	۳۲۷	ایما	۳۵۵	بھیر پرشاد	
۲۹۹	انشا	حکیم میر الشافعی اللہ خان	۳۲۸	ایمان	۳۵۶	بیان	
۳۰۰	الضاف	شیخ محمد ہدی	۳۲۹	ایمان	۳۵۷	بیان	احسن اللہ
۳۰۱	الضاف	عبد الرحمن خاں		(ب)	۳۵۸	بیبک	میر بخش علی
۳۰۲	اندر داس		۳۳۰	باسط خان	۳۵۹	بیبک	بہادر سنگھ دہلوی
۳۰۳	الوزار		۳۳۱	باسط خان	۳۶۰	بتیاب	پنڈت مہتاب رائے دہلوی
۳۰۴	الوزار	آفتاب رائے	۳۳۲	باہن	۳۶۱	بتیاب	سنتوک رائے
۳۰۵	الوزار	غلام علی	۳۳۳	باقر	۳۶۲	بتیاب	سید کلب علی
۳۰۶	الوزار	سید مہدی حسن لکھنوی	۳۳۴	باقر	۳۶۳	بتیاب	شاہ محمد علی آبادی
۳۰۷	الوزار	محمد	۳۳۵	باقر	۳۶۴	بتیاب	سیدوک رام
۳۰۸	الوزار	ولی محمد خان	۳۳۶	باقر	۳۶۵	بتیاب	شیخ خیر الدین
۳۰۹	انیس	امیرالدودہ ازاد شاہ خان	۳۳۷	بت	۳۶۶	بتیاب	شیخ ولی اللہ
۳۱۰	انیس	حمید الرحمن	۳۳۸	بلاق	۳۶۷	بتیاب	عماس علی خاں
۳۱۱	آدارہ	میر محمد کاشم	۳۳۹	بلدی بخش	۳۶۸	بتیاب	محمد اسماعیل دہلوی
۳۱۲	آداری	ابن نشاطی	۳۴۰	بلدیہ	۳۶۹	بتیاب	مرزا کلو بہادر
۳۱۳	ادبائش	شیخ امیر الزمان بجنوری	۳۴۱	بندر ابن	۳۷۰	بتیاب	میردن دہلوی
۳۱۴	ادج	عبد اللہ	۳۴۲	بندگی	۳۷۱	بتیاب	نواب احمد بخش خان
۳۱۵	ادج	مرزا علی حسین لکھنوی	۳۴۳	بندہ مل	۳۷۲	بے جان	راجہ زور آور خان
۳۱۶	ادج	مولوی امان الدین	۳۴۴	بنشی دھر	۳۷۳	بے جان	شیر سنگھ
۳۱۷	ادج	میر محمد جان	۳۴۵	بوٹا مل	۳۷۴	بے جان	عزیز خان
۳۱۸	اوصاف		۳۴۶	بہادر	۳۷۵	بچا رہ	
۳۱۹	اولاد	میر اولاد علی	۳۴۷	بہادر	۳۷۶	بے خبر	لکھنوی
۳۲۰	اولہ	میر	۳۴۸	بہادر	۳۷۷	بے خبر	محمد بیگ خیر آبادی
۳۲۱	اولیا	میر	۳۴۹	بہادر	۳۷۸	بے خواب	
۳۲۲	اولس	شیخ غلام محی الدین	۳۵۰	بہادر سنگھ دہلوی	۳۷۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۳۲۳	آ	میر اکبر علی خاں لکھنوی	۳۵۱	بہادر	۳۸۰	بیخود	سید اور میر ہادی علی
۳۲۴	آ	میر مہدی	۳۵۲	بہادری لال پنڈت	۳۸۱	بیخود	ہدایت علی دہلوی

۳۸۳	بیدار	منشی بے سمن لال	۴۱۱	پردانہ	سید پردانہ علی شاہ مراد آباد	۴۳۹	سحین	سید یامیر محمد عطا حسین خاں
۳۸۴	بیدار	میر محمد علی یامیر محمد علی	۴۱۲	پردانہ	راجہ یار رائے جونت سنگھ گھنٹہ	۴۴۰	سحین الدین سیخ	
۳۸۵	بیدل	خواجہ غلام حسین	۴۱۳	پریاداس	دلہوی	۴۴۱	تخل	نکھنوی
۳۸۶	بیدل	محمد بخش اللہ	۴۱۴	پریشان	میر محمد واجد	۴۴۲	تخیر	میاں غلام معطف
۳۸۷	بیدل	مرزا عبدالقادر	۴۱۵	پریشان	میر محمد واجد	۴۴۳	تخیر	دلہوی
۳۸۸	بیدم	حافظ قلندر بخش	۴۱۶	پریم ناتھ	رائے	۴۴۴	تخیر	مرزا محمد بیگ لکھنوی
۳۸۹	بیرل		۴۱۷	پذیر	سید شار علی	۴۴۵	تدبیر	مرزا اسکندر قدر لکھنوی
۳۹۰	بیرنگ	دلاور علی خان	۴۱۸	پناہ علی	منشی میر	۴۴۶	تراب	نواب مرزا ابوتراب خاں بہار لکھنوی
۳۹۱	بے زار	حسین بخش	۴۱۹	پنچھی	شاہ دلہوی	۴۴۷	تراب	مولوی شاہ تراب علی
۳۹۲	بے صبر	منشی مکند	۴۲۰	پھندن لال	لالا	۴۴۸	تر	
۳۹۳	بے قرار	سید کاظم حسین دلہوی	۴۲۱	پیارے لال	منشی یالالہ	۴۴۹	ترسان	میر بہادر علی لکھنوی
۳۹۴	بے قید	سید فضل علی خان	۴۲۲	پیام	شرف الدین علی خاں	۴۵۰	ترقی	میر محمد نقی خان
۳۹۵	بیکس	سید میر امام بخش	۴۲۳	پیر		۴۵۱	ترقی	دزیر آصف الدولہ
۳۹۶	بیکس	مرزا محمد عظیم آبادی			(ت)	۴۵۲	تبریزی	مولوی میر محمد علی
۳۹۷	بے کل	سید عبدالوہاب	۴۲۴	تاب	تاب رائے	۴۵۳	تخیر	شاہزادہ علی وقار
۳۹۸	بیمار		۴۲۵	تابان	میر عبدالحق دلہوی	۴۵۴	تکین	پنڈت گنگا داس کشمیری
۳۹۹	بے لونا		۴۲۶	تائیر	لاکھنیا لال فرخ آبادی	۴۵۵	تکین	میر حسین دلہوی
۴۰۰	بے لونا	مقبول شاہ	۴۲۷	تارک	زاہد بیگ دلہوی	۴۵۶	تکین	میر سعادت علی
۴۰۱	بہی نرائن		۴۲۸	تانا	ابوالحسن	۴۵۷	تسلیم	محمد اکبر خان افغانی
۴۰۲	بہوش	شیخ دیدار بخش	۴۲۹	تائب	حافظ عبداللہ	۴۵۸	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی
۴۰۳	بہوش	منشی گردیاں	۴۳۰	تپان	مرزا بیگ خان	۴۵۹	تسلیم	منشی محمد انور حسین
۴۰۴	بہوش	منشی میر عبدالرشید خاں	۴۳۱	تپش	مرزا محمد اسماعیل	۴۶۰	تسلیم	میر شجاعت علی دلہوی
		(پ)	۴۳۲	تپش	میر محمد اسماعیل	۴۶۱	تسلی	
۴۰۵	پاکباز	میاں یامیر صلاح الدین	۴۳۳	تہر حید	لالا	۴۶۲	تصدق	تصدق حسین لکھنوی
۴۰۶	پتھر سنگھ		۴۳۴	تجوہ	میر عبداللہ	۴۶۳	تصور	ذکی الدولہ میر تصور علی
۴۰۷	پر بھو داس	بابو	۴۳۵	تجلی	میر حسن دلہوی	۴۶۴	تصور	سید رجب علی دلہوی
۴۰۸	پر بھو	دیال	۴۳۶	تجلی	شاہ تجلی علی حیدر آبادی	۴۶۵	تصور	میر اور سید احسان حسین
۴۰۹	پر بھو دیال		۴۳۷	تجلی	میر محمد حسین	۴۶۶	تصور	
۴۱۰	پر سن کمار تر	بابو	۴۳۸	تجلی	محمد عظیم بیگ لکھنوی	۴۶۷	تعالی	میر شمس الدین

۲۶۸	تعلیق	راجہ تعلق حسین غلام علی	۲۹۷	توقیر	عبد القادر	۵۲۴	جرات
۲۶۹	تعلیق	سید مرزا لکھنوی	۲۹۸	توقیر	شیخ احسان اللہ	۵۲۵	جرات
۲۷۰	تعلیق	مولوی یامیر سید محمد	۲۹۹	تماس جان دہلوی		۵۲۶	جرات
۲۷۱	تفتہ	منشی سرگزیال سکندر آبادی	۵۰۰	مقامی سیر	شاہ امام بخش	۵۲۷	جرات
۲۷۲	تقی	محمد تقی خاں		(ث)		۵۲۸	جرات
۲۷۳	تقی	سید اورنمیاں محمد دہلوی	۵۰۱	ثابت	امالت خاں	۵۲۹	جرات
۲۷۴	تقی	حافظ	۵۰۲	ثابت	دکنی حیدر آبادی	۵۳۰	جری
۲۷۵	تلی پال	پادری	۵۰۳	ثابت	شجایت اللہ خان	۵۳۱	جری
۲۷۶	تلی رام	لالا	۵۰۴	ثابت	مرزا امیر الدین بہادر	۵۳۲	جری
۲۷۷	تاک چند		۵۰۵	ثاقب	مرزا مہدی لکھنوی	۵۳۳	جری
۲۷۸	تمکین	بجگت پال پنڈت	۵۰۶	ثاقب	سید شمس الدین دہلوی	۵۳۴	جری
۲۷۹	تمکین	میر نثار علی	۵۰۷	ثاقب	میاں شہاب الدین	۵۳۵	جری
۲۸۰	تمکین	میر سراج الدین	۵۰۸	ثاقب	میر غالب الدین	۵۳۶	جری
۲۸۱	تمکین	میاں یامیر صلاح الدین دہلوی	۵۰۹	ثروت	دریش علی	۵۳۷	جری
۲۸۲	تمکین	محمد یوسف	۵۱۰	ثروت	مرزا محمد صادق دہلوی	۵۳۸	جری
۲۸۳	تمکین	میر سراج الدین	۵۱۱	ثروت	منشی غلام مخدوم	۵۳۹	جری
۲۸۴	تمنا	میر اسد علی	۵۱۲	ثروت	سید ابوتراب لکھنوی	۵۴۰	جری
۲۸۵	تمنا	محمد اسحاق	۵۱۳	ثروت	مرزا علی لکھنوی	۵۴۱	جری
۲۸۶	تمنا	مرزا مغل خان یا خان	۵۱۴	ثروت	قاضی ثناء اللہ خان فرخ آبادی	۵۴۲	جری
۲۸۷	تمنا	خواجہ محمد علی عظیم آبادی	۵۱۵	ثروت	میر شمس الدین عظیم آبادی	۵۴۳	جری
۲۸۸	تمنا	عباس علی		(ج)		۵۴۴	جری
۲۸۹	تمیز	منشی کالی رائے	۵۱۶	جام	کنور حسین	۵۴۵	جری
۲۹۰	تنویر	میر کاظم حسین	۵۱۷	جام		۵۴۶	جری
۲۹۱	تنہا	محمد عیسیٰ	۵۱۸	جان	جان عالم خان	۵۴۷	جری
۲۹۲	تنہا	سید اللہ خان	۵۱۹	جان	جان علی شاہ	۵۴۸	جری
۲۹۳	تنہا	شیخ عرض علی	۵۲۰	جان	میر یاد علی جان صاحب	۵۴۹	جری
۲۹۴	تنہا	منشی اور سید کفایت علی	۵۲۱	جاسی	یا جان ملک محمد	۵۵۰	جری
۲۹۵	توانا	سید اکرام علی فتح پوری	۵۲۲	جذب	سید میر عزت اللہ خان	۵۵۱	جری
۲۹۶	توقیر	لالہ نرائن داس فرخ آبادی	۵۲۳	جذب	ابو عبد اللہ محمد	۵۵۲	جری

۵۵۳	جشد	مرزا حبیب بیگ	۵۸۲	جواہر	پنڈت دینا ناتھ لکھنوی	۶۱۰	چندریکا پرشاد
۵۵۴	جہنا پرشاد	منشی	۵۸۳	جواہر	دیوالی سنگھ	۶۱۱	چوگان
۵۵۵	جیل الدین		۵۸۴	جواہر	مرزا احمد علی خان	۶۱۲	چوگان
۵۵۶	جنت	علی ہادی لکھنوی	۵۸۵	جواہر	منشی شید رام	۶۱۳	چھنا
۵۵۷	جنون	چندریکا پرشاد لکھنوی	۵۸۶	جواہر	منشی لالا جواہر سنگھ		(ح)
۵۵۸	جنون	شیخ شاہ غلام تفسی الہ آبادی	۵۸۷	جواہر	اندر حبیب	۶۱۴	حاتم
۵۵۹	جنون	شیخ محمد فرخ الاسلام دہلی	۵۸۸	جواہر	مولوی آیت اللہ	۶۱۵	حاتم
۵۶۰	جنون	محمد جنون	۵۸۹	جواہر	راجہ محمد حسین علی خان	۶۱۶	حاتم
۵۶۱	جنون	مرزا اسحاق علی خان	۵۹۰	جواہر	شیخ علی حسین	۶۱۷	حافظ
۵۶۲	جنون	مرزا افضل فیض علی لکھنوی	۵۹۱	جواہر	مرزا جواں سبخت شاہ	۶۱۸	حافظ
۵۶۳	جنون	میر مہدی	۵۹۲	جواہر	میر جہانگیر بیگ دہلی	۶۱۹	حافظ
۵۶۴	جنون	نواب مہدی خان	۵۹۳	جواہر	لالہ جبین	۶۲۰	حافظ
۵۶۵	جواہر پرشاد	جواہر علی گڑھ کانوی	۵۹۴	جواہر	جے دیال سنگھ	۶۲۱	حافظ
۵۶۶	جواہر لشکر		۵۹۵	جواہر	جے گوپال	۶۲۲	حافظ
۵۶۷	جوان	شیخ حبیب اللہ دہلی	۵۹۶	جواہر	غلام	۶۲۳	حافظ
۵۶۸	جوان	مرزا کاظم علی دہلی	۵۹۷	جواہر	جہنیا بیگم نواب	۶۲۴	حاکم
۵۶۹	جوان	مرزا انیم بیگ	۵۹۸	جواہر	مولانا محمد	۶۲۵	حالی
۵۷۰	جواہر	میاں مکھو	۵۹۹	جواہر	داس لالہ	۶۲۶	جاوید حسین سید
۵۷۱	جواہر	سنگھ	۶۰۰	جواہر	(ج)	۶۲۷	حامد
۵۷۲	جواہر لال	حکیم	۶۰۱	جواہر	سراج ثانی	۶۲۸	حب
۵۷۳	جودب	رائے ہرداب رام	۶۰۲	جواہر	چراغ شاہ	۶۲۹	حبیب
۵۷۴	جوش	رحیم اللہ	۶۰۳	جواہر	چرکین	۶۳۰	حبیب حسین سید دہلی
۵۷۵	جوش	محمد نظام الدین	۶۰۴	جواہر	چرخ لال	۶۳۱	حبیب اللہ
۵۷۶	جوش	مرزا شیخ و نیاز احمد	۶۰۵	جواہر	چشتی	۶۳۲	حبیب اللہ بیگ دہلی
۵۷۷	جوش	نواب احمد حسین خان بہار	۶۰۶	جواہر	چیمپا	۶۳۳	حجام
۵۷۸	جوشش	شیخ محمد روشن	۶۰۷	جواہر	چمن لال	۶۳۴	حریف
۵۷۹	جولان		۶۰۸	جواہر	چنتامن	۶۳۵	حزین
۵۸۰	جولان	میر حسن یا حسن علی خان	۶۰۹	جواہر	چندریکا	۶۳۶	حزین
۵۸۱	جولان	میر بہادر علی شاہ دہلی		جواہر	چندریکا یا چندریکا پالو	۶۳۷	حزین

۶۳۸	حزین	میر محمد باقر دہلوی	۶۶۷	حسین	منشی سید غلام حسین	۶۹۶	حکیم	میر محمد علی لکھنوی
۶۳۹	حزین	میر خجستہ بخت بہادر	۶۶۸	حسین	میر بہادر علی	۶۹۷	حکیم	میر محمد ابراہیم لکھنوی
۶۴۰	حزین	میر بہادر علی	۶۶۹	حسین	حکیم میر حسین	۶۹۸	حکیم	محمد اشرف خان دہلوی
۶۴۱	حسام	نواب حسام الدولہ لکھنوی	۶۷۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۶۹۹	حکیم	شاہزادہ مرزا محمد سعید الدین بہا
۶۴۲	حسام	چودھری حسام الدین علی	۶۷۱	حسین	احسن الدولہ محمد علی	۷۰۰	حملیت	حیدر آبادی
۶۴۳	حسرت	مرزا جعفر علی	۶۷۲	حسین	حکیم لصدق حسین	۷۰۱	حمزہ	شاہ
۶۴۴	حسرت	میر محمد حیات	۶۷۳	حسین	سید	۷۰۲	حمزہ	شیخ علی
۶۴۵	حسرت	میاں رسول بخش بدایونی	۶۷۴	حسین	حسین بخش نمان	۷۰۳	حمید	میر
۶۴۶	حسرت	خیر الدین محمد الہ آبادی	۶۷۵	حسین	علی سید	۷۰۴	حمید الدین	سید میاری
۶۴۷	حسرت	راکھی رام	۶۷۶	حسین	علی خاں مرزا پوری	۷۰۵	حمید باری	
۶۴۸	حسن	خواجہ دہلوی	۶۷۷	حسینی		۷۰۶	حنا	عبدالکریم خان لکھنوی
۶۴۹	حسن	سید کجیب الدین یا موبی الدین	۶۷۸	حصین	امجد حسین علی خان بہا	۷۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین
۶۵۰	حسن	میر غلام یا میر حسن دہلوی	۶۷۹	حشم	ہری شنکر پرشاد	۷۰۸	حیات	حافظ محمد
۶۵۱	حسن	میر محمد دہلوی	۶۸۰	حشمت	محترم علی خان دہلوی	۷۰۹	حیات	محمد
۶۵۲	حسن	حافظ ابوالحسن	۶۸۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۷۱۰	حیات علی	سید شکوہ آبادی
۶۵۳	حسن	مرزا محمد حسن یا مرزا حسن	۶۸۲	حشمت	میر محمد علی خان کشمیری	۷۱۱	حیدر	غلام حیدر
۶۵۴	حسن	مولوی حسن علی خاں کشمیری	۶۸۳	حضور	شیخ غلام سنجی	۷۱۲	حیدر	میر شاہ حیدر دکنی
۶۵۵	حسن	جمال الدین	۶۸۴	حضور	لالہ بالکمند دہلوی	۷۱۳	حیدر	میر حیدر علی خان
۶۵۶	حسن	حافظ محمد	۶۸۵	حضور	منشی میاں عبدالعزیز	۷۱۴	حیدر	حسام الدین
۶۵۷	حسن	افتخار الدین میر علی بہار لکھنوی	۶۸۶	حضور	مولوی منظر علی	۷۱۵	حیدر	سید کمال الدین لکھنوی
۶۵۸	حسن	نواب مرزا حسین	۶۸۷	حفیظ	محمد	۷۱۶	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۶۵۹	حسین	سید محمد لکھنوی	۶۸۸	حفیظ احمد خاں		۷۱۷	حیدر	میر حیدر علی
۶۶۰	حسن	احمد	۶۸۹	حقیر	میر امام الدین دہلوی	۷۱۸	حیدر	حیدر بخش جونیوری
۶۶۱	حسن	علی خان کرمانی	۶۹۰	حقیر	میر نبی بخش	۷۱۹	حیدر	میر مراد علی
۶۶۲	حسن	علی خان محمد	۶۹۱	حقیر	شیخ سہلے میر کھٹی	۷۲۰	حیدر	امیر نواب محمد علی خان بہادر
۶۶۳	حسن	رضوی میر لکھنوی	۶۹۲	حقیقت	سید نور میر شاہ حسین خاں	۷۲۱	حیدر	جنگ بہادر
۶۶۴	حسن	افتخار الدولہ میر عبدی علی بہار	۶۹۳	حکیم نہال الدین		۷۲۲	حیدری	شیخ غلام علی دہلوی
۶۶۵	حسن	میر غلام حسن	۶۹۴	حکیم	چند منشی	۷۲۳	حیدری	منشی یا میر سید محمد حیدر بخش
۶۶۶	حسب		۶۹۵	حکومت رائے		۷۲۴	حیدری	مرزا علی حسین

۷۲۵	حیران	میر حیدر علی دہلوی	۷۵۳	خالق	مرزا ظہور علی	۷۸۲	خود غرضی
۷۲۶	حیران	حافظ بقا اللہ	۷۵۴	خالق	کرامت اللہ خان	۷۸۳	خورشید علی
۷۲۷	حیران	لالہ جگن ناتھ	۷۵۵	خالق	عبد الخالق	۷۸۴	خورشید
۷۲۸	حیران	میر منو	۷۵۶	خالق	شیخ خالق بخش	۷۸۵	خوشدل
۷۲۹	حیران	مرزا علی حسین	۷۵۷	خان	اشرف خان دہلوی	۷۸۶	خوشدل
۷۳۰	حیرت	میر مراد علی	۷۵۸	خان	محمد	۷۸۷	خوشدل
۷۳۱	حیرت	غلام فخر الدین خان	۷۵۹	خاندان		۷۸۸	خوش دل یا خوش حافظ غلام محمد
۷۳۲	حیرت	پندت اجودھی پاشا	۷۶۰	خاندان	سید محمد خان	۷۸۹	خوف
۷۳۳	حیرت	خواجہ کلن	۷۶۱	خان		۷۹۰	خیال
۷۳۴	حیرت	شیخ رحم علی	۷۶۲	خادر	محمد اکبر	۷۹۱	خیال
۷۳۵	حیرت	میر محمد حسین	۷۶۳	خدمت	فرحت علی لکھنوی	۷۹۲	خیر
۷۳۶	حیرت	میر سیدین	۷۶۴	خرد	نواب فخر الدین خان		(د)
۷۳۷	حیرت	حجف علی	۷۶۵	خرسند		۷۹۳	دارہ
۷۳۸	حیف	میر چارغ علی جوہری	۷۶۶	خستہ	محمد عبداللہ خان	۷۹۴	داغ
۷۳۹	حیف	موتی لال	۷۶۷	خستہ		۷۹۵	داغ
۷۴۰	حیف	شیخ محرم جانی	۷۶۸	خسرو	خواجہ ابوالحسن یا میر خسرو	۷۹۶	دانا شیخ فضل علی خان دہلوی
		خ	۷۶۹	خطا	مرزا افضل بیگ لکھنوی	۷۹۷	دانا
۷۴۱	خادم	خادم حسین خاں	۷۷۰	خفی	مرزا محمد لکھنوی	۷۹۸	داور
۷۴۲	خادم	نواب خادم حسین خاں	۷۷۱	خلق	رائے چند رائے	۷۹۹	داکڑ
۷۴۳	خادم	خادم علی خاں	۷۷۲	خلق	میر احسن	۸۰۰	داؤد
۷۴۴	خادم	سید حیدر علی	۷۷۳	خلیق	میر تحسن لکھنوی	۸۰۱	دبیر
۷۴۵	خادم	فضلہ	۷۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی	۸۰۲	درخشان
۷۴۶	خادم علی	شیخ	۷۷۵	خلیل	شیخ محمد خلیل لکھنوی	۸۰۳	درخشان
۷۴۷	خامس		۷۷۶	خلیل	میر دوست علی	۸۰۴	درد
۷۴۸	خاکسار	شاہ محمد یار	۷۷۷	خلیل	نواب شرف الدین محمد علی ابراہیم خاں	۸۰۵	درد
۷۴۹	خاکسار	غلام محی الدین خاں	۷۷۸	خلیل احمد		۸۰۶	دردمند
۷۵۰	خاکسار	میر سبحان علی	۷۷۹	خیال	غلام حسین خان	۸۰۷	دردمند
۷۵۱	خاکی	غلام حیدر بیگ	۷۸۰	خواجہ	منشی خف علی بناری	۸۰۸	دردیش
۷۵۲	خالد	بدر الناز بیگم	۷۸۱	خوجہ	خواجہ سلطان	۸۰۹	دریا

راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۶۵	(خ)	میر زین العابدین	دریغ	۸۱۰
راجہ	۸۶۶	سید حسین دوست مراد آبادی	آزاد خان	دل	۸۱۱
بجکونت راجے کاکوروی	۸۶۷	میر جان بکھوی	پنڈت دیوی یادوی	دل	۸۱۲
مرزا محمد بیگ صاحب دہلی	۸۶۸	میرزا احمد بیگ دہلی	زور اور خان	دل	۸۱۳
مرزا یعقوب علی بیگ	۸۶۹	ذکر علی	شاہ فتح محمد	دل	۸۱۴
شیخ غلام علی خان	۸۷۰	محمد اسماعیل	شیخ محمد عابد	دل	۸۱۵
خواجہ احمدی خان	۸۷۱	مرزا راجہ رام ناٹھ	غلام معصومی خاں دہلی	دل	۸۱۶
طالب حسین	۸۷۲	مرزا شیخ منشی محمد مجذوم	بدھو رام فرخ آبادی	دل	۸۱۷
عنایت اللہ خان	۸۷۳	ذکا اللہ خان بکھوی	مولوی شمس الدین دہلی	دل	۸۱۸
نواب ظفر یاب خاں	۸۷۴	ان خوب چند دہلی	میر مہدی	دل	۸۱۹
فقیر احمد فاروقی	۸۷۵	منشی محمد	نواب عماد الملک	دل	۸۲۰
جانگی پرشاد	۸۷۶	دہلی		دلیر	۸۲۱
محمد جعفر خان دہلی	۸۷۷	دہلی	کنور بہادر سنگھ	دل خوش	۸۲۲
مرزا سلیمان علی بیگ	۸۷۸	میر حسین مراد آبادی	خیراتی خان	دل سوز	۸۲۳
خلیفہ غلام محمد دہلی	۸۷۹	مرزا فضل علی احقانی	میاں چنگ لال	دیگر	۸۲۴
نند راون گوہر دہلی	۸۸۰	ذکر خان بہار خیل جنگی نواب	بیگم	دلہن	۸۲۵
رام پرشاد پنڈت	۸۸۱	میر حیدر حسن دہلی	شاہ عظیم آبادی	دلیر	۸۲۶
رام پرشاد صوبہ دار	۸۸۲	محمد	منشی کھاس خان	دلیل	۸۲۷
رام چند یا رام چند بالو دہلی	۸۸۳	جعفر علی خان دہلی		دیگر سنگھ	۸۲۸
رام سون داس	۸۸۴	شیخ مہدی علی		دوست	۸۲۹
رام شکر	۸۸۵	ذوالفقار علی مولوی	دوست محمد سکندر آبادی	دوست	۸۳۰
رام کشن پنڈت	۸۸۶	منشی آسارام	شیخ غلام حیدر	دوست	۸۳۱
رام کشن پنڈت	۸۸۷	شیخ محمد ابراہیم دہلی		دیدار	۸۳۲
راوی مصاحب علی	۸۸۸	رام مراد آبادی	علی شاہ	دیدار	۸۳۳
رانی یارانے مرزا یعقوب بیگ	۸۸۹	شاہ	چند منشی اور حکم	دیوان	۸۳۴
ربط	۸۹۰	میر محمد مستعد	رے سوب سنگھ سنگھ	دیوانہ	۸۳۵
رتن بابا	۸۹۱	(ر)	گرد بخش رے	دیوانہ	۸۳۶
رحیب علی منشی	۸۹۲	راجہ بہادر	مرزا محمد علی خان	دیوانہ	۸۳۷
رحیب مرزا علی بیگ	۸۹۳	راجہ رام منشی	.....		

۸۹۴	رحیب	مولانا محمد رحیب علی خاں	۹۲۳	رقت	مرزا قاسم علی بکھنری	۹۵۲	رواق
۸۹۵	رحمان		۹۲۴	رقیب	رؤف احمد	۹۵۳	رواق
۸۹۶	رحمان	علی خاں	۹۲۵	رقیب	مرزا بیگ دہلوی	۹۵۴	رواق
۸۹۷	رحمت	گنگا پرثا	۹۲۶	رقیب	میر علی	۹۵۵	ربا
۸۹۸	رحمت	رحمت اللہ خان	۹۲۷	رکن الدولہ دہلوی		۹۵۶	ربا
۸۹۹	رحمت اللہ		۹۲۸	رمز	مرزا محمد سلطان	۹۵۷	ربائی
۹۰۰	رحم		۹۲۹	رمغ	حکیم محمد فیض الدین	۹۵۸	ریاض
۹۰۱	رحم	رحیم بخش دہلوی	۹۳۰	رمغ	میر محمد نصیر	۹۵۹	ریاضت اسلام علی
۹۰۲	رحم	عبدالرحیم خاں	۹۳۱	رند	رائے کھیم نرائن	۹۶۰	ریاضت اللہ
۹۰۳	رحم	میر محمد علی	۹۳۲	رند	شاہ اور میر حمزہ علی دہلوی	۹۶۱	رکیان
۹۰۴	رحم خان		۹۳۳	رند	منشی گنگا پرثاد		(ن)
۹۰۵	رخشان	خیرات علی خاں	۹۳۴	رند	مہربان خاں	۹۶۲	زار
۹۰۶	رخشان	محمد چاند	۹۳۵	رند	نواب محمد علی خاں امپوری	۹۶۳	زاری
۹۰۷	رخست	میر قدرت اللہ	۹۳۶	رند	نواب سید محمد خاں	۹۶۴	زار
۹۰۸	رسا	شیخ اور میاں محمد بخش	۹۳۷	رنگین		۹۶۵	زار
۹۰۹	رسا	لالہ امبہ پرثاد	۹۳۸	رنگین	امن بیگ	۹۶۶	زار
۹۱۰	رفعت	غلام جیلانی	۹۳۹	رنگین	پون لال	۹۶۷	زار
۹۱۱	رفعت	محمد عباس خاں انصاری	۹۴۰	رنگین	سعادت یار خاں	۹۶۸	زار
۹۱۲	رفعت	مرزا پیاری	۹۴۱	رنگین	میر برہاں	۹۶۹	زار
۹۱۳	رفعت	مہر علی	۹۴۲	رنگین	میر اکبر علی	۹۷۰	زار
۹۱۴	رفعت	میاں رؤف احمد	۹۴۳	رنگین	لالہ بلاس رائے	۹۷۱	زاہد
۹۱۵	رفیع	رفیع الدین خاں	۹۴۴	روال	سید جعفر علی	۹۷۲	زاہد
۹۱۶	رفیع	مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی	۹۴۵	روح اللہ	محمد عنایت احمد	۹۷۳	زفلی یا زلی
۹۱۷	رفیع الدین		۹۴۶	روحی		۹۷۴	زنجی
۹۱۸	رفیق	محمد کابلی	۹۴۷	زودور	سہائی بابو	۹۷۵	زوق
۹۱۹	رفیق	مرزا اسد بیگ دہلوی	۹۴۸	زدشن	پر	۹۷۶	زرد
۹۲۰	رفیق	اسد بیگ	۹۴۹	زدشن	خواجہ حسن علی	۹۷۷	زشت
۹۲۱	رفیق	امین اللہ	۹۵۰	زدشن	شاہ	۹۷۸	زالال
۹۲۲	رقت	رستم علی	۹۵۱	زدشن	میر حسین علی	۹۷۹	زمان

۹۸۰	زنده	یا زنده دل ہر سہا مسر	۱۰۰۹	سپاہی	لکھنوی	۱۰۳۸	سراج	سرلج الدین علی
۹۸۱	زور	مرزا دادو بیگ	۱۰۱۰	سپاہی	میر امام بخش	۱۰۳۹	سراج	سید حمزہ علی
۹۸۲	زہرہ	امراؤ جان	۱۰۱۱	سپر	شتاب یا شہاب خاں	۱۰۴۰	سراج	شیخ امان علی
۹۸۳	زہرہ	نفیسین	۱۰۱۲	سپر	میر محمد	۱۰۴۱	سراج	مولوی احمد
۹۸۴	رکیاں	دکنی	۱۰۱۳	ستار	عبدالستار	۱۰۴۲	سراج الدین	
۹۸۵	زیرک	لالہ لچمن زائن	۱۰۱۴	سجاد	شیخ نواز علی	۱۰۴۳	سردار	مرزا لکھنوی
۹۸۶	زین العابدین	منشی اور سید مداسی	۱۰۱۵	سجاد	میر	۱۰۴۴	سر سبز	مرزا زین العابدین
۹۸۷	زینت	منشی امیر علی	۱۰۱۶	سجاد	میر علی	۱۰۴۵	سرشار	لالا تلک چند
۹۸۸	(س)		۱۰۱۷	سجاد	میر محمد اکبر آبادی	۱۰۴۶	سرعت	
۹۸۹	سابق	پیر محمد	۱۰۱۸	سجان	عبدالسبحان	۱۰۴۷	سرفراز محمد خاں دہلوی	
۹۹۰	سابق	محمد نادر الدین	۱۰۱۹	سجان بخش	مولوی	۱۰۴۸	سرمد دہلوی	
۹۹۱	سابق	محمد ہاشم	۱۰۲۰	سحاب	محمد اللہ یار	۱۰۴۹	سرمد	محمد
۹۹۲	سابق	میر حاجی	۱۰۲۱	سحر	اجو دھیا پرشاد	۱۰۵۰	سرپ	زائن پندت
۹۹۳	ساحل	مرزا اکبر علی	۱۰۲۲	سحر	شیخ امان علی	۱۰۵۱	سرور	حمایت اللہ دہلوی
۹۹۴	ساقی	دکنی	۱۰۲۳	سحر	محمد خلیل خاں	۱۰۵۲	سرور	سید کاظم حسین لکھنوی
۹۹۵	ساقی	مرزا محمد خاں بیگ	۱۰۲۴	سحر	میر نصیر علی	۱۰۵۳	سرور یا سردر	شیخ محمد امیر اللہ
۹۹۶	سالک	مرزا قربان علی بیگ خاں	۱۰۲۵	سحنا	شیخ سخاوت علی	۱۰۵۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۹۹۷	سالک	ارشاد علی	۱۰۲۶	سحن		۱۰۵۵	سرور	مرزا سبزواری بہادر
۹۹۸	سالک		۱۰۲۷	سحن	رام دیال	۱۰۵۶	سرور	مرزا حبیب علی بیگ
۹۹۹	سالم	غلام مصطفیٰ	۱۰۲۸	سحن	سید فخر الدین حسین	۱۰۵۷	سرور	میر فیض علی
۱۰۰۰	سامان	میر نصیر جوہوری	۱۰۲۹	سحن	مرزا محمد حسین خاں	۱۰۵۸	سرور	میر محمد خاں اعظم الدہلوی
۱۰۰۱	سائیں	حکیم عبدالحق	۱۰۳۰	سحن	میر یورش علی	۱۰۵۹	سرور	دلایت علی
۱۰۰۲	سائیں	اسد اللہ حیدر آبادی	۱۰۳۱	سحنان	محمد علی	۱۰۶۰	سرور	دلایت علی لکھنوی
۱۰۰۳	سائیں	مرزا محمد یار بیگ	۱۰۳۲	سختور	لالہ دیوالی سنگھ	۱۰۶۱	سعادت میاں یا میر سعادت علی	
۱۰۰۴	سایہ	سلیم	۱۰۳۳	سدا	سکھر لال منشی آگر دی	۱۰۶۲	سعادت خاں	
۱۰۰۵	سرد	سید کاظم حسین	۱۰۳۴	سردید الدین خاں	مولوی	۱۰۶۳	سعادت علی منشی اور سید	
۱۰۰۶	سبزواری	میر ابو القاسم	۱۰۳۵	سراج	اوزنگ آبادی	۱۰۶۴	سعادت یار خاں	مولوی مفتی محمد
۱۰۰۷	سبقت	مرزا مغل	۱۰۳۶	سلطان	خواجہ سلطان	۱۰۶۵	سعدی	شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۰۸	سپاہی	شاہ قلی خاں	۱۰۳۷	سراج	سراج الدین پانی پتی	۱۰۶۶	سعید	سعید الدین خاں

۱۰۶۷	سعید	شیخ محمد سعید خاں	۱۰۹۶	سلیمان	دہلوی	۱۱۱۲۵	سید احمد خاں مراد آبادی
۱۰۶۸	سعید	قاضی محمد	۱۰۹۷	سلیمان	مرزا محمد سلیمان شکوہ	۱۱۱۲۶	سید الدین
۱۰۶۹	سعید	مرزا آغا نجف لکھنوی	۱۰۹۸	سلیمان	میر مراد علی دہلوی	۱۱۱۲۷	سید علی
۱۰۷۰	سعید الدین محمد		۱۰۹۹	سلیمان خاں	دہلوی	۱۱۱۲۸	سید محمد صاحب منشی اور مولوی
۱۰۷۱	سفر شاہ		۱۱۰۰	سنبل	شاہ مراد	۱۱۱۲۹	سید مرزا احمد عباس
۱۰۷۲	سفر	خواجہ پاشا لکھنوی	۱۱۰۱	سنجر	محمد یعقوب علی غازی پوری	۱۱۱۳۰	سیف مرزا سیف علی دہلوی
۱۰۷۳	سقاف	عبدالرحمن	۱۱۰۲	سین	سید عبدالستار	۱۱۱۳۱	سیف مرزا محمد حسین
۱۰۷۴	سکندر	خلیفہ محمد علی	۱۱۰۳	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۱۱۳۲	سیف مرزا محفل
۱۰۷۵	سکھ لال		۱۱۰۴	سودا	منشی جیون لال	۱۱۱۳۳	سیفی مولوی میر وارث علی
۱۰۷۶	سلام	میاں نجم الدین علی خاں	۱۱۰۵	سورج بھان چندت		۱۱۱۳۴	سیوا
۱۰۷۷	سلامت	مولوی شاہ خیر سلامت	۱۱۰۶	سورج مل منشی		۱۱۱۳۵	سیو کو
۱۰۷۸	سلامت	منشی سلامت علی غازی پوری	۱۱۰۷	سوز	سید اور میر مہدی	۱۱۱۳۶	شا
۱۰۷۹	سلامت	میر سلامت علی	۱۱۰۸	سوز	مولوی عبدالکریم دہلوی	۱۱۱۳۷	شاد اللہ یار قیامی
۱۰۸۰	سلطان	خواجہ سلطان خاں	۱۱۰۹	سوزن	شیخ شمس الدین	۱۱۱۳۸	شاد راجہ درگا پرشاد
۱۰۸۱	سلطان	بیگم	۱۱۱۰	سومیرے		۱۱۱۳۹	شاد رائے دی پرشاد حید آبادی
۱۰۸۲	سلطان	خواجہ طالب علی خاں عظیم آبادی	۱۱۱۱	سویدہ	میر رحمت اللہ	۱۱۱۴۰	شاد شیخ فضل علی
۱۰۸۳	سلطان	سید میر امداد علی	۱۱۱۲	سہراب	مرزا سہراب بیگ دہلوی	۱۱۱۴۱	شاد سید تفضل حسین جونپوری
۱۰۸۴	سلطان	قلی بیگ	۱۱۱۳	سیاح	میاں داد خاں اورنگ آبادی	۱۱۱۴۲	شاد شیخ محمد جان لکھنوی
۱۰۸۵	سلطان	مولوی سلطان خاں	۱۱۱۴	سیادت	غلام رسول	۱۱۱۴۳	شاد میر احمد حسین
۱۰۸۶	سلطان	مرزا محمد انیس بخش شاہ جہاں پوری	۱۱۱۵	سیادت	میر مجاہد الدین یا نجم الدین لکھنوی	۱۱۱۴۴	شاد میر محمد یار خاں بریلوی
۱۰۸۷	سلطان	نواب اللہ خاں افغانی	۱۱۱۶	سید امام الدین دہلوی		۱۱۱۴۵	شاد
۱۰۸۸	سلطان	خانی	۱۱۱۷	سید آغا لکھنوی		۱۱۱۴۶	شاداب لالہ خوش وقت رائے
۱۰۸۹	سلیمان	میر محمد صالح کمبہ	۱۱۱۸	سید امداد علی لکھنوی		۱۱۱۴۷	شادال راجہ یار کچھو دلال
۱۰۹۰	سلیم	سلیم خاں	۱۱۱۹	سید	میر غالب علی خاں	۱۱۱۴۸	شادال قطب الدین علی خاں
۱۰۹۱	سلیم	شیخ	۱۱۲۰	سید	میر غلام رسول	۱۱۱۴۹	شادال لالہ بسان لال
۱۰۹۲	سلیم	میر سلامت علی بنارسی	۱۱۲۱	سید	میر یار مرزا قطب الدین علی	۱۱۱۵۰	شادال میر رجب علی
۱۰۹۳	سلیم	میر عباس لکھنوی	۱۱۲۲	سید	میر یادگار علی	۱۱۱۵۱	شاعر لالہ متھرا داس یا متھن لال
۱۰۹۴	سلیم	میر محمد	۱۱۲۳	سید	نواب نظام الدلہ لکھنوی	۱۱۱۵۲	شاعر بسم اللہ لکھنوی
۱۰۹۵	سلیم اللہ	محمد	۱۱۲۴	سید	احمد	۱۱۱۵۳	شاعر میر کمال الدین حسین

۱۱۵۴	شاغل	اشرف حسین لکھنوی	۱۱۸۳	شرر	میر عیاش الدین	۱۲۱۲	شفا	حکیم یار علی دہلوی
۱۱۵۵	شاگر		۱۱۸۴	شرف		۱۲۱۳	شفیق	مرزا علی جان لکھنوی
۱۱۵۶	شاگرد	شاہ شاگر علی	۱۱۸۵	شرف	اشرف علی	۱۲۱۴	نواب محمد سعید الدین خان	
۱۱۵۷	شاگر	محمد	۱۱۸۶	شرف	دکنی	۱۲۱۵	شفیع	امین الدین دہلوی
۱۱۵۸	شام سروب		۱۱۸۷	شرف	سید سیاح حسین یا آغا حاجی	۱۲۱۶	شفیع	میر محمد
۱۱۵۹	شاہ احمد	سطاری	۱۱۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۱۲۱۷	شفیق	منظہر علی خاں
۱۱۶۰	شاہ	سعد اللہ	۱۱۸۹	شرف	مرزا اشرف الدین بیگ لکھنوی	۱۲۱۸	شفیق	نواب خواجہ نور الدین خاں
۱۱۶۱	شاہ	سیر شاہ علی خان پوری	۱۱۹۰	شرف	میر مہدی	۱۲۱۹	شکوہ	دارالم کرشن
۱۱۶۲	شاہی	شاہ قلی خان پوری	۱۱۹۱	شرف	میر محمد یا محمدی	۱۲۲۰	شکوہ	محمد مرزا حیدر آبادی
۱۱۶۳	شاہی	شاہزادہ مرزا امیر الدین پوری	۱۱۹۲	شرف	برادر سید غلام عباس لکھنوی	۱۲۲۱	شکوہ	مرزا احمد رضا لکھنوی
۱۱۶۴	شائق	خواجہ فیض الدین جیلانی	۱۱۹۳	شرف	نواب مرزا الدولہ مرزا ابوطالب خاں	۱۲۲۲	شکل	منشی خواجہ سنگھ
۱۱۶۵	شائق	رائے امیر سنگھ	۱۱۹۴	شرم	جناب شمس النساء بیگم صاحبہ	۱۲۲۳	شکیبہ	شیخ غلام حسین دہلوی
۱۱۶۶	شائق	لالہ فتح چند لکھنوی	۱۱۹۵	شری یا شری	سمنائے پیٹ	۱۲۲۴	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۱۶۷	شائق	محمد ہاشم	۱۱۹۶	شری یا سری	برشاد منشی اور پیٹ	۱۲۲۵	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت یا پیر بخت
۱۱۶۸	شائق	مولوی نصیر الدین کورشی	۱۱۹۷	شری	داس بابو	۱۲۲۶	شگفتہ	نواب مرزا اسف علی لکھنوی
۱۱۶۹	شائق	میاں میر محمد	۱۱۹۸	شریف	احمد جان دہلوی	۱۲۲۷	شمسور یا شمسو داس لکھنوی	
۱۱۷۰	شائق	میر حاجی دہلوی	۱۱۹۹	شریف	مرزا محمد	۱۲۲۸	شمش	شیخ علی محمد بریلوی
۱۱۷۱	شائق	میر قمر علی	۱۲۰۰	شریف	مرزا محمد بیگ	۱۲۲۹	شمش	مولوی خان
۱۱۷۲	شایان	کھنیا لال	۱۲۰۱	شریف	مولوی	۱۲۳۰	شمش	میر آغا محبوب علی
۱۱۷۳	شایان	منشی طوطا رام	۱۲۰۲	شریف حسن	سید	۱۲۳۱	شمس	میر شمس الدین علی علی لکھنوی
۱۱۷۴	شجاعت	شیخ بہادر علی لکھنوی	۱۲۰۳	شعار	اختر امپوری	۱۲۳۲	شمس الدین	
۱۱۷۵	شجاعت	مولوی	۱۲۰۴	شعاری		۱۲۳۳	شمشاد	میر احمد علی
۱۱۷۶	شجاع	نواب شجاع قلی خاں	۱۲۰۵	شعاع		۱۲۳۴	شمشیر خاں منشی	
۱۱۷۷	شراف	مرزا اور میر شرف علی	۱۲۰۶	شعلہ	پیٹ امر ناتھ	۱۲۳۵	شمہ	
۱۱۷۸	شرر	عبد الغفور خان	۱۲۰۷	شعور	عبدالرؤف	۱۲۳۶	شمیم	سید غالب علی بنارس
۱۱۷۹	شرر	مرزا ابراہیم بیگ لکھنوی	۱۲۰۸	شعور	میل شعور احمد رامپوری	۱۲۳۷	شمیم	عباس مرزا لکھنوی
۱۱۸۰	شرر	مرزا آغا حسین	۱۲۰۹	شعوری		۱۲۳۸	شنادر	صاحب مرزا
۱۱۸۱	شرر	مرزا جعفر	۱۲۱۰	شغیل دہلوی		۱۲۳۹	شنکر	سروپ
۱۱۸۲	شرر	مرزا صادق علی	۱۲۱۱	شفا	حکیم محمد حسن دہلوی	۱۲۴۰	شور	بکھر پانی پتی

۱۲۳۱	شور	خواجہ عظیم خان	۱۲۷۲	شہادت	شاہ شہادت علی	۱۳۰۱	صاحبہ	اندر مرزا لکھنوی
۱۲۳۲	شور	شیخ محمد علی الدین خان	۱۲۷۳	شہرت	افتخار الدین علی خاں	۱۳۰۲	صاحبہ	شاہ
۱۲۳۳	شور	مرزا محمود بیگ	۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں	۱۳۰۳	صاحبہ	مرزا خدابخش
۱۲۳۴	شورش	غلام احمد	۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ	۱۳۰۴	صاحب	امت اعظمہ بیگم
۱۲۳۵	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی	۱۲۷۶	شہرت	مرزا محمد علی دہلوی	۱۳۰۵	صاحب	میرا علی
۱۲۳۶	شورش	میر مہدی	۱۲۷۷	شہرت	مولوی عبدالمس علی	۱۳۰۶	صاحب خان	سید امام علی
۱۲۳۷	شورش	نصیر حسین	۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غازی پوری	۱۳۰۷	صادق	حکیم سید محمد
۱۲۳۸	شوری		۱۲۷۹	شہرت		۱۳۰۸	صادق	صادق محمد حسین
۱۲۳۹	شوق	کھوگل لال	۱۲۸۰	شہید	غلام امام	۱۳۰۹	صادق	صادق علی شاہ
۱۲۴۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر	۱۲۸۱	شہید	مولوی غلام حسین غازی پوری	۱۳۱۰	صادق	مرزا محمد
۱۲۴۱	شوق	جہر بیگ لکھنوی	۱۲۸۲	شہید	مولوی محمد بخش	۱۳۱۱	صادق	میاں صادق علی
۱۲۴۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی	۱۲۸۳	شہید	کر امت علی خاں	۱۳۱۲	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۱۲۴۳	شوق	حکیم تصدق حسین خاں لکھنوی	۱۲۸۴	شہید	امیر نواب مرزا علی	۱۳۱۳	صادق	میر صادق علی
۱۲۴۴	شوق	دہلوی	۱۲۸۵	شہید	خواجہ منگا	۱۳۱۴	صادق خاں	
۱۲۴۵	شوق	دولت رائے	۱۲۸۶	شہید	شاہزادہ مرزا قمر الدین	۱۳۱۵	ضانی	نانا بودہ سنگھ
۱۲۴۶	شوق	روشن لال	-	شہید	بامرزا کلر یا کلر	۱۳۱۶	ضانی	میر ظہیر علی بہادر
۱۲۴۷	شوق	شیخ سید میر علی ضامن لکھنوی	۱۲۸۷	شہید	محمد رفیع خاں	۱۳۱۷	صاحب محمد	-
۱۲۴۸	شوق	سہالی بخش	۱۲۸۸	شہید	مراد آبادی	۱۳۱۸	صاحب شاہ	
۱۲۴۹	شوق	شرگوپال یا کاکاجی	۱۲۸۹	شہید	مولوی امانت اللہ	۱۳۱۹	صاف	نظام الدین بگڑی
۱۲۵۰	شوق	فیض علی	۱۲۹۰	شہید	میر فتح علی	۱۳۲۰	صبا	نانا کنجی مل
۱۲۵۱	شوق	مرزا خدرا بیگ	۱۲۹۱	شہید	نواب محمد حسن خاں	۱۳۲۱	صبا	مرزا راجہ شکر ناتھ
۱۲۵۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	۱۲۹۲	شہید	نواب معین الدین خاں	۱۳۲۲	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۱۲۵۳	شوق	میاں اور میر حسن علی	۱۲۹۳	شہید	بلکہ طوائف لکھنوی	۱۳۲۳	صبا	-
۱۲۵۴	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش	۱۲۹۴	شہید	احمد خاں	۱۳۲۴	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۱۲۵۵	شوق	محمد فیض	۱۲۹۵	شہید	حافظ عبد الصمد	۱۳۲۵	صبر	میر اسد
۱۲۵۶	شوکت		۱۲۹۶	شہید	سید اللہ بخش	۱۳۲۶	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۱۲۵۷	شوکت	محمد منیف علی	۱۲۹۷	شہید	میر محمدی	۱۳۲۷	صبر	مرزا بخش علی خاں لکھنوی
۱۲۵۸	شوکت	مولوی سبط علی	۱۲۹۸	شہید	نواب مصطفیٰ خاں بہادر	۱۳۲۸	صحت	محمد حسن خاں لکھنوی
۱۲۵۹	شوکت	میر حسین علی دہلوی	۱۲۹۹	شہید	نرائن پنڈت	۱۳۲۹	صدد	میر صدر الدین لکھنوی
۱۲۶۰	شوکت	شہاب الدین احمد بن عمر	۱۳۰۰	مشیون	میر حسن			

۱۳۳۰	صوق	بشات علی	۱۳۵۹	صنبط	محمد مہلف حسین شاہ	۱۳۸۸	طالب	میر طالب علی الہ آبادی
۱۳۳۱	صدق	محمد صدیق حیدر آبادی	۱۳۶۰	صنبط	سید آغا جان	۱۳۸۹	طالب	مرزا ابوطالب حیدر آبادی
۱۳۳۲	صفا	رائے منوال	۱۳۶۱	صنبط	میر حسن شاہ	۱۳۹۰	طالب	طالب حسین خاں
۱۳۳۳	صفا	مرزا تنھے	۱۳۶۲	صنبط	لوازش علی خان دہلوی	۱۳۹۱	طالب	راجہ طالب علی خاں
۱۳۳۴	صفت	مذہب علی خاں	۱۳۶۳	صنخی	مولوی غلام رسول	۱۳۹۲	طالب	محمد عباس لکھنوی
۱۳۳۵	صفدر	میر صفدر علی	۱۳۶۴	ضعف	غلام عباس	۱۳۹۳	طالب	میاں طالب علی خاں لکھنوی
۱۳۳۶	صفدر	سید اور میر فرزند علی فرج آبادی	۱۳۶۵	ضمیر	پنڈت نرائن داس دہلوی	۱۳۹۴	طالب	عاشور بیگ خاں
۱۳۳۷	صفدر علی		۱۳۶۶	ضمیر	ٹھاکر داس لکھنوی	۱۳۹۵	طالب	شیر محمد خاں
۱۳۳۸	صفدر علی مولوی اور سید جلیپوی		۱۳۶۷	ضمیر	شیخ مدرس اکبر آبادی	۱۳۹۶	طالب	شاہ طالب علی
۱۳۳۹	صفدری	میر صادق علی	۱۳۶۸	ضمیر	سید ہدایت علی خاں لکھنوی	۱۳۹۷	طالب	رامپوری
۱۳۴۰	صفدری	حیدر آبادی	۱۳۶۹	ضمیر	نانا گنگا داس	۱۳۹۸	طالع	نانا ہندو لال حیدر آبادی
۱۳۴۱	صفدری		۱۳۷۰	ضمیر	میر ظفر حسین لکھنوی	۱۳۹۹	طاہر	مرزا بندہ حسن
۱۳۴۲	صفی	سید معین حسین	۱۳۷۱	ضمیر	نادر الدین	۱۴۰۰	طاہر	محمد
۱۳۴۳	صغیر	شیخ حید علی لکھنوی	۱۳۷۲	ضیاء		۱۴۰۱	طبتی	
۱۳۴۴	صغیر	جان خاں	۱۳۷۳	ضیاء	احمد لکھنوی	۱۴۰۲	طیب	سید شاہ لاہوری
۱۳۴۵	صالح	شیخ محمد	۱۳۷۴	ضیاء	سید محمد میر لکھنوی	۱۴۰۳	طیب	مرزادی محمد دہلوی
۱۳۴۶	صالح	شیخ صالح محمد عثمانی	۱۳۷۵	ضیاء	شیخ ولی اللہ دہلوی	۱۴۰۴	طیب	حکیم محمد حسن خان فرخ آبادی
۱۳۴۷	صمد	میاں عبدالصمد حیدر آبادی	۱۳۷۶	ضیاء	لالہ نجفی مل کانپوری	۱۴۰۵	طبعی	-
۱۳۴۸	صمصام	نواب المیرزا صمصام الدین	۱۳۷۷	ضیاء	ضیاء الدین	۱۴۰۶	طیش	میر مد علی دہلوی
۱۳۴۹	صنعت	مغل خاں	۱۳۷۸	ضیاء	مرزا ضیاء بخت بہادر	۱۴۰۷	طرار	گودھری لال
۱۳۵۰	صنعت	میاں کریم الدین	۱۳۷۹	ضیاء	میاں یامیر ضیاء الدین لکھنوی	۱۴۰۸	طرب	جھنولال
۱۳۵۱	صواب	شیخ محمد اشرف غازی پوری	۱۳۸۰	ضیاء	منشی وارث علی	۱۴۰۹	طرزی	میر امام علی دہلوی
۱۳۵۲	صونی		۱۳۸۱	ضیاء	ولی اللہ	۱۴۱۰	طفل	مرزا عبدالقادر
۱۳۵۳	صولت	خواجہ محمد لکھنوی	۱۳۸۲	ضیاء الدین	مولوی محمد	۱۴۱۱	طلب	شیخ طلب علی
۱۳۵۴	صہبائی	مولوی منشی امام بخش	۱۳۸۳	ضیائی	میر بدر الدین لکھنوی	۱۴۱۲	طلب	شاہ مشتاق
۱۳۵۵	صیاد	مرزا غلام حسن	۱۳۸۴	ضیائی	نظام الدین الدین لکھنوی	۱۴۱۳	طور	مرزا احمد رضا
۱۳۵۶	صید	دہلوی	۱۳۸۵	ضیفم	مولوی اکرم احمد مجیدی	۱۴۱۴	طوفان	میر حسین یامیر محمد لکھنوی
۱۳۵۷	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۳۸۶	ضیفم	مولوی غنصفر علی لکھنوی	۱۴۱۵	طوفاں	میر نواز علی
۱۳۵۸	ضامن	غلام	۱۳۸۷	طالب	لاچی رام جلال آبادی	۱۴۱۶	طوبی	-

ظاہر	میر محمد دہلوی	۱۴۱۷	عابد	عازت الدین علی خاں اکبر آبادی	۱۴۷۵	عاشق	مشرالدولہ محمد علی
ظاہر	میر لطف علی	۱۴۱۸	عابد	محمد	۱۴۷۶	عاشق	شیخ محمد خاں
ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۴۱۹	عابد	موسین رام	۱۴۷۷	عاشق	آغا حسین قلی خاں
ظاہر الدین منشی		۱۴۲۰	عابد	میر غلام حیدر خاں دہلوی	۱۴۷۸	عاشق	نواب علی خاں
ظریف	نانا بینی پرشاد لکھنوی	۱۴۲۱	عارف		۱۴۷۹	عاصم	منشی عبداللہ
ظریف	خدادادی خاں	۱۴۲۲	عارف	نواب زین العابدین	۱۴۸۰	عاصم	محمد علی خاں لکھنوی
ظفر	سراج الدین محمد شاہ	۱۴۲۳	عارف	شاہ حسین	۱۴۸۱	عاصم	
ظفر	میاں ظفر علی	۱۴۲۴	عارف	میر جمال الدین	۱۴۸۲	عاصی	
ظفر	نواب نصیر الدین محمد حسین خاں	۱۴۲۵	عارف	میر عارف علی	۱۴۸۳	عاصی	نور محمد
ظہور	محمد شاہ	۱۴۲۶	عارف	محمد اکبر آبادی	۱۴۸۴	عاصی	منشی امداد حسین
ظہور	منشی اور شیخ ظہور محمد علی	۱۴۲۷	عارف	عرف میر جمال الدین	۱۴۸۵	عاصی	عبد الرحمن
ظہور	مرزا علی دہلوی	۱۴۲۸	عاشق	پنڈت بھولانا کھٹہ	۱۴۸۶	عاصی	منشی صدر الدین
ظہور	لالہ شیو سنگھ	۱۴۲۹	عاشق	شیخ نبی بخش	۱۴۸۷	عاصی	کرم علی
ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۱۴۳۰	عاشق	مولوی جلال الدین دہلوی	۱۴۸۸	عاصی	کلیم سید احمد
ظہور	بدیع الدین حیدر	۱۴۳۱	عاشق	رکن الدین	۱۴۸۹	عاقل	طفیل شاہ فقیر
ظہور	منشی ظہور علی	۱۴۳۲	عاشق	محمد علی	۱۴۹۰	عاقل	رائے سنگھ
ظہور	ظہور اللہ	۱۴۳۳	عاشق	محمد خاں	۱۴۹۱	عاکف	
ظہور الحسن	شیخ محمد	۱۴۳۴	عاشق	راہہ کلیاں سنگھ	۱۴۹۲	عالم علی	
ظہیر	ظہیر الدین	۱۴۳۵	عاشق	منشی عجائب رائے	۱۴۹۳	عالی مرزا	
ظہیر	نصیر الدین	۱۴۳۶	عاشق	میر برہان الدین	۱۴۹۴	عالی	خواجہ عبداللہ لکھنوی
ظہیر خاں محمد		۱۴۳۷	عاشق	مرزا مہدی علی خاں	۱۴۹۵	عالی	شاہ الوالمعانی
عابد		۱۴۳۸	عاشق	رام سنگھ	۱۴۹۶	عبادت	مرزا عابد علی بیگ لکھنوی
عابد	نواب محمد زین العابدین خاں	۱۴۳۹	عاشق	میر یحییٰ	۱۴۹۷	عباس	نواب افتخار الدولہ مرزا عباس
عابد علی	ذوالفقار حیدری	۱۴۴۰	عاشق	محمد رضا لکھنوی	۱۴۹۸	عباس	مرزا عباس علی بیگ
عابدی		۱۴۴۱	عاشق	سید ہدایت علی دہلوی	۱۴۹۹	عباس	میر
عابد علی		۱۴۴۲	عاشق	سعد اللہ خاں	۱۵۰۰	عباس	
عاجز		۱۴۴۳	عاشق	سید الاولیٰ محمد علی خاں	۱۵۰۱	عباس	
عاجز	الفت خاں افغانی	۱۴۴۴	عاشق	امیر نواب مرزا والہ جان بیگ	۱۵۰۲	عباس	
عاجز	زور آور سنگھ	۱۴۴۵	عاشق	سدا سکھ	۱۵۰۳	عبد	مرزا عبداللہ

۱۵۰۴	عبد	میاں عبداللہ شاہ	۱۵۳۳	عبدالواسع ہانسوی	۱۵۶۲	عسکری	حسن غالب علی
۱۵۰۵	عبدالسلام لکھنوی		۱۵۳۴	عبدالوہاب خاں عبدالصمد	۱۵۶۳	عسکری	نور محمد عسکری بیگ
۱۵۰۶	عبداللہ		۱۵۳۵	عبرت میرضیا الدین دہلوی	۱۵۶۴	عشاق	جیون مل
۱۵۰۷	عبدالبقا		۱۵۳۶	عبرت محمد خواجہ بادشاہ	۱۵۶۵	عشاق	شیخ احمد غش بہاری
۱۵۰۸	عبدالنجار		۱۵۳۷	عبرت نواب حسین خاں لکھنوی	۱۵۶۶	عشرت	میر غلام علی
۱۵۰۹	عبدالحق مولوی سید		۱۵۳۸	عجید اللہ مولوی شیخ محمد	۱۵۶۷	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۱۵۱۰	عبدالحق قاضی محمد		۱۵۳۹	عجائب رائے منشی	۱۵۶۸	عشرت	مرزا اکبر علی لکھنوی
۱۵۱۱	عبدالحق شاہ		۱۵۴۰	عدم دھند علی خاں لکھنوی	۱۵۶۹	عشرت	پنڈت بھولانا کھنہ
۱۵۱۲	عبدالحمید منشی		۱۵۴۱	عرش میر حسن عسکری	۱۵۷۰	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی
۱۵۱۳	عبدالرحمن مولوی		۱۵۴۲	عرفان علی منشی	۱۵۷۱	عشق	میر زین الدین دہلوی
۱۵۱۴	عبدالرزاق قادری شاہ		۱۵۴۳	عرفان میر عباس دہلوی	۱۵۷۲	عشق	میر محمد علی سید حیدر آبادی
۱۵۱۵	عبدالرحیم		۱۵۴۴	عروج منشی احمد حسن خاں	۱۵۷۳	عشق	شیخ غلام محی الدین قریشی
۱۵۱۶	عبدالرحیم مولوی		۱۵۴۵	عزت غلام حیدر	۱۵۷۴	عشق	سید حسین مرزا لکھنوی
۱۵۱۷	عبدالسلام مولوی لکھنوی		۱۵۴۶	عزت محمد سلیمان	۱۵۷۵	عشق	آغا رضی لکھنوی
۱۵۱۸	عبدالغفور سید		۱۵۴۷	عزت شیخ عبدالواسع لکھنوی	۱۵۷۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ
۱۵۱۹	عبدالقادر مولانا دہلوی		۱۵۴۸	عزت فقیر اور میر سید عبدالولی	۱۵۷۷	عشقی	عبدالواحد بلگرامی
۱۵۲۰	عبدالقادر		۱۵۴۹	عزیز بھکاری لال	۱۵۷۸	عشقی	مراد آبادی
۱۵۲۱	عبدالکریم		۱۵۵۰	عزیز شاہ عبدالعزیز	۱۵۷۹	عشقی	دکنی
۱۵۲۲	عبداللہ		۱۵۵۱	عزیز شیدنا تھ دہلوی	۱۵۸۰	عشقی	میاں رحمت اللہ
۱۵۲۳	عبداللہ		۱۵۵۲	عزیز شاہ عبدالعزیز	۱۵۸۱	عشقی	شیخ اور میاں الہی بخش
۱۵۲۴	عبداللہ شیخ		۱۵۵۳	عزیز منشی محمد علی دہلوی	۱۵۸۲	عطا	محمد عطا اللہ
۱۵۲۵	عبداللہ سید		۱۵۵۴	عزیز خواجہ یوسف علی خاں	۱۵۸۳	عطا	منشی عطا حسین
۱۵۲۶	عبداللہ محمد		۱۵۵۵	عزیز موری عزیز اللہ	۱۵۸۴	عطارو	شہاب ثاقب
۱۵۲۷	عبداللہ		۱۵۵۶	عزیز ہمارا جہ عزیز شگھ	۱۵۸۵	عطمت	میر عطمت اللہ خاں
۱۵۲۸	عبداللہ بن اسلام		۱۵۵۷	عزیز مولوی عبدالعزیز	۱۵۸۶	عطمت	میر عطمت اللہ خاں
۱۵۲۹	عبداللطیف خاں مولوی		۱۵۵۸	عزیز میر عنایت حسین	۱۵۸۷	عطمت	شیخ عطمت اللہ
۱۵۳۰	عبدالحمید حکیم مولوی		۱۵۵۹	عزیز الدین خاں	۱۵۸۸	عظیم	-
۱۵۳۱	عبدالسمیع		۱۵۶۰	عسکری شیخ بد الدین	۱۵۸۹	عظیم	مرزا محمد
۱۵۳۲	عبدالواحد		۱۵۶۱	عسکر علی خاں	۱۵۹۰	عظیم	منشی احمد

۱۵۹۱	عظیم	میر	۱۶۲۰	عمر	معتبر خاں	۱۶۲۹	غافل	لالہ منور خاں
۱۵۹۲	عظیم	محمد عظیم بیگ	۱۶۲۱	عوال	محمد	۱۶۵۰	غافل	لالہ سدر لال
۱۵۹۳	عظیم بخش		۱۶۲۲	عنایت علی خاں		۱۶۵۱	غالب	نواب اسد اللہ
۱۵۹۴	عقیدت		۱۶۲۳	عنایت شیخ نظام الدین		۱۶۵۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۵۹۵	علم	محمد علی	۱۶۲۴	عنایت حسین		۱۶۵۳	غالب	
۱۵۹۶	علوی خاں		۱۶۲۵	عنایت اللہ		۱۶۵۴	غالب	نواب مرزا امین علی
۱۵۹۷	علی	نواب علی	۱۶۲۶	عنایت الرحمن خاں		۱۶۵۵	غالب	مکرم الدولہ
۱۵۹۸	علی	منشی سید بہادر	۱۶۲۷	عنایت حسین		۱۶۵۶	غالب	لالہ موہن لال
۱۵۹۹	علی	حسن دکنی	۱۶۲۸	عیاش	غلام جیلانی خاں	۱۶۵۷	غالب	انوار علی
۱۶۰۰	علی	سید حافظ	۱۶۲۹	عیاش	خیالی رام	۱۶۵۸	غالب	علی خاں
۱۶۰۱	علی	میر حسن لکھنوی	۱۶۳۰	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۱۶۵۹	غریب	مراد آبادی
۱۶۰۲	علی	مرزا لکھنوی	۱۶۳۱	عیاش	نواب شہر یار مرزا	۱۶۶۰	غنی	مرزا عباس
۱۶۰۳	علی	مرزا قلی	۱۶۳۲	عیاش	مرزا عباس علی	۱۶۶۱	غواص	
۱۶۰۴	علی	مرزا محمد علی خاں	۱۶۳۳	عیاش	مرزا ہاشم علی	۱۶۶۲	غواصی یا غواص - مولانا	
۱۶۰۵	علی	حکیم محمد	۱۶۳۴	عیاش		۱۶۶۳	غوث	
۱۶۰۶	علی	محمد خاں اعظم الدولہ	۱۶۳۵	عیش	محمد عسکری	۱۶۶۴	غوثی	محمد غوث
۱۶۰۷	علی	سین سید	۱۶۳۶	عیش	حسن رضوی	۱۶۶۵	غیاث	سید محمد
۱۶۰۸	علی بخش مولوی		۱۶۳۷	عیش	امیر خاں	۱۶۶۶	غیرت	
۱۶۰۹	علی جات		۱۶۳۸	عیش	میر علی حسین	۱۶۶۷	غیرت	لکھنوی
۱۶۱۰	علی جاہ		۱۶۳۹	عیش	نواب محمد مرزا	۱۶۶۸	غیرت	کلب علی
۱۶۱۱	علی حیدر نصیر الدین		۱۶۴۰	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	۱۶۶۹	فارغ	
۱۶۱۲	علی خاں دہلوی		۱۶۴۱	عیش	مولوی فدا علی	۱۶۷۰	فارغ	
۱۶۱۳	علی محمد		۱۶۴۲	عیش	طلب علی خاں	۱۶۷۱	فارغ شاہ	
۱۶۱۴	علیم	علیم اللہ شاہ	۱۶۴۳	عیش	شیخ محی الدین	۱۶۷۲	فارغ میر احمد خاں	
۱۶۱۵	عماد	غازی الدین	۱۶۴۴	غازی	نواب غازی الدین	۱۶۷۳	فاروقی	فقیر احمد
۱۶۱۶	عماد الدین		۱۶۴۵	غافل	رائے بختاؤر سنگھ	۱۶۷۴	فاضل خاں	
۱۶۱۷	عمدہ آمنہ		۱۶۴۶	غافل	مرزا منگل لکھنوی	۱۶۷۵	فاضل شاہ دہلوی	
۱۶۱۸	عمدہ	میر جعفر علی	۱۶۴۷	غافل	میر احمد علی	۱۶۷۶	فاضل محمد - حیدر آبادی	
۱۶۱۹	عمدہ	لالہ سیتا رام	۱۶۴۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں	۱۶۷۷	فائز	صدر الدین محمد

۱۶۷۸	فائز	-	۱۷۰۷	فردی	محمد حسن	۱۷۳۶	فرقتی	-
۱۶۷۹	فائز	مسح	۱۷۰۸	فردی	مرزا اچھی	۱۷۳۷	فردغ	شاہ زادہ مرزا محمد عمر سلطان
۱۶۸۰	فتح	فتح علی	۱۷۰۹	فردی	مرزا عظیم بیگ	۱۷۳۸	فردغ	عنایت علی خاں
۱۶۸۱	فتح	مرزا فتح علی خاں	۱۷۱۰	فردی	لاہوری	۱۷۳۹	فردغ	میر ثناء الدین حسین خاں
۱۶۸۲	فتح	میر فتح علی	۱۷۱۱	فردغ	مولوی میر محمد	۱۷۴۰	فردغ	میر روشن علی خاں
۱۶۸۳	فتح اللہ	امیر شیرازی	۱۷۱۲	فردغ	میر مہدی حسن	۱۷۴۱	فردغ	میر علی اکبر
۱۶۸۴	فتح الملک	مرزا محمد سلطان شاہ	۱۷۱۳	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۱۷۴۲	فردغ	خواجہ غلام مصطفیٰ
۱۶۸۵	فتوت	مرزا غلام حیدر	۱۷۱۴	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۷۴۳	فرباد	میر سبر علی
۱۶۸۶	فخر	-	۱۷۱۵	فراق	مرزا اکتبا دیگ	۱۷۴۴	فرباد	لالہ صاحب رائے
۱۶۸۷	فخر	مرزا فخر الدین حسین خاں	۱۷۱۶	فراق	میر مرتضیٰ علی خاں	۱۷۴۵	فرباد	مرزا مغل بیگ
۱۶۸۸	فخر	میاں فخر الدین یا میر فخر علی	۱۷۱۷	فراقی	-	۱۷۴۶	فرید بخش	-
۱۶۸۹	فخر	میر فخر الدین	۱۷۱۸	فراقی	کنور پریم کشور	۱۷۴۷	فرید الدین - محمد	-
۱۶۹۰	فخر الدین	منشی	۱۷۱۹	فرح	فرح بخش	۱۷۴۸	فسوں	مرزا مانجھی
۱۶۹۱	فخری	-	۱۷۲۰	فرحت	پنڈت کداری ناتھ کنی	۱۷۴۹	فصاد	-
۱۶۹۲	فدا	پنڈت دیارام	۱۷۲۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۷۵۰	فصیح	مرزا منور علی
۱۶۹۳	فدا	پنڈت کشن رام	۱۷۲۲	فرحت	عظیم آبادی	۱۷۵۱	فضا	کوبند پرشاد
۱۶۹۴	فدا	سید ادریس رام الدین	۱۷۲۳	فرحت	منشی سھنکر دیال	۱۷۵۲	فضا	مرزا محمد حسن لکھنوی
۱۶۹۵	فدا	سید محمد علی فدا شاہ	۱۷۲۴	فرحت	میر امیر علی	۱۷۵۳	فضائل	علی خاں
۱۶۹۶	فدا	شیخ فدا حسین	۱۷۲۵	فرحت	فرحت علی سید	۱۷۵۴	فضل	عظیم منشی محمد
۱۶۹۷	فدا	علی منشی	۱۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی	۱۷۵۵	فضل	میر فضل بھولے خاں
۱۶۹۸	فدا	غلام علی خاں	۱۷۲۷	فرخ	کرامت اللہ خاں	۱۷۵۶	فضل علی	-
۱۶۹۹	فدا	فدا حسین	۱۷۲۸	فرخندہ	علی	۱۷۵۷	فضلی	شاہ افضل الدین خاں
۱۷۰۰	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۷۲۹	فرد	مولوی وحید الدین خاں	۱۷۵۸	فضلی	فضل علی
۱۷۰۱	فدا	مرزا فدا علی بیگ	۱۷۳۰	فرزند	احمد	۱۷۵۹	فطوت	مرزا محمد
۱۷۰۲	فدا	مولوی محمد اسماعیل	۱۷۳۱	فرزند علی سید	-	۱۷۶۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۷۰۳	فدا	میر عبدالصمد	۱۷۳۲	فرسو یا فرانسو	-	۱۷۶۱	فغاں	میر شمس الدین
۱۷۰۴	فردی	سید احمد میر فضل علی	۱۷۳۳	فرحت	مرزا الف بیگ الہادی	۱۷۶۲	فقیر	محمد شمس الدین
۱۷۰۵	فردی	فیض اللہ بیگ	۱۷۳۴	فرقت	پنڈت دیبا پرشاد	۱۷۶۳	فقیر	میر بخش خاں
۱۷۰۶	فردی	محمد علی	۱۷۳۵	فرقت	عطا اللہ خاں	۱۷۶۴	فقیر	محمد خاں بہادر

فقیر	محمد حسین	۱۷۹۴	قادر	میر عبد القادر	۱۸۲۳	قرار	شیخ خاں محمد
فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۷۹۵	قادر	شاہ محمد	۱۸۲۴	قرار	میر حسین علی
فقیر	مولوی میر دا	۱۷۹۶	قادر	بخش	۱۸۲۵	قرار	ہندہ علی خاں
فقیر	میر فقیر اللہ	۱۷۹۷	قادر	حسن	۱۸۲۶	قرار	میر محمد حسین
فکر	میر احمد علی	۱۷۹۸	قادر یار		۱۸۲۷	قربان	میر جیون
فکار	پنڈت دیاشنکر	۱۷۹۹	قاسم	سید عبد القاسم	۱۸۲۸	قربان	میر قربان علی
فکار	میر قطب علی بیگ	۱۸۰۰	قاسم	حکیم قدر یا قدرت اللہ	۱۸۲۹	قربان	میر محمد
فکار	میر حسین	۱۸۰۱	قاسم	سید قاسم علی خاں	۱۸۳۰	قربان علی	
فلک	میر بہادر علی	۱۸۰۲	قاسم	میر قاسم علی خاں	۱۸۳۱	قرین	
فنا	شیخ بابر	۱۸۰۳	قاسم	سکئی	۱۸۳۲	قرین	شیخ الہی بخش
فوق	میر حسن	۱۸۰۴	قاسم علی		۱۸۳۳	قسم	محمد جعفر علی خاں
فہیم	پنڈت سندر لعل	۱۸۰۵	قاصر	مرزا بابر علی بیگ	۱۸۳۴	قسمت	نواب شمس الدولہ
فیاض	عبد الرزاق بیگ	۱۸۰۶	قاضی	عبد الفتح	۱۸۳۵	قصد	محسن مرزا دکنی
فیاض	میر ولی	۱۸۰۷	قالج		۱۸۳۶	قطب	شاہ عبد اللہ
فیاض الحق		۱۸۰۸	قایل		۱۸۳۷	قطب الدین	مولوی
فیروز شاہ		۱۸۰۹	قائل	سید علی	۱۸۳۸	قلق	
فیض	ظفر باب الدولہ	۱۸۱۰	قائم	شیخ قائم علی	۱۸۳۹	قلق	میاں عبد الولی شاہ
فیض	کریم کرشن	۱۸۱۱	قائم	شیخ قیام الدین علی	۱۸۴۰	قلق	آفتاب الدولہ
فیض	کریم بخش	۱۸۱۲	قبول	جمعدار مقبول مرزا دکنی	۱۸۴۱	قلق	میر امجد علی
فیض	مرزا علی رضا خاں	۱۸۱۳	قبول	عبد الغنی بیگ	۱۸۴۲	قلق	حکیم مولا بخش
فیض	مولوی میر شمس الدین	۱۸۱۴	قبول	محمد	۱۸۴۳	قلق	خواجہ محمد
فیض الحسن		۱۸۱۵	قتیل	مرزا محمد حسین	۱۸۴۴	قلی	قطب شاہ
فیض الکریم مولوی		۱۸۱۶	قدر	محمد	۱۸۴۵	قلندر	لالہ بدھ سنگھ
فیض الدولہ محمد		۱۸۱۷	قدرت	منشی محمد قدرت اللہ خاں	۱۸۴۶	قلندر	شاہ غلام قلندر
فیضی		۱۸۱۸	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۷	قلندر	قلندر بخش
قابل	مرزا علی بخت	۱۸۱۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۱۸۴۸	قلندر	حسین سید
قادر	مولوی عبد القادر آبادی	۱۸۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۹	قمر	قمر الدین احمد
قادر	مرزا سنوار علی	۱۸۲۱	قرس	سید محمد رضا	۱۸۵۰	قمر	مرزا قمر طالع
قادر	میر قادر علی	۱۸۲۲	قدسی	سید محمد اکبر پاشا	۱۸۵۱	قمر	حکیم قمر الدین علی خاں

۱۸۵۲	قمر	منشی قمر الدین گلا خاں	۱۸۸۱	کامل	شیخ جمال الدین	۱۹۱۰	کلیم	شیخ ادر میر محمد حسین
۱۸۵۳	قمر	جعفر علی خاں سہادر	۱۸۸۲	کامل	شیخ لطف اللہ	۱۹۱۱	کمال	میر کمال علی
۱۸۵۴	قمر	مرزا باقر حسین	۱۸۸۳	کامل	شیخ احمد علی	۱۹۱۲	کمال	قاضی محمد
۱۸۵۵	قمر	مرزا قمر الدین خاں	۱۸۸۴	کامل	مولوی محمد رشید	۱۹۱۳	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۱۸۵۶	قمر	شیخ جعفر علی	۱۸۸۵	کامل	-	۱۹۱۴	کمر	شاہ
۱۸۵۷	قمر	مرزا محمد بیگ	۱۸۸۶	کبیر	حکیم کبیر شیخ انصاری	۱۹۱۵	کمر	مرزا خیر اللہ بیگ
۱۸۵۸	قناعت	مرزا محمد بیگ	۱۸۸۷	کدانا تھ	پنڈت	۱۹۱۶	کمر	مولوی کفایت علی
۱۸۵۹	قناعت	مرزا نظام نصیر الدین	۱۸۸۸	کرامت	میر کرامت علی	۱۹۱۷	کم گو	مرزا حبیب اللہ بیگ
۱۸۶۰	قوت	مرزا احمد علی	۱۸۸۹	کرامت علی	-	۱۹۱۸	کن سنگھ	-
۱۸۶۱	قیس	نواب بادی علی خاں	۱۸۹۰	کرم	شیخ غلام ضامن	۱۹۱۹	کندن لال	-
۱۸۶۲	قیس	حکیم باقر	۱۸۹۱	کرما	میاں غلام کریم شاہ	۱۹۲۰	کنور بہادر	-
۱۸۶۳	قیس	شیخ کاظم علی	۱۸۹۲	کریم	شیخ کریم اللہ خاں	۱۹۲۱	گنویا لال - پنڈت ادر منشی لال	-
۱۸۶۴	قیس	مرزا علی بیگ	۱۸۹۳	کریم	عبدالکریم	۱۹۲۲	کوثر	مرزا مہدی علی خاں
۱۸۶۵	قیصر	مرزا محمد خورشید خاں	۱۸۹۴	کریم اللہ	مولوی محمد	۱۹۲۳	کوچک	مرزا وجہ یاد وحید محمد
۱۸۶۶	کاسی داس میر - بابو	-	۱۸۹۵	کریم الہی	-	۱۹۲۴	کوکت	راہے مکندر رائے
۱۸۶۷	کاشی دیاں	-	۱۸۹۶	کریم الدین	میر کریم الدین	۱۹۲۵	کھان سنگھ	-
۱۸۶۸	کاشف	میر محمد حسین خاں	۱۸۹۷	کریم الدین	مولوی محمد	۱۹۲۶	کیدار ناتھ گھوس بابو	-
۱۸۶۹	کاشف	شیخ کاشف علی	۱۸۹۸	کریم بخش	مولوی محمد	۱۹۲۷	کیف	شیخ فضل احمد
۱۸۷۰	کاشی	ناتھ والا	۱۸۹۹	کریم حسین	مولوی سید	۱۹۲۸	کیفی	میر ہدایت علی
۱۸۷۱	کاشی	ناتھ پنڈت	۱۹۰۰	کریم خاں	-	۱۹۲۹	کیوان	شیخ بدلی - بلگرامی
۱۸۷۲	کاظم	منشی کاظم الدین	۱۹۰۱	کریم داد خاں	-	۱۹۳۰	کیوان	مرزا علی حسین
۱۸۷۳	کافر	میر علی نقی	۱۹۰۲	گشن راؤ	-	۱۹۳۱	گداز	-
۱۸۷۴	کافی	-	۱۹۰۳	گشن نرائن	-	۱۹۳۲	گرامی	مرزا
۱۸۷۵	کاکلی شاہ	-	۱۹۰۴	کلامی	غلام نبی خاں	۱۹۳۳	گرامی	میر گھاسی
۱۸۷۶	کالی پرشاد	-	۱۹۰۵	کلاں	پیارے لال	۱۹۳۴	گرداب	رام چرن
۱۸۷۷	کالی چرن بابو	-	۱۹۰۶	کلب حسین خاں مرزا	-	۱۹۳۵	گردیزی	فتح علی خاں حسینی
۱۸۷۸	کالی کرشنا - راجہ	-	۱۹۰۷	کلو	جعفر میر	۱۹۳۶	گرفتار	مرزا سنگین بیگ
۱۸۷۹	کامل	پنڈت کھاکر داس	۱۹۰۸	کلیاں رائے منشی	-	۱۹۳۷	گرم	محمد مظهر خاں
۱۸۸۰	کامل	مرزا بیگ	۱۹۰۹	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۹۳۸	گرم	مرزا حیدر علی بیگ

۱۹۳۹	گریاں	میر علی امجد	۱۹۴۸	لایق	میر لائق علی	۱۹۹۷	مبتلا	میر امین
۱۹۴۰	گریاں	میر محمد علی	۱۹۴۹	نجمین پرشاد	نجمین پرشاد	۱۹۹۸	مبین	-
۱۹۴۱	گریاں	میر حسام الدین علی	۱۹۵۰	نجمین سنگھ کنور	نجمین سنگھ کنور	۱۹۹۹	متین	-
۱۹۴۲	گریاں	بھوانی سنگھ بہادر	۱۹۵۱	لسان	میر کلیم اللہ	۲۰۰۰	محبور	رائے خوشمال سنگھ
۱۹۴۳	گریاں	نظام محمدی الدین خاں	۱۹۵۲	لطافت	سید حسن مولوی	۲۰۰۱	محبور	مولوی عصمت علی
۱۹۴۴	گریاں	سید محمد حسین لکھنوی	۱۹۵۳	لطف	مرزا علی دہلوی	۲۰۰۲	محبور	میاں حق رسا
۱۹۴۵	گستاخ	مرزا علی بیگ	۱۹۵۴	لطف الحق	لطف الحق	۲۰۰۳	محبور	نواب اقبال الدولہ
۱۹۴۶	گلشن	امیر سنگھ	۱۹۵۵	لطف اللہ مرزا	لطف اللہ مرزا	۲۰۰۴	محبوب	میر نور میر نظام حیدر بیگ دہلوی
۱۹۴۷	گلشن	شاہ یامیاں گلشن صاحب	۱۹۵۶	لطیف	میر لطیف علی	۲۰۰۵	محرم	رحمت اللہ
۱۹۴۸	گمان	علی خاں	۱۹۵۷	لطیف	میر شمس الدین	۲۰۰۶	محرم	شیخ غلام حسین
۱۹۴۹	گنا یا کنا بیگم		۱۹۵۸	لعلن		۲۰۰۷	محرم	میر فتح علی
۱۹۵۰	گنڈوں لال		۱۹۵۹	لکنت	محمد بشیر خاں	۲۰۰۸	محرم	میر فتح علی
۱۹۵۱	گنڈا مل		۱۹۶۰	ماہ		۲۰۰۹	محرم	غلام سرور
۱۹۵۲	گنگا پرشاد		۱۹۶۱	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ	۲۰۱۰	محرم	منشی کرشن چند
۱۹۵۳	گنگا دھرم		۱۹۶۲	ماہ	میر محمد علی خاں	۲۰۱۱	مجنوں	سید انعام حسین
۱۹۵۴	گنیش یا گنیشی لال		۱۹۶۳	ماہ	میر اور میاں فخر الدین	۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی
۱۹۵۵	گویا مونی مولوی شیخ احمد علی		۱۹۶۴	ماہر	سید کاظم علی	۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی
۱۹۵۶	گویا مونی مولانا عبدالعلی محمد		۱۹۶۵	ماہر	یوسف حسین	۲۰۱۴	مجیب	شاہ
۱۹۵۷	گوری	شکر منشی	۱۹۶۶	ماکل	شاہ میاں اور میر مہدی	۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی
۱۹۵۸	گوری	دت پنڈت	۱۹۶۷	ماکل	لالہ للتا پرشاد	۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں
۱۹۵۹	گوری دس		۱۹۶۸	ماکل	مرزا آغا بیگ	۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین علیا
۱۹۶۰	گوہر	خورشید علی خاں بہادر	۱۹۶۹	ماکل	منشی چنی لال	۲۰۱۸	مجید	منشی کانکا پرشاد
۱۹۶۱	گوہری	بدایونی	۱۹۷۰	ماکل	میر مہدی	۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ
۱۹۶۲	گویا	نواب فقیر محمد خاں	۱۹۷۱	ماکل	میر ہدایت علی	۲۰۲۰	مجت	شیخ ولی اللہ محبت
۱۹۶۳	گویا	شیخ حیات الفرخ آبادی	۱۹۷۲	ماکل	مبارز خاں	۲۰۲۱	مجت	علی
۱۹۶۴	گھاسی	میر	۱۹۷۳	مبارز	سید مبارک علی	۲۰۲۲	مجت	نواب محبت اللہ خاں
۱۹۶۵	گھٹالا	محمد اعظم	۱۹۷۴	مبارک	مراد علی خاں	۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی
۱۹۶۶	گیسودرار	عبداللہ حسین	۱۹۷۵	مبتلا	مرزا انارک	۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری
۱۹۶۷	لالہ		۱۹۷۶	مبتلا		۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں

محمد حسین	۲۰۵۵	سید محترم لکھنوی	۲۰۲۶	محترم	۲۰۲۶
محمد حسین مولوی	۲۰۵۶	خواجہ نبی بخش	۲۰۲۷	محرم	۲۰۲۷
محمد حسین خاں	۲۰۵۷	ہادی حسن	۲۰۲۸	محرم	۲۰۲۸
محمد خاں	۲۰۵۸	خلیفہ حافظ اللہ	۲۰۲۹	محرم	۲۰۲۹
محمد خاں فقیر	۲۰۵۹	سید اور میر نصیر خاں	۲۰۳۰	محرم	۲۰۳۰
محمد خاں نواب	۲۰۶۰	عالم شاہ پیرزادہ	۲۰۳۱	محرم	۲۰۳۱
محمد سید	۲۰۶۱	مولوی سید محمد حسین	۲۰۳۲	محرم	۲۰۳۲
محمد شاہ	۲۰۶۲	محمد تقی خاں	۲۰۳۳	محرم	۲۰۳۳
محمد شفیع	۲۰۶۳	خواجہ	۲۰۳۴	محرم	۲۰۳۴
محمد صادق حکیم ادیب	۲۰۶۴	سید محسن علی	۲۰۳۵	محسن	۲۰۳۵
محمد عباس	۲۰۶۵	محمد حیدر آبادی	۲۰۳۶	محسن	۲۰۳۶
محمد عبداللہ خاں	۲۰۶۶	میر حسن خاں	۲۰۳۷	محسن	۲۰۳۷
محمد علی	۲۰۶۷	میر محمد	۲۰۳۸	محسن	۲۰۳۸
محمد علی منشی	۲۰۶۸	حکیم محمد بخش	۲۰۳۹	محسن	۲۰۳۹
محمد عیسیٰ خواجہ	۲۰۶۹	اکرام اللہ خاں	۲۰۴۰	محسن	۲۰۴۰
محمد مرزا	۲۰۷۰	مرزا علی نقی بیگ	۲۰۴۱	محشر	۲۰۴۱
محمد مہدی داغظ	۲۰۷۱	سید محفوظ علی خاں	۲۰۴۲	محشر	۲۰۴۲
محمد میر - سید	۲۰۷۲	محفوظ	۲۰۴۳	محفوظ	۲۰۴۳
محمد یحییٰ	۲۰۷۳	محمی	۲۰۴۴	محمی	۲۰۴۴
محمد ہادی	۲۰۷۴	محمد سید	۲۰۴۵	محکم	۲۰۴۵
محمد سید حافظ محمود خاں	۲۰۷۵	محمد عظیم	۲۰۴۶	محمد سید	۲۰۴۶
محمد زار دکنی	۲۰۷۶	محمد ابراہیم	۲۰۴۷	محمد عظیم	۲۰۴۷
محمد بیگ	۲۰۷۷	محمد اسماعیل	۲۰۴۸	محمد ابراہیم	۲۰۴۸
محسن حکیم محمد حسن خاں	۲۰۷۸	محمد اکبر	۲۰۴۹	محمد اسماعیل	۲۰۴۹
محنت مرزا حسین علی بیگ	۲۰۷۹	محمد بخش	۲۰۵۰	محمد اکبر	۲۰۵۰
محمود رحیم علی خاں	۲۰۸۰	محمد بن خواجہ	۲۰۵۱	محمد بخش	۲۰۵۱
شیخ عظیم اللہ	۲۰۸۱	محمد تقی	۲۰۵۲	محمد بن خواجہ	۲۰۵۲
شیخ فیض الدین	۲۰۸۲	محمد تقی	۲۰۵۳	محمد تقی	۲۰۵۳
فیض حسین علی خاں	۲۰۸۳	محمد جان منشی	۲۰۵۴	محمد جان منشی	۲۰۵۴
محمد عبدالرحمن	۲۰۸۴				
مختار	۲۰۸۵				
مخدوم	۲۰۸۶				
مخلص بدیع الزماں خاں	۲۰۸۷				
مخلص رائے انند رام	۲۰۸۸				
مخلص عمل خاں	۲۰۸۹				
مخلص مرزا محمد حسین	۲۰۹۰				
مخلص میر مہدی حسن	۲۰۹۱				
محمور محمد جعفر	۲۰۹۲				
محمود مولوی وحید علی	۲۰۹۳				
مدحت لکھنوی	۲۰۹۴				
مدعا میر فیض علی	۲۰۹۵				
مدھوما مدھورام	۲۰۹۶				
مدہوش میر بنی جان	۲۰۹۷				
منصب مرزا محمد حسین	۲۰۹۸				
مراد شاہ	۲۰۹۹				
مراد مرزا مراد بخش	۲۱۰۰				
مرتضیٰ میر مرتضیٰ	۲۱۰۱				
مرحوم حکیم میر علی	۲۱۰۲				
مرداں علی خاں	۲۱۰۳				
مرزا ابوالقاسم	۲۱۰۴				
مرزا افا	۲۱۰۵				
مرزا جہانگیر بیگ	۲۱۰۶				
مرزا میر فضل اللہ	۲۱۰۷				
مرزا صادق علی خاں	۲۱۰۸				
مرزا محمد	۲۱۰۹				
مرزا محمد بیگ	۲۱۱۰				
مرزا نواب علی رضا	۲۱۱۱				
مرزا ہدایت اللہ	۲۱۱۲				

۲۱۱۳	مرزا خاں	۲۱۴۲	مرزای غلام حسین	۲۱۴۱	مشتاق مرزا ابراهیم
۲۱۱۴	مرزئی محمد علی خاں	۲۱۴۳	گردھاری لال	۲۱۴۲	مشتاق میر حسن دہلوی
۲۱۱۵	مردت پنڈت ہنس کرن	۲۱۴۴	ابوالخیر	۲۱۴۳	مشتاق سالار بخش
۲۱۱۶	مردت صغیر علی	۲۱۴۵	عبدالوحید خا	۲۱۴۴	مشتاق عنایت علی
۲۱۱۷	مردت میر محمد علی	۲۱۴۶	لالہ بخت مل	۲۱۴۵	مشتاق کامران بخش
۲۱۱۸	مرہون مرزا علی رضا	۲۱۴۷	مرزا کلو بیگ	۲۱۴۶	مشتاق لالہ سیال چند
۲۱۱۹	مرزخ جانکی پرشاد	۲۱۴۸	میر عبداللہ	۲۱۴۷	مشتاق محمد جان
۲۱۲۰	مرید	۲۱۴۹	فرزند علی	۲۱۴۸	مشتاق احمد بیگ
۲۱۲۱	مرید حسین خاں	۲۱۵۰	لالہ بختادرسنگھ	۲۱۴۹	مشک محمد حسن خاں
۲۱۲۲	مزل شاہ محمد	۲۱۵۱	سید کرم علی	۲۱۵۰	مشکل امین الدین
۲۱۲۳	مسافر عبداللہ خاں	۲۱۵۲	محمد علی لکھنوی	۲۱۸۱	مشہور بریلوی
۲۱۲۴	مسافر میر یابند	۲۱۵۳	مسح اللہ بیگ	۲۱۸۲	مشہور محمد حسن
۲۱۲۵	مسافر میر قمر الدین	۲۱۵۴	مرزا براتی	۲۱۸۳	مشیر قطب الدین
۲۱۲۶	مست	۲۱۵۵	میر ہاشم علی	۲۱۸۴	مشیر عنایت حسن
۲۱۲۷	مست مست علی	۲۱۵۶	محمد مسیح خاں	۲۱۸۵	مشیر گوہر علی
۲۱۲۸	مست اشرف علی	۲۱۵۷	الدرین خاں	۲۱۸۶	مصحفی غلام ہمدانی
۲۱۲۹	مست علی رضا	۲۱۵۸	مسح اللہ خاں	۲۱۸۷	مصدر ثناء اللہ
۲۱۳۰	مست میر فضل علی	۲۱۵۹	سبحا حکیم محمد علی	۲۱۸۸	مصطفیٰ خاں
۲۱۳۱	مست لالہ رتن لال	۲۱۶۰	مشتاق محمد عبید الرحمن	۲۱۸۹	مصیبت غلام قطب الدین
۲۱۳۲	مستان شاہ	۲۱۶۱	مشتاق جل رام	۲۱۹۰	مضطر دو الفقار علی
۲۱۳۳	مستم یار علی	۲۱۶۲	مشتاق تاج الدین	۲۱۹۱	مضطر میر حسن علی لکھنوی
۲۱۳۴	مسرت حکیم حاجی امیر احمد	۲۱۶۳	مشتاق حسین بخش	۲۱۹۲	مضطر لالہ کنور سین
۲۱۳۵	مسرت شنکر	۲۱۶۴	مشتاق حسین مشتاق	۲۱۹۳	مضطر اسد اللہ خاں
۲۱۳۶	مسرت شیخ وزیر علی	۲۱۶۵	مشتاق ثناء اللہ	۲۱۹۴	مضطر مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۳۷	مسرور سید محمد علی	۲۱۶۶	مشتاق عبداللہ خاں	۲۱۹۵	مضطر مرزا سنگین
۲۱۳۸	مسرور شرف الدین	۲۱۶۷	مشتاق غلام علی	۲۱۹۶	مضطر مرزا مظفر خاں
۲۱۳۹	مسرور پیر بخش	۲۱۶۸	مشتاق قربان علی بیگ	۲۱۹۷	مضطر ہزاری لال
۲۱۴۰	مسرور محمد بخش اللہ	۲۱۶۹	مشتاق محمد علی خاں	۲۱۹۸	مضطر علی اکبر بیگ
۲۱۴۱	مسرور اصغر علی	۲۱۷۰	مشتاق محمد داصل	۲۱۹۹	مضطر لالہ درگا پرشاد

۲۲۰۰	مضطرب میاں محمد حاجی	۲۲۲۹	مغموم میر شیت علی	۲۲۵۸	ملال محمد رضا خاں
۲۲۰۱	مضمون امام الدین	۲۲۳۰	مغموم لالہ رام	۲۲۵۹	ملال مرزا محمد زمان
۲۲۰۲	مضمون میاں شرف الدین	۲۲۳۱	مفتی محمد امین	۲۲۶۰	ملوک
۲۲۰۳	مضیع اللہ خاں	۲۲۳۲	مفتوں پنڈت موہی رام	۲۲۶۱	ملول الیشری پرشاد
۲۲۰۴	منظف حسین منشی	۲۲۳۳	مفتوں ہادی علی	۲۲۶۲	ملول شرف الدین
۲۲۰۵	منظف مظفر علی خاں	۲۲۳۴	مفتوں شیخ عبدالرحیم	۲۲۶۳	ممتاز فتح علی
۲۲۰۶	منظف منشی حسین خاں	۲۲۳۵	مفتوں کاظم علی	۲۲۶۴	ممتاز مرزا قاسم
۲۲۰۷	منظف میر نکھو خاں	۲۲۳۶	مفتوں ماسٹر گیتی	۲۲۶۵	ممتاز حافظ نور محمد
۲۲۰۸	منظف الدین	۲۲۳۷	مفتوں ابراہیم بیگ	۲۲۶۶	ممتاز احسن اللہ
۲۲۰۹	مظلوم شاہ	۲۲۳۸	مفتوں کریم بخش	۲۲۶۷	ممتاز الدین
۲۲۱۰	منظر رام پوری	۲۲۳۹	مفتوں بدر الدین	۲۲۶۸	ممتاز علی
۲۲۱۱	منظر مرزا جان جاناں	۲۲۴۰	مفتوں علی بخش	۲۲۶۹	مملوک علی
۲۲۱۲	منظر منجھو خاں	۲۲۴۱	مفتی میر مفتی	۲۲۷۰	ممنون امانت علی
۲۲۱۳	منظر حمزہ اسحق	۲۲۴۲	مفلس محب علی	۲۲۷۱	ممنون نظام الدین
۲۲۱۴	منظر میر حسن علی	۲۲۴۳	مقبول میر اکبر علی	۲۲۷۲	من پھول پنڈت
۲۲۱۵	منظری محبوب علی	۲۲۴۴	مقبول محمد ابراہیم	۲۲۷۳	منتظر اسد اللہ
۲۲۱۶	معجز منشی مرزا محمد رضا	۲۲۴۵	مقبول مقبول احمد	۲۲۷۴	منتظر امام الدین
۲۲۱۷	معروف احسن اللہ	۲۲۴۶	مقبول ابراہیم بیگ	۲۲۷۵	منتظر خواجہ بخش اللہ
۲۲۱۸	معروف الہی بخش	۲۲۴۷	مقدور محمد ابراہیم	۲۲۷۶	منتظر خواجہ عبداللہ خاں
۲۲۱۹	معروف نواب خاں بہادر	۲۲۴۸	مقرب علی سید	۲۲۷۷	منتظر نور اللہ
۲۲۲۰	معشوق علی	۲۲۴۹	مقصود محمد مقصود	۲۲۷۸	منشی احمد مسیتا بیگ
۲۲۲۱	معظم محمد معظم مراد آبادی	۲۲۵۰	مقیم محمد مقیم خاں	۲۲۷۹	منشی صاحب بلگرامی
۲۲۲۲	معقول	۲۲۵۱	مکارم مرزا دہلوی	۲۲۸۰	منشی شیخ غلام علی
۲۲۲۳	معنی محمد امین	۲۲۵۲	مکندرام پنڈت	۲۲۸۱	منشی عجائب رائے
۲۲۲۴	معین معین الدین	۲۲۵۳	مکند لال	۲۲۸۲	منشی غلام احمد قادری
۲۲۲۵	معین شیخ معین الدین	۲۲۵۴	مکھن لال	۲۲۸۳	منشی مول چند
۲۲۲۶	مغل مرزا	۲۲۵۵	مکو شیخ زادہ	۲۲۸۴	منشی میر محمد حسین
۲۲۲۷	مغل مرزا مغل علی خاں	۲۲۵۶	گان لال الہ آبادی	۲۲۸۵	منصب غلام قطب الدین
۲۲۲۸	مغموم مرزا اسحاق	۲۲۵۷	ملال	۲۲۸۶	منصب علی خاں

۲۲۸۷	منصور علی سبزواری	۲۳۱۶	موزوں خواجہ علی خاں	۲۳۲۵	میر محمد تقی
۲۲۸۸	منتظر خواجہ بخش اللہ	۲۳۱۷	موزوں میر لوہاب لکھنوی	۲۳۲۶	میران سبزواری
۲۲۸۹	منظور احمد	۲۳۱۸	موسوی میر معز الدین	۲۳۲۷	میران میر حسان
۲۲۹۰	منظور بابو خاں	۲۳۱۹	مومن حکیم مومن خاں	۲۳۲۸	میران میر عسکری
۲۲۹۱	منظور غلام محمد علی	۲۳۲۰	مونس سعادت علی	۲۳۲۹	میران شیخ ولی محمد
۲۲۹۲	منعم راجب علی	۲۳۲۱	مونس میر لوہاب	۲۳۳۰	مہدی علی خاں
۲۲۹۳	منعم قاضی نور الحسن	۲۳۲۲	مہاراج راجہ ہنس رے	۲۳۳۱	میوار رام
۲۲۹۴	منعم محمد خاں	۲۳۲۳	مہجور شیخ محمد بخش	۲۳۳۲	ناتوان جان محمد
۲۲۹۵	مولوی اسد اللہ	۲۳۲۴	مہجور لوہاب اقبال الدولہ	۲۳۳۳	ناجی محمد شاکر
۲۲۹۶	موسن لال	۲۳۲۵	مہدی امیر	۲۳۳۴	نادر کلب حسین خاں
۲۲۹۷	منعم	۲۳۲۶	مہدی حسین خاں	۲۳۳۵	نادر شیخ امام الدین
۲۲۹۸	منور	۲۳۲۷	مہدی علی خاں بہادر	۲۳۳۶	نادر شیخ غلام رسول
۲۲۹۹	منوہر منشی اسد اللہ	۲۳۲۸	مہدی لوہاب جلال الدولہ	۲۳۳۷	نادر لالہ گنگا سنگھ
۲۳۰۰	منیر خواجہ آفتاب خاں	۲۳۲۹	مہر بیدار بخت	۲۳۳۸	نادر مرزا مصطفیٰ علی حیدر
۲۳۰۱	منیر سید میر اسماعیل	۲۳۳۰	مہر راحت بیگ	۲۳۳۹	نادر سید نجم الدین
۲۳۰۲	منیر منیر الدین	۲۳۳۱	مہر لالہ مہر چند	۲۳۴۰	نادر محمد عارف علی
۲۳۰۳	منیر قطام الدین	۲۳۳۲	مہر محمد عبداللہ	۲۳۴۱	نادر دہلوی
۲۳۰۴	منیر وجیہ الدین	۲۳۳۳	مہر مرزا حاتم علی بیگ	۲۳۴۲	ناراش الہی بخش
۲۳۰۵	موتی	۲۳۳۴	مہر مرزا محمد رضا	۲۳۴۳	نازک زینت جان
۲۳۰۶	موتی لال پنڈت	۲۳۳۵	مہر امین الدولہ	۲۳۴۴	نازنین مرزا علی بیگ
۲۳۰۷	موج خدا بخش	۲۳۳۶	مہر لوہاب منصور خاں	۲۳۴۵	ناسخ امام بخش
۲۳۰۸	موج کاظم حسین	۲۳۳۷	مہلت مرزا علی	۲۳۴۶	ناصر امیر خاں
۲۳۰۹	موجی موجی	۲۳۳۸	مہمان -	۲۳۴۷	ناصر سعادت خاں
۲۳۱۰	موزوں رائے چتر سنگھ	۲۳۳۹	میر اولاد علی	۲۳۴۸	ناصر سید میر محمد
۲۳۱۱	موزوں لالہ بہاؤ چند	۲۳۴۰	میر محمد میر علی	۲۳۴۹	ناصر یوسف مرزا
۲۳۱۲	موزوں مرزا قادر بخش	۲۳۴۱	میر محمد	۲۳۵۰	ناصر محمد ابوالفضل
۲۳۱۳	موزوں رام نرائن	۲۳۴۲	میر آغا	۲۳۵۱	ناصر میر ناصر علی
۲۳۱۴	موزوں رحم علی	۲۳۴۳	میر اللہ	۲۳۵۲	ناصر ناصر میاں
۲۳۱۵	موزوں فرزند علی	۲۳۴۴	میر علی	۲۳۵۳	ناصر میر ناصر علی فتح پوری

۲۳۷۴	ناصر	نواب ناصر جنگ	۲۳۰۳	نثار	محمد امان	۲۳۳۲	نذیر احمد منشی محمد
۲۳۷۵	ناصر	خان محمد	۲۳۰۴	نثار		۲۳۳۳	نشاخ مولوی عبدالغفور نساخ
۲۳۷۶	ناصر	علی شاہ	۲۳۰۵	نثار	علی بیگ مرزا	۲۳۳۴	نسان حسن علی خاں
۲۳۷۷	ناصر	علی عظیم آبادی	۲۳۰۶	نجات	سید کلب علی مرزا	۲۳۳۵	نسبت مرزا احمد علی
۲۳۷۸	ناصر	علی محمد	۲۳۰۷	نجات	شیخ حسن رضا	۲۳۳۶	نسیم برج ناکھ
۲۳۷۹	ناطق	شیخ احمد شاہ	۲۳۰۸	نجات	میرزین العابدین	۲۳۳۷	نسیم پٹت یا سنگھ یاد یا شکر
۲۳۸۰	ناظر	شیخ امیر اللہ	۲۳۰۹	نجد	مرزا محمد عباس	۲۳۳۸	نسیم گنزار علی
۲۳۸۱	ناظم	پنڈت غنیو پرشاد	۲۳۱۰	نخج	شاہ محمد علی	۲۳۳۹	نسیم مرزا راجہ کدرا ناکھ
۲۳۸۲	ناظم	میر ناظم علی	۲۳۱۱	نخج	علی خواجہ نخج علی	۲۳۴۰	نسیم نواب محمد حسین علی سلطان
۲۳۸۳	نالان	-	۲۳۱۲	نخج	میر نخج علی	۲۳۴۱	نشاط رائے نلکھ پرشاد
۲۳۸۴	نالان	عبدالقادر	۲۳۱۳	نخج	علی خاں	۲۳۴۲	نشاط لالہ لیشری سنگھ
۲۳۸۵	نالان	مرزا محمد جان	۲۳۱۴	نجم	قاضی نجم الدین	۲۳۴۳	نشاط مولوی الہی بخش
۲۳۸۶	نالان	مرزا محمد عسکری خاں	۲۳۱۵	نجم	مولوی نجم الدین اختر	۲۳۴۴	نشدہ میر امدا حسین
۲۳۸۷	نالان	سید احمد علی	۲۳۱۶	نجم	نجم الدولہ سید محمد رضا خاں	۲۳۴۵	نصرت لالہ گوند رائے
۲۳۸۸	نالان	میرادر میاں وارث علی	۲۳۱۷	نجیب	میر بہادر علی	۲۳۴۶	نصرت علی
۲۳۸۹	نامی	-	۲۳۱۸	نجیف	لالہ لکھپت رائے	۲۳۴۷	نصرتی
۲۳۹۰	نامی	متھن لال	۲۳۱۹	نجیف	سید برکت علی	۲۳۴۸	نصیر سید نصر الدین غوثی
۲۳۹۱	نامی	سید اور میر آقا حسن	۲۳۲۰	نذا	دکنی	۲۳۴۹	نصیر شاہ محمد نصیر الدین
۲۳۹۲	نامی	شیخ نظام الدین	۲۳۲۱	ندرت	محمد یحییٰ علی خاں	۲۳۵۰	نصیر محمد لکھنوی
۲۳۹۳	نامی	نواب میر حسام الدین	۲۳۲۲	ندرت	مرزا مغل	۲۳۵۱	نصیر اللہ خاں
۲۳۹۴	نامی	محمد شاکر	۲۳۲۳	ندیم	شیخ علی قلی	۲۳۵۲	نصیر الدین مولوی
۲۳۹۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۲۳۲۴	ندیم	محمد قاسم دھلوی	۲۳۵۳	نصیر الدین
۲۳۹۶	نامی	نواب سعید الدین	۲۳۲۵	ندیم	مولوی رجب اللہ	۲۳۵۴	نظام شیخ محمد نظام الدین
۲۳۹۷	نبی	بخش خاں نواب	۲۳۲۶	ندیم	میر محمد شفیق	۲۳۵۵	نظام نواب غازی الدین خاں
۲۳۹۸	نثار	حکیم محمد شاہ خاں	۲۳۲۷	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۳۵۶	نظام الدین
۲۳۹۹	نثار	سدا سنگھ	۲۳۲۸	نزار	سید قاسم علی	۲۳۵۷	نظام الدین منشی
۲۴۰۰	نثار	شیخ محمد امین	۲۳۲۹	نذارت	رام جو	۲۳۵۸	نظامی سید نظام الدین احمد
۲۴۰۱	نثار	شیخ محمد قاسم	۲۳۳۰	نزهت	میاں مرزا ارجمند	۲۳۵۹	نظامی شیخ نظام الدین
۲۴۰۲	نثار	مولوی نثار احمد	۲۳۳۱	نزهت	میرا رام الدین	۲۳۶۰	نظر

۲۲۶۱	نظر	بنارسی	۲۲۹۰	نواب	سید نصیر الدین	۲۵۱۹	نیم چند
۲۲۶۲	نظر	کعبت رائے	۲۲۹۱	نوازش	حسین خاں	۲۵۲۰	داحد
۲۲۶۳	نظر	مرزا علی	۲۲۹۲	نوازش	علی خاں	۲۵۲۱	داحد
۲۲۶۴	نظر	نواب نظام الدین	۲۲۹۳	نور	حکیم میرزا جعفر حسین	۲۵۲۲	داحد
۲۲۶۵	نظم	سید نظام الدین	۲۲۹۴	نور	منشی صمصام حیدر	۲۵۲۳	دارث
۲۲۶۶	نظیر	بنارسی	۲۲۹۵	نور	میر وزیر لکھنوی	۲۵۲۴	دارث
۲۲۶۷	نظیر	سید محمد علی	۲۲۹۶	نور اللہ	از مرزا	۲۵۲۵	دارث
۲۲۶۸	نظیر	شیخ اور میر ولی محمد	۲۲۹۷	نور الدین	مولوی محمد	۲۵۲۶	واسطی
۲۲۶۹	نظیر	لالہ کنیت رائے	۲۲۹۸	نور خاں		۲۵۲۷	داحد
۲۲۷۰	نعمانی	شیخ نعمت اللہ	۲۲۹۹	نور علی		۲۵۲۸	داحد
۲۲۷۱	نعمت	حکیم عبدالحق	۲۵۰۰	نور کریم		۲۵۲۹	داحد
۲۲۷۲	نعمت	نواب نعمت اللہ خاں	۲۵۰۱	نور محمد		۲۵۳۰	داحد
۲۲۷۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ	۲۵۰۲	نوری	شجاع الدین	۲۵۳۱	داحد
۲۲۷۴	نعیم	نعیم الدین خاں	۲۵۰۳	نوی	مولا	۲۵۳۲	واقف
۲۲۷۵	نقد	مہر علی خاں	۲۵۰۴	نوشہ	نواب الدولہ	۲۵۳۳	واقف
۲۲۷۶	نقی	سید علی	۲۵۰۵	نوشیرواں جی		۲۵۳۴	والا
۲۲۷۷	نقی	محمد	۲۵۰۶	نول کشور		۲۵۳۵	والہ
۲۲۷۸	نقی	نقی علی خاں	۲۵۰۷	نوید	مرزا محمد حفیظ	۲۵۳۶	وجاہت
۲۲۷۹	نقی	نواب علی خاں بہادر	۲۵۰۸	نہال چند		۲۵۳۷	وجدی
۲۲۸۰	نگراں	میر بندہ علی	۲۵۰۹	نہاں	مرزا امام بخش	۲۵۳۸	وجید
۲۲۸۱	نکبت	حافظ غلام احمد	۲۵۱۰	نیاز	شاہ نیاز علی	۲۵۳۹	وجید الزماں
۲۲۸۲	نکبت	میاں نذریا نیاز علی بیگ	۲۵۱۱	نیاز	مولوی شاہ یامین نیاز احمد	۲۵۴۰	وحدت
۲۲۸۳	نگین	-	۲۵۱۲	نیاز	میر فضل علی	۲۵۴۱	وحشت
۲۲۸۴	نما	-	۲۵۱۳	نیاز	میر محمد	۲۵۴۲	واحشت
۲۲۸۵	نمکین	صلاح الدین خاں	۲۵۱۴	نیاز	احمد خاں نواب	۲۵۴۳	وحشت
۲۲۸۶	نمود	شاہزادہ مرزا محمد آسان بیگ	۲۵۱۵	نیاز حسین	مولوی	۲۵۴۴	وحشت
۲۲۸۷	نمود	میر مہدی	۲۵۱۶	نیر	حسن الدین	۲۵۴۵	وحشت
۲۲۸۸	نوا	شیخ ظہور اللہ خاں	۲۵۱۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۵۴۶	وحشی
۲۲۸۹	نواز	علی نواز علی	۲۵۱۸	نیک	میر جعفر علی	۲۵۴۷	وجید
					حکیم محمد وجید اللہ خاں	۲۵۴۸	

۲۵۴۸	وحید	مولوی عبدالرؤف	۲۵۴۷	ولی	مرحمت خاں	۲۶۰۶	ہر دیو سنگھ
۲۵۴۹	وحید	منشی سرفراز علی خاں	۲۵۴۸	ولی	شاہ محمد ولی اللہ	۲۶۰۷	ہر ہنس لال منشی
۲۵۵۰	وحید علی		۲۵۴۹	ولی	اللہ شاہ دہلوی	۲۶۰۸	ہر سکھ رائے منشی
۲۵۵۱	وحیدی	دکنی	۲۵۸۰	دہاب		۲۶۰۹	مولادرویش
۲۵۵۲	ودار	مرزا دور	۲۵۸۱	دہمی	منشی اور بابوشیو پشاں	۲۶۱۰	مرزا محمد
۲۵۵۳	ودار	سلیمان علی خاں	۲۵۸۲	دہم	میر محمد علی	۲۶۱۱	امیر علی خاں
۲۵۵۴	وزیر	شیخ وزیر علی	۲۵۸۳	ہاتف	مرزا محمد	۲۶۱۲	مولوی نور حسین
۲۵۵۵	وزیر	خواجہ وزیر	۲۵۸۴	ہاتف یا ہاتفی		۲۶۱۳	علی خاں
۲۵۵۶	وزیر علی	میر اور منشی	۲۵۸۵	ہادی	دہلوی	۲۶۱۴	ہمت احمد
۲۵۵۷	وزیر خاں محمد		۲۵۸۶	ہادی	میر محمد جواد سید	۲۶۱۵	عبداللہ یا عباد اللہ
۲۵۵۸	وزیری	نواب وزیر علی خاں	۲۵۸۷	ہادی	دکنی	۲۶۱۶	میر محفوظ علی
۲۵۵۹	وسعت	مستقیم خاں	۲۵۸۸	ہادی	حسین خاں سید	۲۶۱۷	رائے گلاب چند
۲۵۶۰	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۲۵۸۹	ہاشم	حکیم باقر علی	۲۶۱۸	میر عزیز الدین سید
۲۵۶۱	وصف	میر محمد علی	۲۵۹۰	ہاشم	دکنی	۲۶۱۹	ملاور علی خاں
۲۵۶۲	وصل	میر احمد علی	۲۵۹۱	ہاشم	حاجی محمد	۲۶۲۰	گوکل چند
۲۵۶۳	وصل	مرزا اسحاق	۲۵۹۲	ہاشم	خواجہ محمد	۲۶۲۱	میاں
۲۵۶۴	وفا	مولوی عبدالولی	۲۵۹۳	ہاشمی	عبدالواسع	۲۶۲۲	محمد داور حیدر آبادی
۲۵۶۵	وفا	حیدر علی	۲۵۹۴	ہاشمی	میر	۲۶۲۳	
۲۵۶۶	وفا	راجہ نول رائے	۲۵۹۵	ہاجر	مولوی غلام امام خاں	۲۶۲۴	دارت علی خاں
۲۵۶۷	ولایت	علی غازی پوری	۲۵۹۶	ہاجر	مرزا اصغر حسین	۲۶۲۵	منومان داس بابو
۲۵۶۸	ولایت	نواب ولایت علی خاں	۲۵۹۷	ہدایت علی مولوی		۲۶۲۶	نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۵۶۹	ولایت	میر ولایت اللہ خاں	۲۵۹۸	ہدایت علی		۲۶۲۷	غلام مصطفیٰ
۲۵۷۰	ولی	حکیم شیخ ولی محمد	۲۵۹۹	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۲۶۲۸	میر شمس الدین
۲۵۷۱	ولی	علی محمد خاں	۲۶۰۰	ہدایت	میرن یا شیر ہدایت اللہ	۲۶۲۹	نواب مرزا تقی خاں
۲۵۷۲	ولی	محمد اکبر	۲۶۰۱	ہزیر	حسین سید	۲۶۳۰	ہوشیار
۲۵۷۳	ولی اللہ سید		۲۶۰۲	ہر چند	گھوس	۲۶۳۱	منشی کیول رام
۲۵۷۴	ولی	سید محمد مولیٰ	۲۶۰۳	ہر چند	کشور دہلوی	۲۶۳۲	میر محمد اعظم
۲۵۷۵	ولی	منشی محمد	۲۶۰۴	ہر چند رائے		۲۶۳۳	ہینگا یا ہینگا خاں
۲۵۷۶	ولی	مرزا محمد دہلوی	۲۶۰۵	ہرداس سنگھ		۲۶۳۴	میر غلام حسین

۲۶۳۵	یار	میر محمد حسین	۲۶۳۶	یکمائی	غلام محی الدین	۲۶۵۷	یوسف
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زماں	۲۶۳۷	یعقوب	میر یعقوب علی	۲۶۵۸	یوسف
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی	۲۶۳۸	یقین	سید محمد حسین	۲۶۵۹	یوسف
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی	۲۶۳۹	یقین	میاں الغام اللہ	۲۶۶۰	یوسف
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو حیدر آبادی	۲۶۴۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں	۲۶۶۱	یوسف
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ	۲۶۴۱	یکدل	میر عزت اللہ	۲۶۶۲	یوسف
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں	۲۶۴۲	یکدل	دلادور خاں	۲۶۶۳	یوسف
۲۶۴۲	یاس	خیر الدین	۲۶۴۳	یک رنگ	مصطفیٰ قلی خاں	۲۶۶۴	یوسف
۲۶۴۳	یاس	شیخ امداد علی	۲۶۴۴	یک رنگ	لالہ بش داس	۲۶۶۵	یوسف
۲۶۴۴	یاس	مرزا یاد رنجیت بہادر	۲۶۴۵	یکسو	لالہ فتح چند	۲۶۶۶	یوسف
۲۶۴۵	یکمائی	منشی یکمائی خاں	۲۶۴۶	یکسو	میاں عبدالوہاب	۲۶۶۷	یونس

تاریخ کے گمشدہ اوراق

حضرت نیاز کے چوبیس افسانوں کا مجموعہ تاریخ و انشائے لطیف کے امتزاج کا بلند ترین معیار قائم کرتے ہیں۔ ان افسانوں کے مطالعے سے واضح ہو گا کہ تاریخ کے بھوئے ہوئے اوراق میں کتنی دلکش حقیقت پوشیدہ ہیں جنہیں حضرت نیاز کی انشاء نے اور زیادہ دلکش بنا دیا ہے۔

قیمت - ۲ روپے

ادارہ ادب عالیہ - نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ

کراچی ۳

انتخابِ دواوین

مصنف امام بخش صہبائی - دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے۔ فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب انھیں کی تھی۔ علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب حدائق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انھوں نے کیا تھا۔

عہد تصنیف و طباعت دہلی کالج کے پرنسپل بوٹرس کی فرمائش پر صہبائی نے ۱۹۲۲ء میں اردو کے معروف و ممتاز شعرا کا یہ انتخاب کیا تھا۔ جو گارہاں دتاسی کے بیان کے مطابق ۱۹۲۲ء میں شائع ہو گیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات اردو زبان و ادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ کر ممتاز شعرا کا معتد بہ کلام جمع کر دیا گیا ہے اشعار کا انتخاب نہایت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوق سلیم پر دلالت کرتا ہے۔ دلی سے لے کر معاصرین تک کا انتخاب انھوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے۔ اور اس انتخاب میں تمام اصنافِ سخن کو ملحوظ رکھا، دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انھوں نے صرف غزل کے اشعار نہیں دیے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کوئی شاعر خصوصیت رکھتا ہے۔ کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے۔ ہر صفحہ میں ۳۰ اشعار ہیں۔ شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا۔ معاصر شعرا مثلاً غالب، ذوق اور مومن جن سے وہ بخوبی واقف تھے۔ ان پر بھی صرف چند سطریں لکھی ہیں۔ اس لئے کہ ان کا اصل مقصد شعرا کا تذکرہ نہیں بلکہ ممتاز شعرا کے کلام کا انتخاب تھا۔

انتخابِ کلام اور حالات زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا جو حصہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے۔ یہ دیباچہ اردو میں ہے اور اس میں صہبائی نے شعر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصنافِ سخن پر اجمالاً لیکن عالمانہ روشنی ڈالی ہے۔ اصنافِ سخن پر خصوصاً بحث کی ہے۔ ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزان مشہور شعرا اور کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں۔ غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی۔ بعد کے اکثر تذکرہ نگاروں نے "انتخابِ دواوین سے مدد لی ہے کریم الدین نے "گلستہ ناریں" کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے۔ اس میں شعرا کے حالات اکثر لفظ بہ لفظ اسی تذکرے سے نقل کئے ہیں لیکن انہوں نے صہبائی یا ان کے انتخاب کا کہیں ذکر نہیں کیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	دلی - شمس دی اللہ گجراتی	۴	میر تقی میر	۷	شاہ نصیر	۱۰	منشی مول چند
۲	درد - خواجہ میر درد	۵	جرات	۸	منون	۱۱	ذوق
۳	سودا - رفیع الدین	۶	میر حسن	۹	ناسخ	۱۲	مومن

مدح الشعراء

مصنف | نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خلیل مصنف گلزار ابراہیم -

عہد تصنیف و طباعت | دیباچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر - انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمراں تھے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے تحقیق سے

بتایا ہے کہ ۱۲۶۶ھ تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے۔

اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۷۹ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے محسن، مدس، مریح یا مثلث کر کے پیش کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آصف	۱۰	امداد علی	۱۹	جمیل
۲	امیر	۱۱	افخش	۲۰	حسن
۳	انشا	۱۲	افسر	۲۱	خسرو
۴	آتش	۱۳	انور	۲۲	درد
۵	اصغر	۱۴	الہ	۲۳	ذاکر
۶	اجمل	۱۵	افضل	۲۴	رسم
۷	اعلیٰ	۱۶	بیباک	۲۵	راسخ
۸	-	۱۷	بہل	۲۶	سلامت
۹	اخلاص	۱۸	بیخود	۲۷	سردار

۱۔ دستور الفصاحت - مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی -

۲۸	شوق	میر رضی الدین	۲۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	ماہ	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۲۳	غریب		۵۷	....	لالہ محبوب سنگھ
۳۰	شیفہ	مرزا محمد شیفہ	۲۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	محمد حسین	سید محمد حسین عرف امیر نواب
۳۱	شورش	مرزا باقر علی شورش	۲۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲	شور	(انمش بدیافت نرسیدہ)	۲۶	گریاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	موزوں	
۳۳	.....		۲۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	مہجور	ناظر احمد خاں
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۲۸	لطف	لطف علی	۶۲	منشی	
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۲۹	مصطفیٰ	شیخ غلام بہدانی	۶۳	مومن علی	شیخ مومن علی
۳۶	شوق		۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	نصیر	نصیر الدین علی بہادر
۳۷	شور	میر کلکو	۵۱	محیط	منشی رام جس	۶۵	ناصر	نصیر الدین سید محمد ناصر خاں
۳۸	ضیا	میر ضیاء الدین	۵۲	مہدی	مہدی علی خاں عرف امیر نواب	۶۶	نمود	مرزا اسکندر شکوہ
۳۹	طیش	مرزا جان	۵۳	مہدی	مرزا احمد مہدی خاں شاہ	۶۷	ناسخ	....
۴۰	...	لالہ شیونگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	وصل	میر احمد علی
۴۱	عالی قدر	میرزا عالی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدین سیف اللہ خاں	۶۹	یقین	انعام اللہ خاں

۱۔ اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرا کی تعداد ۶۸ رہتی ہے۔

۲۔ دماغ الشعرا کی تفصیلات کے لئے میں مکرمی اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں (فرمان)

شبستان کا قطرہ گوہرین

مولانا نیاز فتحپوری کے بہترین افسانوں کا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت خیالات اور پاکیزگی کے بہترین شاہکار پیش کئے گئے ہیں۔ ہر افسانہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

قیمت: ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

بہارِ بے خزاں

مصنف | تخلص سحر، نام احمد حسین۔ مصنف نے خود اپنا حال بھی اس تذکرے میں درج کیا ہے اور نمونہ کلام بھی دیا ہے۔ مثلاً ۵۰
ملوہ جہتاب کا عالم نمایاں ہے یہاں شمع بے فانوس ہے وہ سیم تن عریاں نہیں
اس تذکرہ کے علاوہ سحر نے "طور معنی" کے نام سے بھی فارسی شعراء کا ایک تذکرہ لکھا تھا۔ اس تذکرے میں انھوں نے متعدد فارسی
تذکروں سے مدد لی تھی اور صرف ایرانی شعراء کا ذکر کیا تھا

عہد تصنیف و تالیف | یہ تذکرہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۵ء میں لکھا گیا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب دہلی میں بہادر شاہ ظفر اور لکھنؤ میں امجد علی شاہ
حکمران تھے۔ تذکرہ اب تک غیر مطبوعہ ہے اور اس کا ایک قلمی نسخہ ندوۃ العلماء لکھنؤ کے کتب خانے میں موجود ہے
یہ نسخہ "مولوی عبدالحی مصنف تذکرہ گل رعنا کی ملکیت تھا جسے اُن کے بیٹے مولانا عبدالحی ندوی نے عاریتہ کتب خانے کو دیدیا ہے۔
فہرست کتب میں اس کا نمبر ۳۲۲ ہے۔ اسکے ساتھ مصنف کا دوسرا تذکرہ "طور معنی" بھی مجلد ہے۔

بہارِ بے خزاں کے خطوط میں $8\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ سائز کے تقریباً ۹ صفحات ہیں۔ رسم الخط اچھا نہیں ہے پھر بھی پڑھنے میں آجاتا ہے۔ شروع کے ۴
اور آخر کے ۴ صفحے دوسرے کاغذ پر ہیں لیکن پوری کتاب کا خط ایک ہی ہے۔ کاتب کا نام اور سن کتابت البتہ درج نہیں ہے۔
خطوط کے ایک ماحشیہ پر کفایت علی کافی کا یہ "اریخی قطعہ درج ہے۔

یادگارِ شاعرانِ کشورِ ہندوستان
یہ عجب گلزارِ زیبا ہے بہارِ بے خزاں

آخری مصرعے سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات | برصغیر کے ریختہ گو شعراء کا تذکرہ ہے اور حسب دستور زمانہ فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ ابتدا میں مختصر سا مقدمہ ہے۔ بعد ازاں بلحاظ
حروف تہجی سوانح حیات کے ساتھ ہر شاعر کا نمونہ کلام درج ہے۔ اس میں خواجہ میر تقی میر کے لیکر ذوق، مومن، ناسخ اور غالب کے عہد
تک کے صرف ۵۰ شاعروں کا ذکر ہے۔ اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ مصنف نے صرف منتخب یا اپنے پسندیدہ شاعروں کا تذکرہ مرتب کیا ہے۔
تذکرہ نگار چونکہ اردو کے ممتاز شاعروں کا ہم عصر ہے اور اس کے بیان میں اعتدال و توازن بھی پایا جاتا ہے اس لئے شعراء کے سوانح کے سلسلے میں یہ
تذکرہ بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ میر کے سلسلے میں سب سے پہلے یہ انکشاف

"کہ بشیر خویش باپری تھے کہ از عزیزانش بود در سیرہ عشق طبع و میل خاطر داشتہ۔ آخر عشق

او خاصہ مشک پیدا کردہ....."

اسی تذکرہ نے کیا ہے اور ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی صاحب نے "میر تقی میر حیات اور شاعری" میں سلسلہ معاشرۂ اسی سے استعارہ کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواجہ حیدر علی	۲۹	رغبت میر.....	۵۷	قاسم قاسم علی خاں
۲	اسد مرزا نوشہ اسد اللہ خاں	۳۰	رقت مرزا قاسم علی	۵۸	کلیم شیخ کلیم اللہ
۳	انشاء انشاء اللہ خاں	۳۱	زنگین سعادت یار خاں ؟	۵۹	کرم شیخ غلام ضامن
۴	آرزوہ مولوی صد الدین خاں	۳۲	روشن روشن شاہ	۶۰	گویا فقیر محمد
۵	احسان حافظ عبد الرحمن خاں	۳۳	سرور اعظم الدولہ	۶۱	گن بیگم
۶	احسن مرزا احسن علی	۳۴	سعادت سعادت علی	۶۲	لطف مرزا علی
۷	امکان x	۳۵	سعید سعید الدین خاں	۶۳	ہر نواب امین الدولہ
۸	امین امین الدین	۳۶	سلیمان مرزا سلیمان شکوہ	۶۴	محزون میر ناصر خاں
۹	بقا محمد بقاء اللہ	۳۷	سودا مرزا رفیع	۶۵	محبت نواب
۱۰	انوار انوار حسین	۳۸	سحر احمد حسین (کاتب الحروف)	۶۶	سرور x
۱۱	بیدار میر محمد	۳۹	شہیدی کرامت علی	۶۷	مفتون منشی اصغر علی
۱۲	برق مرزا محمد رضا	۴۰	شیفہ نواب مصطفیٰ خاں	۶۸	مست مولوی فضل رسول بدایونی
۱۳	تکلیں میر حسن	۴۱	شرر x	۶۹	ملتس مہدی
۱۴	تن x	۴۲	صاحب امہ الفاطمہ ؟	۷۰	منون سید..... الدین
۱۵	ثابت مرزا فخر الدین ؟	۴۳	ظفر مرزا ابو ظفر بادشاہ	۷۱	منظر نور الاسلام ؟
۱۶	جرات x	۴۴	ظہر x	۷۲	منت میر قمر الدین
۱۷	جانی x	۴۵	عاشق آغا حسین علی خاں	۷۳	مقصود نامعلوم
۱۸	جناب جناب بیگم	۴۶	عشق حکیم عرب اللہ خاں ؟	۷۴	مشاق عبد اللہ خاں
۱۹	جوان x	۴۷	عشق شیخ غلام محمد	۷۵	مومن مومن خاں
۲۰	حسن میر.....	۴۸	عشی طالب علی خاں	۷۶	صحفی غلام..... بہانی
۲۱	حشر رسول بخش	۴۹	غریب x	۷۷	معروف الہی بخش خاں
۲۲	حسین x	۵۰	غافل x	۷۸	بر محمد نفی
۲۳	خلیل شاہجہاں بادی شاگرد آتش	۵۱	فضل فضل مولانا خاں	۷۹	ناسخ شیخ امام بخش
۲۴	خادم خادم حسین	۵۲	فیض مرزا جعفر علی	۸۰	نیاز مولوی نیاز احمد
۲۵	خائق عبد الخاق	۵۳	فغان اشرف خاں	۸۱	وحشت غلام علی خاں
۲۶	ورد خواجہ میر درد	۵۴	فرع فرع علی	۸۲	وزیر خواجہ وزیر
۲۷	ذوق محمد ابراہیم	۵۵	قائم قیام الدین	۸۳	پرشت غلام مرتضیٰ
۲۸	ذکی مہدی علی	۵۶	قدرت قدرت اللہ	۸۴	یاس خیر الدین
				۸۵	مذاق x

گلدستہ نازنیناں

مصنف | منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی، جنہوں نے فیلن صاحب کے ساتھ مل کر ۱۸۷۸ء میں گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستان جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور طبقات شعرائے ہند نام رکھا

عہد تصنیف و طباعت | کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ "ماہ ذی الحجہ ۱۲۶۱ھ مطابق دسمبر ۱۸۴۵ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر ۱۲۶۱ھ مطابق ماہ فروری ۱۸۴۵ء میں چھپنا شروع ہو گیا اور نام

اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا۔ لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۱ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور زین العابدین عارف کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کے اتمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۱ھ ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار ۱۲۶۱ھ میں مطبع رفاه عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاہ ظفران کے دیبچہ اور رمز کے کلام کا انتخاب ہے جو ۲۰ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | گلدستہ نازنیناں "اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعوے کیے کہ انہوں نے اس تذکرے کو عروض و قواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعرو اصناف سخن کا تذکرہ کر کے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چھ صفحوں میں انہوں نے تاریخ شعریہ پر روشنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت سرسری۔ دو سو مسائل یعنی علم بیان و عروض کو انہوں نے کہیں نہیں چھیڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دواوین کے طویل انتخابات البتہ درج کردئے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ "گلدستہ نازنیناں" کو انہوں نے صہبائی کے "انتخاب دواوین" کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انہوں نے شعرا کے حالات و انتخابات کلام کے ساتھ علم عروض و قواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ اسے نہ کر سکے۔ آغاز شاعری سے متعلق بھی انہوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حرف بہ حرف صہبائی کے انتخاب سے نقل کئے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً اڑتیس کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خاصے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، ثنویات اور رباعیات سمجھی شامل ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد	۱۴	تسکین	۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر	۱۵	شیفۃ	۲۸	جینا بیگم
۳	سودا	۱۶	ممنون	۲۹	جانی
۴	مومن	۱۷	قاسم	۳۰	زینت
۵	ذوق	۱۸	عشق	۳۱	صاحب جی
۶	جرات	۱۹	ہدایت	۳۲	نزاکت
۷	انشاء	۲۰	نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف	۲۱	ولی	۳۴	جان
۹	اسد	۲۲	نظیر	۳۵	ماہ
۱۰	عارف	۲۳	احسان	۳۶	چرکین
۱۱	آتش	۲۴	حاتم	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ	۲۵	نکبست	..	..
۱۳	مصطفیٰ	۲۶	انیم	..	..

نقاب اٹھ جانے کے بعد

مولانا نیاز فتحپوری کے تین افسانوں کا مجموعہ جس میں بتایا گیا ہے کہ ہمارے ملک کے ہادیان طریقت اور علمائے کرام کی زندگی کیا ہے اور ان کا وجود ہماری معاشرت و اجتماعی حیات کے لئے کس درجہ سم قاتل ثابت ہوتا رہا ہے۔ زبان، پلاٹ اور انشائے کے لحاظ سے جو مرتبہ ان افسانوں کا ہے وہ دیکھنے سے تعلق رکھتا ہے۔ قیمت: ۷۵ روپے

نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ کراچی

گلستانِ بے خزاں

مصنف | حکیم میر قطب الدین باطن، مرید مولوی غلام نصیر الدین عرف کاے میاں شاہجہاں آبادی۔ باطن کے والد کا نام حکیم محمد ظاہر تھا اور وہ محلہ تاج گنج آگرہ میں رہتے تھے۔ باطن نے عربی فارسی کی تعلیم نظیر اکبر آبادی سے حاصل کی تھی اور شعر و سخن میں بھی انھیں سے مشورہ کرتے تھے۔

باطن نے تذکرے میں اپنے حالات بھی درج کئے ہیں اور ان کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ انھیں اشعار جمع کرنے کا شوق لڑکپن سے تھا۔ چار دوا دین، ایک مثنوی اور "اعجازِ رقم" (خمسہ بر مثنوی میر حسن) کے علاوہ گلستانِ بے خزاں ان سے یادگار ہے۔ باطن نے تقریباً ۳۵-۳۶ سال کی عمر میں یہ تذکرہ بہ زبان اردو لکھا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں قطعات تاریخ تالیف درج ہیں۔ ان سے ۱۳۶۵ھ نکلے ہیں۔ لیکن باطن نے ایک تاریخ اس طور پر بھی درج کی ہے۔

خامہ نے جب دیا جواب سوال
منصفانِ زمانہ کہنے لگے
بلبل فکر پھرتو اے باطن
نام تاریخی اس شگوفے کا
رو بردو کھ کے گلشنِ بے خا۔
ہے گلستانِ بے خزاں میں بہار
چھپھایا یہ کھول کر منقار
"نغمہ عنذلیب" کہہ لے یار

"نغمہ عنذلیب" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ نکلتا ہے۔ غالباً یہ سال آغاز ہے حقیقتہً یہ تذکرہ ۱۲۶۵ھ میں مکمل ہوا اور ماہ جمادی الاول ۱۲۶۹ھ مطابق جون ۱۸۷۵ء میں پہلی بار مطبع نول کشور سے شائع ہوا ہے۔ شروع میں ۳۳ صفحات کا دیا جا رہا ہے۔ اصل تذکرہ ۲۸۸ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے لیکن آخری چند صفحات میں تقریظ و قطعات تاریخ ہیں اور اس طرح اس کے صفحات ۲۹۶ تک پہنچ جاتے ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور شیفۃ کے گلشنِ بے خار کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ دریاچہ میں باطن نے لکھا ہوا کہ "گلشنِ بے خار تالیف نواب مصطفیٰ خاں مختص بہ شیفۃ جوادوں سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ حضرت میں تو ابی پر فریفتہ۔ سب کو حقارت سے یاد کیا۔ اپنی ادوات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارتِ اچھا نہیں ہے۔۔۔۔۔ اور عبارت تذکرہ کی رہ مثل کہ ادھاتیتر ادھا بیٹر، تذکرہ اردو عبارت فارسی یہ ان کی اور ان کے استاد کی عقل کا پھیر ہے۔۔۔۔۔ پس جن صاحبوں کو گمانِ احقر کی غلطی پر ہر گلشنِ بے خار کو ملاحظہ فرمایا راست و دروغ واضح ہو جائے گا۔ ایسی ایسی بے انصافیاں جب نظر آئیں تو عاصی حکیم قطب الدین مختص بہ بالکل نے

۱۷ | اس کا تاریخی نام نغمہ عنذلیب ہے جس سے ۱۲۶۱ھ نکلے ہیں۔ آخری صفحات میں باطن نے لکھا ہے کہ ۵ سال آغاز اس موقع کا ہے۔ گلستانِ بے خزاں ۱۲۶۵ھ میں مکمل ہوا لیکن مکمل کی تاریخ درمیان الاول ۱۲۶۵ھ ہے جیسا کہ باطن نے دیاچہ میں لکھا ہے۔

ایک تذکرہ بہ جواب گلشن بے خار بہ عبارت اردو زبان جمع کیا جس کا نام رکھا "گلستان بے خزاں" شیفتہ سے باطن کی مخلصیت کا اصل سبب یہ تھا کہ شیفتہ نے گلشن بے خار میں باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے متعلق لکھ دیا تھا کہ "اُن کے اشعار بازاری لوگوں کی زبان پر جاری ہیں۔ ان اشعار کی بنا پر نظیر شاعروں میں شمار ہونے کے لائق نہیں۔"

باطن نے اپنے تذکرے میں اس کا انتقام لے لیا اور شیفتہ کے احباب، استاد اور محمد حسین کو جی کھول کر گالیاں دیں، شیفتہ نے مومن اور آزرہ کی بڑی تعریفیں کی تھیں۔ دونوں کے کلام میں باطن نے معائب نکلے اور آزرہ کے اشعار پر اصلاحیں دیں۔ اس انتقامی جذبے کا یہ اثر ہوا کہ "گلستان بے خزاں" کی تحریر میں توازن اعتدال باقی نہ رہا۔ تذکرہ مخالفین کی ہجو اور موافقین کی مدح کا مجموعہ بن گیا۔ اپنے استاد نظیر اکبر آبادی کی تعریف میں انھوں نے بڑی مبالغہ آمیزی سے کام لیا اور ان کا ذکر بیس صفحات میں کیا۔ لیکن اس سے بڑا فائدہ یہ ہوا ہے کہ "نظیر اکبر آبادی" رفتہ رفتہ منظر عام پر آگئے اور آج ان کا نام میر وغالب کے ساتھ لیا جاتا ہے۔ فکر کی بلندی نہ سہی لیکن سماجی زندگی اور مقامی آب و ہوا کی عکاسی کے لحاظ سے واقعی اردو کا کوئی شاعر ان کی ہمسری کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ شیفتہ نے نظیر کے ساتھ واقعی زیادتی کی تھی اور یہ شیفتہ ہی کی تنقیدی رائے کا اثر تھا کہ نظیر بہت دنوں تک گم نام رہے۔ باطن نے انھیں اچھالا اور اس طرح کہ عام دغاخونوں کی طرف متوجہ ہوئے اور آج نظیر کو جو قبول عام حاصل ہو رہا ہے وہ تفصیل کا محتاج نہیں رہا ہمارے نزدیک باطن کے تذکرے کا بڑا حاصل یہ ہے کہ اس کی بدولت ایک وقت زدہ شاعر کو ادبی تاریخ میں مناسب جگہ مل گئی۔

یوں باطن کے تذکرے کا انداز ضائع ہے انھوں نے عموماً عبارت آرائی اور بے جا تعریف و تنقیص میں زور قلم صرف کیا ہے۔ حالات البتہ قدرے تفصیلی ہیں اور معاصرین کے متعلق بعض اہم معلومات فراہم کرتے ہیں لیکن سب سے طویل ذکر نظیر اکبر آبادی کا ہے۔ انتخاب کلام میں البتہ بڑے اختصار سے کام لیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احمد احمد بیگ	۷	آزاد امیر الدین	۱۳	ایمان شیر محمد خاں
۲	احمد غلام احمد	۸	آزاد فقیر اللہ	۱۴	اوباس شیخ میرزا
۳	آبرہ نجم الدین	۹	آزاد فقیر اللہ	۱۵	آشتیہ مرزا رضا علی
۴	افصح میر علی خاں	۱۰	آزاد لالہ رام سنگھ	۱۶	اونسی محی الدین
۵	امین و امجد محمد علی	۱۱	آشوب امداد علی	۱۷	آشتیہ میر منور علی
۶	آرام پریم ناتھ	۱۲	آشتیہ عظیم الدین	۱۸	آشا انشا اللہ خاں

۱۹	آصف	آصف الدولہ	۲۸	اسم	محمد علی	۷۷	آتش	حیدر علی
۲۰	انجام	امیر خاں	۲۹	اسعد	اسعد بخت	۷۸	آباد	-
۲۱	آفتاب	شاہ عالم	۵۰	الہام	شرف الدین	۷۹	اشکی	غلام محی الدین
۲۲	آفرین	قلندر بخش	۵۱	اکبر	اکبر خاں	۸۰	اعظم	میر اعظم علی
۲۳	انتظار	-	۵۲	اسد	میرامانی	۸۱	اشیم	محمد علی
۲۴	انیس	امیر الدولہ	۵۳	اسیر	-	۸۲	احمد	غلام محی الدین
۲۵	آفاق	فرید الدین	۵۴	اسلام	شیخ الاسلام	۸۳	ادب	محی الدین
۲۶	انور	ولی محمد خاں	۵۵	اشفاق	-	۸۴	بخشی	حسین بخش
۲۷	آگاہ	حسن علی	۵۶	اشرف	محمد اشرف	۸۵	بیدا	میر محمدی
۲۸	امانت	امانت رائے	۵۷	اطر	محی الدین	۸۶	بقا	محمد بقا
۲۹	آگاہ	-	۵۸	اعظم	اعظم خاں	۸۷	برکت	برکت اللہ
۳۰	امی	روشن بیگ	۵۹	افسوس	میر شیر علی	۸۸	بیان	خواجہ احسن اللہ
۳۱	اٹل	عبد الجلیل	۶۰	اختر	-	۸۹	برشتہ	مشرقت
۳۲	امجد	امجد	۶۱	آزاد	اسد اللہ	۹۰	برکت	برکت علی
۳۳	اثر	علی حسین علی	۶۲	ارشاد	انور علی	۹۱	بجواب	-
۳۴	احسان	-	۶۳	ادتاد	محمد بخش	۹۲	بیخود	نرائن داس
۳۵	امانی	میرامانی	۶۴	امیر	اعظم علی	۹۳	بیجان	شہنواز ناٹھ
۳۶	احسان	عبد الرحمن	۶۵	آرام	مکھن لال	۹۴	بیزار	حسین بخش
۳۷	امین	محمد اسماعیل	۶۶	آزردہ	صدر الدین	۹۵	بے باک	بخش علی
۳۸	امین	امین الدین	۶۷	احسن	-	۹۶	بسم	جبار علی
۳۹	احسن	مرزا احسن	۶۸	افسر	غلام اشرف	۹۷	بیتاب	عباس علی خاں
۴۰	امین	محمد امین	۶۹	الفت	-	۹۸	بشیر	بشارت علی خاں
۴۱	احسن	احسن اللہ خاں	۷۰	امیر	علی محمد خاں	۹۹	بیتاب	-
۴۲	امیر	-	۷۱	امین	امین الدین	۱۰۰	بیتاب	سیوک رام
۴۳	احقر	جواد علی	۷۲	امانی	-	۱۰۱	بیتاب	خداوردی خاں
۴۴	امیر	امیر الدولہ ظفر بخش	۷۳	احقر	-	۱۰۲	بہادر	بینی بہادر
۴۵	اختر	اکبر علی	۷۴	افسوس	-	۱۰۳	بیتاب	-
۴۶	الفت	منگل سین	۷۵	انصاف	عبد الرحمن	۱۰۴	بشیر	محمد علی
۴۷	ارمان	-	۷۶	اسیر	گلزار علی	۱۰۵	باطن	قطب الدین

۱۰۶	بہار	۱۳۵	تسکین	میر حسین	۱۶۴	جوہر	احمد علی
۱۰۷	بہجت	۱۳۶	تسکین	سعادت علی	۱۶۵	جراح	غلام ناصر
۱۰۸	پیام	۱۳۷	تجلی	میر غلام علی	۱۶۶	جوشش	محمد عارف
۱۰۹	پردانہ	۱۳۸	تنہا	کفایت علی	۱۶۷	جینا	جینا بیگم
۱۱۰	پردانہ	۱۳۹	تپش	مدد علی	۱۶۸	جولان	الف شاہ
۱۱۱	بسیطہ	۱۴۰	تمکین	محمد یوسف	۱۶۹	چرکیں	-
۱۱۲	بیدل	۱۴۱	شنا	شہداء اللہ	۱۷۰	جان	جان صاحب
۱۱۳	بحر	۱۴۲	ثروت	سید درویش	۱۷۱	جوش	نیا ز احمد
۱۱۴	برق	۱۴۳	ثابت	معین الدین	۱۷۲	جان	جان صاحبہ
۱۱۵	پذیر	۱۴۴	شنا	شمس الدین	۱۷۳	حقیر	نبی بخش
۱۱۶	تصویر	۱۴۵	ثاقب	-	۱۷۴	حسرت	ذوقی رام
۱۱۷	تراب	۱۴۶	ثابت	اجابت علی	۱۷۵	حسن	میر غلام حسن
۱۱۸	تمکین	۱۴۷	جرات	قلندر بخش	۱۷۶	حسرت	-
۱۱۹	تسلی	۱۴۸	جنون	مرزا نجف علی	۱۷۷	حسرت	جعفر علی
۱۲۰	تنہا	۱۴۹	جعفر	باقر علی	۱۷۸	حجام	عنایت اللہ
۱۲۱	تاباں	۱۵۰	جام	کنور حسین	۱۷۹	حسین	نواب غلام حسین
۱۲۲	تمنا	۱۵۱	جانی	بیگم جان	۱۸۰	حیف	چراغ علی
۱۲۳	ترقی	۱۵۲	چھمن	چھمن ناتھ	۱۸۱	حاتم	ظہور الدین
۱۲۴	تاب	۱۵۳	جان	جان علی	۱۸۲	حشمت	محترم علی
۱۲۵	تجیر	۱۵۴	جہاندار	جہاندار شاہ	۱۸۳	حیدر	حیدر علی
۱۲۶	تمکین	۱۵۵	جہانگیر	مرزا جہانگیر	۱۸۴	حافظ	محمد اشرف
۱۲۷	تجلی	۱۵۶	جلال	-	۱۸۵	حیدر	حسام الدین
۱۲۸	تپش	۱۵۷	جولان	میر حسن علی خاں	۱۸۶	حشمت	میر محمد علی
۱۲۹	تپش	۱۵۸	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۸۷	حالی	محب علی
۱۳۰	تغش	۱۵۹	جنون	فخر الاسلام	۱۸۸	حبیب	-
۱۳۱	تجلی	۱۶۰	جوشش	محمد روشن	۱۸۹	حضور	بالمکند
۱۳۲	تجلی	۱۶۱	جوان	نعیم بیگ	۱۹۰	حیراں	حیدر علی
۱۳۳	تصور	۱۶۲	جوش	رحیم اللہ	۱۹۱	حیرت	اجود سیار پاشا
۱۳۴	تجلی	۱۶۳	مہذب	میر بھکاری	۱۹۲	حزین	-

۱۹۳	حفیظ	محمد حفیظ	۲۲۲	خال	محمدی خاں	۲۵۱	ذکا	لالہ خوب چند
۱۹۴	حکیم	محمد اشرف	۲۲۳	خاکسار	میر محمد یار	۲۵۲	ذوق	ذوقی شاہ
۱۹۵	حقیقت	میر شاہ حسین	۲۲۴	خادم		۲۵۳	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۱۹۶	حیرت	فخر الدین	۲۲۵	خستہ	عبداللہ خاں	۲۵۴	ذوقا	ذوقا
۱۹۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۲۲۶	خلق	جادو نرائن	۲۵۵	ذکار	ذکار اللہ خاں
۱۹۸	حیرت	میر مراد علی	۲۲۷	خوشنود		۲۵۶	ذوقی	ذوقی
۱۹۹	حقیر	امام الدین	۲۲۸	درد	خواجہ محمد	۲۵۷	راسخ	ظفر باب خاں
۲۰۰	حسن	خواجہ حسن	۲۲۹	دردیش	میر شاہ علی	۲۵۸	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۲۰۱	حسن	ابوالحسن	۲۳۰	درغ	میر محمدی	۲۵۹	بہادر	
۲۰۲	حسن	مرزا احسن	۲۳۱	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۶۰	رقت	
۲۰۳	حسین	غلام حسین	۲۳۲	دانا	میر فضل علی	۲۶۱	رسا	
۲۰۴	حسن	حسن علی خاں	۲۳۳	دریغ	زین العابدین	۲۶۲	رضا	
۲۰۵	حکیم	بہال الدین	۲۳۴	دارا	دارا بخت	۲۶۳	رستم	سید رستم علی خاں
۲۰۶	حیا	رحیم الدین	۲۳۵	داؤد		۲۶۴	رسوا	لالہ آفتاب رائے
۲۰۷	حزین	بہادر علی	۲۳۶	دخوش	لالہ بہادر سنگھ	۲۶۵	رسا	علیم اللہ
۲۰۸	حشمت	فخر الدین	۲۳۷	دردمند	کریم الدین خاں	۲۶۶	رسم	غلام محمد
۲۰۹	خالق	عبد الخالق	۲۳۸	دل	آزاد جاں	۲۶۷	رضا	سید محمدی
۲۱۰	خالق	خالق بخش	۲۳۹	دل	شمس الدین	۲۶۸	رضا	میر رضا علی
۲۱۱	خلیل	ابراہیم علی	۲۴۰	دلسوز	خیراتی خاں	۲۶۹	رضا	میر محمد رضا
۲۱۲	خنداں		۲۴۱	دولہن بیگم	بہو بیگم	۲۷۰	رضا	مرزا جیون
۲۱۳	خیال	غلام حسن	۲۴۲	دل	زور آور خاں	۲۷۱	رضی	سعید اللہ ولی نقی خاں
۲۱۴	خاکی	حیدر بیگ	۲۴۳	دل		۲۷۲	راقم	لالہ بندرا بن
۲۱۵	خادم		۲۴۴	دلگیر	میر حمایت اللہ	۲۷۳	رضی	مرزا رضی خاں
۲۱۶	خلق	میر احسن	۲۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۲۷۴	راغب	مرزا سبحان علی بیگ
۲۱۷	خلیق	میر احسن	۲۴۶	دوست		۲۷۵	رغبت	
۲۱۸	خادم	غلام علی	۲۴۷	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۲۷۶	رافت	رؤف
۲۱۹	خان	اشرف خاں	۲۴۸	داغ	میاں ہدایت علی	۲۷۷	رفیق	امین اللہ
۲۲۰	خستہ	غلام قطب	۲۴۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۷۸	راسخ	غلام علی
۲۲۱	خرد	فخر الدین	۲۵۰	ذره	لال رام ناتھ	۲۷۹	رفافت	مرزا امین

۲۸۰	رغبت	سید عبدالمعانی	۳۰۸	سامی	مرزا محمد جاہ بیگ	۳۳۷	سرعت	
۲۸۱	روشن	روشن شاہ	۳۰۹	سبحان	عبدالسبحان	۳۳۸	سعید	سعید الدین خاں
۲۸۲	رفیع	رفیع الدین	۳۱۰	سبقت	مرزا منگل	۳۳۹	سلطان	سلطان خاں
۲۸۳	رنگین	لالہ پورن لعل	۳۱۱	سحن	حکیم مرزا محمد حسین	۳۴۰	شار	
۲۸۴	رفعت	مرزا قاسم علی بیگ	۳۱۲	سر سبز	مرزا زین العابدین	۳۴۱	شاداب	خوشوقت رائے
۲۸۵	رونق	میر غلام حیدر خاں	۳۱۳	سجاد	میر سجاد	۳۴۲	شاد	اللہ یار بیگ
۲۸۶	رند	مہربان خاں	۳۱۴	سجنور	لالہ دیوالی سنگھ	۳۴۳	شار	
۲۸۷	رضا	حمید الدین	۳۱۵	سراج	سراج الدین علی	۳۴۴	شاد	احمد حسین
۲۸۸	رند	لالہ گنگا پرشاد	۳۱۶	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں	۳۴۵	شاداں	رجب علی
۲۸۹	رنج	میر محمد نصیر	۳۱۷	سراج		۳۴۶	شاگر	شاگر علی
۲۹۰	راز	حیدر آبادی	۳۱۸	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۳۴۷	شاہ	سعد اللہ
۲۹۱	رنگین	سعادت یار خاں	۳۱۹	سلطان	مرزا ایزد بخش	۳۴۸	شاگر	محمد شاگر
۲۹۲	رضا	شیخ محسن رضا	۳۲۰	سعید	سعید الدین خاں	۳۴۹	شائق	محمد ہاشم
۲۹۳	رمز	محمد سلطان	۳۲۱	سکندر	محمد علی	۳۵۰	شائق	میر حاجی
۲۹۴	رفعت	مرزا پیارے عالم	۳۲۲	سعادت	سعادت علی	۳۵۱	شائق	نذیر الدین
۲۹۵	رسا	مرزا کریم الدین غلام	۳۲۳	سلطان	نظر اللہ خاں	۳۵۲	شرف	شرف الدین
۲۹۶	رجا	میاں غلام محمد خاں	۳۲۴	سلیمان	نجم الدین	۳۵۳	شرف	میر مہدی
۲۹۷	ربط	مرزا بالا پرشاد	۳۲۵	سلام		۳۵۴	شرف	شمس الدین
۲۹۸	ربا	غلام محمد خاں	۳۲۶	سرعت		۳۵۵	شریف	شریف بیگ
۲۹۹	زکی	شیخ مہدی علی	۳۲۷	سلیمان	سلیمان شکوہ	۳۵۶	شریر	مرزا صادق
۳۰۰	زار	میر منظر علی	۳۲۸	سودا	محمد رفیع	۳۵۷	شرافت	شرافت علی
۳۰۱	زینت		۳۲۹	سوز	محمد میر	۳۵۸	شر	جعفر علی
۳۰۲	زار	میر برہان الدین	۳۳۰	سہراب	سہراب بیگ	۳۵۹	شر	ابراہیم بیگ
۳۰۳	زار	میر بیون علی	۳۳۱	سید	غلام رسول	۳۶۰	شعلہ	لالہ امر ناتھ
۳۰۴	زمان	سید محمد زماں	۳۳۲	سوزاں	احمد علی خاں	۳۶۱	شفیع	محمد شفیع
۳۰۵	زکی	جعفر علی خاں	۳۳۳	سید	قطب علی	۳۶۲	شفا	حکیم یار علی
۳۰۶	زنم	بسم اللہ خاں	۳۳۴	سیادت	مجاہد الدین	۳۶۳	شفیق	منظر علی
۳۰۷	ساناں	میر محمد ناصر	۳۳۵	سید	غالب علی خاں	۳۶۴	شکوہ	شکوہ علی
			۳۳۶	سحر	محمد یعقوب علی خاں	۳۶۵	شکوہ	محمد رضا

۳۶۶	شکر	رادھا کرشن	۳۹۵	شیدا	خواجہ بیگنا	۲۲۴	صفا	منولعل
۳۶۷	شکیبا	غلام حسین	۳۹۶	شیفتہ	عبدالصمد	۲۲۵	صفا	
۳۶۸	شگفتہ	بیدار بخت	۳۹۷	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خاں	۲۲۶	صفت	کریم اللہ خاں
۳۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۳۹۸	شیفتہ	احمد خاں	۲۲۷	صافی	بدھ سین
۳۷۰	شگفتہ	مرزا یوسف علی	۳۹۹	شاد	تفضل حسین	۲۲۸	صابر	مرزا صابر
۳۷۱	شوق	الہی بخش	۴۰۰	شہرت	مرزا حاجی	۲۲۹	صفا	مرزا تنخ
۳۷۲	شوق	محمد بخش	۴۰۱	شرر	غیاث الدین	۲۳۰	صغیر	جان خاں
۳۷۳	شوق	جوہر بیگ	۴۰۲	شور	جارج بنس	۲۳۱	صدق	محمد صدیق
۳۷۴	شوق	قدرت اللہ	۴۰۳	شمس	ولی اللہ	۲۳۲	صمد	عبدالصمد
۳۷۵	شوق		۴۰۴	شاد	رام پرشاد	۲۳۳	صبا	وزیر علی
۳۷۶	شوق	حسن خاں	۴۰۵	شکر	محمد مرزا	۲۳۴	ضیا	ضیاء الدین
۳۷۷	شوق	روشن علی	۴۰۶	شاد	دی پرشاد	۲۳۵	ضبط	میر حسن شاہ
۳۷۸	شوق	غلام رسول	۴۰۷	شاہ	ظویاب خاں	۲۳۶	ضیا	میر ضیاء الدین
۳۷۹	شور	محمد بیگ	۴۰۸	صاحب	ظریاب خاں	۲۳۷	ضمیر	شیخ مداری
۳۸۰	شوق	حنیف علی	۴۰۹	صاحب	امت الفاطمہ	۲۳۸	ضیا	مرزا ضیا بخت
۳۸۱	شوق	لالہ بھوکے لال	۴۱۰	صاحب		۲۳۹	ضمیر	لالہ گنگا داس
۳۸۲	شور	غلام احمد	۴۱۱	صاحب	امام علی	۲۴۰	ضعیم	غضنفر علی
۳۸۳	شہرت	امیر بخش	۴۱۲	صادق	صادق علی خاں	۲۴۱	طفل	مرزا مقتدر
۳۸۴	شورش	غلام حسین	۴۱۳	صادق	صادق علی خاں	۲۴۲	طالب	طالب حسین
۳۸۵	شہامت	شہامت علی	۴۱۴	صابر	صابر شاہ	۲۴۳	طرہ	طرہ باز خاں
۳۸۶	شہرت		۴۱۵	صادق	جعفر علی	۲۴۴	طرب	لالہ حبضولعل
۳۸۷	شہید		۴۱۶	صانع	نظام الدین	۲۴۵	طالب	
۳۸۸	شیدا		۴۱۷	صبا	-	۲۴۶	طالب	حافظ طالب
۳۸۹	شیفتہ		۴۱۸	صبا	کاجی مل	۲۴۷	طالب	طالب علی
۳۹۰	شرر		۴۱۹	صبا	شکر ناتھ	۲۴۸	طور	
۳۹۱	شفق		۴۲۰	صفدری	میر صادق علی	۲۴۹	طوماس	
۳۹۲	شعوری		۴۲۱	صبر	غلام حسین	۲۵۰	طالب	شیر محمد خاں
۳۹۳	شہیدی	کرامت علی	۴۲۲	صفدر	صفدر علی	۲۵۱	طالع	لالہ بندولعل
۳۹۴	شہید	معین الدین	۴۲۳	صدق	-	۲۵۲	ظفر	بہادر شاہ ظفر

۲۶۳	ظاہر	حکیم میر محمدی	۲۹۲	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۵۲۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۲۶۴	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۲۹۳	عشقی	-	۵۲۲	غازی	
۲۶۵	عاجز	لالہ زور آور سنگھ	۲۹۴	عشق	شاہ رکن الدین محمد	۵۲۳	غلامی	شاہ غلام محمد
۲۶۶	عالی	-	۲۹۵	عشرت	میر غلام علی	۵۲۴	غلام	راجہ گوپال
۲۶۷	عارف	محمد عارف	۲۹۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۵۲۵	غافل	لالہ رائے سنگھ
۲۶۸	عالیجاہ		۲۹۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۵۲۶	غافل	لالہ بخت آور
۲۶۹	عارف	میر عارف علی	۲۹۸	عنایت	عنایت علی	۵۲۷	غربت	
۲۷۰	عاصی	امداد حسین	۲۹۹	علی	مرزا علی قلی	۵۲۸	غمگین	میر سید علی
۲۷۱	عاجز	افت خاں	۵۰۰	عیش	مرزا حسین رضا خاں	۵۲۹	غنی	
۲۷۲	عاصی		۵۰۱	علی	محمد علی خاں	۵۳۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۲۷۳	عاقل	عاقل شاہ	۵۰۲	عیاش	لالہ خیالی رام	۵۳۱	غنی	شیخ عبدالغنی
۲۷۴	عاصمی		۵۰۳	عیاش	میر یعقوب	۵۳۲	غواص	
۲۷۵	عاشق	مہدی علی خاں	۵۰۴	عیشی	طالب علی	۵۳۳	غریق	
۲۷۶	عاشق		۵۰۵	عجز	لالہ سندر لعل	۵۳۴	غمگین	عبداللہ
۲۷۷	عاشق	لالہ رام سنگھ	۵۰۶	عاجز	میر فیض علی	۵۳۵	غیر	میر حسین تسکین
۲۷۸	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۵۰۷	عاصی	نواب غلام حسین خاں	۵۳۶	فدا	سید محمد علی
۲۷۹	عاشق	بنی بخش	۵۰۸	عاصی	منشی صدر الدین	۵۳۷	فدا	فدا شاہ
۲۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین	۵۰۹	عیار	دلدار علی	۵۳۸	فارغ	میر احمد خاں
۲۸۱	عاشق	مرزا آغا حسین علی خاں	۵۱۰	عظیم		۵۳۹	فائز	
۲۸۲	عبد	عبدالواسع	۵۱۱	عارف	نواب زین العابدین	۵۴۰	فارغ	
۲۸۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۵۱۲	عزیز	یوسف علی خاں	۵۴۱	فارغ	لالہ بالکنڈ
۲۸۴	عزالت	سید عبدالولی	۵۱۳	عیش	حکیم آغا جان	۵۴۲	فارغ	فارغ شاہ
۲۸۵	عزیز	عزیز اللہ	۵۱۴	عصر	میاں احمد علی	۵۴۳	فدا	میر عبدالصمد
۲۸۶	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۱۵	عظیم	محمد غوث	۵۴۴	فدا	مرزا عظیم بیگ
۲۸۷	عزیز	لالہ بھکاری لعل	۵۱۶	عنایت	میر قمر الدین حیدر آبادی	۵۴۵	فدا	فدا حسین
۲۸۸	عزیز	لاہاراج سنگھ	۵۱۷	عاجز	لالہ پیارے لعل	۵۴۶	فدا	عاقبت محمود خاں
۲۸۹	عسکری	مرزا عسکری	۵۱۸	غالب	مکرم الدولہ	۵۴۷	فدا	امام الدین
۲۹۰	عشق	شیخ غلام محی الدین	۵۱۹	غالب	غالب علی خاں	۵۴۸	فدوی	لالہ پچھی رام
۲۹۱	عشاق	-	۵۲۰	غالب	اسد اللہ خاں	۵۴۹	فدوی	-

۵۵۰	فردی	مرزا محمد علی	۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین جیلانی	۶۰۸	کریم	کریم اللہ خاں
۵۵۱	فردی	میر فضل	۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین	۶۰۹	کرم	غلام ضامن
۵۵۲	فردی	محمد محسن	۵۸۱	قاسم	قاسم علی	۶۱۰	گرم	حیدر علی
۵۵۳	فیرسو	فیرسو	۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	۶۱۱	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	۶۱۲	گریباں	میر محمدی
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۵۸۴	قاصر	مرزا میر علی	۶۱۳	گستاخ	مرزا علی
۵۵۶	فرحت	امیر علی	۵۸۵	قبول	مرزا علی	۶۱۴	کلو	میر کلو
۵۵۷	فرخ		۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	۶۱۵	کلیم	کلیم اللہ
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	۵۸۷	قدست	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کلیم	محمد حسین
۵۵۹	فریاد	-	۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین
۵۶۰	فراق	حکیم شہار اللہ	۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۸	گمان	-
۵۶۱	فخر	حکیم سید فرخ الدین	۵۹۰	قربان	میر محمدی	۶۱۹	گنا	گنا بیگم
۵۶۲	فریاد	میر سیر علی	۵۹۱	قربان	میر محمدی	۶۲۰	کوچک	مرزا وحید الدین
۵۶۳	فراقی	لالہ پریم کشور	۵۹۲	قربان	میر قربان علی	۶۲۱	کوثر	مہدی علی خاں
۵۶۴	فصح	مرزا جعفر علی	۵۹۳	قراء	جان محمد	۶۲۲	گویا	شیخ ہدایت اللہ
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	۵۹۴	قرار	میر حسین	۶۲۳	گویا	فقیہ محمد خاں
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۵۹۵	قریں	-	۶۲۴	کمر	کمر شاہ
۵۶۷	فغاں	اشرف خاں	۵۹۶	قلندر	-	۶۲۵	کافی	کفایت علی
۵۶۸	فگار	میر حسین	۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	۶۲۶	کوکب	مکندر اے
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	۵۹۸	قمر	قمر الدین	۶۲۷	لطیف	شمس الدین
۵۷۰	فگار	مرزا قطب علی	۵۹۹	قمر	قمر بیگ	۶۲۸	لطیف	لطیف علی
۵۷۱	فیض	میٹن کریاکشن	۶۰۰	قیس	احمد علی	۶۲۹	لطف	مرزا علی
۵۷۲	فیض	میر فیض	۶۰۱	قلق	-	۶۳۰	لالہ	لالہ انندی پرشاد
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	۶۰۲	قوت	-	۶۳۱	لہر	بیدار بخش
۵۷۴	فرسا		۶۰۳	قناعت	مرزا منجھ	۶۳۲	مائل	میر محمدی
۵۷۵	فدا	پنڈت دیانندیاں	۶۰۴	قصد	حسن مرزا	۶۳۳	مائل	محمد یار بیگ
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	۶۰۵	کامل	ٹٹاگرداس	۶۳۴	مائل	کاظم علی
۵۷۷	فسول	مشہور مرزا منجھ	۶۰۶	کامل	مرزا کامل	۶۳۵	ماہر	فخر الدین
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل جیل آبادی	۶۰۷	کبیر	کبیر علی	۶۳۶	بتلا	کاظم علی

۴۳۷	بتلا	-	۴۶۶	مرسول	مرزا علی	۴۹۵	مغل	مغل علی
۴۳۸	محبوب	غلام حیدر بیگ	۴۶۷	مزمیل	مزمیل شاد	۴۹۶	مغموم	مشیت علی
۴۳۹	مجنوں	-	۴۶۸	مسرور	شیخ پیر بخش	۴۹۷	مفتون	کریم بخش
۴۴۰	مجنوں	-	۴۶۹	مسرور	مرزا سنگی	۴۹۸	مفلس	محب علی
۴۴۱	مجرم	فتح علی	۴۷۰	مسرور	شرف الدین	۴۹۹	مقبول	-
۴۴۲	مجرم	رحمت اللہ	۴۷۱	مسکین	سید عبدالواحد	۵۰۰	مقتول	ابراہیم بیگ
۴۴۳	مجبور	حق رساں	۴۷۲	مسرت	شیخ وزیر علی	۵۰۱	مقصود	-
۴۴۴	محزون	میر ناصر خاں	۴۷۳	مستمند	یار علی خاں	۵۰۲	ملاں	-
۴۴۵	محزون	عالم شاہ	۴۷۴	مسیح	میاں براتی	۵۰۳	ملول	شرف الدین
۴۴۶	محو	حسین علی خاں	۴۷۵	مشیر	قطب الدین	۵۰۴	مملو	-
۴۴۷	محو	عظیم اللہ	۴۷۶	مشتاق	عبداللہ خاں	۵۰۵	ممتا	-
۴۴۸	محب	شیخ ولی اللہ	۴۷۷	مشتاق	تاج الدین	۵۰۶	ممنون	امانت علی
۴۴۹	محبت	بہادر علی	۴۷۸	مشتاق	محمد واصل	۵۰۷	ممنون	نظام الدین
۴۵۰	محبت	نواب محبت خاں	۴۷۹	مشہور	-	۵۰۸	مینر	ذبیہ الدین
۴۵۱	مخنت	مرزا حسین علی	۴۸۰	مصدر	ماشاللہ	۵۰۹	مینر	خواجہ آفتاب خاں
۴۵۲	محشر	اکرام اللہ	۴۸۱	مصحفی	غلام بہدانی	۵۱۰	منشی	میر محمد حسین
۴۵۳	محشر	مرزا علی نقی	۴۸۲	مضمون	-	۵۱۱	منشی	مول چند
۴۵۴	محسن	میر محسن	۴۸۳	مضطر	کنور سین	۵۱۲	منتظر	نور الاسلام
۴۵۵	محترم	محترم علی خاں	۴۸۴	مضطر	مرزا سنگی	۵۱۳	منتظر	شیخ امام الدین
۴۵۶	محمود	محمود خاں	۴۸۵	مضطر	درگا پرشاد	۵۱۴	منم	نور الحق
۴۵۷	مخلص	میر باقر	۴۸۶	مضطر	محمد حاجی	۵۱۵	منصف	منصف علی
۴۵۸	مخلص	مخلص علی خاں	۴۸۷	منظر	مرزا جان جاناں	۵۱۶	منت	قمر الدین
۴۵۹	مدحت	-	۴۸۸	منظفر	منظفر علی	۵۱۷	موزوں	میر فرزند علی
۴۶۰	مدحوش	-	۴۸۹	معقول	-	۵۱۸	موزوں	چھتر سنگھ
۴۶۱	مرزا	آغا مرزا	۴۹۰	معنی	محمد امین	۵۱۹	موج	خدا بخش
۴۶۲	مرزا	مرزا انصاف	۴۹۱	معین	معین الدین	۵۲۰	مونس	سعادت علی
۴۶۳	مرزا	ہدایت اللہ	۴۹۲	معروف	الہی بخش	۵۲۱	مہر	مرزا رجب بیگ
۴۶۴	مرزا	-	۴۹۳	مومن	مومن خاں	۵۲۲	مہر	مہر چند
۴۶۵	مدوت	صفیر علی	۴۹۴	میر	محمد تقی	۵۲۳	مہلت	مرزا علی

۷۲۴	مہر	مرزا حاتم علی	۷۵۳	نادر	محمد عارف	۷۸۲	نیاز	نیاز احمد
۷۲۵	مسیح	مسیح اللہ	۷۵۴	نازک	زینت بیگم	۷۸۳	ناصر	-
۷۲۶	مہر	نواب منصور خاں	۷۵۵	ناظم	-	۷۸۴	نسیم	-
۷۲۷	مفتوں	-	۷۵۶	نامی	رجب بیگ	۷۸۵	نجیف	سید برکت علی
۷۲۸	ماہ	عنایت علی	۷۵۷	نامی	حسام الدین حیدر خاں	۷۸۶	نسیم	-
۷۲۹	منیر	منیر الدین	۷۵۸	نامی	-	۷۸۷	نظیر	سید دلی محمد
۷۳۰	منیر	اسماعیل حسین	۷۵۹	ناسخ	امام بخش	۷۸۸	ندا	-
۷۳۱	مشفق	مرزا احمد بیگ	۷۶۰	نثار	عبدالرسول	۷۸۹	نگہت	نیاز علی
۷۳۲	مشکل	امین الدین	۷۶۱	نثار	نثار علی	۷۹۰	نادر	کلب حسین خاں
۷۳۳	مدح	-	۷۶۲	نثار	محمد اماں	۷۹۱	نشاط	تلجا پرشاد
۷۳۴	معزز	-	۷۶۳	نخبت	میر بخش علی	۷۹۲	نیک	میر جعفر علی
۷۳۵	مسیح	محمد مسیح خاں	۷۶۴	نجات	-	۷۹۳	واقف	-
۷۳۶	منتظر	اسد اللہ	۷۶۵	ندرت	مغل بیگ	۷۹۴	والہ	-
۷۳۷	منیر	-	۷۶۶	ندیم	مردا علی	۷۹۵	والہ	مرحمت علی خاں
۷۳۸	موزوں	قادر بخش	۷۶۷	نرہت	مرزا ارجمند	۷۹۶	واصف	حسن بخش خاں
۷۳۹	مسرور	غلام حسین	۷۶۸	نراکت	رمجو	۷۹۷	واصل	محمد واصل
۷۴۰	مشیر	عنایت حسین خاں	۷۶۹	نسیم	گلزار علی	۷۹۸	دجیہ	دجیہ الدین خاں
۷۴۱	مشتاق	غلام علی	۷۷۰	نسیم	کدار ناتھ	۷۹۹	دحشت	-
۷۴۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۷۷۱	نشاط	الہی بخش	۸۰۰	دحشت	میر ابوالحسن
۷۴۳	محسن	-	۷۷۲	نشاط	ایشری سنگھ	۸۰۱	دحشت	غلام علی خاں
۷۴۴	مست	رتن لعل	۷۷۳	نصیر	شاہ نصیر الدین	۸۰۲	دحدت	لالہ جمعیت رائے
۷۴۵	مسرور	گردھاری لعل	۷۷۴	نظیر	لالہ گنپت رائے	۸۰۳	وزیر	خواجہ وزیر
۷۴۶	محسن	محمد محسن	۷۷۵	نظیر	-	۸۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۷۴۷	ناجی	محمد شاکر	۷۷۶	نظام	غازی الدین خاں	۸۰۵	وسعت	مستقیم خاں
۷۴۸	نالان	محمد عسکری	۷۷۷	لغنی	نعمت اللہ	۸۰۶	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۷۴۹	نالان	-	۷۷۸	نگہت	نذر علی بیگ	۸۰۷	والہ	منظہر علی خاں
۷۵۰	نادم	-	۷۷۹	نوا	ظہور اللہ خاں	۸۰۸	ولی	مرزا دلی محمد دہلوی
۷۵۱	ناصر	نواب ناصر جگ	۷۸۰	نوازش	نوازش حسین	۸۰۹	ولی	حاجی دلی
۷۵۲	نادر	گنگا پرشاد	۷۸۱	نیاز	محمد میر	۸۱۰	دجید	دجید الدین

۸۱۱	دفا	حیدر علی	۸۲۰	ہمت	-	۸۲۹	یاس	خیر الدین
۸۱۲	دحید	عبدالرؤف	۸۲۱	ہوش	غلام مرتضیٰ	۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۱۳	ہادی	جواد علی	۸۲۲	ہوش	شمس الدین	۸۳۱	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۸۱۴	ہاشمی	محمد ہاشم	۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی	۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۱۵	ہاشمی	-	۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی	۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں	۸۲۵	ہادی	میر ہادی	۸۳۴	یاس	میاں بنو
۸۱۷	ہرچند	لالہ ہرچند کشور	۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی	۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں
۸۱۸	ہمد	عبداللہ خاں	۸۲۷	ہجر	امام خاں			
۸۱۹	ہمزہ	-	۸۲۸	یاد	غلام حسین			

مذاکرات نیاز

یعنی نیاز کی ڈائری — جو ادب و تنقید عالیہ کا عجیب و غریب
مجموعہ ہے۔ ایک بار اس کو شروع کر دینا گویا اخیر تک پڑھ لینا ہے

یہ جدید ایڈیشن ہے جس میں صحت و

نفاست کاغذ و طباعت کا خاص اہتمام کیا گیا ہے

قیمت: - دو روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

خوش معرکہ زیبا

مصنف | سعادت خاں ناصر

سعادت خاں ناصر نے دنیا پہ میں بیان کیا ہے کہ دو سال کی مدت میں انھوں نے یہ تذکرہ مکمل کیا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ انھوں نے اسے ۱۲۶۰ھ میں شروع

کر دیا تھا اس لئے کہ خاتمہ میں دئے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکملہ کا سال ۱۲۶۲ھ نکلتا ہے۔ خاتمہ پر جن حضرات کے قطعات تاریخ شامل ہیں ان میں میر شائق - میر علی اوسط رشک - میر مظفر علی اسیر اصغر علی نسیم اور کرامت علی اظہر وغیرہ کے نام شامل ہیں۔ شائق نے۔

تالیف کام شعرا نے ہند

ع رشک نے۔

ع حیدر "دکلام شاعران ہند است

ع سے اور خود مصنف نے۔

ع یادگار سخنوراں جہاں سے اس کی تاریخ تصنیف ۱۲۶۲ھ نکالی ہے۔ رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے۔ اے رشک پسندائی اس نسخے کی زیبائی تاریخ ہی پائی۔ خوش معرکہ زیبا۔

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخی ہے اور رشک کے مصرع سے اخذ کیا گیا ہے۔

اسیر۔ اظہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی ۱۲۶۲ھ ہی نکلتا ہے۔

بائلی پھر پٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۲ء کا لکھا ہوا ہے اس کی ایک نقل انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے۔ یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے۔

ع "خوش معرکہ زیبا" سے پہلے اردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا۔ اس سے قبل اردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں۔

خصوصیات

۱۔ "گلشن ہند" مرقومہ ۱۲۱۵ھ۔ از علی لطف

۲۔ "انتخاب وادین" مرقومہ ۱۲۶۰ھ۔ از صہبائی

۳۔ "گلدستہ نازنیناں" مرقومہ ۱۲۶۱ھ۔ از کریم الدین

گلشن ہند میں اگرچہ علی لطف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصلاً وہ فارسی گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ ہے۔ "انتخاب دواوین" جیسا کہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی شمولیت سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ گلدستہ نازنیناں کا زیادہ حصہ چونکہ لفظاً و معنماً، انتخاب دواوین کی نقل ہے۔ اس لئے اسے "انتخاب" سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف "خوش معرکہ زیبا" رہیگا جسے جو اصل اردو میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی یا بلحاظ ابجد نہیں آیا، بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب کیا ہے۔ جیسا کہ دیباچہ میں خود مصنف نے بیان کیا ہے۔

"ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت احوال قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصطفیٰ کا دستیاب ہوا۔ تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلاف میاں صاحب کہ ان کا تذکرہ عبارت فارسی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دورنگی سے یک رنگی بہتر اور قید حروف تہجی اس لئے نہ رکھی کہ جس استاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارت ہندی اور طرز اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعر جن کی استاد کی اور شاگردی نامعلوم اور نام و نشان غیر مفہوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کا مرزا سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ موجد ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس ہیچداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔"

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان کے چار تذکرے، تذکرہ ہندی (مصطفیٰ)۔ ریاض الفضا (مصطفیٰ)۔ عمدہ منتخبہ (سرور) اور گلشن بے خار (شیفتہ) ضروران کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصر نے سوانح اور انتخاب کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔ چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخاب کلام میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشقہ کا سراغ ہمیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصر کا بیان ہے۔

"میر حسن ولد میر غلام حسین صاحب بہت اس کی شعرو سخن میں وسیع شاگرد رشید مرزا رفیع سودا دوازدہ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بسبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بیاس خاطر معشوقہ، مشنوی بے نظیر تصنیف کی۔ یہ تلامذہ کہ اس میں ہے شنیدہ نہیں

دیدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی شہرت کہ ہر صنیع و شریعت کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور نواب آصف الدولہ بہادر کے لئے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کر کے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں گزرے دینے سے انکار کر دیا۔ بعد چندے میر حسن صاحب مع مثنوی اور کسی تقریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابق الذکر کا افسانہ رفتہ سے آزدگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

کہ اک دن دوشالے دیئے سات سے

تو حضور نے تو ہزار ہا دوشالے آن واحد میں بخش دیئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ ہوتا ہے کہ یہاں بیاں واقع بھی نہیں، نواب نامدار کا دل اس کے سینے سے اُچاٹ ہوا۔

یہ فقط کم نصیبی میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیف ہے کہ جب مرزا رفیع سودا نے وہ مثنوی سنی نہایت خوش ہوئے اور عین بشارت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی ہے کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم نہیں ہوتے، یعنی فخر ان کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی رموز العارفین، اور تیسری مثنوی چھڑیوں کے احوال میں ہے۔ (خوش معرکہ زیبا قلمی ص ۲۲)

فہرست شعراء۔

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	سودا	۱۵	رفعت	۲۹	نادر
۲	شوق	۱۶	صنعت	۳۰	احقر
۳	شہید	۱۷	طالب	۳۱	خلق
۴	باشمی	۱۸	غفلت	۳۲	حجام
۵	شائق	۱۹	کرم	۳۳	رضا
۶	فدا	۲۰	ماہر	۳۴	سایل
۷	ممتاز	۲۱	حیرت	۳۵	اسد
۸	معین	۲۲	شہیدی	۳۶	مجدوب
۹	قائم	۲۳	لطف	۳۷	ماہر
۱۰	کلیم	۲۴	عشرت	۳۸	ذاکر
۱۱	بے تاب	۲۵	آزاد	۳۹	حسن
۱۲	کبیر	۲۶	شوکت	۴۰	نذیب
۱۳	پروانہ	۲۷	زکی	۴۱	ضیا
۱۴	شوق	۲۸	میر حسن	۴۲	ناصر

۴۳	تائب	میرن	۶۲	آبرو	شاہ مبارک	۱۰۱	عسکری	مرزا
۴۴	جبرج	شیخ میر علی	۶۳	فدوی	میر محمد حسن	۱۰۲	درد	خواجہ میر درد
۴۵	کاشف	شیخ کاشف علی	۶۴	ثاقب	شیخ شہاب الدین	۱۰۳	اثر	میر محمد
۴۶	طیش		۶۵	ناجی	محمد شاکر	۱۰۴	رنج	میر محمد نظیر
۴۷	مغموم	کلو خاں	۶۶	سکندر	محمد علی	۱۰۵	الم	صاحب میر
۴۸	فاطر	میر بخش خاں	۶۷	احسان	حافظ عبدالرحمن	۱۰۶	طیش	مرزا جان
۴۹	ناصر	سعادت علی خاں	۶۸	میر	محمد تقی	۱۰۷	ہدایت	ہدایت خاں
۵۰	شوق	میرزا امیر علی خاں میر	۶۹	فیض	میر	۱۰۸	محشر	مرزا علی نقی
۵۱	حسن	نواب ہدی حسن خاں	۷۰	تجلی	میاں حاجی	۱۰۹	حضور	لالہ بال کند
۵۲	حاتم	ظہور الدین شاہ	۷۱	ضیاء	میر ضیاء الدین	۱۱۰	فراق	شنا اللہ خاں
۵۳	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۷۲	مجنوں		۱۱۱	وصال	نصر اللہ
۵۴	اکبر	شیخ پھچو	۷۳	مشتاق	عبداللہ خاں	۱۱۲	بدر	میر محمدی
۵۵	زکین	سعادت یار خاں	۷۴	وحشت	باقر علی خاں	۱۱۳	شیدا	
۵۶	خان		۷۵	شکیبا	شیخ غلام حسین	۱۱۴	مقبول	مقبول علی خاں
۵۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں	۷۶	جان	میر جان علی	۱۱۵	قاصر	مرزا میر علی بیگ
۵۸	بقا	شیخ بقا اللہ	۷۷	برشتہ	آغا	۱۱۶	قربان	میر محمدی
۵۹	نوا	ظہور اللہ	۷۸	مرزا	آغا مرزا	۱۱۷	حکیم	محمد شاہ علی خاں
۶۰	نثار	شیخ محمد امان	۷۹	فقیر	میر شمس الدین	۱۱۸	عشق	میر غرب اللہ خاں
۶۱	منظہر	جان جاناں	۸۰	موندوں	میر فرزند علی	۱۱۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ
۶۲	یقین	انعام اللہ خاں	۸۱	منت	میر قمر الدین	۱۲۰	مسرت	شیخ وزیر علی
۶۳	یک رنگ	مصطفیٰ خاں	۸۲	ممنوں	میر نظام الدین	۱۲۱	تجیر	مصطفیٰ خاں
۶۴	حشمت	محشم علی خاں	۸۳	مرہٹوں	مرزا رضا علی	۱۲۲	رفیق	مرزا اسد بیگ
۶۵	تاباں	میر عبدالحی	۸۴	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۲۳	شہرت	امیر بخش
۶۶	ندیم	مرزا علی نقی	۸۵	بشر	میر بشارت علی	۱۲۴	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۶۷	فخاں	کوکہ خاں	۸۶	منظفر	منظفر علی خاں	۱۲۵	مائل	میر محمدی
۶۸	صابر	صابر علی شاہ	۸۷	آشوب	میر مراد علی	۱۲۶	آشفہ	عظیم الدین خاں
۶۹	فدوی لاہوری		۸۸	جھڑی	میر باقر علی	۱۲۷	شیفتہ	عرفت محمد خاں
۷۰	سرور	امیر محمد خاں اعظم الدولہ	۸۹	تسکین	میر سعادت علی	۱۲۸	شگفتہ	حافظ عبدالصمد
۷۱	بہار	ٹیک چند	۹۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۲۹	نصیر	بدھ سنگھ
								میاں نصیر الدین عرف میاں کلو

۱۳۰	منیر	دجیہ الدین	۱۵۹	یاس	خیر الدین	۱۸۸	ترقی	آغا محمد تقی
۱۳۱	دریغ	رضی علی خاں	۱۶۰	اکبر	اکبر خاں	۱۸۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۳۲	دفا	مرزا عبد العلی	۱۶۱	شیفتہ	مصطفیٰ خاں	۱۹۰	داغ	میر مہدی
۱۳۳	منشی	لالہ مول چند	۱۶۲	نذا	شیخ فدا حسین	۱۹۱	عیش	مرزا حسین رضا
۱۳۴	اظہر	شیخ کرامت علی	۱۶۳	سنویش	شیخ احمد	۱۹۲	ہوش	نواز ش حسین خاں
۱۳۵	ضمیر	گنگا داس	۱۶۴	بتیاب	عباس علی خاں	۱۹۳	نوازش	شیخ محمد سلیمان
۱۳۶	ذکا	خوب چند	۱۶۵	کرم	شیخ غلام صنامن	۱۹۴	شعلہ	مرزا کریم بیگ
۱۳۷	اسیر	.....	۱۶۶	مسکین	.....	۱۹۵	راغب	شعبیر میاں
۱۳۸	معرفت	الہی بخش	۱۶۷	عظمت	میر عظمت اللہ خاں	۱۹۶	دل گیر	رجب علی
۱۳۹	طوباس	خاں صاحب فرنگی	۱۶۸	تکین	میر حسین	۱۹۷	سرور	احمد علی
۱۴۰	اعظم	اعظم خاں	۱۶۹	نسیم	اصغر علی خاں	۱۹۸	سہا	شیخ اظہر علی
۱۴۱	امیر	امیر الدولہ	۱۷۰	شرت	شرت علی	۱۹۹	اظہر	مہدی حسن
۱۴۲	امی	روشن بیگ	۱۷۱	شمیم	میر محمد حسین	۲۰۰	مخلص	مولوی عسکری
۱۴۳	منعم	موہن لال	۱۷۲	غالب	اسد اللہ خاں	۲۰۱	عسکر	کلب حسین خاں
۱۴۴	مشیر	شیخ قطب الدین	۱۷۳	افکار	میر حسین	۲۰۲	الطاف	مرزا ابراہیم بیگ
۱۴۵	سہراب	سہراب بیگ	۱۷۴	نظیر	شیخ ولی محمد	۲۰۳	شرر	مرزا مخدوم بخش
۱۴۶	نکبت	سید نظر علی	۱۷۵	ضمیر	میاں مہاری	۲۰۴	ذکا	سرب سنگھ
۱۴۷	مشتاق	میاں	۱۷۶	عشق	شاہ رکن الدین عتہ شاہ گھٹیا	۲۰۵	دیوانہ	میر حیدر علی
۱۴۸	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۷	فدوی	مرزا محمد علی عتہ مرزا پٹنچو	۲۰۶	حیران	شیر علی
۱۴۹	صاحب	منظر الدلہ ظفر باب خاں	۱۷۸	مستند	یار علی خاں	۲۰۷	افسوس	سید چرغ علی
۱۵۰	شوق	شیخ غلام رسول	۱۷۹	محترم	محترم علی خاں	۲۰۸	حیف	میر حسین علی
۱۵۱	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۸۰	ملول	عارف اللہ شاہ	۲۰۹	تاسف	مرزا جعفر علی
۱۵۲	ظفر	بہادر شاہ	۱۸۱	قرار	جہان محمد	۲۱۰	حسرت	مرزا باقر علی
۱۵۳	قابل	مرزا عالی بخت	۱۸۲	لطف	مرزا علی	۲۱۱	ارمان	مرزا قاسم علی
۱۵۴	عالی	(شاہزادہ دہلی)	۱۸۳	آشفٹہ	مرزا رضا قلی	۲۱۲	رقت	مرزا قاسم علی
۱۵۵	دارا	مرزا دارا بخت	۱۸۴	برشتہ	میاں مشرف	۲۱۳	رسم	میر شجاع الدین
۱۵۶	طالب	(پنڈت کشمیری)	۱۸۵	سوز	میر محمد	۲۱۴	روح	قلی خاں
۱۵۷	مومن	مومن خاں	۱۸۶	رند	ہریان خاں	۲۱۵	قسمت	.....
۱۵۸	وحشت	سید غلام علی خاں	۱۸۷	آسف	نواب آصف الدولہ	۲۱۶	وحشت	.....

۳۱۷	جرات	قلندر بخش	۲۴۶	مصدر	میر ماشا اللہ خاں	۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی
۳۱۸	قوت	میاں احمد علی	۲۴۷	انشا	انشا اللہ خاں	۲۷۶	مونس	میر نواب
۳۱۹	حقیقت	منشی میر حسین شاہ	۲۴۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۷۷	شریف	لالہ میددال
۳۲۰	سبقت	مرزا مغل	۲۴۹	صادق	مرزا صادق علی	۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۳۲۱	شہرت	.....	۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں	۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خاں
۳۲۲	غصنفر	غصنفر علی خاں	۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں	۲۸۰	کمال	شیخ جمال الدین
۳۲۳	غیرت		۲۵۲	انصافی	شاگرد عیشی	۲۸۱	فرد	مولوی جمیل الدین عورت خدابخش
۳۲۴	قیس	مرزا صدایک	۲۵۳	قادر	مرزا قادر علی	۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی
۳۲۵	کمال	شیخ کمال الدین	۲۵۴	ہلال	مرزا محمد	۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی
۳۲۶	محبت	مرزا حسین علی	۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا محمد ذکی	۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں
۳۲۷	ایل	مرزا محمد یار بیگ	۲۵۶	فرد	بہادر مرزا	۲۸۵	الہی	الہی بخش
۳۲۸	لطیف	مرزا لطف علی	۲۵۷	عاشق	اعلی جاہ چھوٹے صاحب	۲۸۶	امیر	مرزا امیر
۳۲۹	مردت	میر صغیر علی	۲۵۸	شیدا	والا جاہ منجھلے صاحب	۲۸۷	شکیب	اصغر علی
۳۳۰	رفاقت	مرزا مکین	۲۵۹	مصعنی	شیخ غلام ہمدانی	۲۸۸	ادیب	گور بخش
۳۳۱	اختر	میر اکبر علی	۲۶۰	بیباک	میر نجف علی	۲۸۹	بریاں	منظر علی خاں
۳۳۲	محبت	نواب محبت خاں	۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ	۲۹۰	عیش	میر محمد یعقوب
۳۳۳	مہر	منصور خاں	۲۶۲	جوان	نعیم بیگ	۲۹۱	خانی	شیخ مغل
۳۳۴	تصور	سید احسان علی	۲۶۳	صہر	مرزا نین العابدین عورت مرزا امیر	۲۹۲	فریاد	مرزا مغل
۳۳۵	تمل	محمد عظیم	۲۶۴	ضیا	کاجوئل	۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد
۳۳۶	رند	لالہ گنگا پرشاد	۲۶۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ	۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی
۳۳۷	حسن	خواجہ حسن	۲۶۶	منظر	کوزین	۲۹۵	پیام	شرف الدین علی خاں
۳۳۸	منظر	مرزا علی	۲۶۷	منظر	درگاہ پرشاد	۲۹۶	حسام	شیخ ولایت علی
۳۳۹	بہجت	مکھن لال کالیستھ	۲۶۸	منتظر	نورالاسلام	۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ
۳۴۰	منظر	مرزا منظر	۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی	۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرحیم
۳۴۱	تقیل	محمد حسن	۲۷۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۹۹	زیبا	میاں عبدالرحیم
۳۴۲	تھر	نور الدین خاں عورت مرزا	۲۷۱	پردانہ	راجہ جونت سنگھ	۳۰۰	زلال	میر دوست علی
۳۴۳	صادق	نور علی بیگ	۲۷۲	نسلی	لالہ نیکارام	۳۰۱	حریف	لالہ حبیبی لال
۳۴۴	سید	میر محمد علی	۲۷۳	اوباش	شیخ امیر الزماں	۳۰۲	ظریف	لابنی پرشاد
۳۴۵	تمکین	راجہ جوالا پرشاد	۲۷۴	خلیق	میر مستحسن	۳۰۳	عشاق	شاہ منظر حق

۳۰۴	عارف	میر عارف علی	۳۳۴	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۰۵	سپند	مرزا الطف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
۳۰۶	سامان	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ کرداس	۳۶۵	ریحاں	لالہ دیاکشن
۳۰۷	نگاہ	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رہا	فیض محمد بخش	۳۶۶	ضمیر	میر مظفر حسین
۳۰۸	نجف	شیخ عبدالکریم	۳۳۸	شور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر علی خاں
۳۰۹	یاس	میر الہی بخش	۳۳۹	ذوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خاں
۳۱۰	نظر	مرزا علی	۳۴۰	ذاکر	شیخ بشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
۳۱۱	طپاں	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خاں بہادر	۳۷۰	ایسر	میر مظفر علی
۳۱۲	شفیق	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خاں	۳۷۱	موزوں	میر نواب
۳۱۳	وحشی	شیخ کرم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۲	عالی	میر بندہ حسین
۳۱۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۳۴۴	کیواں	مرزا مغل	۳۷۳	درختاں	میر علی جان
۳۱۵	اقبال	اقبال الدولہ بہادر	۳۴۵	اظہر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رضا علی
۳۱۶	انبر پر شاد		۳۴۶	مسور	شیخ پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الہی بخش
۳۱۷	غافل	منور خاں	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکریم خاں
۳۱۸	شمیم	شیخ محمد صابر	۳۴۸	اظہار	محمد دارش	۳۷۷	عزیز	شیخ تفضل حسین
۳۱۹	محمور	محمد جعفر	۳۴۹	شاداں	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	کاظم علی خاں
۳۲۰	نزار	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
۳۲۱	نالال	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفیق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر صد الدین
۳۲۲	ناداں	میر شیر علی	۳۵۲	ثمر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
۳۲۳	شاد	شیخ فضل علی	۳۵۳	ہنر	مرزا مغل	۳۸۲	سالک	میر مصطفیٰ بخش
۳۲۴	تمنا	پیروں داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
۳۲۵	خاں	اشرف علی خاں	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
۳۲۶	آشفقہ	محمد ہادی علی خاں	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
۳۲۷	مشفق	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالرودف	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
۳۲۸	واصف	حیدر حسن	۳۵۸	لیق	محمد ظہور الدین	۳۸۷	داسب	ہدایت حیدر
۳۲۹	فزا	شیخ محمد بخش	۳۵۹	سہل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
۳۳۰	باغ	امام علی	۳۶۰	وحید	محمد وحید الدین	۳۸۹	نالی	علی رضا خاں
۳۳۱	منصف	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شناور	صاحب مرزا
۳۳۲	جیل	امیر علی خاں	۳۶۲	تمنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شرر	مرزا آغا حسن

۳۹۲	شجر	میر علی حسین	۲۲۱	سرور	ولایت حسین	۲۵۰	ضبط	نوازش علی خاں
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین	۲۲۲	سخن	لالہ رام دیال	۲۵۱	اعجاز	نواب اصغر علی خاں
۳۹۴	امیر	امیر مرزا	۲۲۳	نمود	میر مہدی حسن	۲۵۲	سرودش	شیخ مراد علی
۳۹۵	ردنق	شیخ ردنق علی	۲۲۴	اعظم	میر اعظم شاہ	۲۵۳	نصیح	مرزا جعفر علی
۳۹۶	گلشن	راجہ جیالال	۲۲۵	نور الدین مرزا		۲۵۴	طال	محمد رمضان خاں
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی	۲۲۶	ہمایوں بخت مرزا		۲۵۵	ثاقب	مرزا مہدی
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی	۲۲۷	حیدر مرزا		۲۵۶	آزاد	سید علی حسین
۳۹۹	شمسی	نواب محمد علی خاں عرف شیخ نواب	۲۲۸	ظفر	شیخ ظفر علی	۲۵۷	سحر	سید ناصر
۴۰۰	امیر	لالہ شازی لال	۲۲۹	یوسف	یوسف خاں	۲۵۸	انس	مرزا محمد
۴۰۱	ظہور	جگل کشور	۲۳۰	اصغر	علی اصغر خاں	۲۵۹	قدس	مرزا محمد رضا عرف جہاں
۴۰۲	شائق	لالہ سیوہ رام	۲۳۱	عالی	خواجہ عبداللہ	۲۶۰	آباد	مہدی حسن خاں
۴۰۳	نسیم	دیاشنکر	۲۳۲	صولت	خواجہ محمد	۲۶۱	صحبت	بخشش علی خاں
۴۰۴	عشق	آغا رضا	۲۳۳	عاشور علی خاں	نواب	۲۶۲	ہشیار	میرا محمد علی
۴۰۵	ادج	مرزا علی حسین	۲۳۴	اسحاق	مرزا اسحاق	۲۶۳	گویا	فقیر محمد خاں
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر	۲۳۵	جلا	مرزا واحد علی خاں	۲۶۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۴۰۷	منہتی	مرزا مستیا	۲۳۶	طاہر	مرزا بندہ حسن	۲۶۵	صبر	میر اسد
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا ججو	۲۳۷	الم	آغا مہدی	۲۶۶	شائق	لالہ فتح چند
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا	۲۳۸	گل	نواب امیر مرزا خاں	۲۶۷	شائق	میر محمد
۴۱۰	صبا	میر ذریہ	۲۳۹	ممتاز	کالکادین	۲۶۸	حبیب	میر نواب
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد	۲۴۰	جان	میر یار علی	۲۶۹	سیفی	میر وارث علی
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا	۲۴۱	دانا	رکشن لال	۲۷۰	اسد	اسد اللہ خاں
۴۱۳	جزا	میر مہدی حسن	۲۴۲	عبور	منشی رحمت اللہ	۲۷۱	فرخ	کرامت اللہ خاں
۴۱۴	فوق	بندہ حسن	۲۴۳	چرکین	شیخ باقر علی	۲۷۲	جوش	میر وارث علی
۴۱۵	شمیم	مرزا	۲۴۴	صاحبقران	سید امام علی	۲۷۳	نادر	کلب حسین خاں
۴۱۶	عدم	داحد علی خاں	۲۴۵	اسرار	مرزا بندہ علی عرف مرزا بندہ	۲۷۴	مسجوا	محمد علی خاں
۴۱۷	وصف	میر محمود علی	۲۴۶	ناسخ	شیخ امام بخش	۲۷۵	معجز	میر محمد رضا
۴۱۸	قدر	میر نصیر الدین	۲۴۷	اثر	نواب حسین علی خاں	۲۷۶	خضر	مرزا سعید علی بیگ
۴۱۹	وحید	سرفراز علی خاں	۲۴۸	تدبیر	مرزا محمد باقر عرف مرزا مغل	۲۷۷	فکر	شیخ ذوالفقار علی
۴۲۰	ازل	آغا حسن	۲۴۹	ہاتف	مرزا حیدر علی	۲۷۸	شہید	مولوی محمد بخش

۴۷۹	یوسف	یوسف بیگ	۵۰۸	عشق	علی اشرف خاں	۵۳۷	سپر	میر محمدی
۴۸۰	واحد	پنڈت سنگم لال	۵۰۹	طوفان	میر نواز ش علی	۵۳۸	طوبی	میر سینا
۴۸۱	کوثر	مرزا مہدی	۵۱۰	دریا	رتن ناتھ پنڈت	۵۳۹	میر عباس	
۴۸۲	راوی	خواجہ مصاحب علی	۵۱۱	عیش	منشی ابو محمد	۵۴۰	مجرم	قادر علی
۴۸۳	قبول	مرزا مہدی	۵۱۲	شاد	فضل امام خاں	۵۴۱	خطا	علی بیگ
۴۸۴	ثبات	مرزا محمد حسن	۵۱۳	بہار	مرزا علی	۵۴۲	آشنا	سید محمد
۴۸۵	ندیم	میر محمد شفیع	۵۱۴	محرور	شیخ ہادی حسن	۵۴۳	یوسف	(شاگرد آشنا)
۴۸۶	شجر	اجودھیا پرشاد	۵۱۵	عشتی	شیخ الہی بخش	۵۴۴	عرش	میر حسن عسکری عرف میر گلور
۴۸۷	حشم	میر امیر علی	۵۱۶	غافل	لالہ کنھیالال	۵۴۵	ناصر	سید ابو محمد
۴۸۸	نادر	مرزا عسکری	۵۱۷	محسن	میر محسن علی	۵۴۶	انسج	سید ابوتراب عرف منجھو
۴۸۹	حافظ	رخصت نامی شاگرد انسج	۵۱۸	صادق	صادق حسین خاں	۵۴۷	انسب	میر ابوطالب
۴۹۰	رشدک	میر علی اوسط	۵۱۹	ہلال	امیر علی خاں	۵۴۸	قرار	بندہ علی خاں
۴۹۱	شوق	میر علی ضامن	۵۲۰	سجاد	سید سجاد علی	۵۴۹	برق	مرزا محمد رضا
۴۹۲	مہر	سید آقا علی خاں	۵۲۱	افضل	شاہ غلام اعظم	۵۵۰	حیدر	مرزا احمد رضا خاں بہادر
۴۹۳	سید	سید علی خاں طلاور جنگ	۵۲۲	سعادت	سعادت خاں	۵۵۱	فلک	میر بہادر حسین
۴۹۴	آرزو	مرزا علی محمد	۵۲۳	مبنون	میر مہدی	۵۵۲	علی	مرزا علی رضا
۴۹۵	رسا	میر علی احمد	۵۲۴	شوق	میر رضی	۵۵۳	ساحر	
۴۹۶	تنویر	سید کاظم حسین	۵۲۵	انور	علی مرزا	۵۵۴	طور	مرزا محمد رضا
۴۹۷	منیر	میر اسماعیل حسین	۵۲۶	شرف	شیخ شرف الدین	۵۵۵	طوفان	میر علی حسین
۴۹۸	صفیر	مرزا مغل	۵۲۷	موج	میر کاظم حسین	۵۵۶	نور	میر ذیر
۴۹۹	فہیم	پنڈت سندر لال	۵۲۸	متین	میر بہادر علی	۵۵۷	جری	مرزا سرفراز علی
۵۰۰	غنی	غنی محمد	۵۲۹	ذرہ	شنکر لال	۵۵۸	سحاب	اللہ یار خاں
۵۰۱	مہرودج	غلام سعید	۵۳۰	محبت	شیو پرشاد پنڈت	۵۵۹	نقی	علی نقی خاں عرف پیا علی صاحب
۵۰۲	فریاد	میر محمد باقر	۵۳۱	نمود	مرزا آسمان قدر	۵۶۰	حکیم	میر محمد علی
۵۰۳	اونج	میر محمود خاں	۵۳۲	کیوان	مرزا علی حسین	۵۶۱	شفا	مرزا کریم بیگ
۵۰۴	ساحل	سید اکبر علی	۵۳۳	وزیر	خواجہ	۵۶۲	خورشید	منوش دقت علی خاں
۵۰۵	قابل	سید علی جان	۵۳۴	قلق	خواجہ اسد	۵۶۳	سحر	شیخ احسان علی
۵۰۶	عروج	منشی احمد حسن	۵۳۵	بے خود	میر ہادی علی	۵۶۴	حسام	محمد تقی خاں بہادر
۵۰۷	عاجز	شیخ عبداللہ	۵۳۶	ایجاد	شیخ بہادر علی	۵۶۵	ممتاز	ممتاز الدولہ مرزا حسین علی

۵۶۶	قمر	سید ابوتراب	۵۹۵	جوشش	محمد روشن	۶۲۴	سلطان	خواجہ سلطان جاہ
۵۶۷	بکر	شیخ امداد علی	۵۹۶	جوان	مرزا کاظم علی	۶۲۵	ساقی	مرزا محمد جان
۵۶۸	گرداب	(شاگرد بکر)	۵۹۷	جہاندار	شہزادہ جہاندار شاہ	۶۲۶	ستار	عبدالستار
۵۶۹	شفیق	مرزا علی جان	۵۹۸	حسین	سید غلام حسین	۶۲۷	سجاد	
۵۷۰	سالم	میر عسکری	۵۹۹	حشمت	محمد علی	۶۲۸	سیف	مرزا مغل
۵۷۱	تجیر	مرزا محمد بیگ	۶۰۰	حدت	نواب ابراہیم خاں	۶۲۹	شہر	مرزا ابراہیم
۵۷۲	شاد	میر عباس	۶۰۱	حزین		۶۳۰	شرف	میر محمدی
۵۷۳	آفتاب	شاہ عالم عالی گوہر	۶۰۲	حیرتی	میر مراد علی	۶۳۱	شہر	خواجہ عاصم خاں
۵۷۴	اختر	داجد علی شاہ	۶۰۳	خاکسار	میر محمد یار	۶۳۲	شایق	رائے امر سنگھ
۵۷۵	امداد	امداد علی خاں	۶۰۴	خستہ	عبداللہ خاں	۶۳۳	شائق	امین الدین
۵۷۶	امید	قزلباش خاں	۶۰۵	خیال	میر غلام حسین	۶۳۴	شایق	نظر الدین
۵۷۷	ایشم	میر محمد علی	۶۰۶	خادم	خادم علی خاں	۶۳۵	شاگر	شاگر علی
۵۷۸	ایمان	شیر محمد خاں	۶۰۷	دوست	شیخ غلام	۶۳۶	محمد شاگر	
۵۷۹	اعلیٰ	مولوی اعلا	۶۰۸	دانا	شیخ فضل علی	۶۳۷	شور	محمود بیگ
۵۸۰	بادشاہ	نصیر الدین حیدر	۶۰۹	دل	محمد عابد	۶۳۸	شمس الدین شمس	
۵۸۱	بیدل	مرزا عبدالقادر	۶۱۰	ذوہ		۶۳۹	شادان	شیخ قطب
۵۸۲	برکت	برکت علی خاں	۶۱۱	ذوقی	شاہ	۶۴۰	شادان	رائے چند لال
۵۸۳	بیتاب	شاہ علیم اللہ	۶۱۲	ذوق	منشی آسار ام	۶۴۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۵۸۴	بیتاب	سلوک رائے	۶۱۳	رضی	سیف الدوزخی خاں	۶۴۲	صابر	میر حسین
۵۸۵	بہل		۶۱۴	رسوا	آفتاب رائے	۶۴۳	صدق	
۵۸۶	پاک باز	میر صلاح الدین	۶۱۵	راحم	میر محمد علی	۶۴۴	صفدری	میر عبداللہ
۵۸۷	تراب	تراب شاہ	۶۱۶	روا	مرزا محمد نعفی	۶۴۵	صفا	
۵۸۸	تہنا	خواجہ امجد علی	۶۱۷	زند	حمزہ علی	۶۴۶	ضاحک	میر غلام حسین
۵۸۹	تمکین	میر صلاح الدین	۶۱۸	راغب	جعفر خاں	۶۴۷	طیب	حکیم سید شاہ
۵۹۰	تمنا	محمد اسحاق	۶۱۹	راسخ	غلام علی خاں	۶۴۸	طالع	شمس الدین
۵۹۱	ثابت	شجاعت خاں	۶۲۰	زار	میر مظہر علی	۶۴۹	طاہر	محمد خاں
۵۹۲	ثابت	اصالت خاں	۶۲۱	زکی	جعفر علی خاں	۶۵۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ
۵۹۳	ثابت	امانت علی	۶۲۲	سراج	سراج الدین	۶۵۱	ظہور	سیوا سنگھ
۵۹۴	جہرات	میر شیر علی	۶۲۳	سلطان	میرزا انور بخش بہادر	۶۵۲	ظاہر	شیخ ظہور اللہ

۶۶۳	عاشق	مہدی علی خاں	۶۸۶	قربان	میر محمدی	۷۰۹	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۶۶۴	عارف	محمد (رفوگر)	۶۸۷	قدر		۷۱۰	سید ناصر علی خاں بہادر	
۶۶۵	عاشق	اعظم خاں	۶۸۸	قلندر		۷۱۱	نالاں	شیخ محمد وارث
۶۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	۶۸۹	کامل	مرزا کامل بیگ	۷۱۲	ولی	
۶۶۷	عاشق	سید غیاث الدین	۶۹۰	گوہر	مرزا اسد علی	۷۱۳	ولی	
۶۶۸	عشق	میر زین الدین	۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	۷۱۴	وجیبہ	نواب وجیبہ الدین
۶۶۹	عشقی	(مراد آباری)	۶۹۲	لطف	میر شمس الدین	۷۱۵	وجید	حکیم محمد وجید اللہ خاں
۶۷۰	عشقی	قاسم علی	۶۹۳	مخلص	مرزا شاما	۷۱۶	والہ	مرحمت خاں
۶۷۱	عازم	(قوم کالیٹھ)	۶۹۴	مقصود		۷۱۷	ہادی	میر محمد ہادی
۶۷۲	عاقل شاہ		۶۹۵	محب	شیخ دلی اللہ	۷۱۸	یک رو	
۶۷۳	عاصی	خواجہ برہان الدین	۶۹۶	مایل	ہدایت علی	۷۱۹	یار	میر احمد
۶۷۴	غازی الدین حیدر		۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	۷۲۰	شیخ	(شاہ جہاں آباد)
۶۷۵	غالب	مکرم الدین بہادر بیگ خان	۶۹۸	مجروح	منشی کھیم چند	۷۲۱	زوجہ میاں منعم	
۶۷۶	غلامی	شاہ غلام	۶۹۹	مرزا	احترام الدولہ نواب	۷۲۲	ولہن بیگم صاحبہ	
۶۷۷	غنی	شیخ محمد	۷۰۰	مستان	مرزا احسن	۷۲۳	جانی	بیگم جان
۶۷۸	عبدالغنی		۷۰۱	مشتاق	مرزا ابراہیم بیگ	۷۲۴	جینا بیگم صاحبہ	
۶۷۹	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۷۰۲	منعم	قاضی نور الحق	۷۲۵	گنا بیگم صاحبہ	
۶۸۰	فراقی	پریم کشور	۷۰۳	شاہ منزل		۷۲۶	رہیت	مسماۃ نازک
۶۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۷۰۴	منتظر	خواجہ بخش	۷۲۷	موتی طوائف	
۶۸۲	فراق	مرزا مفتی علی خاں	۷۰۵	مقبول		۷۲۸	دلبر	پھوٹی بیگم صاحبہ
۶۸۳	نارغ		۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	۷۲۹	صاحب	ناظمہ بیگم
۶۸۴	فدا	میر انام الدین	۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	۷۳۰	نزاکت	مجو طوائف
۶۸۵	قربان	میر فرمان علی	۷۰۸	نفی	نفی علی خاں	۷۳۱	شیریں	بیگا طوائف

ہندوستان میں ترسیل زر کا پتہ

علی شیر خاں محلہ کھترانہ کلاں رائے بریلی یو۔ پی

(۵) رسالہ عروض (۶) رسالہ فرائض (۷) ردصۃ الاجرام -

تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ

عہد تصنیف و طباعت تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعراء کے ہند مولفہ مولوی کریم الدین ۱۸۴۷ء

ظاہر ہے کہ ۱۸۴۷ء میں تذکرہ مکمل ہوا ہے۔

یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرسہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۸۴۷ء میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے:-

تاریخ شعرا کا مشرفین صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے نگار سادہ تاسی کی تاریخ ۱۸۴۸ء عیسوی میں ترجمہ کیا اور نو سو چونتیس شاعروں اردو گو کے اشعار اور حال بھی دو ادین مختلفہ میں سے منتخب کر کے اس میں مندرج کیا گیا۔ اس ٹکڑے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کے مکملہ کا سال ۱۸۴۸ء ہے۔ لیکن یہ درست نہیں ہے۔ جیسا کہ اختصار اور بعض اندردنی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کریم الدین نے اسے ۱۸۴۷ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۴۸ء میں یہ چھپنا شروع ہو گیا۔ اس طرح ۱۸۴۷ء کو سال تصنیف اور ۱۸۴۸ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہئے۔

انجمن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور ملہی اس وقت میرے سامنے موجود ہیں اس میں ۵۰۲ صفحات ہیں۔

تذکرہ اردو میں ہے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً نگارسان دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر **خصوصیات** مرتب کیا گیا ہے۔ سرورق کی عبارت تو یہ پتہ چلتا ہے کہ یہ نگارسان کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے۔ لیکن ایسا نہیں ہے۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔

کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش و قدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ و تاریخ نگاری پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ حقیقتہً نگارسان دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جگہ لفظی ترجمہ ہے۔ کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے۔

”قسم اول۔ اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں“

قسم دوم۔ اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیوع میں کوشش کی ہے۔

قسم دوم کو ذیل کے جا طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے۔

طبقہ اول۔ اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے۔

طبقہ دوم۔ میں بقول کریم الدین ”ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور مروج اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریمہ کا استعمال یک قلم زبان ریختہ سے موقوف کیا۔“

طبقہ سوم۔ اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاگرد تھے ان کو الفاظ صحیح اور محاورات دلچسپ کے استعمال کرنے کا بہت شوق تھا۔“

طبقہ چہارم۔ اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہم عصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جایان کو

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی۔

جیسا کہ تاریخ ادب ہندوستانی مؤلفہ گارسا داسی "اور گلدستہ نازنیاں" کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی چکی ہے۔
 "طبقات الشعراء" دراصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صرف یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، نگار سالانہ چونکہ یورپی شہر ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمہ دیباچہ میں زبان اور سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اور اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعد ازاں پانچ فارسی اور ۳۹ پنج بھٹا کے شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آ جاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔
 اس کے بعد اردو شعراء و مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہندو دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہر چند کہ اس تذکرے میں بھی بعض وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف نگار سالانہ اور کریم الدین نے اپنے دیباچوں میں اشارے کئے ہیں۔ پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی لب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشی ماحول کی تصویریں بھی ہیں اور شعراء و مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائیں بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری و طعن و تعریف کا وہ انداز کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور دیکھ دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواجہ حیدر علی	۱۵	آگاہ میر حسن علی	۲۹	- ابو دھیا پر شاد کشمیری
۲	آرام خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ نور خاں	۳۰	احسان حافظ عبد الرحمن خاں
۳	آرام رائے پریم ناتھ کھتری	۱۷	آوارہ میر محمد کاظم	۳۱	احسان میر غلام علی
۴	آرام مکھن لال	۱۸	ابجدی	۳۲	احسن احسن اللہ خاں
۵	آزاد سراج الدین علی خان	۱۹	ابراہیم عادل شاہ سلطان بخاری	۳۳	احسن عبد الرحمان خاں
۶	آزاد شیخ امیر الدین	۲۰	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن مرزا حسن علی
۷	آزاد محمد فاضل	۲۱	ابرد شیخ نجم الدین علی خاں	۳۵	احسن میاں احسن اللہ
۸	آزاد میر غلام علی خاں بگلرانی	۲۲	نشاطی ابن نشاطی	۳۶	احقر مرزا جواد علی قرباش
۹	آزاد میر نعیم اللہ	۲۳	ابوالفضل شیخ ابوالفضل	۳۷	احمد احمد
۱۰	آزاد میر غلام علی	۲۴	اٹل میر عبد الباقی	۳۸	احمد احمد بیگ قرباش
۱۱	آزادہ آرام آزادہ	۲۵	اثر حسین علی خاں	۳۹	احمد احمد علی
۱۲	آزادہ رام سنگھ	۲۶	اثر میاں سید محمد میر	۴۰	احمد شیخ حافظ غلام احمد
۱۳	آندوم مفتی محمد مدد الدین خان	۲۷	اشیم محمد علی خاں	۴۱	احمد غلام احمد برہان پوری
۱۴	آگاہ محمد صلاح دہلوی	۲۸	اجل شیخ شاہ محمد	۴۲	احمد مرزا احمد بیگ

۴۳	احمد	مولوی شیخ حفیظ الدین احمد	۷۲	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۱	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۴۴	احمد	مصمصام اللہ	۷۳	آشنا	حکیم میر علی سہارنپوری	۱۰۲	اکرم	خواجہ محمد اکرم دہلوی
۴۵	احمد	میر احمد علی	۷۴	آشنا	مرزا جگن	۱۰۳	افت	منگل سین کالیستہ
۴۶	احمد		۷۵	آشنا	مناسکھ کھتری	۱۰۴	افت	میرالم صاحب
۴۷	احمدی	شیخ احمد دادرش	۷۶	آشنا	میرزین العابدین دہلوی	۱۰۵	الم	شیخ شرف الدین معرف
۴۸	-	سید احمد خاں	۷۷	آشوب	میرامداد علی	۱۰۶	الہام	فضائل بیگ
۴۹	-	مولوی احمد علی	۷۸	اصغر	سید امجد علی اکبر آبادی	۱۰۷	الہام	امام الدین سید
۵۰	اختر	میر اکبر علی	۷۹	اصغر	میر اصغر علی مارہروی	۱۰۸	-	میرامانی دہلوی
۵۱	اختر		۸۰	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰۹	امانی	مولوی محمد امجد
۵۲	اخگر	شکر چند دیوان مرزا خور	۸۱	اظہر	شیخ کریمت	۱۱۰	امجد	نواب محمد یار خاں
۵۳	ادھم	عبد العلی	۸۲	اظہر	غلام محی الدین	۱۱۱	امیر	میرامان دہلوی
۵۴	ارمان	شاہ علی	۸۳	اظہر	میر غلام علی اظہر دہلوی	۱۱۲	امین	ردش بیگ
۵۵	ارمان	مجاہد جنگ	۸۴	اعظم	اعظم خاں دہلوی	۱۱۳	امی	قرلباش خاں
۵۶	اسد	رائے کسرت سنگھ کھتری	۸۵	اعظم	محمد اعظم	۱۱۴	امید	نام نامعلوم حید آبادی
۵۷	اسد	میرامانی دہلوی	۸۶	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۱۵	امید	خواجہ محمد امین الدین خاں
۵۸	اسعد	مرزا اسعد بخت	۸۷	آفاق	میر فرید الدین	۱۱۶	امین	محمد مرزا اسماعیل
۵۹	استکان	استکان	۸۸	آفتاب	ابوالمظفر مجاہد الدین شاہ عالم پاشا	۱۱۷	امین	محمد امین دکنی
۶۰	اسلام	مسحح الاسلام	۸۹	افصح	شاہ فصیح	۱۱۸	امین	میر علی
۶۱	اسماعیل	مولوی محمد اسماعیل	۹۰	آفرین	شیخ قلندر بخش	۱۱۹	امین	نواب امین الدولہ معین اللہ
۶۲	امیر	بلتراد	۹۱	افسر	غلام اشرف	۱۲۰	امین	نہر جنگ بہادر عرف مرزا امین
۶۳	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ	۹۲	افسردہ	-	۱۲۱	انتظار	علی تقی خاں
۶۴	اشرف	-	۹۳	افسوس	مرزا غفور بیگ	۱۲۲	انجام	عمدۃ الملک نواب بہار خاں
۶۵	اشرف	حافظ اشرف	۹۴	افسوس	میر شیر علی	۱۲۳	الذبان	امیر اسد اللہ یار خاں
۶۶		اشرف علی ہنسی	۹۵	افضل	گمال شاہ محمد	۱۲۴	انشاء	حکیم انشا اللہ خاں
۶۷	اشرف	محمد اشرف	۹۶	افغان	افت خاں	۱۲۵	انصر	محمد انصر
۶۸	آشفہ	سید حضور علی	۹۷	افکار	میر جنون	۱۲۶	انکرا	شری انکرا بیات
۶۹	آشفہ	عظیم الدین خاں مرزا خاں	۹۸	اکرام	مولوی اکرام علی	۱۲۷	انور	غلام انور علی
۷۰	آشفہ	مرزا رضا علی بیگ	۹۹	اکبر	اکبر خاں	۱۲۸	انور	ولی محمد خاں
۷۱	اشک	محمد خلیل علی خاں	۱۰۰	اکبر	حاجی شاہ اکبر حضرت بیگ	۱۲۹	انیس	امیرالدولہ لکھنؤ خاں

۱۳۰	آواری	۱۵۹	بسمل	مرزا بھجوبیگ	۱۸۸	بیجان	عزیز خاں افتخانی رسولیہ
۱۳۱	ادبائش	۱۶۰	بسمل	منالال کاسیتھ	۱۸۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۱۳۲	اولاد	۱۶۱	بسمل	مولوی محمدی علقب بیگ	۱۹۰	بیدار	شاہ محمدی اکبر آبادی
۱۳۳	ادیبی	۱۶۲	بشیر	میر شہرت علی دہلوی	۱۹۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۳۴	ایما	۱۶۳	لقا	محمد بقا اللہ	۱۹۲	بیدم	حافظ قلندر بخش پانی پتی
۱۳۵	ایمان	۱۶۴	بگھاری لعل	بگھاری لعل	۱۹۳	بیر بھان	بیر بھان
۱۳۶	بابا لعل گرد	۱۶۵	بلا بہادر	بلا بہادر	۱۹۴	بیرنگ	دلادر خاں
۱۳۷	باسط	۱۶۶	بلاقی	سید بلاقی دکنی	۱۹۵	بے قید	سید فضل علی خاں
۱۳۸	باقر	۱۶۷	بل رام	بل رام	۱۹۶	بیکل	سید عبدالوہاب دولت آبادی
۱۳۹	مازیہ	۱۶۸	بہادر	بہادر سنگھ کاسیتھ	۱۹۷	بینوا	معروف مقبول شاہ
۱۴۰	بیر	۱۶۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۱۹۸	بینی نرائن	بینی نرائن
۱۴۱	بیر علی	۱۷۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۹۹	بے ہوش	عبدالرشید
۱۴۲	بکر	۱۷۱	بہار	منشی ٹیک چند دہلوی	۲۰۰	پاکیز	میاں صلاح الدین
۱۴۳	بختاور	۱۷۲	بہاری	بہاری لال	۲۰۱	پاکیز	میر صلاح الدین معروف کھن میاں
۱۴۴	بخش	۱۷۳	بھاگوداس	بھاگوداس	۲۰۲	پرما	پرما گوالیاری
۱۴۵	بخشش	۱۷۴	بھاوتنداس	بھاوتنداس	۲۰۳	پردانہ	راجہ جسونت سنگھ کھن میاں
۱۴۶	بخشی	۱۷۵	بھرتری	بھرتری	۲۰۴	پردانہ	علی شاہ مراد آبادی
۱۴۷	بروج	۱۷۶	بھوپتی	بھوپتی کاسیتھ	۲۰۵	پردانہ	محمد بیگ خیر آبادی
۱۴۸	برشتہ	۱۷۷	بھیت	عبد المجید	۲۰۶	پریم	کسوار اداس
۱۴۹	برق	۱۷۸	بھید	سید نواز علی خاں	۲۰۷	پہنچا	-
۱۵۰	برق	۱۷۹	بیان	خواجہ احسن الدین خاں	۲۰۸	تاب	مہتاب رائے کشمیری
۱۵۱	برق	۱۸۰	بیباک	میر بخش علی	۲۰۹	تاباں	میر عبدالحی
۱۵۲	برق	۱۸۱	بیٹاب	..	۲۱۰	تائیر	میر صادق علی حیدر آبادی
۱۵۳	برکت	۱۸۲	بیٹاب	خدادادی خاں	۲۱۱	تائب	عبداللہ
۱۵۴	برکت	۱۸۳	بیٹاب	سنتوک رائے	۲۱۲	تیش	مرزا محمد اسماعیل معروف مرزا جان
۱۵۵	برہمن	۱۸۴	بیٹاب	شاہ محمد عالم آبادی	۲۱۳	تجورد	میر عبداللہ
۱۵۶	بسمل	۱۸۵	بیٹاب	عباس علی خاں	۲۱۴	تجلی	شاہ تجلی علی حیدر آبادی
۱۵۷	بسمل	۱۸۶	بیٹاب	محمد اسماعیل خاں دہلوی	۲۱۵	تجلی	میر محمد حسن معروف بمیر تجلی
۱۵۸	بسمل	۱۸۷	بیجان	شیو سنگھ دہلوی	۲۱۶	تجل	محمد عظیم بیگ

۲۱۷	تجل	لکھنوی	۲۴۶	ثروت	مرزا احمد صادق مووی	۲۷۵	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۸	تحسین	میر محمد عطا حسین خوش کلام	۲۴۷	شتا	میر شمس الدین کشمیری	۲۷۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۹	تجیر	غلام مصطفیٰ	۲۴۸	جان	جان عالم	۲۷۷	جوش	رحیم اللہ
۲۲۰	ترقی	مرزا محمد تقی فیض آبادی	۲۴۹	جان	جان علی شاہ جہاں آبادی	۲۷۸	جوش	نیاز احمد
۲۲۱	تلسی	ٹیکارام	۲۵۰	جان صاحب	یار علی	۲۷۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۲۲	تسکین	سعادت علی	۲۵۱	جان محمد	شاہ جان محمد	۲۸۰	جوشش	محمد عابد عظیم آبادی
۲۲۳	تسکین	گنگا داس پنڈت	۲۵۲	بام	کورسین بدھووی	۲۸۱	جذب	میر عزت اللہ خان معرہ پور
۲۲۴	تسکین	میر حسین	۲۵۳	جانی	بیگم جان مشہور بہو بیگم	۲۸۲	جولان	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۲۲۵	تصور	سید حیدر علی	۲۵۴	جانے چندرا	جیپوری	۲۸۳	جولان	میر رمضان علی
۲۲۶	تشنق	مولوی میر سید محمد قادری الجیلانی	۲۵۵	جائسی	ملک محمد جائسی داس	۲۸۴	جولان	میر حسن علی خاں
۲۲۷	تقی	میاں محمد تقی	۲۵۶	جراح	غلام ناصر کشمیری	۲۸۵	جوہر	جوہر منہ لعل مراد شہورام
۲۲۸	تلسی	تلسی داس	۲۵۷	جرات	قلندر بخش	۲۸۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۲۹	تمکین	بخت مل پنڈت	۲۵۸	جرات	مرزا منگل	۲۸۷	جوہری	-
۲۳۰	تمکین	محمد صلاح الدین	۲۵۹	جعفر	جعفر علی خاں	۲۸۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۳۱	تمکین	محمد یوسف	۲۶۰	جعفری	-	۲۸۹	جہانگیر	میر جہانگیر لکھنوی
۲۳۲	تمنا	عباس علی خاں فضل	۲۶۱	جعفری	میر باقر علی	۲۹۰	جہمن	جہمن لال کالیستہ دہلوی
۲۳۳	تمنا	محمد اسحاق خاں کشمیری	۲۶۲	جعفر	میر جعفر زکلی	۲۹۱	جینا	جینا بیگم
۲۳۴	تمنا	میر اسد علی دکنی	۲۶۳	جعفر شریف	لالہ میاں قریشی	۲۹۲	چاند	چاند
۲۳۵	تنہا	سعد اللہ خاں	۲۶۴	جگ جیون	جگ جیون داس پٹھری	۲۹۳	چتر بھوج مصر	چتر بھوج مصر
۲۳۶	تنہا	شیخ عوض علی	۲۶۵	جگنو	میاں جگنو	۲۹۴	چنبھا	-
۲۳۷	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۶۶	جلال	-	۲۹۵	چینا	چینا بیگم
۲۳۸	تھانیری	شاہ امام بخش	۲۶۷	جلال	جمال الدین حسین	۲۹۶	چندہ	مدلقا
۲۳۹	ٹیپو	ٹیپو سلطان عتہ ٹیپو صاحب	۲۶۸	جلال	ملا جلال بلخی	۲۹۷	حاتم	شیخ ظہور الدین شاہ جہاں آبادی
۲۴۰	ثابت	اصالت خاں	۲۶۹	جنون	شاہ غلام میر تقی الدہ آبادی	۲۹۸	حافظ	محمد اشرف
۲۴۱	ثابت	شجاعت اللہ خاں لکھنوی	۲۷۰	جنون	میر فخر الاسلام شاہ جہاں آبادی	۲۹۹	حالی	میر محبوب علی
۲۴۲	ثابت	مرزا اصغر الدین	۲۷۱	جنون	مرزا نجف علی خاں بنار	۳۰۰	حامد باری	-
۲۴۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۷۲	جنون	میر فضل علی	۳۰۱	حب	میر احمد علی فرید آبادی
۲۴۴	ثاقب	میر شہاب الدین	۲۷۳	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی	۳۰۲	حبیب	-
۲۴۵	ثروت	میر درویش علی	۲۷۴	جوان	محب اللہ	۳۰۳	حجام	عنایت اللہ معرہ شاہ جی

۳۰۴	حزین	باقر میر محمد باقر دہلوی	۳۳۳	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	۳۶۲	خاکسار	شیخ محمد یار عرت کلو
۳۰۵	حزین	شیخ محمد علی	۳۳۴	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۶۳	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۰۶	حزین	صاحب عالم مرزا خجستہ	۳۳۵	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۶۴	خان	اشرف علی خاں دہلوی
۳۰۷	حزین	میر بہادر علی	۳۳۶	حکیم	مسبح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۳۶۵	خان	محمد خاں افغان
۳۰۸	حزین	میر محمد باقر	۳۳۷	حمایت	-	۳۶۶	خرد	نواب فخر الدین
۳۰۹	حب	میر احمد علی فرید آبادی	۳۳۸	حمزہ	حمزہ علی	۳۶۷	خستہ	عبداللہ خاں عرف میاچون
۳۱۰	حبیب	-	۳۳۹	حمید	میر حمید لکھنوی	۳۶۸	خستہ	میاں قطب بخش کشمیری
۳۱۱	حسن	-	۳۴۰	حیا	حافظ محمد	۳۶۹	خسرو	خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۱۲	-	مولوی حسن علی خاں	۳۴۱	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۷۰	خوشنود	-
۳۱۳	حسن	حسن علی خاں کشمیری	۳۴۲	حیدر	حسام الدین	۳۷۱	خلق	میر احسن خلق فیض آبادی
۳۱۴	حسن	مرزا احسن	۳۴۳	حیدر	غلام حیدر	۳۷۲	خلیق	مرزا ظہور علی
۳۱۵	حسن	مولوی ابوالحسن	۳۴۴	حیدر	مرزا حیدر بیگ آبادی	۳۷۳	خلیق	میر مستحسن
۳۱۶	حسن	میر غلام حسن	۳۴۵	حیدر	میر حیدر علی شاہ پچاں آبادی	۳۷۴	خلیل	محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۱۷	حسن علی	مولوی حسن علی خاں	۳۴۶	حیدر	میر حیدر علی خاں لاہوری	۳۷۵	خوش رس	حافظ غلام محمد
۳۱۸	حسن	میر محمد حسن دہلوی	۳۴۷	حیدر	میر حیدر شاہ دکنی	۳۷۶	-	خواجہ حسن دہلوی
۳۱۹	حسین	سید غلام حسین دہلوی	۳۴۸	حیدری	-	۳۷۷	خود غرض	-
۳۲۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۳۴۹	حیدری	منشی میر سید محمد حیدر بخش	۳۷۸	خیال	جے سنگھ رائے کالیستھ
۳۲۱	حسینی	حکیم میر حسین	۳۵۰	حیران	حافظ بقا اللہ	۳۷۹	خیال	غلام حسن خاں
۳۲۲	حسینی	ماسٹر حسینی	۳۵۱	حیران	میر حیدر علی شاہ پچاں آبادی	۳۸۰	خیال	غلام حسین خاں
۳۲۳	حسینی	میر بہادر علی	۳۵۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پراکاش کشمیری	۳۸۱	داغ	میر ہمدی
۳۲۴	حسرت	جعفر علی خاں	۳۵۳	حیرت	غلام فخر الدین شاہ پچاں آبادی	۳۸۲	دانا	میر فضل علی معروض شاہ دانا
۳۲۵	حسرت	ذوقی رام مہاجن	۳۵۴	حیرت	مراد علی مراد آبادی	۳۸۳	داؤد	مرزا داؤد بیگ معروض داؤد
۳۲۶	حسرت	میر محمد حیات دیلوی	۳۵۵	حیف	چراغ علی	۳۸۴	داؤد	-
۳۲۷	حشمت	محمد علی خاں	۳۵۶	حیف	میر چراغ علی لکھنوی	۳۸۵	درد	خواجہ میر درد
۳۲۸	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۵۷	خادم	خادم علی خاں فرخ آبادی	۳۸۶	درد	سید کریم اللہ خاں
۳۲۹	حشمت	میر محترم علی	۳۵۸	خادم	خادم علی خاں یحسین خاں	۳۸۷	درد مند	میاں محمد فقہ
۳۳۰	حضور	شیخ غلام بخش غلام آبادی	۳۵۹	خادم	فضلا پانی پتی	۳۸۸	دریش	شاہ علی
۳۳۱	حضور	لالہ بال مکند	۳۶۰	خادم	میر وزیر علی	۳۸۹	دریغ	سید زین العابدین
۳۳۲	حفیظ	حافظ محمد حفیظ دہلوی	۳۶۱	خاص	-	۳۹۰	دوست	غلام محمد بہاری

۳۹۱	دل	آزاد خاں	۲۲۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۲۲۹	رسوا	آفتاب رائے کالیٹھ
۳۹۲	دل	بینی پرشاد کالیٹھ پٹاوی	۲۲۱	ذوقا	ذوقا شاہ بنارسی	۲۵۰	رسوا	آفتاب رائے
۳۹۳	دل	دینی پرشاد مرشد آبادی	۲۲۲	ذوقی	ذوقی رام مراد آبادی	۲۵۱	رستمی	کمال خاں (دکھی)
۳۹۴	دل	زور آور خاں	۲۲۳	ذوقی	شاہ ذوقی لکھنوی	۲۵۲	رضا	-
۳۹۵	دل	شاہ فتح محمد	۲۲۴	راحت	-	۲۵۳	رضا	حمید الدین
۳۹۶	دل	شیخ محمد عابد عظیم آبادی	۲۲۵	راجہ	راجہ بہادر	۲۵۴	رضا	مرزا جیون
۳۹۷	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۲۲۶	راج کرشن	مہاراجہ راج کرشن بہادر	۲۵۵	رضا	مرزا علی رضا مانیکپوری
۳۹۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی	۲۲۷	راز	مرزا یعقوب علی بیگ	۲۵۶	رضا	مرزا محمد رضا لکھنوی
۳۹۹	دکھوش	بہادر سنگھ کھتری	۲۲۸	راسخ	غلام علی عظیم آبادی	۲۵۷	رضا	مولوی عبدالرضا تھانوی
۴۰۰	دلسوز	خیرائی خاں	۲۲۹	راغب	مرزا اسمان قلی بیگ	۲۵۸	رضا	میر رضا علی لکھنوی
۴۰۱	دیگر	میر حمایت اللہ خاں	۲۳۰	راغب	محمد جعفر خاں	۲۵۹	رضا	میر محمد علی معتمد میرٹھ لکھنوی
۴۰۲	دلہن بیگم	نواب بہو بیگم	۲۳۱	رافت	رؤف احمد رامپوری	۲۶۰	رضا	میر محمدی سید لکھنوی
۴۰۳	دلیر	شاہ دلیر عظیم آبادی	۲۳۲	رافت	مرزا بگھی بیگ مرحوم	۲۶۱	رضی	سیف الدولہ سید رضا خاں بہادر
۴۰۴	دوست	-	۲۳۳	راقم	-	۲۶۲	رضی	مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۰۵	دوست	غلام محمد بہاری	۲۳۴	راقم	غلام محمد	۲۶۳	رفعت	میر ابو المعانی
۴۰۶	دولہ رام	دولہ رام	۲۳۵	رام چون	-	۲۶۴	رفیع	رفیع الدین خاں
۴۰۷	دہرم نرائن	دہرم نرائن	۲۳۶	رام چند	ماسٹر رام چند کالیٹھ	۲۶۵	رفعت	مرزا پیارے شاہ بچاں آبادی
۴۰۸	دیدار	-	۲۳۷	رام راؤ	گرو رام راؤ	۲۶۶	رفیق	مرزا اسو بیگ
۴۰۹	دیوانہ	سرپ سنگھ	۲۳۸	رام کشن	پنڈت رام کشن کشمیری	۲۶۷	رقت	مرزا قاسم علی مشہدی کشمیری
۴۱۰	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں بناری	۲۳۹	رام موہن	راجہ رام موہن رائے	۲۶۸	رمز	مرزا فخر الدین بہادر
۴۱۱	دیوانہ	-	۲۴۰	وجا	-	۲۶۹	سرخ	محمد میر محمد نصیر
۴۱۲	فاکر	مرزا احمد بیگ شاہ بچاں آبادی	۲۴۱	رجب	رجب علی بیگ دہلوی	۲۷۰	رند	شاہ علی
۴۱۳	فرہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۲۴۲	رحمان	-	۲۷۱	رند	گنگا پرشاد لکھنوی
۴۱۴	فدہ	لالہ چنی داس چٹا آبادی	۲۴۳	رحیم	-	۲۷۲	رند	مہربان خاں
۴۱۵	ذکا	خوب چند کالیٹھ دہلوی	۲۴۴	رسا	مرزا بلخی	۲۷۳	رنگین	پورن لعل کالیٹھ
۴۱۶	ذکا	ذکا اللہ خاں لکھنوی	۲۴۵	رسا	مولوی علیم اللہ	۲۷۴	رنگین	سعادت یار خاں
۴۱۷	ذکی	میاں محمد ذکی	۲۴۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۷۵	روشن	روشن شاہ
۴۱۸	ذکی	میر جعفر علی خاں	۲۴۷	رستم	سید رستم علی خاں	۲۷۶	روشن	-
۴۱۹	ذکی	میر ہدی علی مراد آبادی	۲۴۸	رسوا	-	۲۷۷	رونق	میر غلام حیدر عظیم آبادی

۴۷۸	دوق	معزز الدین پانی پتی الفاری	۵۰۷	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۵۳۶	سیوا	سیوا دکنی
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸	سرور	مرزا زینبہ بخت بہادر	۵۳۷	سیوانارین	سیوانارین راجپوت
۴۸۰	زار	میر منظر علی	۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸	شاد	-
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰	سرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹	شاد	الند یار بیگ
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مراد آبادی	۵۱۱	سعادت	سعادت علی امر دہوی	۵۴۰	شاد	-
۴۸۳	زماں	-	۵۱۲	سعدی	سعدی دکنی	۵۴۱	شاد	محمد میر باز خاں غوری میرٹھی
۴۸۴	زماں	سید محمد زماں امر دہوی	۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خاں گلگڑی	۵۴۲	شاد	میر احمد حسین
۴۸۵	زور	داؤد بیگ	۵۱۴	سعید	محمد سعید خاں معرفت سید	۵۴۳	شاداب	خوش وقت رائے چاند پوری
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴	شادان	میر رجب علی
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵	شاگر	-
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جوہر پوری	۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبر آبادی	۵۴۶	شاگر	شاہ شاگر علی دہلی
۴۸۹	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خاں عظیم آبادی	۵۴۷	شاگر	محمد شاگر
۴۹۰	سبحان	عبد السبحان	۵۱۹	سلطان	صاحب عالم مرزا ایزد بخش	۵۴۸	شاہ	شاہ سعد اللہ
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹	شایق	پیر محمد
۴۹۲	سبقت	مرزا مغل	۵۲۱	سلیمان	-	۵۵۰	شایق	محمد تدبیر الدین خاں
۴۹۳	سپاہی	-	۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان سکھ بہادر جنگ	۵۵۱	شایق	میر حاجی
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳	سندرداس	سندرداس	۵۵۲	شایق	محمد ہاشم
۴۹۵	سپاہی	شاہ قلی خاں	۵۲۴	سندرداس	مہاکاوی سندرداس	۵۵۳	شرافت	مرزا اشرف علی
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبر آبادی	۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہان	۵۵۴	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۴۹۷	سحر	محمد خلیل خاں دکنی	۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵	شرر	مرزا جعفر دہوی
۴۹۸	سمن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷	سورداس	سورداس	۵۵۶	شرر	مرزا صادق
۴۹۹	سختور	لالہ دلورے سنگھ	۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہاں آبادی	۵۵۷	شرر	مرزا غیاث الدین
۵۰۰	سراج	-	۵۲۹	سوزاں	شیخ شمس الدین دہوی	۵۵۸	شرف	شیخ شرف الدین
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹	شرف	میر مہدی
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مراد آبادی	۵۶۰	شریف	مرزا شریف بیگ
۵۰۳	سر سبز	مرزا زین العابدین خاں	۵۳۲	سید	میر غالب علی خاں المناط سید اشرف	۵۶۱	شعلہ	امرا تھ کشمیری
۵۰۴	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری	۵۳۳	سید	میر قطب علی معرفت قطب عالم	۵۶۲	شعوری	-
۵۰۵	سرمد	محمد سرمد قاضی سرنگ پور	۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳	شفا	حکیم یاد علی
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵	سیم چند	سیم چند چھتری	۵۶۴	شفیع	محمد شفیع

شیخ مداری اکبر آبادی	ضمیر	۶۲۲	مولوی امانت اللہ بنگالی	شیدا	۵۹۴	منظر علی خاں	شفیق	۵۹۵
گنگا داس	ضمیر	۶۲۳	نواب معین الدین	شیدا	۵۹۵	محمد رضا لکھنوی	شکوہ	۵۹۶
مرزا ضیاء بخت	ضیا	۶۲۵	-	شیفتہ	۵۹۶	میر شکوہ علی	شکوہ	۵۹۷
حافظ طالب رامپوری	طالب	۶۲۶	حافظ عبدالصمد	شیفتہ	۵۹۷	شیخ غلام حسین دہلوی	شکیبا	۵۹۸
شیر محمد خاں	طالب	۶۲۷	نواب مصطفیٰ خاں	شیفتہ	۵۹۸	بدھ سنگھ	شگفتہ	۵۹۹
طالب حسین	طالب	۶۲۸	مرزا صابر	صابر	۵۹۹	مرزا بیدار بخت بہادر خاں	شگفتہ	۶۰۰
میر شمس الدین لکھنوی	طالع	۶۲۹	صابر شاہ دہلوی	صابر	۶۰۰	مرزا سیف علی شگفتہ بخت	شگفتہ	۶۰۱
طرہ باز خاں بناری	طرہ	۶۳۰	-	صاحب	۶۰۱	شیر خاں	شیر خاں	۶۰۲
-	طور	۶۳۱	است الفاطمہ بیگم	صاحب	۶۰۲	باکرم قصاب پانی پتی	شور	۶۰۳
جان صاحب	طوماس	۶۳۲	نواب ظفر یاب خاں بہاؤ	صاحب	۶۰۳	جارج پیش	شور	۶۰۴
میر محمدی شاہ	ظاہر	۶۳۳	صاحب قراک سید امام علی بگرامی	صاحب	۶۰۴	شیخ محمد محمدی الدین صدیقی	شور	۶۰۵
بہادر شاہ بادشاہی	ظفر	۶۳۴	صادق علی خاں	صادق	۶۰۵	مرزا محمود بیگ علی ملہری بیگ	شور	۶۰۶
ظہور اللہ بیگ	ظہور	۶۳۵	صادق علی خاں عظیم آبادی	صادق	۶۰۶	غلام احمد	شورش	۶۰۷
الفات خاں	عاجز	۶۳۶	میر جعفر خاں	صادق	۶۰۷	میر غلام حسین عظیم آبادی	شورش	۶۰۸
زور آور سنگھ کھتری	عاجز	۶۳۷	نظام الدین بگرامی	صانع	۶۰۸	-	شوق	۶۰۹
-	عاشق	۶۳۸	-	صبا	۶۰۹	حسن خاں پٹھان	شوق	۶۱۰
رام سنگھ کھتری	عاشق	۶۳۹	کابخی مل	صبا	۶۱۰	روشن لعل	شوق	۶۱۱
شیخ بنی بخش اکبر آبادی	عاشق	۶۴۰	منوال کالیچھ لکھنوی	صبا	۶۱۱	الہی بخش منشی اکبر آبادی	شوق	۶۱۲
محمد علی مراد آبادی	عاشق	۶۴۱	میر وزیر علی	صبا	۶۱۲	غلام رسول شاہ جہاں آبادی	شوق	۶۱۳
مہدی علی خاں	عاشق	۶۴۲	مرزا غلام حسین کشمیری	صبر	۶۱۳	مولوی قدرت اللہ	شوق	۶۱۴
آغا حسین علی خاں	عاشقی	۶۴۳	نام آور خاں	صفا	۶۱۴	سیف علی بجنوری	شوک	۶۱۵
-	عاصی	۶۴۴	مرزا بننے	صفا	۶۱۵	شونرائن	شیونرائن	۶۱۶
خواجہ برہان الدین دہلوی	عاصی	۶۴۵	میر صفدر علی سونی پتی	صفدر	۶۱۶	شاہ شہامت علی	شہامت	۶۱۷
منشی ابرار حسین	عاصی	۶۴۶	میر صادق علی کوچک	صفدری	۶۱۷	-	شہرت	۶۱۸
محمد عارف کشمیری	عارف	۶۴۷	کریم الدین مراد آبادی	صنعت	۶۱۸	مرزا حاجی بیگ	شہرت	۶۱۹
میر عارف علی امر دہلوی	عارف	۶۴۸	صورت کشوار	صورت	۶۱۹	-	شہید	۶۲۰
نواب زین العابدین	عاقل	۶۴۹	مولوی امام بخش	صہبائی	۶۲۰	کرامت علی لکھنوی	شہیدی	۶۲۱
عاقل شاہ فقیر	عالی	۶۵۰	-	صید	۶۲۱	-	شیدا	۶۲۲
-	عالی جاہ	۶۵۱	میر حسن شاہ فقیر لکھنوی	ضبط	۶۲۲	مرزا بہنگا	شیدا	۶۲۳

۶۵۲	عبدالواسع	-	۶۸۱	غالب	اسد اللہ خاں	۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۶۵۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۶۸۲	غالب	غالب علی خاں	۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۶۵۴	عدم	داہد علی خاں لکھنوی	۶۸۳	غالب	مکرم الدلہ بہادر بیگ خاں	۷۱۲	فدا	سید محمد علی معتمد شاہ بہار
۶۵۵	عزت	سید عبدالعزیز	۶۸۴	غازی	-	۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۶۵۶	عزیز	-	۶۸۵	غافل	بختاوردنگھ مراد آبادی	۷۱۴	فدائی	مرزا عظیم بیگ
۶۵۷	عزیز	بکھاری لعل	۶۸۶	غافل	رائے سنگھ	۷۱۵	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۵۸	عزیز	عزیز اللہ دکنی	۶۸۷	غربت	-	۷۱۶	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۵۹	عزیز	ہزار ج سنگھ	۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین کشمیری	۷۱۷	فدوی	مرزا محمد علی محروم راجپوت
۶۶۰	عسکری	مرزا عسکری	۶۸۹	غریب	محمد امن	۷۱۸	فدوی	میر فضل علی
۶۶۱	عشرت	غلام علی عشرت	۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۷۱۹	فراسو	فراسو نصرانی
۶۶۲	عشرت	میر غلام علی بریلوی	۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۷۲۰	فراغ	محمد فراغ شاہ جہاں آبادی
۶۶۳	عشق	حکیم عزت اللہ	۶۹۲	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۷۲۱	فراق	حکیم ثنا اللہ خاں
۶۶۴	عشق	رکن الدین شاہ سنگھیا	۶۹۳	غملین	میر سید علی	۷۲۲	فراقی	بریم کشور
۶۶۵	عشق	شیخ غلام محی الدین	۶۹۴	غنی	-	۷۲۳	فرحت	امیر علی دہلوی
۶۶۶	عشق	فقیر	۶۹۵	غنی	شیخ عبد الغنی سہارنپوری	۷۲۴	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۶۶۷	عظیم	-	۶۹۶	غواص	مولانا غواص	۷۲۵	فرخ	فرخ بخش
۶۶۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۶۹۷	غیرت	-	۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی دہلوی
۶۶۹	عظمت	میر عظمت اللہ بریلوی	۶۹۸	فارغ	-	۷۲۷	فرصت	مرزا حفص بیگ الہ آبادی
۶۷۰	علی	علی محمد خاں مراد آبادی	۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی	۷۲۸	فروغ	میر علی اکبر
۶۷۱	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۷۰۰	فارغ	مکند سنگھ بریلوی	۷۲۹	فرہاد	میر بیر علی فیض آبادی
۶۷۲	عنایت	عنایت علی خاں	۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ	۷۳۰	فریاد	لالہ صاحب رائے کالیچہ
۶۷۳	عیاش	ضیائی رام دہلوی	۷۰۲	فارغ	میر احمد خاں	۷۳۱	فسوں	مرزا سنجے
۶۷۴	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۷۰۳	فایز	صدر الدین محمد	۷۳۲	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی
۶۷۵	عید	میاں عبد اللہ شاہ لکنی	۷۰۴	فایز	مسیح	۷۳۳	فضل	افضل دین خاں دکنی
۶۷۶	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی	۷۰۵	فایز	معین الدین	۷۳۴	فضل	فضل علی
۶۷۷	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی	۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی	۷۳۵	فضل	شاہ فضل دکنی
۶۷۸	-	غلام احمد	۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی	۷۳۶	فضل	فضل مولیٰ خاں لکھنوی
۶۷۹	-	غلام حسین خاں	۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں حسینی گوردیزی	۷۳۷	فطرت	مرزا فطرت
۶۸۰	غالب	-	۷۰۹	فخر	میر فخر الدین لکھنوی	۷۳۸	فقاں	اشرف علی خاں

۴۳۹	نقیر	میر شمس الدین دہلوی	۴۶۸	قمر	مرزا قمر الدین معروض مرزا حاجی	۴۹۷	کیف	فضل احمد
۴۴۰	نقیر	میر فقیر اللہ	۴۶۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین	۴۹۸	گجراتی	شاہ علی
۴۴۱	نکار	میر حسن شاہ جیان آبادی	۴۷۰	قناعت	مرزا محمد بیگ	۴۹۹	گرامی	مرزا اگرانی
۴۴۲	نکار	مرزا قطب علی بیگ دہلوی	۴۷۱	قیس	مرزا احمد علی بیگ	۵۰۰	گردنار	-
۴۴۳	نیاض	میر دلی	۴۷۲	کاظم	کاظم الدین منشی دکنی	۵۰۱	گرفتار	سنگی بیگ دہلوی
۴۴۴	فیض	پنڈت کریم بخش کشمیری	۴۷۳	کافر	میر علی تقی دہلوی کافر	۵۰۲	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۴۴۵	فیض	میر فیض علی	۴۷۴	ساکھ	شاہ ساکل دہلوی	۵۰۳	گریبان	میر محمد علی لکھنوی
۴۴۶	قابل	مرزا علی سخت بار شاہ نادہ	۴۷۵	کالی کرشنا	راجہ کالی کرشنا بہادر	۵۰۴	گریبان	میر محمد علی لکھنوی
۴۴۷	نادر	سید خلیل قادر یا قادر دکنی	۴۷۶	کامل	پنڈت تھاکر داس کشمیری	۵۰۵	گستار	مرزا علی لکھنوی
۴۴۸	قادر	محمد قادر	۴۷۷	کامل	مہنا کامل بیگ	۵۰۶	گمان	-
۴۴۹	قاسم	حکیم قدرت اللہ قائم دہلوی	۴۷۸	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی	۵۰۷	گنا بیگم	-
۴۵۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	۴۷۹	کبیر	کبیر	۵۰۸	گنگا پتی	گنگا پتی
۴۵۱	ناصر	مرزا بر علی بیگ دہلوی	۴۸۰	کبیر سہولی	حکیم شیخ عنصری	۵۰۹	گنگا کادی	گنگا کادی
۴۵۲	قائم	شیخ محمد قیام الدین چاند پور	۴۸۱	کرتا	کرتا کرشن پنڈت	۵۱۰	گوہند سنگھ	گوہند سنگھ
۴۵۳	قبول	عبدالغنی بیگ کشمیری	۴۸۲	کرشنا داس	کرشنا داس	۵۱۱	گرکل ناتھ	گرکل ناتھ
۴۵۴	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۴۸۳	کرشنا	پیش کرشنا جاسی	۵۱۲	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں
۴۵۵	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۴۸۴	کرشنا	پاکستان جاسی	۵۱۳	گویا	شیخ حیات اللہ فرج آبادی
۴۵۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ دہلوی	۴۸۵	کرم	شیخ غلام ضامن	۵۱۴	گھاسی	میر گھاسی دہلوی
۴۵۷	قربان	میر جیون	۴۸۶	کریم	کریم اللہ خاں افغان	۵۱۵	لسان	میر کلیم اللہ
۴۵۸	قربان	میر قربان علی عظیم آبادی	۴۸۷	کریم الدین	کریم الدین پانی پتی	۵۱۶	لطف	مرزا علی لطف
۴۵۹	قربان	میر محمدی	۴۸۸	کلیم	شیخ محمد حسین دہلوی	۵۱۷	لطیف	میر لطیف علی
۴۶۰	قرار	جان محمد	۴۸۹	کمال	شاہ کمال الدین جین	۵۱۸	لال	لال کوی
۴۶۱	قرار	میر حسن علی	۴۹۰	کمال الدین	سید کمال الدین حیدر لکھنوی	۵۱۹	لال	لال کوی
۴۶۲	قسمت	شمس الدولہ خلق بارگاہ علی	۴۹۱	گمرین	میاں کترین دہلوی	۵۲۰	ماہر	فخر الدین خاں
۴۶۳	قطب شاہ	قطب شاہ دکنی	۴۹۲	کوثر	محمدی علی خاں لکھنوی	۵۲۱	ماہ لقا	-
۴۶۴	قلق	میاں عبدالعلی شاہ مدرا	۴۹۳	کوچک	شاہزادہ مرزا حیات الدین	۵۲۲	مائل	محمد یار بیگ لکھنوی
۴۶۵	تلندر	لالہ بدھ سنگھ	۴۹۴	کھنڈاس	کھنڈاس	۵۲۳	مائل	میر محمدی شاہ جہان پوری
۴۶۶	قلی	قلی قطب شاہ بادشاہ گنگا	۴۹۵	کیس دراز	عبداللہ حسین	۵۲۴	مایل	سید کاظم علی خیر آبادی
۴۶۷	قمر	مرزا قمر طالع	۴۹۶	کیشوداس	کیشوداس	۵۲۵	مبتلا	-

۸۲۶	مبتلا	مرزا کاظم علی بیگ	۸۵۵	مہوش	-	۸۸۴	مضطرب	محمد حاجی
۸۲۷	منصف	منصف علی خاں پٹھان	۸۵۶	مرزا	-	۸۸۵	مضمون	
۸۲۸	مجبور	حق رسا	۸۵۷	مرزا	آقامرزا	۸۸۶	مضمون	شرف الدین
۸۲۹	مجنوب	مرزا غلام حیدر دہلوی	۸۵۸	مرزا	میر فضل الرحمن مرزا نیا	۸۸۷	منظر	مرزا جان جانان
۸۳۰	مجرم	رحمت اللہ اکبر آبادی	۸۵۹	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۸۸۸	معرفت	الہی بخش خاں
۸۳۱	مجنون	-	۸۶۰	مرزائی	شجاع الدولہ محمد علی خاں	۸۸۹	معقول	-
۸۳۲	مجنون	شاہ مجنون	۸۶۱	مزل	مزل شاہ	۸۹۰	معین	شیخ معین الدین
۸۳۳	مجرد	منشی کرشنا یا کشن چند کپڑی	۸۶۲	مروت	جعفر علی	۸۹۱	مغل	منزل علی کشمیری
۸۳۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی	۸۶۳	مستند	یار علی خاں عظیم	۸۹۲	مغموم	میر شیت علی
۸۳۵	محبت	میر بیادر علی	۸۶۴	مسرت	شیخ وزیر علی دہلوی	۸۹۳	معنی	محمد امین
۸۳۶	محبت	نواب محبت خاں	۸۶۵	مسرت	شیخ پیر بخش کالہوی	۸۹۴	مقبول	مقبول بی شاہ جا
۸۳۷	محبوب	محبوب	۸۶۶	مسرور	شیخ محمد بخش اللہ باغی	۸۹۵	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ
۸۳۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۸۶۷	مسرور	مرزا سنگی بیگ شاہ جہاں آبادی	۸۹۶	مقصود	-
۸۳۹	محزون	عالم شاہ امرہوی	۸۶۸	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہار	۸۹۷	ملول	شاہ شرف الدین
۸۴۰	محزون	مولوی سید محمد حسین	۸۶۹	مسکین	سید عبداللہ مدد خاں	۸۹۸	ممتاز	-
۸۴۱	محزون	میر ناصر جان	۸۷۰	مسکین	میر عبداللہ	۸۹۹	مملوک العلی	مولوی مملوک العلی
۸۴۲	محسن	میر محسن	۸۷۱	مسیح	برہانی کشمیری	۹۰۰	ممنون	سید نظام الدین سہتپی
۸۴۳	محسن	میر محسن	۸۷۲	مشاق	عبداللہ خاں افغان	۹۰۱	ممنون	میر امانت علی عظیم آبادی
۸۴۴	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۸۷۳	مشاق	حافظ تلح الدین میرٹھی	۹۰۲	منت	میر فتح الدین دہلوی
۸۴۵	محشر	علی نقی	۸۷۴	مشاق	غلام علی دہلوی	۹۰۳	منتظر	شیخ امام الدین اکبر آبادی
۸۴۶	محمد ابراہیم	میاں محمد ابراہیم	۸۷۵	مشاق	محمد داصل بدایونی	۹۰۴	منتظر	میاں نور الاسلام
۸۴۷	محمود	محمود خاں	۸۷۶	مشہور	-	۹۰۵	منتظر	نور الاسلام
۸۴۸	مخت	مرزا حسین علی شاہ	۸۷۷	منیر	قطب الدین شاہ جہاں آبادی	۹۰۶	منشی	مولچند
۸۴۹	مکو	-	۸۷۸	مصنوعی	غلام ہدانی امرہوی	۹۰۷	منشی	میر محمد حسین شاہ جہاں آبادی
۸۵۰	محو	حسین علی خاں اکبر آبادی	۸۷۹	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۹۰۸	منصور	سید منصور علی سبزواری
۸۵۱	مدر	شیخ عظیم اللہ میرٹھی	۸۸۰	مضطرب	کنور حسین لکھنوی	۹۰۹	منعم	شیخ قاضی نور الحق بریلوی
۸۵۲	مخلص	داس اندام دہلوی	۸۸۱	مضطرب	محمد اسد اللہ خاں	۹۱۰	منعم	موسس لال
۸۵۳	مخلص	مخلص علی مرشد آبادی	۸۸۲	مضطرب	مرزا سنگین	۹۱۱	منوال	منشی منوال لاہوری
۸۵۴	مدحت	-	۸۸۳	مضطرب	درگا پرشار کاسیہ لکھنوی	۹۱۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں

۹۱۳	منیر وجیہ الدین	۹۴۴	نامی مرزا رجب علی بیگ	۹۷۹	نیاز مولوی نیاز احمد صوفی بریلوی
۹۱۴	موتی رام موتی رام	۹۴۵	نانک شاہ نانک شاہ	۹۷۷	نیاز میر محمد اکبر آبادی
۹۱۵	موتی لال موتی لال	۹۴۶	بنی میر غلام نبی بگرامی	۹۷۸	واقف -
۹۱۶	سوج خدابخش اکبر آبادی	۹۴۷	نثار عبدالرسول اکبر آبادی	۹۷۹	وجیہ نواب وجیہ الدین خاں بہار
۹۱۷	موزوں چتر سنگھ کالیٹھ دہلوی	۹۴۸	نثار عبدالرسول اکبر آبادی	۹۸۰	وحدت جمعیت رائے کالیٹھ میرٹھی
۹۱۸	موزوں مرزا قادر بخش دہلوی	۹۴۹	نثار محمد امان	۹۸۱	دحشت
۹۱۹	موزوں میر فرزند علی	۹۵۰	نثار نثار علی بگرامی	۹۸۲	دحشت غلام علی خاں
۹۲۰	مومن حکیم مومن خاں	۹۵۱	نثار نثار علی شاہجہاں آبادی	۹۸۳	دزیر خواجہ فقیر
۹۲۱	مونس حکیم سید سعادت علیا	۹۵۲	نجات سید زین العابدین	۹۸۴	وصال حکیم نصر اللہ خاں
۹۲۲	مومین ناوی جابا - مومین ناوی جابا	۹۵۳	نجف نجف علی	۹۸۵	دفا حیدر علی شاہجہاں آبادی
۹۲۳	مہر رجب بیگ	۹۵۴	ندیم مرزا علی	۹۸۶	دلا مرزا لطف علی مرزا منظر علی
۹۲۴	مہر مرزا محمد رضا خاں لکھنؤ	۹۵۵	نذا مرزا معین الدین	۹۸۷	دلا مرزا لطف علی مرزا منظر علی
۹۲۵	مہر منشی مہر چند فرخ آبادی	۹۵۶	نزاکت مجنونا ثولی	۹۸۸	دلی شمس دلی اللہ
۹۲۶	مہلت مرزا علی مہلت لکھنؤ	۹۵۷	نسیم مرزا راجہ کدرا ناکہ بہادر	۹۸۹	دلی مرزا دلی محمد دہلوی
۹۲۷	میران شیخ دلی محمد	۹۵۸	نشاط ایشر سنگھ عرف بنت سنگھ کالیٹھ	۹۹۰	ہادی سید محمد حماد
۹۲۸	میر محمد تقی اکبر آبادی	۹۵۹	نشاط مولوی الہی بخش	۹۹۱	ہاشمی میر محمد ہاشم لکھنؤ
۹۲۹	میر محمد حسین میر محمد حسین منشی دہلوی	۹۶۰	نصرتی -	۹۹۲	ہدایت میاں شیخ ہدایت الدین دہلوی
۹۳۰	میر محمد علی تریزی - میر محمد علی تریزی	۹۶۱	نصیر شاہ نصیر الدین	۹۹۳	ہر چند ہر چند کشور
۹۳۱	میکش سید احمد حسین	۹۶۲	نظام نواب عماد الملک غازی الدین بہار	۹۹۴	ہردیو سنگھ لالہ ہردیو سنگھ
۹۳۲	ناہیا جی ناہیا جی	۹۶۳	نظام نواب غازی الدین بہار	۹۹۵	ہمدہ عبداللہ خاں رامپوری
۹۳۳	ناجی محمد شاگرد دہلوی	۹۶۴	نظیر سید محمد علی اورنگ آبادی	۹۹۶	ہوسس مرزا محمد تقی خاں لکھنؤ
۹۳۴	نادر گنگا سنگھ لکھنؤ	۹۶۵	نظیر ضیغ دلی محمد اکبر آبادی	۹۹۷	ہوش غلام مرتضیٰ فرخ آبادی
۹۳۵	نادر میر محمد فاروق کشمیری	۹۶۶	نظیر گنپت رائے	۹۹۸	ہینگا میر ہینگا دہلوی
۹۳۶	نازک زینت	۹۶۷	نند داس جیو نند داس جیو	۹۹۹	یاد میر غلام حسین
۹۳۷	ناسخ شیخ امام بخش لکھنؤ	۹۶۸	نوار کیشوا	۱۰۰۰	یاس خیر الدین دہلوی
۹۳۸	ناصر نواب ناصر جنگ	۹۶۹	نوازش نوازش حسین خاں مرزا خاں	۱۰۰۱	یقین انعام اللہ خاں سرسندی
۹۳۹	نال نال	۹۷۰	نور خاں -	۱۰۰۲	یکتا خواجہ معین الدین خاں
۹۴۰	نال محمد عسکری دہلوی	۹۷۱	نور علی سید نور علی	۱۰۰۳	یکرنگ مصطفیٰ خاں دہلوی
۹۴۱	نامی -	۹۷۲	نور محمد ماسٹر نور محمد	۱۰۰۴	یوسف میر یوسف علی
۹۴۲	نامی مبارک الدین نواب حامد الدین	۹۷۳	نوشہ نواب دولت الدین بیاست بہار		
۹۴۳	نامی -	۹۷۴	نوشہ ہنال چند منشی ہنال چند لاہوری		

سراپا سخن

مصنف | سید محسن علی نام تھا محسن تخلص کرتے تھے۔ لکھنؤ کا وطن تھا۔ بقول خود خواجہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔
کامپور کے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بخش ناسخ اور شیخ الہی بخش عشقی سے ہوئی۔ ایک دن برسبیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا۔

عہد تصنیف و طباعت

جب کبھی پہنا جڑاؤ اس نے زیور کان میں

محسن نے ناسخ سے عرض کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضائے جسمانی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دیوان مرتب کر دیا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی نے وفات کی اور محسن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دریاچہ میں محسن نے ”سراپا سخن“ کے تکرار کا سال ۱۲۶۹ھ دیا ہے۔ لیکن چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوئے اس لئے ظاہر ہے اس کا آغاز ۱۲۵۹ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا حاتم علی بیگ، افضل الہ آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اتمام درج ہیں۔ ان سے بھی سال تصنیف ۱۲۶۹ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔ پہلی بار یہ تذکرہ ۱۲۷۷ھ یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے کے آخر میں درج ہیں جن میں غالب، اسیر اور نسیم وغیرہ جیسے بالکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری بار یہ تذکرہ ۱۲۹۲ھ میں مطبع نزل کشور لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں ۲۹ × ۲۲ کی تقطیع کے ۳۹۶ صفحات ہیں۔ اس کے علاوہ آخر کے آٹھ صفحات میں شعرائے مذکورہ کی فہرست ہے۔

اردو فارسی کے تذکروں میں یہ سب سے عجیب و غریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات زندگی یا انتخاب کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اصل مقصود تیسرا کہ انھوں نے دیا ہے میں ظاہر کیا ہے، سارے اعضائے جسمانی کی ردیفوں پر شاعروں کا کلام جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے قدما سے لے کر اپنے دور تک کے سارے شعرا کے کلام کی تہجان بین کی ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف اعضا کی ردیف میں صد ہا غزلیں جمع کی ہیں۔ سر سے لیکر اس میں تلوؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی ردیفیں بالترتیب اس طور پر آتی ہیں :-

سرا، دماغ، بال، چوٹی، زلف، کاکل، جبین، ابرو، آنکھیں، پلکیں، ناک، عارض، لب، دندان، ہڈیاں

دہن، دفتن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، دوش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، ہتھیلیاں، انگلیاں، گھایاں پوریں، ناخن، سینہ، چھاتیاں، بغل، پہلو، دل، روح، پیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سرین، رانیں، زانوں، ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں۔ دوچار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولدیت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آگیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے اور اپنی محنت و تجسس کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ بلحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال آپ ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر - حضرت سلطان علم	۲۰	آغا - آغا حسن	۳۹	معجز - مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	انسج - سید البو تراب	۴۰	آزاد - غلام علی خاں
۳	آتش - خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن - مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج - مولوی امام الدین
۴	امانت - سید آغا حسن مرحوم	۲۳	احمدی - خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم - مرزا اعظم بیگ
۵	اشک - مولوی بادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر - مولوی کریمت علی	۴۳	اخگر - میاں حیدری
۶	اعلیٰ - میراعلا علی مرحوم دہلوی	۲۵	العجاز - نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا - میر انشا اللہ خاں
۷	اثر - نواب حسین علی خاں بہادر مغفور	۲۶	اعزاز - میر باقر علی	۴۵	آزاد - محمد امیر الدین
۸	اسحاق - اسحاق علی خاں	۲۷	آشفقت - سید منور علی خاں	۴۶	آفاق - میر قمر الدین
۹	اوج - مرزا علی حسین	۲۸	اختر - میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم - مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج - میر محمود خاں	۲۹	اظہر - سید علی حسین	۴۸	اصالت - سید فضل علی
۱۱	افضل - اسد الدولہ منشی	۳۰	افضل - جناب شاہ غلام اعظم	۴۹	اخگر - نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر - میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید - مولوی فرحت علی
۱۳	احمد - مولوی احمد خاں	۳۲	ایمان - سید محمد خاں مرحوم	۵۱	افسوس - میر شیر علی
۱۴	اشرف - منشی اشرف علی	۳۳	آبرو - شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو - مرزا محمد علی
۱۵	آباد - مہدی حسین خاں	۳۴	اختر - قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر - میر گلزار علی
۱۶	آفاق - میر حسن علی	۳۵	اصغر - میراجد علی اکبر آبادی	۵۴	آہ - میر اکبر علی خاں
۱۷	انس - محمد مرزا	۳۶	امیر - منشی امیر احمد	۵۵	امی - روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق - حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک - سید علی حسن	۵۶	امین - خواجہ امین الدین
۱۹	آغا - نصر خاں	۳۸	اسیر - منشی مظفر علی	۵۷	اولیا - میر اولیا

۵۸	اسرار - مرزا بندو	۸۷	بدر - سید آغا علی خاں	۱۱۶	ثمر - سید ابوتراب
۵۹	اصغر - نواب اصغر علی خاں بہادر	۸۸	برکت - برکت اللہ خاں	۱۱۷	ثاقب - مرزا مہدی
۶۰	احسان - حافظ عبدالرحمن خاں	۸۹	بیتاب - نواب احمد بخش خاں	۱۱۸	ثمر - مرزا علی
۶۱	اندوہ - علی حسین خاں	۹۰	بہمن - محمدی بیگ عرف	۱۱۹	جوش - میر وارث علی
۶۲	امامی - خواجہ امامی	۹۱	مرزا اللہ یار بیگ	۱۲۰	جوہر - منشی جواہر سنگھ
۶۳	آصف - نواب آصف الدولہ	۹۲	باطن - حکیم میر قطب الدین	۱۲۱	جلال - ضامن علی
۶۴	اکبر - نواب محمد اکبر خاں	۹۳	تنہا - محمد عیسیٰ مرحوم	۱۲۲	جالفاحب - میر یار علی
۶۵	اکرام - حکیم اکرام اللہ خاں	۹۴	تقی - محمد تقی خاں	۱۲۳	جری - مرزا سرفراز علی
۶۶	الفار - سید مہدی حسین	۹۵	تمنا - لا اعلم دہلوی	۱۲۴	جوش - نواب احمد حسن خاں
۶۷	آشفہ - مرزا رضا قلی	۹۶	تسلیم - شیخ امر اللہ خوشنویس	۱۲۵	جنون - چندا پرشار
۶۸	اشراق - حکیم محمد رضا	۹۷	تسلی - لالہ ٹپکا رام	۱۲۶	جنون - میر مہدی مرحوم
۶۹	انصاف - عبدالرحمن خاں	۹۸	تسلی - مشہور شاہ تجلی	۱۲۷	جرات - میاں قلندر بخش
۷۰	انب - میر ابوطالب	۹۹	تاثیر - لالہ کنہیا لال	۱۲۸	جرات - میر محمد حسن
۷۱	اوصاف - فدا علم	۱۰۰	تسلی - میر شجاعت علی	۱۲۹	جلیس - محمد جلیس
۷۲	آشفہ - ہادی علی خاں	۱۰۱	تنہا - سید کفایت علی	۱۳۰	جعفر - میر جعفر معروف بہ زٹلی
۷۳	آشنا - سید محمد	۱۰۲	توقیر - لالہ ترلین داس	۱۳۱	جویا - شیخ علی حسین
۷۴	بحر - شیخ اسد علی مرحوم	۱۰۳	تجلی - میر حسن عرف میر حاجی	۱۳۲	جلا - نواب مرزا واحد علی خاں
۷۵	برق - فتح الدولہ بخشی الملک	۱۰۴	تصدق - تصدق حسین خاں	۱۳۳	جنت - علی ہادی
۷۶	محمد رضا خاں	۱۰۵	ترقی - نواب آغا تقی خاں بہادر	۱۳۴	چرکیں - شیخ باقر علی
۷۷	برشتہ - تخلص آغا حسین علی	۱۰۶	تسخیر - مرزا محمد سلیمان قدر بہادر	۱۳۵	جوہر - پنڈت دینا ناتھ
۷۸	بہار - مرزا علی بہادر	۱۰۷	توقیر - عبدالقادر	۱۳۶	جوہر - محمد حسین علی خاں
۷۹	بنخود - سید ہادی علی	۱۰۸	تدبیر - مرزا محمد سکندر قدر بہادر	۱۳۷	جوشش - محمد روشن مرحوم
۸۰	باقر - نواب محمد باقر خاں	۱۰۹	تعشق - سید مرزا	۱۳۸	جشنید - مرزا جمشید بیگ
۸۱	بہمن - میر جبار علی مرحوم	۱۱۰	توقیر - شیخ احسان اللہ	۱۳۹	جولاں - لا اعلم لکھنوی
۸۲	بیدار - میر محمدی	۱۱۱	تقی - نواب علی خاں بہادر	۱۴۰	جویا - محمد حسین علی خاں
۸۳	پروانہ - رائے جہونت رائے	۱۱۲	تکین - میر حسین	۱۴۱	حکیم - میر محمد علی برادر نبی مولف
۸۴	بقا - بقا اللہ	۱۱۳	تراب - مرزا ابوتراب خاں	۱۴۲	حضور - بالمنند کہتری
۸۵	بیتاب - عباس علی خاں	۱۱۴	تاباں - میر عبدالحی	۱۴۳	حصین - محمد حسین علی خاں بہادر
۸۶	بہمن - پنڈت سند لال	۱۱۵	توانا - سید اکرام علی	۱۴۴	حشم - حکیم باقر علی

۱۴۵	حضور - منشی عبدالصیر	۱۷۴	حبیب - لا اعلم مراد آبادی	۲۰۳	زوق - محمد ابراہیم ملک الشعرا
۱۴۶	حیدر - مرزا حیدر مرحوم	۱۷۵	حلم - شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خاں	۲۰۴	خاقانی ہند -
۱۴۷	میشا پوری	۱۷۶	بہادر	۲۰۵	ذاکر - میر جان مرحوم
۱۴۸	حسین - میر حسن مرحوم	۱۷۷	خاکسار - غلام محی الدین خاں مرحوم	۲۰۶	ذره - لالہ شکر لال
۱۴۹	حسن - مہدی علی خاں بہادری جگ	۱۷۸	محفی - مرزا محمد معروف سعید دیو	۲۰۷	ذکا - شیخ محمد مخدوم
۱۵۰	حنا - عبدالکریم خاں	۱۷۹	خورشید - خوشوقت علی خاں	۲۰۸	ذکی - شیخ مہدی
۱۵۱	حسن - خواجہ حسن درویش	۱۸۰	خاکسار - میر سبحان علی مرحوم	۲۰۹	راسخ - نواب ظفر یاب خاں
۱۵۲	حضور - مولوی مظہر علی	۱۸۱	خاکسار - میر محمد بارہ عرف میر کلو	۲۱۰	رضا - سید غلام رضا خاں طبا طبائی
۱۵۳	حسن - سید محمد حسن	۱۸۲	خان - اشرف خاں مرحوم	۲۱۱	رشک - میر علی اوسط مرحوم
۱۵۴	حاکم - شیخ ظہور الدین عرف حاکم شاہ	۱۸۳	خلیل - میر دوست علی	۲۱۲	رقت - مرزا رستم علی
۱۵۵	حضور - شیخ غلام محی مرحوم تاجر	۱۸۴	خستہ - محمد عبداللہ عرف میر جیون	۲۱۳	راحم - میر محمد علی
۱۵۶	حقیقت - سید شاہ حسین پیر مولف	۱۸۵	خلیق - میر متحن مغفور	۲۱۴	رند - نواب سید محمد خاں مرحوم
۱۵۷	حسام - نواب حسام الدولہ محمد تقی علی خاں	۱۸۶	خلیل - علی ابراہیم خاں	۲۱۵	رسالہ - سلالہ ادیب پرشاد داستا نگو
۱۵۸	حسین - نواب غلام حسین خاں	۱۸۷	خورشید - لا اعلم	۲۱۶	رحیم - عبدالرحیم خاں
۱۵۹	حکیم - حکیم محمد ابراہیم	۱۸۸	خاور - محمد اکبر	۲۱۷	رہا - میر رضی
۱۶۰	حسام - چودھری حسام علی	۱۸۹	خطا - مرزا نظر علی بیگ	۲۱۸	روشن - میر حسین علی
۱۶۱	حسرت - مرزا جعفر علی	۱۹۰	خسرو - مرزا محمد کیخسرو	۲۱۹	رنگین - سعادت یار خاں
۱۶۲	حسینی - مولوی حسین علی	۱۹۱	درد - خواجہ میر علیہ الرحمۃ	۲۲۰	رسا - میر علی احمد
۱۶۳	حیران - میر منور مرحوم	۱۹۲	دوست - شیخ غلام احمد	۲۲۱	رضوان - نواب واجد علی خاں بہادر
۱۶۴	حشم - حکیم باقر علی	۱۹۳	دبیر - مرزا سلامت علی مرثیہ گو	۲۲۲	رنگین - میر اکبر علی عرف میر سنگی
۱۶۵	حزین - میر بہادر علی	۱۹۴	دلگیر - شاعر معروف مرثیہ گو	۲۲۳	رحیم - رحیم بخش مرحوم
۱۶۶	حبیب - حبیب اللہ بیگ	۱۹۵	دریا - پنڈت رتن ناتھ	۲۲۴	رفیق - اسد بیگ مرحوم
۱۶۷	حسرت - میر محمد حیات	۱۹۶	دانا - روشن لال	۲۲۵	رفعت - غلام جیلانی مرحوم
۱۶۸	حزین - میر محمد باقر	۱۹۷	دقت - لا اعلم	۲۲۶	راجہ - مہاراجہ بلوان سنگھ
۱۶۹	حجام - عنایت اللہ	۱۹۸	دل - زور آور خاں	۲۲۷	رعنا - عبدالرحیم مرحوم
۱۷۰	حشمت - محمد علی	۱۹۹	دارا - ولیعہد اقل بادشاہ ظفر	۲۲۸	رقت - مرزا قاسم مرحوم
۱۷۱	حسن - نواب مرزا حسن بہادر	۲۰۰	دل - میر محمد عابد مرحوم	۲۲۹	رضا - غلام رضا خوشنویس
۱۷۲	حیث - شیخ محمد حاجی	۲۰۱	درخشاں - سید علی جان	۲۳۰	ریاضت - اسلام علی
۱۷۳	حسن - احمد حسن طالب علم	۲۰۲	ذکی - محمد ذکی خاں بہادر	۲۳۱	رحمت - پنڈت گنگا پرشاد

۲۳۲	رستم - نواب شرف الدولہ رستم علیخان	۲۶۱	سلیمان - سلیمان خان مرحوم	۲۹۰	شوق - حکیم تصدق حسین خان
۲۳۳	رشید - مرزا محمد ذکی	۲۶۲	سرور - شیخ پیر بخش	۲۹۱	شرر - عبدالغفور خان
۲۳۴	رسوخ - حسن مرزا	۲۶۳	سائل - حکیم عبدالحق	۲۹۲	شرر - مرزا آغا حسن
۲۳۵	رفعت - شیخ محمد رفیع	۲۶۴	سعادت - سعادت خان	۲۹۳	شیریں - بیگا طوایف
۲۳۶	راقم - لالہ نند رام	۲۶۵	سعیر - خواجہ بادشاہ	۲۹۴	شمشاد - میر احمد علی
۲۳۷	راغب - سحان قلی بیگ	۲۶۶	سلیم - میر سلامت علی	۲۹۵	شہید - مولوی محمد بخش
۲۳۸	راوی - مصاحب علی	۲۶۷	سحر - میر ناصر علی	۲۹۶	شائق - لالہ فتح چند
۲۳۹	رخشاں - خیرات علی خان	۲۶۸	سحار - شیخ سخاوت حسین	۲۹۷	شوق - رائے دولت رائے
۲۴۰	ربانی - شیخ عبداللہ	۲۶۹	سراج - سید قمر علی	۲۹۸	شوق - حکیم سید ضامن علی
۲۴۱	راحت - لالہ بہگونت رائے	۲۷۰	سید - نواب سید علیخان بہادر	۲۹۹	شوق - مولوی قدرت اللہ
۲۴۲	زکی - شیخ مہدی	۲۷۱	سرور - سید کاظم حسین رضوی	۳۰۰	شجاعت - شیخ بہادر علی
۲۴۳	زار - سید سلامت علی	۲۷۲	سیف - مرزا محمد حسین مرحوم	۳۰۱	شہیدی - کرامت علی خان
۲۴۴	زار - لالہ دہنپت رائے	۲۷۳	سلطان - دختر نواب معتمد الدولہ	۳۰۲	شرعا - میر بسم اللہ
۲۴۵	زاہد - شاہزادہ مرزا الدین	۲۷۴	سرور - غلام مرتضیٰ خان	۳۰۳	شکوہ - میر شکوہ علی
۲۴۶	زار - منشی مینڈو لال	۲۷۵	سپر - شہاب خان	۳۰۴	شورش - میر غلام حسین مرحوم
۲۴۷	سلیمان - شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر	۲۷۶	سلیمان - لا اعلم	۳۰۵	شفا - حکیم یار علی
۲۴۸	سعید - مرزا آغا نجف	۲۷۷	سجن - رام دیال گھڑی ساز	۳۰۶	شاغل - شاگرد بسمل ساکن دہلی
۲۴۹	سلطان - راجہ طالب علیخان	۲۷۸	سلیم - میر عباس	۳۰۷	شفیق - خواجہ نور الدین خان
۲۵۰	سیفی - میر وارث علی	۲۷۹	سبقت - مرزا عباس	۳۰۸	شاغل - اشرف حسین
۲۵۱	ساحل - مرزا اکبر علی	۲۸۰	سیاح - میاں داد خان	۳۰۹	شیدا - نواب محمد حسن خان
۲۵۲	سجاد - ولایت علی	۲۸۱	سیر - خواجہ بادشاہ	۳۱۰	شائق - خواجہ فیض الدین عرف حیدر خان
۲۵۳	سالک - ارشاد علی شاہ	۲۸۲	سحاب - محمد اللہ یار خان	۳۱۱	شفیق - نواب محمد سعید الدین خان
۲۵۴	سلیم - میر عباس	۲۸۳	سردار - سردار مرزا	۳۱۲	شفیق - برادر حقیقی شفیق
۲۵۵	سحر - شیخ امان علی	۲۸۴	شناور - صاحب مرزا مرحوم	۳۱۳	شوکت - میر حسن علی
۲۵۶	سجاد - میر علی سجاد متوطن کٹر	۲۸۵	شعور - شیخ عبدالرؤف مرحوم	۳۱۴	شفا - مرزا کریم بیگ
۲۵۷	سپر - لا اعلم دہلوی	۲۸۶	شیدا - مرزا علیجاہ بہادر مرحوم	۳۱۵	شاعر - میر بسم اللہ
۲۵۸	سحر - احمد ہمایا پرشاد	۲۸۷	شرق - تخلص میر غلام عباس	۳۱۶	شوکت - مولوی باسط علی
۲۵۹	سرور - مرزا رجب علی بیگ	۲۸۸	شوق - سید ضامن علی	۳۱۷	شمیم - عباس مرزا عرف امراؤ مرزا
۲۶۰	سوز - میر محمدی	۲۸۹	شرف - شیخ شرف الدین حسین	۳۱۸	شفیق - مرزا علی خان

۳۱۹	شاد - شیخ فضل علی مرحوم	۳۴۸	ضبط - نوازش علی خاں	۳۷۷	عشق - شیخ الہی بخش
۳۲۰	شگفتہ - نواب سید علی خاں بہادر	۳۴۹	ضبط - سید حسین شاہ	۳۷۸	عشق - سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۲۱	شاہی - مرزا نور الدین بہادر	۳۵۰	ضحا - مولوی غلام رسول	۳۷۹	عرب - نواب حسن علی خاں
۳۲۲	شیفتہ - نواب حاجی محمد مصطفیٰ	۳۵۱	ضیا - سید محمد میر	۳۸۰	عزیز - راجہ یوسف علی خاں صاحب بہادر
۳۲۳	شکوہ - محمد رضا	۳۵۲	ضیائی - میر بدر الدین	۳۸۱	عباس - میر عباس
۳۲۴	شہرت - امیر بخش مرحوم	۳۵۳	ضمیر - میر مظفر حسین	۳۸۲	عروج - احمد حسن خاں
۳۲۵	شاد - شیخ محمد جان	۳۵۴	ضیاء - شیخ ولی اللہ	۳۸۳	علی - حکیم محمد علی مرحوم تاجر
۳۲۶	شرف - آغا ججو	۳۵۵	طالب - طالب علی خاں	۳۸۴	عاشق - مرزا والا جاہ بہادر مرحوم
۳۲۷	شمس - شیخ محمد مرحوم	۳۵۶	طوبی - سید علی حسین	۳۸۵	عشق - ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۲۸	شمس - میر آغا علی	۳۵۷	طپاں - مرزا احمد بیگ	۳۸۶	عاشق - سید ہدایت علی خاں
۳۲۹	صبر - میر اسد مرحوم	۳۵۸	طوقاں - میر نوازش علی	۳۸۷	عالی - شاہ ابوالمعالی
۳۳۰	صحت - مرزا بخش علی خاں	۳۵۹	طپش - مرزا جان	۳۸۸	عسکری - عسکر علی خاں
۳۳۱	صفدر - میر فرزند حیدر	۳۶۰	طور - مرزا محمد رضا	۳۸۹	عاشق - سدا سکھ
۳۳۲	صولت - خواجہ محمد	۳۶۱	طالب - محمد عباس	۳۹۰	عشرت - میر غلام علی
۳۳۳	صبا - میروز میر	۳۶۲	طیب - حکیم محمد حسن خاں	۳۹۱	عبادت - مرزا عابد علی بیگ
۳۳۴	صاحبقرآن - سید امام علی	۳۶۳	طوقاں - میر حسین	۳۹۲	عیش - میر علی حسین
۳۳۵	صادق - حکیم سید محمد صادق	۳۶۴	ظفر - میان ظفر علی	۳۹۳	عیش - شیخ ابو محمد فاروقی
۳۳۶	صدر - میر صدر الدین	۳۶۵	ظاہر - مرزا بندہ حسن خاں	۳۹۴	عیشی - طالب علی خاں مرحوم
۳۳۷	صدیغہ - شیخ حیدر علی	۳۶۶	ظہور - منشی شیخ ظہور محمد	۳۹۵	عاشق - مولوی جلال الدین
۳۳۸	صدق - محمد بشارت علی	۳۶۷	ظفر - نواب نصیر الدولہ	۳۹۶	عاشق - شیخ نبی بخش مرحوم
۳۳۹	صابر - شاہزادہ مرزا قادر بخش	۳۶۸	ظفر - مرزا ابو ظفر سراج الدین	۳۹۷	عاشق - راجہ کلیان سنگھ
۳۴۰	صفا - رائے منوال	۳۶۹	محمد بہادر شاہ دہلی	۳۹۸	عشق - سید حسین مرزا مرثیہ گو
۳۴۱	صحت - محمد حسن خاں	۳۷۰	ظریف - لالہ بنتی پرشاد	۳۹۹	عابد - میر عابد علی کمیدان
۳۴۲	صادق - صادق علی	۳۷۱	عارف - میر جمال الدین مرحوم	۴۰۰	عزیز - مولوی عزیز الدین
۳۴۳	صابر - احمد مرزا	۳۷۲	عرش - میر کھوسید حسن عسکری	۴۰۱	عاجز - لالہ موہن رام
۳۴۴	صبا - کاخی مل	۳۷۳	عرقاں - میر عباس دہلوی	۴۰۲	عیش - نواب محمد مرزا
۳۴۵	ضبط - سید آغا جان	۳۷۴	عاشق - محمد علی خاں مشیر الدولہ	۴۰۳	عبثش - نواب شہر یار مرزا
۳۴۶	ضاحک - میر غلام حسین مرحوم	۳۷۵	علی - مرزا محمد علی خاں	۴۰۴	علی - نواب علی بہادر
۳۴۷	ضاحک - شیخ غلام عباس	۳۷۶	عاشق - مہدی علی خاں	۴۰۵	عاصی - منشی صدر الدین

۴۰۶	عالی - خواجہ عبداللہ عرف غوجی	۴۳۵	فطرت - لا اعلم	۴۶۴	کاشت - شیخ کاشت علی
۴۰۷	غضنفر - غضنفر علی خاں مرحوم	۴۳۶	فصح - مرزا جعفر علی	۴۶۵	کامل - شیخ جمال الدین
۴۰۸	غنی - غنی احمد	۴۳۷	فروع - شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان	۴۶۶	کامل - مولوی محمد مرشد
۴۰۹	غافل - مسور خاں	۴۳۸	فرض - میر احسان علی خاں بہادر	۴۶۷	کامل - شیخ احمد علی
۴۱۰	غم - علی خاں ترکہ سوار سلطانی	۴۳۹	فضا - گوبند پرشاد	۴۶۸	کیواں - مرزا علی حسین
۴۱۱	غالب - انور علی	۴۴۰	فائز - کریم بخش	۴۶۹	کلیم - میر محمد حسین
۴۱۲	غنی - مرزا عباس	۴۴۱	قادر - مولوی عبدالقادر	۴۷۰	کیف - شیخ فضل احمد
۴۱۳	غللی - غلام محمد	۴۴۲	قادر - میر قادر علی پیکیت	۴۷۱	کاشت - شیخ محمد حسین خاں
۴۱۴	فریاد - مرزا مغل بیگ مرحوم	۴۴۳	قیصر - مرزا محمد خورشید قدر بہادر	۴۷۲	گویا - شیخ ولایت علی
۴۱۵	فدا - شیخ فدا حسین	۴۴۴	قیس - شیخ کاظم علی قدوائی	۴۷۳	گویا - حامد الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۱۶	فہیم - پنڈت سندھ لال	۴۴۵	قادر - مرزا سرفراز علی	۴۷۴	گریاں - سید محمد حسین
۴۱۷	فوق - میر ولد حسین	۴۴۶	قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر	۴۷۵	گرداب - رام چرن
۴۱۸	فروع - خواجہ غلام محمد مصطفیٰ	۴۴۷	قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ	۴۷۶	گرم - مرزا حیدر علی مرحوم
۴۱۹	فروع - میر ہدی حسن	۴۴۸	قادر - شیخ قیام الدین اسد عرف محمد قائم	۴۷۷	گہڑ - خورشید علی خاں بہادر
۴۲۰	فضا - مرزا محمد جعفر عرف نبی مرزا	۴۴۹	قرار - میر محمد حسن	۴۷۸	گوہر - احمد علی خاں
۴۲۱	فرحت - باشندہ عظیم آباد	۴۵۰	قمر - قمر الدین	۴۷۹	لگنت - محمد بشیر خاں
۴۲۲	فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم	۴۵۱	قائل - سید علی جان	۴۸۰	لطافت - سید حسن
۴۲۳	فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا بچو	۴۵۲	قبول - کپتان مقبول الدولہ مرزا ہدی علی خاں	۴۸۱	مسیحا - حکیم محمد علی خاں
۴۲۴	فرحت - شیخ فرحت اللہ	۴۵۳	قمر - مرزا باقر حسین	۴۸۲	ملاں - محمد رضا خاں
۴۲۵	فنا - شیخ ببر مرحوم	۴۵۴	قدی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں	۴۸۳	مہجور - نواب اقبال الدولہ عنایت حسین خاں
۴۲۶	فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب	۴۵۵	قدس - سید محمد رضا مرحوم	۴۸۴	محسن - سید محسن علی مولف تذکرہ
۴۲۷	فخر - میر فخر الدین	۴۵۶	قاصر - مرزا ببر علی بیگ	۴۸۵	مہر - سید اسماعیل حسین
۴۲۸	فراق - خواجہ بہادر حسین	۴۵۷	قسمت - نواب شمس الدولہ	۴۸۶	معروف - نواب الہی بخش خاں
۴۲۹	فرد - وحید الدین خاں	۴۵۸	قدرت - شاہ قدرت اللہ	۴۸۷	میر - میر تقی
۴۳۰	فغاں - اشرف علی خاں	۴۵۹	قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی	۴۸۸	محب - شیخ ولی اللہ
۴۳۱	فروع - عنایت علی خاں	۴۶۰	قاسم - حکیم قدرت اللہ	۴۸۹	مہر - عبداللہ خاں
۴۳۲	فرحت - پنڈت کداری ناتھ	۴۶۱	قائم - شیخ قیام الدین	۴۹۰	مولس - میر نواب
۴۳۳	فرحت - پنڈت دبی پرشاد	۴۶۲	قیس - نواب ہادی علی خاں	۴۹۱	موزوں - تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۳۴	فرخ - کرامت اللہ خاں	۴۶۳	کوثر - مرزا امجدی کیمدان	۴۹۲	ماہر - محمد میر عرف یوسف حسین

۴۹۳	مشتاق - مشتاق حسین	۵۲۲	مشتاق - میر سالار بخش	۵۵۱	مظلوم - مظلوم شاہ
۴۹۴	محتشم - سید محتشم علی	۵۲۳	مسرور - شیخ پیر بخش	۵۵۲	منشی - مرزا محمد ستیا بیگ
۴۹۵	مصطفیٰ - غلام ہمدانی	۵۲۴	مبارک - سید مبارک علی	۵۵۳	موجی - موجی رام
۴۹۶	منیلا - مراد علی خاں	۵۲۵	منظہر - مرزا جہان شاہ شہید	۵۵۴	محب - شیخ ولی اللہ
۴۹۷	موزوں - میر نواب	۵۲۶	مجذوب - مرزا غلام حیدر	۵۵۵	مقدور - میر محمد ابراہیم
۴۹۸	مانل - لالتا پرشاد	۵۲۷	مروت - پنڈت باس کرن	۵۵۶	مذنب - مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۴۹۹	میکن - سید عبدالواحد خاں	۵۲۸	محو - شیخ فیض الدین	۵۵۷	نادر - ڈپٹی کلب حسین خاں
۵۰۰	منت - میر قمر الدین	۵۲۹	مسلم - میر فرزند علی	۵۵۸	نیم - اصغر علی خاں دہلوی
۵۰۱	مہر - نواب منصور خاں	۵۳۰	محمور - محمد جعفر مغفور	۵۵۹	نوا - ظہور الرحمن مرحوم
۵۰۲	موج - میر کاظم حسین مرحوم	۵۳۱	مغموم - لالہ رام جس	۵۶۰	ناصر - سعادت حسین
۵۰۳	موجد - شیخ قادر علی	۵۳۲	مضمون - شیخ شرف الدین حسین مرحوم	۵۶۱	نصیر - مولوی میر ناصر علی
۵۰۴	مرتخ - جانکی پرشاد	۵۳۳	مسرت - شیخ وزیر علی مرحوم	۵۶۲	نادر - بادشاہی احمدی
۵۰۵	مہر - مرزا حاتم علی بیگ	۵۳۴	منشی - عجائب رام	۵۶۳	نازش - مولوی الہی بخش
۵۰۶	محبت - نواب محبت خاں	۵۳۵	محرور - بادی حسن	۵۶۴	ناصر - میر ناصر علی
۵۰۷	مراد - مراد شاہ	۵۳۶	مرزا - مرزا علی رضا	۵۶۵	ناسخ - شیخ امام بخش
۵۰۸	مخزون - میر ناصر خاں	۵۳۷	مجنوں - سید انعام حسین	۵۶۶	نقی - نقی علی خاں عرف پیارا صاحب
۵۰۹	منتظر - نور السلام	۵۳۸	مصروف - نواب خاں بہادر خاں	۵۶۷	ندیم - میر محمد شفیع
۵۱۰	مشک - نواب محمد حسن مرحوم	۵۳۹	ممنون - میر نظام الدین	۵۶۸	نالان - میر محمد وارث علی
۵۱۱	مضطرب - مرزا علی اکبر بیگ	۵۴۰	مضطر - نواب مرزا مظفر خاں	۵۶۹	نظام - غازی الدین خاں مرحوم
۵۱۲	مہر - سید آغا علی خاں امین الدولہ	۵۴۱	میر - مرزا محمد ہمایوں قدر بہادر	۵۷۰	نامی - میر آغا حسن عرف میرن صاحب
۵۱۳	مصیب - حاجی شیخ غلام قطب الدین	۵۴۲	مخلص - میر مہدی حسن	۵۷۱	نواب - سید نظر الدین
۵۱۴	مجنوں - میر حمایت علی مرحوم	۵۴۳	مہجور - حکیم شیخ محمد بخش	۵۷۲	نعم - نعیم اللہ خاں دہلوی
۵۱۵	مشتاق - عبدالخالق مشتاق علی	۵۴۴	معجز - منشی محمد رضا	۵۷۳	نور - میر وزیر نور
۵۱۶	موزوں - میر فرزند علی مرحوم	۵۴۵	مفتوں - سید ہادی علی	۵۷۴	نوازش - نوازش حسین خاں
۵۱۷	منظور - بابو خاں دستار بند	۵۴۶	محبوب - نواب محل صاحبہ	۵۷۵	نظامی - شیخ نظام الدین
۵۱۸	معروف - نواب احمد بخش خاں	۵۴۷	مرزا - مرزا جہانگیر بیگ	۵۷۶	نظیر - گنپت رائے دہلوی
۵۱۹	میچ - سید ہاشم علی	۵۴۸	مشفق - مرزا احمد بیگ	۵۷۷	نجد - مرزا محمد عباس
۵۲۰	مقبول - منشی چکے رائے	۵۴۹	مشکل - شیخ امین الدین	۵۷۸	نسبت - احمد علی مرحوم
۵۲۱	مصدر - حکیم میر ناسا اللہ خاں	۵۵۰	مفتوں - متر گپین صاحب	۵۷۹	نظیر - شاگرد سودا بانکن بنارس

۵۵	نزاکت - رجبو طوایف	۵۹۸	نثار - شیخ محمد امان	۴۱۶	واقف - شاہ واقف
۵۸۱	نظر - مرزا علی مرحوم	۵۹۹	نثار - حکیم میر محمد پناہ	۴۱۷	واجد - واجد علیخان
۵۸۲	نظیر - میر ولی محمد مرحوم	۶۰۰	نواب - بیگم صاحبہ زوجہ آصف الدولہ	۴۱۸	وصل - میر احمد علی
۵۸۳	نظیر - محمد نصیر الدین	۶۰۱	نجیب - میر بہادر علی مرحوم	۴۱۹	وارث - حاجی شاہ محمد وارث
۵۸۴	نالاں - مرزا محمد خاں	۶۰۲	نگہت - نثار علی بیگ	۴۲۰	وفا - راجہ نول رائے
۵۸۵	نیر - مرزا حسن عسکری	۶۰۳	نسیم - پنڈت برج ناتھ	۴۲۱	ہدایت - ہدایت علی
۵۸۶	نجات - سید کتب علی	۶۰۴	نحیف - سید برکت علی	۴۲۲	بھجر - مرزا محمد اصغر حسین
۵۸۷	ناظم - پنڈت شیو پرشاد	۶۰۵	ناصر - سید ابو محمد	۴۲۳	بھدم - میر محفوظ علی مرحوم
۵۸۸	ناطق - شیخ احمد شاہ	۶۰۶	وحشت - مرزا باقر علیخان مرحوم	۴۲۴	بلال - امیر علی خاں
۵۸۹	نثار - میر افضل علی	۶۰۷	ولی - علی محمد خاں	۴۲۵	ہوس - نواب مرزا تقی خاں
۵۹۰	نظم - میر ناظم علی	۶۰۸	وزیر - منشی سرفراز علیخان	۴۲۶	ہنر - وارث علیخان نواب ناظر
۵۹۱	نعمت - حکیم عبدالحق مرحوم	۶۰۹	وحید - حکیم وحید اللہ خاں	۴۲۷	ہوس - نواب مرزا محمد نفی
۵۹۲	نور - حکیم میر نادر حسین	۶۱۰	واصف - مولوی احمد حسن	۴۲۸	یوسف - مرزا یوسف بیگ
۵۹۳	نجم - نجم الدولہ محمد رضا خاں	۶۱۱	وارفتہ - نواب شیر علیخان	۴۲۹	یقین - سید محمد حسین
۵۹۴	نشرت - میر امداد حسین	۶۱۲	وزیر - شیخ وزیر علی	۴۳۰	یوسف - نواب سید احمد علیخان
۵۹۵	نزار - سید قاسم علی	۶۱۳	وصف - میر محمود علی	۴۳۱	یکرنگ - مصطفیٰ قلی خاں
۵۹۶	تازین - مرزا علی بیگ	۶۱۴	وحشت - سید ابوالحسن دہلوی	۴۳۲	یقین - انعام اللہ خاں
۵۹۷	نگہت - حافظ غلام احمد	۶۱۵	وجہہ - وجہیہ الدین	۴۳۳	یاور - شیخ امداد علی

مومن نمبر

ستمبر ۱۹۶۲ء

میں شائع کیا جا رہا ہے

منیجر - نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مکیٹ کراچی

”یادگار شعرا“

مصنف | ڈاکٹر اسپرنگر۔ مشہور یوہین مستشرق جو ۱۸۴۷ء میں ایکسٹرا ریزیڈنٹ کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اودھ کے کتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جنوری ۱۸۵۱ء میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گذریں جن کی فہرست انھوں نے دہلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہد تصنیف و طباعت | ڈاکٹر اسپرنگر نے ۱۸۵۱ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف جلد اول ۱۸۵۴ء میں دہلی میں شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور شاعروں کے ذکر پر مشتمل تھا۔ جسے طفیل احمد نے یادگار شعرا کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو ۱۹۲۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی صوبہ ملحدہ الہ آباد نے مسعود حسن رعنوی کی تفریق کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | اصل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں:-

- (۱) نکات الشعرا - میر تقی میر
- (۲) تذکرہ رنجیت گویاں - فتح علی حسینی گردیزی
- (۳) مخزن نکات - قائم چاند پوری
- (۴) گلزار ابرامیم - علی ابراہیم خاں خلیل
- (۵) تذکرہ شورش - سید غلام حسین شورش
- (۶) تذکرہ ہندی - غلام بہدائی مصطفیٰ
- (۷) تذکرہ عشقی - عشقی پٹنوی
- (۸) گلشن ہند - مرزا الطاف
- (۹) عیار الشعراء - خوب چند ذکار دہلوی
- (۱۰) عمدہ منتخبہ - اعظم الدولہ محمد خاں سرور
- (۱۱) مجموعہ لغز - قدرت اللہ قاسم
- (۱۲) طبقات سخن - غلام محی الدین قریشی مبتلا عشق میرٹھی

۱۳	آزاد	رام سنگھ	۲۲	احسان	میر قسّم الدین	۷۱	اسد	اسد اللہ خاں
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین	۲۳	احسن	میر غلام علی ساکن جیٹ آباد	۷۲	اسد	کیرت سنگھ
۱۵	آسی		۲۴	احسن	احسن اللہ	۷۳	اسد	میرامانی
۱۶	آشفہ	عظیم الدین خاں	۲۵	احسن	میرزا احسن علی	۷۴	اسد	میر اسد علی
۱۷	آشفہ	حکیم مرزا رضا علی خاں	۲۶	احسن	محمد مولیٰ	۷۵	اسعد	مرزا اسعد بخت
۱۸	آشفہ	سید صفدر علی ساکن دہلی	۲۷	احسن	احسن اللہ خاں	۷۶	اسفان	شیخ الاسلام
۱۹	آشنا	میرزین العابدین	۲۸	احقر	مرزا جواد علی قزلباش	۷۷	اسلام	بلتقیہ
۲۰	آشنا	مرزا جگن	۲۹	احمد	سید غلام محی الدین	۷۸	اسیر	میر گلزار علی
۲۱	آشنا	مہا سنگھ	۵۰	احمد	سید احمد علی ساکن سرادہ	۷۹	اسیر	اشتیاق شاہ ولی اللہ
۲۲	آشوب	میرامداد علی خاں	۵۱	احمد	مرزا احمد بیگ	۸۰	اشتیاق	اشرف
۲۳	آصف	آصف الدولہ	۵۲	احمد	حافظ شیخ غلام احمد خاں	۸۱	اشرف	محمد اشرف
۲۴	آغا	مردا آغا ساکن بھنؤ	۵۳	احمد	صمصام اللہ	۸۲	محمد اشرف	اشرف
۲۵	آغا	منشی بھپتی زائن	۵۴	احمد	شیخ احمد یار	۸۳	اشرف	حافظ غلام اشرف
۲۶	آفاق	میر فرید الدین	۵۵	احمد	مرزا احمد علی خاں	۸۴	اشرف	اشفاق
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ عالم تالی	۵۶	احمد	غلام احمد علی	۸۵	اشفاق	اشک
۲۸	آفری	شیخ قلندر بخش ساکن ہارپنوا	۵۷	احمد	شاہ	۸۶	اشک	اشکی
۲۹	آگاہ	محمد صالح	۵۸	احمد	شاہ بہادر	۸۷	اشکی	مرزا محی الدین
۳۰	آگاہ	نور خاں	۵۹	احمد	(شیخ)	۸۸	اشکی	میر احمد علی ساکن آگرہ
۳۱	آگاہ	میر حسن علی	۶۰	احمد علی	شیخ احمد وارث	۸۹	اصغر	میر اصغر علی ساکن مارہرہ
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم	۶۱	احمدی	نظام الدین	۹۰	اصغر	محمد طہسیر الدین
۳۳	آہ	میر مہدی	۶۲	احمدی	میر اکبر علی ساکن منڈی	۹۱	اصغری	حسین علی خاں
۳۴	ابجدی		۶۳	اختر	لالہ بھیک چند	۹۲	اظہار	سید محمد میر
۳۵	ابوالحسن		۶۴	اخگر	غلام محی الدین ساکن جیٹ آباد	۹۳	اظہار	غلام محی الدین
۳۶	اتفاق		۶۵	آداب	عبد علی	۹۴	اظہار	خواجہ اظہار ساکن دہلی
۳۷	اٹل	میر عبد الجلیل	۶۶	انجم	نور علی	۹۵	اظہار	میر غلام علی ساکن دہلی
۳۸	اشیم	محمد علی	۶۷	ارشاد	شاہ علی	۹۶	اظہار	شاہ محمد اعظم ساکن منڈی
۳۹	احبل	نصیر الدین محمد	۶۸	ارمان	نواب مجاہد جنگ ساکن جیٹ آباد	۹۷	اعظم	محمد اعظم
۴۰	احسان	حافظ عبد الرحمن	۶۹	ارمان	شیخ محمد بخش	۹۸	اعظم	
۴۱	احسان		۷۰	استاد		۹۹	اعظم	

۱۰۰	اعظم	اعظم خاں	۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی	۱۵۸	افج	عبد اللہ ساکن سر دھنہ
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی	۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد	۱۵۹	اولی	میر اولاد علی
۱۰۲	اعظم	مرزا علی بیگ	۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا	۱۶۰	اولیا	میر اولیا
۱۰۳	اعظم	اعظم علی	۱۳۲	امید		۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین
۱۰۴	اعظم	منشی اعظم علی	۱۳۳	امید	امیر علی	۱۶۲	بابر	
۱۰۵	افسر	غلام افسر	۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں	۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ
۱۰۶	افسر		۱۳۵	امیر	امین الدولہ	۱۶۴	باقر	میر باقر علی
۱۰۷	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ	۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نواز شاہ خاں	۱۶۵	بالا	رحم رسول
۱۰۸	افسوس	میر شیر علی	۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن نزد	۱۶۶	بجھر	
۱۰۹	افسوس	مرزا غفور بیگ ساکن دہلی	۱۳۸	امیر	امیر علی	۱۶۷	بجشی	حسین بخش ساکن آگرہ
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح	۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۸	برشتہ	میاں شرف
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی	۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۹	برق	قاضی محمد نجم الدین
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن جھنجھا	۱۴۱	امیر	شیخ امیر بخش	۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہادر
۱۱۳	افغان	امام علی خاں	۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی	۱۷۱	برق	بھگواندت ساکن لکھنؤ
۱۱۴	افکار	میر جویون	۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بنارس	۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۱۵	اکبر	شاہ بھوپا میاں	۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن بنارس	۱۷۳	برکت	سید برکت علی خاں
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ	۱۴۵	امین	مرزا محمد اسماعیل ساکن دہلی	۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں	۱۴۶	امین	امین الدین خاں	۱۷۵	بیزار	حسین بخش
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی	۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں	۱۷۶	بہمل	سید جبار علی ساکن خیاب
۱۱۹	الہمت		۱۴۸	انجام	نواب عہد الملک امیر خاں	۱۷۷	بہمل	
۱۲۰	الفت	محمد الفت	۱۴۹	اندوہ	مرزا غفور بیگ	۱۷۸	بہمل	مرزا بھوپا بیگ
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین	۱۵۰	السان	اللہ یار خاں	۱۷۹	بہمل	سید حیدر بن بلال
۱۲۲	الم	صاحب میر	۱۵۱	النشا	انشاء اللہ خاں	۱۸۰	بہمل	کدا علی بیگ
۱۲۳	الم	محمد علی	۱۵۲	الضاف	عبد الرحمن خاں	۱۸۱	بہمل	حافظ حفیظ اللہ
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین	۱۵۳	الوزار	محمد مولی ساکن دہلی	۱۸۲	بہمل	مولوی محمدی معروف
۱۲۵	الہام	فضائل بیگ	۱۵۴	الوزر	غلام علی ساکن کانپور	۱۸۳	بہمل	لالہ انند سروپ
۱۲۶	امامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی	۱۵۵	الوزر	آفتاب رائے	۱۸۴	بشیر	میر لبشارت علی
۱۲۷	امامی	روشن بیگ دہلی	۱۵۶	الوزر	دلی محمد خاں	۱۸۵	بشیر	سید محمد علی
۱۲۸	امانت	امانت رائے	۱۵۷	ادبаш	شیخ امیر الزماں	۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقاء اللہ خاں

۱۸۷	بلوغ مولوی حاجی قدرت اللہ	۲۱۶	بیخبر	۲۴۵	تاثير	میر ہمدان
۱۸۸	بنیاد	۲۱۷	بیخواب	۲۴۶	تارک	زاہد بیگ ساکن دہلی
۱۸۹	بہادر راجہ مبینی بہادر	۲۱۸	بیخود	۲۴۷	تانا شاہ	ابوالحسن
۱۹۰	بہادر راجہ رام پنڈت	۲۱۹	بیدار	۲۴۸	تائب	حافظ عبداللہ
۱۹۱	بہادر بہادر سنگھ	۲۲۰	بیدار	۲۴۹	تائب	ہتتاب رائے
۱۹۲	بہادر علی دمی ساکن دہلی	۲۲۱	بیدار	۲۵۰	تپش	میر مدد علی
۱۹۳	بہادر ٹیک چند ساکن دہلی	۲۲۲	بیدل	۲۵۱	تپش	محمد اسماعیل معروف
۱۹۴	بہجت مولوی عبدالجید	۲۲۳	بیدل	۲۵۲	تجرد	میر عبداللہ
۱۹۵	بھید میر میران	۲۲۴	بیرنگ	۲۵۳	تجلی	شاہ تجلی
۱۹۶	ہیان خواجہ احسن اللہ	۲۲۵	بیقرار	۲۵۴	تجلی	میاں حاجی
۱۹۷	ہیاک میر خف علی	۲۲۶	ببقید	۲۵۵	تجمل	تجمل
۱۹۸	ہتیاب محمد اسماعیل	۲۲۷	بکیس	۲۵۶	تجمل	میر اعظم
۱۹۹	ہتیاب شاہ محمد ظیم	۲۲۸	بکیس	۲۵۷	تحنین	منشی حسین عطا خاں
۲۰۰	ہتیاب میر محمد علی	۲۲۹	بیکل	۲۵۸	تحنین	میاں غلام مصطفیٰ
۲۰۱	ہتیاب محمد علیم	۲۳۰	بیمار	۲۵۹	تحنین	میر محمد حسین خاں
۲۰۲	ہتیاب میردن ساکن دہلی	۲۳۱	بینوا	۲۶۰	تخیر	تخیر
۲۰۳	ہتیاب شیخ خیر الدین ساکن آگرہ	۲۳۲	بینوا	۲۶۱	تراب	مولوی تراب علی
۲۰۴	ہتیاب سید کلب علی	۲۳۳	بیہوش	۲۶۲	ترساں	میر بہادر علی
۲۰۵	ہتیاب خداوردی خاں	۲۳۴	بیہوش	۲۶۳	ترقی	میرزا محمد تقی
۲۰۶	ہتیاب عباس علی خاں	۲۳۵	پاکباز	۲۶۴	تکین	گنگا داس
۲۰۷	ہتیاب شیخ ولی اللہ	۲۳۶	پزیر	۲۶۵	تکین	میر حسین
۲۰۸	ہتیاب مرزا گلہ بہادر	۲۳۷	پردانہ	۲۶۶	تکین	میر سعادت علی
۲۰۹	ہتیاب سیوک رام	۲۳۸	پرداز	۲۶۷	تلی	لالہ بیکارام
۲۱۰	ہتیاب بہادر سنگھ ساکن بریلی	۲۳۹	پردانہ	۲۶۸	تلی	میر شجاعت علی
۲۱۱	ہتیاب سنتو کھ رائے	۲۴۰	پریم ناتھ رائے کھتری	۲۶۹	تلیم	محمد کبیر خاں
۲۱۲	ہتیاب شیو سنگھ کھتری	۲۴۱	پنچنا (شاہ)	۲۷۰	تقور	سید احسان اللہ
۲۱۳	ہتیاب زور آور خاں	۲۴۲	پیام	۲۷۱	تقور	سید حبیب علی
۲۱۴	ہتیاب عزیز خاں	۲۴۳	تاب	۲۷۲	تقور	تقور
۲۱۵	ہتیاب محمد بیگ	۲۴۴	تابان	۲۷۳	تقویر	شاہ جواد علی

۲۶۴	نقش	میر سید محمد ساکن دہلی	۳۰۳	جام	کنور سلین	۳۳۲	جنون	محمد حبیب
۲۶۵	تقی	سید محمد تقی	۳۰۴	جان		۳۳۳	جنون	میرزا انجف علی خان
۲۶۶	تکمین	سختا مل پنڈت	۳۰۵	جان	جان علی شاہ	۳۳۴	جوان	کاظم علی
۲۶۷	تکمین	صلاح الدین ساکن دہلی	۳۰۶	جان	جان عالم خان	۳۳۵	جوان	شیخ محب اللہ
۲۶۸	تکمین	محمد یوسف	۳۰۷	جانی	بگیم جان	۳۳۶	جوان	میرزا انیم بگ
۲۶۹	تکمین	میر شا علی	۳۰۸	حذب	سید عزت اللہ خان	۳۳۷	جواہر سنگھ	
۲۷۰	تمنا	عباس قلی خان	۳۰۹	حذب	میر مظہر علی	۳۳۸	جودت	رائے سہری دیارام
۲۷۱	تمنا	میر اسد علی خان	۳۱۰	جراح	غلام ناصر	۳۳۹	جوش	شیخ نیاز احمد
۲۷۲	تمنا	میرزا مغل خان	۳۱۱	جرات	قلندر بخش	۳۴۰	جوش	رحیم اللہ
۲۷۳	تمنا	خواجہ محمد علی	۳۱۲	جرات	مرزا مغل	۳۴۱	جوشش	محمد عابد
۲۷۴	تمنا	محمد اسحاق خان	۳۱۳	جرات	میر محمد رضا	۳۴۲	جوشش	شیخ محمد روشن
۲۷۵	تنہا	شیخ عوف علی خان	۳۱۴	جرات	میر مستقیم	۳۴۳	جولان	میر حسین
۲۷۶	تنہا	محمد عیسیٰ	۳۱۵	جرات	میر شیر علی	۳۴۴	جولان	میر رمضان علی
۲۷۷	تنہا	سید کفایت علی	۳۱۶	جعفر	جعفر علی خاں	۳۴۵	جوہر	میاں مکھو
۲۷۸	تنہا	سعد اللہ خان	۳۱۷	جعفر	جعفر یا جعفری - مرزا جعفر	۳۴۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۷۹	تھنیری	شاہ امام بخش	۳۱۸	جعفر	میر جعفر زئی	۳۴۷	جوہر	دیوالی سنگھ
۲۸۰	ثابت		۳۱۹	جعفری		۳۴۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۲۸۱	ثابت	اصالت خان	۳۲۰	جعفری	میر باقر علی	۳۴۹	جوہری	اندر حبیب
۲۸۲	ثابت	میرزا مغل الدین بہادر	۳۲۱	جگن (میاں)		۳۵۰	جہاں دا	میر جواں سخت جہاں دارا
۲۸۳	ثابت	شجاعت اللہ خان	۳۲۲	جلال		۳۵۱	جہانگیر	میرزا جہانگیر
۲۸۴	ثاقب	میر غالب الدین	۳۲۳	جلال	میرزا بندہ علی	۳۵۲	جھمن	لالہ جھمن ناتھ
۲۸۵	ثاقب	سید شمس الدین	۳۲۴	جلال	جمال الدین حسین	۳۵۳	جینا	نواب جینا بگیم
۲۸۶	ثاقب	شہاب الدین	۳۲۵	جلال الدین		۳۵۴	چمپا	
۲۸۷	ثروت	سید درویش علی	۳۲۶	جمال	میر جمال الدین حسین	۳۵۵	چندا	ماہ لقا
۲۸۸	ثروت	مفتی مخدوم	۳۲۷	جمال	جمال علی	۳۵۶	چوگان	یہادر علی خاں
۲۸۹	ثروت	میرزا محمد صادق	۳۲۸	جنون	میر فضل علی	۳۵۷	چوگان	
۳۰۰	ثریا شاہ		۳۲۹	جنون	شیخ غلام مرتضیٰ	۳۵۸	حاتم	محمد حاتم
۳۰۱	شنا	میر شمس الدین	۳۳۰	جنون	نواب ہمدی خاں	۳۵۹	حاتم	سید حاتم علی خاں
۳۰۲	شنا	ثناء الدین خاں	۳۳۱	جنون	محمد نظر الاسلام	۳۶۰	حافظ	حافظ خیر اللہ

۳۶۱	حافظ	حافظ محمد اشرف	۳۹۰	حسینی	حکیم میر حسین	۳۱۹	حیران	میر ممنون
۳۶۲	حالی	میر محبوب علی	۳۹۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۲۰	حیرت	اجود حبیب پیر شاد کشمیری
۳۶۳	حامد		۳۹۲	حشمت	میر محمد علی	۳۲۱	حیرت	غلام فخر الدین
۳۶۴	حب	میر احمد علی	۳۹۳	حشمت	سید محترم علی خاں	۳۲۲	حیرت	خواجہ کلن
۳۶۵	حبیب		۳۹۴	حضور	لالہ بالکمند	۳۲۳	حیرت	مراد علی
۳۶۶	حبیب		۳۹۵	حضور	شیخ غلام سحبی	۳۲۴	حیرت	شیخ رحم علی
۳۶۷	سید حبیب حسین		۳۹۶	حفیظ	حفیظ	۳۲۵	حیرت	میر سیدین
۳۶۸	حجام	عنایت اللہ	۳۹۷	حفیظ	حافظ محمد حفیظ کشمیری	۳۲۶	حیف	میر چراغ علی
۳۶۹	حریف	خواجہ مکرم خاں	۳۹۸	حقیر	میر امام الدین	۳۲۷	حیف	موتی لال کالیستھ
۳۷۰	حزین	میرزا نجمتہ بخش بہا	۳۹۹	حقیر	منشی نبی بخش	۳۲۸	خادم	
۳۷۱	حزین	میر محمد باقر	۴۰۰	حقیر	شوشہ بے	۳۲۹	خادم	خادم علی
۳۷۲	حزین	میر بہادر علی	۴۰۱	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۳۰	خادم	نواب خادم حسین خاں بہا
۳۷۳	حسرت	میاں رسول بخش	۴۰۲	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۳۱	خادم	خادم حسین خان
۳۷۴	حسرت	ذوقی رام	۴۰۳	حکیم	محمد اشرف خاں	۳۳۲	خاص	
۳۷۵	حسرت	میرزا جعفر علی	۴۰۴	حکیم	نہال الدین	۳۳۳	خاکسار	میر محمد یار
۳۷۶	حسرت	میر محمد حیات	۴۰۵	حمایت		۳۳۴	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۷۷	حسن	میر غلام حسن	۴۰۶	حیا	حافظ محمد حیات	۳۳۵	خالق	عبد الخالق
۳۷۸	حسن	حافظ عبدالحمن	۴۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۳۶	خالق	شیخ خالق بخش
۳۷۹	حسن	غلام حسین	۴۰۸	حیدر	غلام حیدر	۳۳۷	خالہ	بدر النساء بیگم
۳۸۰	حسن	خواجہ حسن	۴۰۹	حیدر	میر حیدر علی	۳۳۸	خان	اشرف خان
۳۸۱	حسن	میر حسن	۴۱۰	حیدر	میر حیدر علی خاں	۳۳۹	خان	محمدی خان پٹھان
۳۸۲	حسن	میر حسن شاہ	۴۱۱	حیدر بخش		۳۴۰	خدمت	فرصت علی
۳۸۳	حسن	میرزا محمد حسن	۴۱۲	حیدر	مرزا حیدر بیگ	۳۴۱	فرز	فخر الدین
۳۸۴	حسن	میر محمد حسن	۴۱۳	حیدر	میر حیدر شاہ	۳۴۲	خستہ	محمد عبد اللہ خاں
۳۸۵	حبیب		۴۱۴	حیدر	حسام الدین	۳۴۳	خستہ	غلام قطب بخش
۳۸۶	حسین	سید غلام حسین	۴۱۵	حیدری	شیخ غلام علی	۳۴۴	خسرو	(میر)
۳۸۷	حسین	نواب غلام حسین	۴۱۶	حیدری	میر حیدر بخش	۳۴۵	خلق	میر احسن
۳۸۸	حسین	علی (میر)	۴۱۷	حیران	حافظ لقا اللہ خاں	۳۴۶	خلق	رائے جادون رائے
۳۸۹	حسین	علی خاں	۴۱۸	حیران	میر حیدر علی	۳۴۷	خلیق	میر مستحسن

۴۴۸	خلیق	میرزا ظہیر علی	۴۴۷	دل	غلام مصطفیٰ خان	۵۰۶	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۴۴۹	خلیق	کرامت اللہ خان	۴۴۸	دل	مولوی شمس الدین	۵۰۷	ذوق	منشی آسار ام
۴۵۰	خیل	سید ابراہیم علی	۴۴۹	دل	بینی پرشاد	۵۰۸	ذوقا	ذوقا شاہ درویش
۴۵۱	خندان		۴۵۰	دل	مادھو داس	۵۰۹	ذوقی	شاہ
۴۵۲	خود غرض		۴۵۱	دل	آزاد خان	۵۱۰	ذہین	میر محمد مستند
۴۵۳	خورشید		۴۵۲	دل	زور آور خان	۵۱۱	راجا	میاں غلام محی الدین
۴۵۴	خوش		۴۵۳	دل خوش	کنو بہادر سنگھ	۵۱۲	راجا	
۴۵۵	خوشدل	گھاسی رام	۴۵۴	دل سوز	خیراتی خاں	۵۱۳	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۴۵۶	خوشدل	لانہ گوہر لال	۴۵۵	دل گیر	میر حسام الدین	۵۱۴	راجہ	راجہ بہادر
۴۵۷	خوشترس	حافظ غلام محمد	۴۵۶	دلین بیگم	نواب بہو	۵۱۵	راسخ	شیخ غلام علی
۴۵۸	خوشنود		۴۵۷	دلیر	شاہ دلیر	۵۱۶	راسخ	خواجہ احمد علی خاں
۴۵۹	خیال	برج ناتھ	۴۵۸	دلیر		۵۱۷	راسخ	ظفر باب خاں
۴۶۰	خیال	غلام حسین خاں	۴۵۹	دوست	دوست محمد	۵۱۸	راسخ	طالب حسین
۴۶۱	دارا	میرزا احسان بخت	۴۶۰	دوست	غلام محمد	۵۱۹	راعب	محمد جعفر خان
۴۶۲	داغ		۴۶۱	دیدار	علی شاہ	۵۲۰	راعب	مرزا سبحان قلی بیگ
۴۶۳	داغ	میر مہدی	۴۶۲	دیوانہ	گر بخش رائے	۵۲۱	رافت	
۴۶۴	دانا	نفل علی	۴۶۳	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۵۲۲	رافت	میاں مدون علی
۴۶۵	داؤد	میرزا داؤد بیگ	۴۶۴	دیوانہ	میرزا محمد علی خان	۵۲۳	رافت	شیخ محمد رفیع
۴۶۶	دائم	دائم علی	۴۶۵	ذاکر	سید حسین دوست	۵۲۴	راقم	بندر ابن
۴۶۷	درخشاں	منگو بیگ	۴۶۶	ذاکر	میرزا افضل علی	۵۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۴۶۸	درد	خواجہ محمد میر	۴۶۷	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۵۲۶	رائے	مرزا یعقوب بیگ
۴۶۹	درد	کرم اللہ خان	۴۶۸	ذره	میرزا راجہ رام ناتھ	۵۲۷	رجب	رجب علی بیگ
۴۷۰	درد مند	کریم اللہ خان	۴۶۹	ذره	لالہ جنتی داس	۵۲۸	رحمان	
۴۷۱	درمند	محمد فقیہ	۵۰۰	ذکا	ذکا اللہ خان	۵۲۹	رحمت	رحمت اللہ خان
۴۷۲	درویش	شاہ علی	۵۰۱	ذکر		۵۳۰	رحیم	
۴۷۳	دریغ	میرزین العابدین	۵۰۲	ذکر	میر حسین	۵۳۱	رخشاں	محمد چاند
۴۷۴	دل	شیخ محمد عابد	۵۰۳	ذکی	محمد ذکی	۵۳۲	رخعت	میر قدرت اللہ
۴۷۵	دل	فتح محمد	۵۰۴	ذکی	جعفر علی خان	۵۳۳	رسا	مولوی علیم اللہ
۴۷۶	دل	نواب غلام الملک	۵۰۵	ذکی	شیخ مہدی علی	۵۳۴	رسا	مرزا الجنی

۵۳۵	رسا	میرزاتقی	۵۶۴	رفیق	امین اللہ	۵۹۳	زور	داؤد بیگ
۵۳۶	رسائی		۵۶۵	رفیق	مرزا اسد بیگ	۵۹۴	زیرک	جے سنگھ رائے کالیٹھ
۵۳۷	رستم	رستم علی خاں	۵۶۶	رہمت	مرزا قاسم علی	۵۹۵	زمینت	
۵۳۸	رسوا	آفتاب رائے	۵۶۷	رکن الدولہ	حافظ الملک محمد علی خان	۵۹۶	ساقی	میر حسین علی
۵۳۹	رشی	محمد حسن خاں	۵۶۸	رمز	میر محمد سلطان الملک شہباز	۵۹۷	سالک	
۵۴۰	رشد		۵۶۹	رنج	میر محمد نصیر	۵۹۸	سامان	میر ناصر
۵۴۱	رضا	مرزا علی رضا	۵۷۰	رند	گنگا پرشاد کشمیری	۵۹۹	سامی	میرزا احسان محمد بیگ
۵۴۲	رضا	مرزا علی رضا بیگ	۵۷۱	رند	رائے نکیم نرائن	۶۰۰	سائل	سید اسد اللہ
۵۴۳	رضا	شیخ علی رضا	۵۷۲	رند	مہربان خان	۶۰۱	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۵۴۴	رضا	مولوی ضیاء الدین	۵۷۳	رند	میر (شاہ) حمزہ علی	۶۰۲	سایہ	
۵۴۵	رضا	حمید الدین خان	۵۷۴	رنگین		۶۰۳	سلیم	
۵۴۶	رضا	میر حسن	۵۷۵	رنگین	مرزا امان بیگ	۶۰۴	سجوان	میر عبدالسمحان
۵۴۷	رضا	حافظ محمد بخش	۵۷۶	رنگین	لالہ بلاس رائے	۶۰۵	سبقت	میرزا مغل
۵۴۸	رضا	میر محمد رضا	۵۷۷	رنگین	پودن لال کالیٹھ	۶۰۶	سپاہی	میرا م بخش
۵۴۹	رضا	محمد رضا	۵۷۸	رنگین	سعادت یار خاں	۶۰۷	سپاہی	
۵۵۰	رضا	حافظ محسن	۵۷۹	روح الامین		۶۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان
۵۵۱	رضا	میر رضا علی	۵۸۰	روحی		۶۰۹	ستار	عبدالستار
۵۵۲	رضا	میرزاتقی	۵۸۱	روشن	خواجہ حسن علی	۶۱۰	سجاد	میر محمد سجاد
۵۵۳	رضا	غلام محمد خان	۵۸۲	روشن شاہ	روشن شاہ	۶۱۱	سحر	میر محمد خلیل خاں
۵۵۴	رضوان	غلام حسین	۵۸۳	رونی	میر غلام حیدر	۶۱۲	سحن	حکیم مرزا محمد بن کشمیری
۵۵۵	رضی	سید رضی خان	۵۸۴	زار	بہادر بیگ خاں	۶۱۳	سختور	لالہ دیو الی سنگھ
۵۵۶	رضی	مرزا رضی خاں	۵۸۵	زار	میر جیون کشمیری	۶۱۴	سراج	میر سراج الدین
۵۵۷	رضی	نواب سلف الدولہ	۵۸۶	زار	میر منظر علی	۶۱۵	سراج	سراج الدین علی
۵۵۸	راعد	لالہ گنگا پرشاد کشمیری	۵۸۷	زار	مغل بیگ	۶۱۶	سر سبز	میرزا ذین العابدین خاں
۵۵۹	رعیت	میر ابوالعالی	۵۸۸	زار	مرزا سنگین	۶۱۷	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری
۵۶۰	رفاقت	مرزا نکمن رائے	۵۸۹	زاری	سون	۶۱۸	سرعت	
۵۶۱	رفت	محمد عیسیٰ خان الفاری	۵۹۰	زمان	سید محمد زمان	۶۱۹	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں بہاؤ
۵۶۲	رفورگر	محمد عارف	۵۹۱	زندہ دل		۶۲۰	سرور	شیخ محمد امیر الدولہ
۵۶۳	رفیع	رفیع الدین خاں	۵۹۲	زور	داؤد بیگ	۶۲۱	سرور	مرزا رجب علی بیگ

۶۲۲	سرور	میر فیض علی	۶۵۱	سید	میر امام الدین	۶۸۰	شائق	میر قمر علی
۶۲۳	سرور	حمایت اللہ خاں	۶۵۲	سید	میر قطب الدین	۶۸۱	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۶۲۴	سعادت	میر سعادت علی	۶۵۳	سید	میر یادگار علی	۶۸۲	شرافت	مرزا شرف علی بکھنوی
۶۲۵	سعدی		۶۵۴	سیف	مرزا سیف علی	۶۸۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۶۲۶	سعید	قاضی سعید الدین خاں	۶۵۵	شاد	میر احمد حسین	۶۸۴	شرر	میرزا جعفر
۶۲۷	سفر شاہ		۶۵۶	شاد	میر احمد حسین	۶۸۵	شرر	میرزا صادق
۶۲۸	سکنر	خلیفہ محمد علی	۶۵۷	شاد	رائے دی پر شاد	۶۸۶	شرر	میرزا غیاث الدین
۶۲۹	سلام	نجم الدین علی خاں	۶۵۸	شاد	مرزا الہی یار بیگ	۶۸۷	شرف	
۶۳۰	سلامت	سلامت علی	۶۵۹	شاد	پر شادی رام	۶۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۶۳۱	سلامت	میر سلامت علی	۶۶۰	شاد	منشی رام پر شاد کالیٹھ	۶۸۹	شرف	مرزا شرف الدین حسین
۶۳۲	سلطان	میر محمد اذید بخش بہادر	۶۶۱	شاد	سید فضل حسین	۶۹۰	شرف	میر حسن
۶۳۳	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	۶۶۲	شاداب	لالہ خوشوقت رائے	۶۹۱	شریف	میرزا شریف بید
۶۳۴	سلطان	سلطان قلی بیگ	۶۶۳	شاداب	لالہ بامن لال کالیٹھ	۶۹۲	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۵	سلیم	غلام مصطفیٰ	۶۶۴	شادال	میر حبیب علی	۶۹۳	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۶	سلیم	سلیم اللہ خاں	۶۶۵	شاعر	لالہ متھرا داس	۶۹۴	شجاع	شاہزادہ محمد اکبر
۶۳۷	سلیم	میر محمد سلیم	۶۶۶	شاعر	میر کمال الدین حسین	۶۹۵	شعلہ	امر ناتھ کشمیری
۶۳۸	سلیمان	میر مراد علی	۶۶۷	شاغل		۶۹۶	شعور	شعور احمد
۶۳۹	سلیمان		۶۶۸	شافی	امیر الدین دہلوی	۶۹۷	شعوری	
۶۴۰	سلیمان	سلیمان خاں	۶۶۹	شاگر	محمد شاگر	۶۹۸	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۶۴۱	سلیمان	شاہزادہ سلیمان شکوہ	۶۷۰	شاگر	شاہ شاگر علی دہلوی	۶۹۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۶۴۲	سنجر	شیخ محمد یعقوب علی	۶۷۱	شاکی	منشی جواہر سنگھ	۷۰۰	شفیع	میر محمد شفیع
۶۴۳	سودا	مرزا رفیع الدین	۶۷۲	شاہ	شاہ سعد اللہ	۷۰۱	شفیق	منظر علی خاں دہلوی
۶۴۴	سوز	سید محمد میر	۶۷۳	شاہ	شاہ علی خاں	۷۰۲	شکر	محمد میرزا
۶۴۵	سوزاں	نواب احمد علی خاں شکر جنگ	۶۷۴	شاہی	شاہ قلی خاں	۷۰۳	شکر	رادھا کشن کالیٹھ
۶۴۶	سوزال	شیخ شمس الدین	۶۷۵	شائق	میر بدر الدین حسن بریلوی	۷۰۴	شکوہ	محمد رضا
۶۴۷	سہراب	مرزا سہراب بیگ مغل	۶۷۶	شائق	پیر میاں	۷۰۵	شکوہ	سید شکوہ علی
۶۴۸	سیادت	میر مجاہد الدین	۶۷۷	شائق	محمد یاشم	۷۰۶	شکیدا	شیخ غلام حسین
۶۴۹	سید	میر غلام رسول	۶۷۸	شائق	میر حاجی دہلوی	۷۰۷	شکفتہ	بدھ سنگھ
۶۵۰	سید	میر غالب علی خاں	۶۷۹	شائق	نذیر الدین بریلوی	۷۰۸	شکفتہ	مرزا شکفتہ سجت بہادر

۴۰۹	شکفتہ	مرزا سیف علی خاں	۴۳۸	شہیدی	میر کرامت علی	۴۶۷	صبر	میرزا غلام حسین بیگ
۴۱۰	شمس	میر شمس الدین علی	۴۳۹	شیدا	مولوی امانت اللہ	۴۶۸	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۴۱۱	شمس	ولی اللہ	۴۴۰	شیدا	میر فتح علی	۴۶۹	صدق	محمد صدیق
۴۱۲	شوحہ	جارج بنش	۴۴۱	شیدا	نواب معین الدین خاں	۴۷۰	صفا	مولال کالستھ
۴۱۳	شور	خواجہ عظیم خان دہلوی	۴۴۲	شیدا		۴۷۱	صفا	
۴۱۴	شور	مرزا محمود بیگ دہلوی	۴۴۳	شیر علی (میر)		۴۷۲	صفدر	میر صفدر علی
۴۱۵	شورش	غلام احمد	۴۴۴	شیفتہ	سید اللہ بخش	۴۷۳	صفدری	
۴۱۶	شورش	میر محمدی	۴۴۵	شیفتہ	احمد خاں	۴۷۴	صفدری	
۴۱۷	شورش	ناصر حسین	۴۴۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۴۷۵	صفدری	میر صادق علی
۴۱۸	شوق	الہی بخش	۴۴۷	شیفتہ	میر مجری	۴۷۶	صفیر	جان خان
۴۱۹	شوق	بھوکی لال	۴۴۸	شیون	میر احسن	۴۷۷	صمد	عبد الصمد
۴۲۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر	۴۴۹	صابر	میرزا صابر	۴۷۸	صمصام	امیر الامرا صمصام الدولہ
۴۲۱	شوق	جواہر بیگ	۴۵۰	صابر شاہ		۴۷۹	صفت	منگل خان
۴۲۲	شوق	حسن علی	۴۵۱	صاحب		۴۸۰	صفت	کریم الدین
۴۲۳	شوق	ردشن لال	۴۵۲	صاحب	امۃ الفاطمہ بیگم	۴۸۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۴۲۴	شوق	شیو گوپال	۴۵۳	صاحب		۴۸۲	صیاد	میرزا غلام حسین
۴۲۵	شوق	حافظ غلام رسول	۴۵۴	صاحبقران		۴۸۳	ضاحک	میر غلام حسین ضاحک
۴۲۶	شوق	فیض علی	۴۵۵	صادق	میر جعفر خاں دہلوی	۴۸۴	ضبط	میر حسن شاہ
۴۲۷	شوق	مولوی قدرت اللہ	۴۵۶	صادق	میر صادق علی	۴۸۵	ضمیر	گٹا کرداس
۴۲۸	شوق	محمد بخش	۴۵۷	صادق	میر صادق علی خاں	۴۸۶	ضمیر	گٹا کرداس کالستھ
۴۲۹	شوکت	میرزا علی نکھوی	۴۵۸	صادق	میر صادق علی شاہ	۴۸۷	ضمیر	شیخ مداری
۴۳۰	شوکت	مولوی محمد منیف علی بخش	۴۵۹	صادق	شہزادہ میرزا احمد	۴۸۸	ضمیر	نذیر الدین
۴۳۱	شہامت	شاہ شہامت علی	۴۶۰	صافی	لالہ بدھ سین	۴۸۹	ضمیر	ہدایت علی خاں دہلوی
۴۳۲	شہرت	افتخار الدین خاں	۴۶۱	صافی	میر مظہر علی بہادر	۴۹۰	صنیا	
۴۳۳	شہرت	امیر بخش خاں	۴۶۲	صالح	نظام الدین احمد بکرمی	۴۹۱	صنیا	میرزا صنیا بخت بہادر
۴۳۴	شہرت	میرزا محمد دہلوی	۴۶۳	صبا		۴۹۲	صنیا	میر صنیا الدین دہلوی
۴۳۵	شہرت	ابن شاہ معصوم	۴۶۴	صبا	میرزا راجہ شنکر ناتھ	۴۹۳	صنیا	
۴۳۶	شہید	مولوی غلام حسین	۴۶۵	صبا	لالہ کاجی مل کالستھ	۴۹۴	صنیا	شیخ ولی اللہ دہلوی
۴۳۷	شہیدا		۴۶۶	صبائی	احمد آبادی	۴۹۵	ضیغم	مولوی غضنفر علی

طالب	۷۹۶	میرزا ابوطالب	۸۲۵	ظہور	حافظ ظہور الدین بیگ	۸۵۴	عاکف
طالب	۷۹۷	حافظ طالب	۸۲۶	ظہیر	نصیر الدین	۸۵۵	عالم
طالب	۷۹۸	طالب حسین خاں	۸۲۷	عابد		۸۵۶	عالی
طالب	۷۹۹	باشیر بیگ خاں	۸۲۸	عاجز	الفت خان	۸۵۷	عالیجاہ
طالب	۸۰۰	شیخ طالب علی	۸۲۹	عاجز	زور آور سنگھ کھتری	۸۵۸	عبد عبد الرحیم دکنی
طالب	۸۰۱	میر طالب علی	۸۳۰	عاجز	عارف الدین خان	۸۵۹	عبداللہ
طالب	۸۰۲	طالب علی	۸۳۱	عاجز	میر غلام حیدر دہلوی	۸۶۰	عبداللہ
طالب	۸۰۳	میاں طالب علی	۸۳۲	عاجز		۸۶۱	عبرت
طالع	۸۰۴	میر شمس الدین دہلوی	۸۳۳	عارف	شاہ حسین	۸۶۲	عجائب رائے منشی
طالع	۸۰۵	لالہ عبد دلّال حیدر آبادی	۸۳۴	عارف	محمد عارف کشمیری	۸۶۳	عزت میر عبد الواسع
طیب	۸۰۶	سید شاہ	۸۳۵	عارف	میر عارف علی امر دہوی	۸۶۴	عزت سید عبد الولی
طیب	۸۰۷	ولی محمد	۸۳۶	عاشق	برہان الدین	۸۶۵	عزیز شاہ عزیز الدین
طرب	۸۰۸	حفصہ لال کاشٹھ	۸۳۷	عاشق	کھولانا تھ دہلوی	۸۶۶	محمد علی دہلوی
طرز	۸۰۹	گردھاری لال کاشٹھ	۸۳۸	عاشق	جلال الدین	۸۶۷	عزیز بہاری لال سری استوا کاشٹھ
طرزی	۸۱۰	میر امام علی	۸۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری	۸۶۸	عزیز مولوی عزیز الدین
طرہ	۸۱۱	طرہ باز خان	۸۴۰	عاشق	منشی عجائب رائے	۸۶۹	عزیز شیدنا تھ دہلوی
طفل	۸۱۲	مرزا عبد المتندر	۸۴۱	عاشق	علی اعظم خان	۸۷۰	عزیز شمیم نانا تھ دہلوی
طلب	۸۱۳	شیخ طالب علی	۸۴۲	عاشق	راجہ کلیان سنگھ تھورنگ	۸۷۱	عزیز الدین دکنی
طور	۸۱۴		۸۴۳	عاشق	محمد خان	۸۸۲	عس تسنخ بدر الدین
طوباس	۸۱۵	جان ٹامس	۸۴۴	عاشق	مہدی علی خان	۸۷۳	عسکر علی خاں مرشد آبادی
ظاہر	۸۱۶	میر لطف علی	۸۴۵	عاشق	شیخ بنی بخش اکبر آبادی	۸۷۴	عشاق شیخ احمد بخش
ظاہر	۸۱۷	خواجہ محمد خاں	۸۴۶	عاشق	میر بیگی	۸۷۵	عشاق جیون مل
ظاہر	۸۱۸	میر محمد دہلوی	۸۴۷	عاشقی	آغا حسین قلی خان	۸۷۶	عشرت عبد الواسع
ظریف	۸۱۹	خداوردی	۸۴۸	عاصم	نواب محمد ام الدود خان منٹو بیگ	۸۷۷	عشرت کھولانا تھ
ظفر	۸۲۰	میرزا ابو ظفر شاہ دہلی	۸۴۹	عاصی	خواجہ برہان دہلوی	۸۷۸	عشرت میر غلام علی
ظہور	۸۲۱	میر محمد باقر	۸۵۰	عاصی	کریم علی دہلوی	۸۷۹	عشرت شیخ غلام بیگالی
ظہور	۸۲۲	بدیع الدین حیدر	۸۵۱	عاصی	رامپوری	۸۸۰	عشق حافظ میر عزت الدین
ظہور	۸۲۳	لالہ شیدو سنگھ	۸۵۲	عاقل	رائے سکھ رائے پنجابی	۸۸۱	عشق میر محمد علی حیدر آبادی
ظہور	۸۲۴	ظہور الدین خان	۸۵۳	عاقل	عاقل شاہ	۸۸۲	عشق شاہ رکن الدین

۸۸۳	عشق	میر یحییٰ دکنی	۹۱۲	عیش	امیر خاں دہلوی	۹۴۱	عکین	میر عبد اللہ
۸۸۴	عشق	میر زین دہلوی	۹۱۳	عیشی	طالب علی	۹۴۲	عنی	شیخ عبد الغنی
۸۸۵	عشقی	دکنی	۹۱۴	عمین	شیخ معین الدین	۹۴۳	عوامی	
۸۸۶	عشقی	میاں رحمت	۹۱۵	غازی الدین خاں		۹۴۴	عوثی	محمد عوث
۸۸۷	عطا	خواجہ عطا	۹۱۶	غافل	بختاور سنگھ	۹۴۵	غیرت	
۸۸۸	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۹۱۷	غافل	میر محمد علی	۹۴۶	فارغ	فارغ شاہ بریلوی
۸۸۹	عظمت	میر عظمت اللہ خاں	۹۱۸	غافل	شیخ محمد معبود خاں	۹۴۷	فارغ	میر احمد خان
۸۹۰	عظیم	مرزا زین العابدین	۹۱۹	غافل	منور خان	۹۴۸	فارغ	لالہ مکند سنگھ کھتری
۸۹۱	عظیم		۹۲۰	غافل	رائے سنگھ	۹۴۹	فاضل	فاضل شاہ دہلوی
۸۹۲	عظیم		۹۲۱	غافل	لالہ سند لال	۹۵۰	فاضل	محمد فاضل حیدر آبادی
۸۹۳	عقیدت	برہان پوری	۹۲۲	غالب	اسد اللہ خاں	۹۵۱	فاز	
۸۹۴	علی	شاہ ناصر علی	۹۲۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں	۹۵۲	فتح علی خان بہادر	
۸۹۵	علی	علی محمد خاں	۹۲۴	غالب	غالب خان	۹۵۳	فتوت	میرزا غلام حیدر
۸۹۶	علی	میرزا علی لکھنوی	۹۲۵	غالب	لالہ موسیٰ لال	۹۵۴	فخر	فخر الدین
۸۹۷	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۹۲۶	غالب	بہادر بیگ خان	۹۵۵	فخر الدین حسین خان	
۸۹۸	علی جان		۹۲۷	غربت	میر عبد الولی	۹۵۶	فخری	
۹۹۹	عماد		۹۲۸	غربت		۹۵۷	فدا	سید امام الدین دہلوی
۹۰۰	عمدہ	سیتا رام	۹۲۹	غریب	لالہ کاجی مل کاشتہ	۹۵۸	فدا	میرزا فدا علی بیگ
۹۰۱	عمود الملک		۹۳۰	غریب		۹۵۹	فدا	مرزا فدا حسین خان
۹۰۲	عمر	معتبر خان	۹۳۱	غریب	میر محمد تقی	۹۶۰	فدا	مولوی محمد اسماعیل
۹۰۳	عنایت	عنایت علی خاں	۹۳۲	غریب	محمد زمان	۹۶۱	فدا	شیخ عبد الصمد فرید آبادی
۹۰۴	عنایت	شیخ نظام الدین	۹۳۳	غریب	شیخ لظیر الدین احمد	۹۶۲	فدا	پنڈت دھیان دھان
۹۰۵	عباش	غلام حسین جیلانی	۹۳۴	غزنی		۹۶۳	فدا	غلام علی خان
۹۰۶	عباش	میرزا عباس علی بیگ دکنی	۹۳۵	غضنفر	غضنفر علی خاں	۹۶۴	فدا	سید محمد علی
۹۰۷	عباش	میر تقیوب دہلوی	۹۳۶	غلام	کنور گوپال ناتھ	۹۶۵	فدا	لچھی رام پنڈت
۹۰۸	عباش	خیالی رام دہلوی	۹۳۷	غلام	میر غلام نبی بکراہی	۹۶۶	فردی	میر فضل علی
۹۰۹	عباس	سید غالب علی خاں	۹۳۸	غلامی	شاہ غلام محمد	۹۶۷	فردی	محمد محسن
۹۱۰	عباس		۹۳۹	غنم	میر کاظم	۹۶۸	فردی	مرزا محمد دہلوی
۹۱۱	عیش	میرزا محمد عسکری دہلوی	۹۴۰	غنم		۹۶۹	فردی	

۹۷۰	فردوسی	سمن لال کالیستا	۹۹۹	فطرت	۱۰۲۸	قدر	محمد قدردہلوی
۹۷۱	فردی	مرزا عظیم بیگ	۱۰۰۰	فغان	۱۰۲۹	قدرت	قدرت اللہ
۹۷۲	فراسو	فرانسوا آگدین	۱۰۰۱	فغان	۱۰۳۰	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۹۷۳	فراع	مولوی محمد فراع	۱۰۰۲	فقیر	۱۰۳۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ
۹۷۴	فراق	کیقباد جنگ	۱۰۰۳	فقیر	۱۰۳۲	قرار	عبد محمد کھنوی
۹۷۵	فراق	میاں ثناء اللہ دہلوی	۱۰۰۴	فقیر	۱۰۳۳	قرار	میر حسین علی
۹۷۶	فراق	میر مرتضیٰ علی	۱۰۰۵	فقیر	۱۰۳۴	قربان	میر حبیبون
۹۷۷	فراقی	کنور پیم کشور	۱۰۰۶	فکر	۱۰۳۵	قربان	میر محمدی
۹۷۸	فراقی		۱۰۰۷	فکار	۱۰۳۶	قربان	میر قربان علی خاں
۹۷۹	فرح	فرح بخش	۱۰۰۸	فکار	۱۰۳۷	قرب	
۹۸۰	فرحت	میر امیر	۱۰۰۹	فیاض	۱۰۳۸	دست	نواب شمس الدولہ
۹۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۰۱۰	فیض	۱۰۳۹	قصد	حسن مرزا
۹۸۲	فرحت	فرحت اللہ	۱۰۱۱	فیض	۱۰۴۰	قلق دہلوی	بدھ سنگھ
۹۸۳	فرحت	میر فرحت علی	۱۰۱۲	فیض	۱۰۴۱	قلندر	شاہ غلام قلندر
۹۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۰۱۳	فیض	۱۰۴۲	قلندر	شاہ قلندر
۹۸۵	فرحت	میرزا الف بیگ	۱۰۱۴	فیض	۱۰۴۳	قلندر	قلندر بخش
۹۸۶	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۰۱۵	قابل	۱۰۴۴	قلندر	منشی یار محمد دہلوی
۹۸۷	فرقی		۱۰۱۶	قادر	۱۰۴۵	قمر	گلاب خاں
۹۸۸	فروع	میر علی اکبر	۱۰۱۷	قادری	۱۰۴۶	قمر	مرزا قمر طالع
۹۸۹	فروع	ثناء الدین حسین خاں	۱۰۱۸	قاسم	۱۰۴۷	قناعت	مرزا منجھٹ
۹۹۰	فروع	میر روشن علی خاں	۱۰۱۹	قاسم	۱۰۴۸	قناعت	مرزا محمد بیگ
۹۹۱	فریاد	میر سبر علی	۱۰۲۰	قاسم	۱۰۴۹	قوت	
۹۹۲	فریاد	لالہ صاحب رائے	۱۰۲۱	قاسم	۱۰۵۰	قیس	مرزا احمد علی بیگ
۹۹۳	فشار		۱۰۲۲	قاصر	۱۰۵۱	کاشی ناکھ	
۹۹۴	فیض	مرزا جعفر علی	۱۰۲۳	قاضی	۱۰۵۲	کاظم	کاظم علی
۹۹۵	فضل	میر فضل مولیٰ خاں	۱۰۲۴	قانع	۱۰۵۳	کافر	میر علی نقی دہلوی
۹۹۶	فضل	شاہ فضل	۱۰۲۵	قاسم	۱۰۵۴	کاکل	
۹۹۷	فضیل	فضل الدین خاں	۱۰۲۶	قبول	۱۰۵۵	کامل	شیخ لطف اللہ
۹۹۸	فطرت	حکیم انیس	۱۰۲۷	قبیل	۱۰۵۶	کامل	مرزا کامل بیگ

۱۰۵۷	لال	مرزا کمال بیگ	۱۰۸۶	گریاں	راجہ بھوانی سنگھ بھٹا	۱۱۱۵	مبارز	میل مبارز خان دہلوی
۱۰۵۸	لال	بٹھا کر داس	۱۰۸۷	گریاں	میر حسام الدین علی	۱۱۱۶	مقبلا	میر امین
۱۰۵۹	مبیر	علیم بیک علی سمجلی	۱۰۸۸	گریاں	غلام محی الدین خاں	۱۱۱۷	مقبلا	مرزا قاسم دہلوی
۱۰۶۰	کرامت	سیر کرامت علی	۱۰۸۹	گسناخ	مرزا علی بیگ لکھنوی	۱۱۱۸	مہتج	لالہ ملوک چند کاستھ
۱۰۶۱	کرم	شیخ غلام احمد	۱۰۹۰	گگشن	امیر سنگھ کھتری	۱۱۱۹	مشتقی	میر مشتقی
۱۰۶۲	کرم	میاں غلام کریم	۱۰۹۱	گمان	نظر علی	۱۱۲۰	متین	
۱۰۶۳	کریم	کریم اللہ خان	۱۰۹۲	گنابگیم		۱۱۲۱	مجبور	میاں حق رسا
۱۰۶۴	کریم بخش	کریم بخش (شاہ) پٹنوی	۱۰۹۳	گنچن		۱۱۲۲	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۱۰۶۵	کشن	چند کھتری لاہوری	۱۰۹۴	گوہری		۱۱۲۳	محبوب	مرزا غلام حیدر بیگ
۱۰۶۶	گلہ	(میر) دہلوی	۱۰۹۵	گویا	گو یا شیخ حیات اللہ فرخ آبادی	۱۱۲۴	مجرم	میر فتح علی
۱۰۶۷	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۰۹۶	گویا	حسام اللہ نواب قیر محمد لکھنوی	۱۱۲۵	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۰۶۸	کلیم	محمد حسین دگر دیزی	۱۰۹۷	گھاسی		۱۱۲۶	مجرم	شیخ رحمت اللہ
۱۰۶۹	کمال	شاہ کمال الدین	۱۰۹۸	فائق	میر لائق علی لکھنوی	۱۱۲۷	مجبور	منشی کشن چند کشمیری
۱۰۷۰	کمال	میر کمال علی	۱۰۹۹	سان	میر کلیم اللہ	۱۱۲۸	مجنون	حمایت علی دہلوی
۱۰۷۱	کمال الدین		۱۱۰۰	لطف	مرزا علی	۱۱۲۹	مجنون	شاہ مجنون
۱۰۷۲	کتر	کتر شاہ	۱۱۰۱	لطف	عظیم بیگ	۱۱۳۰	مجید	مجید الدین خان
۱۰۷۳	کتر	مرزا خیر اللہ بیگ	۱۱۰۲	لطیف		۱۱۳۱	محب	میر محمد علی
۱۰۷۴	کتر	مولوی کفایت علی	۱۱۰۳	لطیف	میر لطیف علی دہلوی	۱۱۳۲	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۰۷۵	کترین		۱۱۰۴	لطیف	میر شمس الدین بھرتی	۱۱۳۳	محبت	میر بہادر علی
۱۰۷۶	کم گو	میرزا حبیب اللہ	۱۱۰۵	لہر	بیدار بخش	۱۱۳۴	محبت	نواب محبت خاں
۱۰۷۷	کوثر	مہدی علی خاں	۱۱۰۶	ماہ	میر محمد علی خاں	۱۱۳۵	محبوب	میر قریش دہلوی
۱۰۷۸	کوچک	شاہزادہ مرزا حبیب اللہ	۱۱۰۷	ماہر	میاں فخر الدین خاں	۱۱۳۶	محترم	خواجہ محترم خاں
۱۰۷۹	کوکب	راجہ محمد علی حیدر آبادی	۱۱۰۸	مائل	مرزا آقا بیگ	۱۱۳۷	محرور	
۱۰۸۰	کیفی	میر دلایت علی	۱۱۰۹	مائل	میاں فخری	۱۱۳۸	محرور	عالم شاہ
۱۰۸۱	گداز		۱۱۱۰	مائل	سید قاسم علی خیر آبادی	۱۱۳۹	محرور	خلیفہ حافظ اللہ
۱۰۸۲	گرامی		۱۱۱۱	مائل	محمد کمال دہلوی	۱۱۴۰	محرور	مولوی میر محمد حسین
۱۰۸۳	گریقار	مرزا سنگی بیگ	۱۱۱۲	مائل	مرزا محمد یار بیگ لکھنوی	۱۱۴۱	محرور	محمد تقی خاں
۱۰۸۴	گرم	سرزاد علی دہلوی	۱۱۱۳	مائل	میر مہدی لکھنوی	۱۱۴۲	محرور	میر ناصر جان
۱۰۸۵	گریان	میر علی امجد	۱۱۱۴	مائل	میر دلایت علی	۱۱۴۳	محسن	میر حسن خان بہادر

۱۱۲۴	محسن	محمد محسن	۱۱۴۳	مرحوم	حکیم میر علی	۱۲۰۲	مسرور	لالہ گودھادی لال
۱۱۲۵	محسن	محمد محسن حیدر آبادی	۱۱۴۴	مرزا	مرزا محمد بیگ	۱۲۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش
۱۱۲۶	محسن	خواجہ محسن	۱۱۴۵	مرزا	حکیم مرزا محمد خاں	۱۲۰۴	مسرور	مشرف الدین احمد
۱۱۲۷	محسن	حکیم محمد بخش	۱۱۴۶	مرزا	ابوالقاسم دہلوی	۱۲۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۱۱۲۸	محشر	مرزا علی نقی	۱۱۴۷	مرزا	مرزا علی رضا دہلوی	۱۲۰۶	مسکین	مرزا اکبر بیگ
۱۱۲۹	محشر	اکرام اللہ خاں یونی	۱۱۴۸	مرزا	آقا مرزا لکھنوی	۱۲۰۷	مسکین	لالہ تخت مل عظیم آبادی
۱۱۵۰	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۱۱۴۹	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۱۲۰۸	مسلمان	لالہ بخت آور سنگھ
۱۱۵۱	محقق	دکنی	۱۱۵۰	مرزا	حکیم فضل اللہ پانی پتی	۱۲۰۹	مسار	سید کریم علی
۱۱۵۲	محمد خان	دہلوی	۱۱۵۱	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۱۲۱۰	میخ	میاں براتی
۱۱۵۳	محمد خاں		۱۱۵۲	مرزا	مرزا محمد حمید آبادی	۱۲۱۱	میخ	مرزا مسیح اللہ بیگ
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		۱۱۵۳	مرزا		۱۲۱۲	میخ	مسیح اللہ خاں
۱۱۵۵	محمد واحد		۱۱۵۴	مرزائی	محمد علی خاں	۱۲۱۳	میخ	نواب مسیح خاں لکھنوی
۱۱۵۶	محمود	دکنی	۱۱۵۵	مروت	شیخ صدیق علی خاں	۱۲۱۴	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۱۵۷	محمود	حافظ سید محمد دہلوی	۱۱۵۶	مروت	میر محمد علی دہلوی	۱۲۱۵	مشتاق	بالارام دہلوی
۱۱۵۸	محنت	مرزا حسین علی بیگ	۱۱۵۷	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۱۶	مشتاق	غلام علی
۱۱۵۹	محو	شیخ غلام اللہ میرٹھی	۱۱۵۸	مرید	مرید حسین خاں	۱۲۱۷	مشتاق	میر حسن
۱۱۶۰	محمود	حسین علی خاں	۱۱۵۹	مزل	محمد مزل	۱۲۱۸	مشتاق	حسین بخش
۱۱۶۱	محمود	رستم علی خاں دہری	۱۱۶۰	مسافر		۱۲۱۹	مشتاق	عنایت اللہ
۱۱۶۲	مختار	حافظ غلام حسن خاں بہار	۱۱۶۱	مسافر	میر خیر الدین لکھنوی	۱۲۲۰	مشتاق	محمد قلی خان عظیم آبادی
۱۱۶۳	مخلص	مخلص علی خاں	۱۱۶۲	مسافر	میر پائندہ	۱۲۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۱۱۶۴	مخلص	رائے آندرام	۱۱۶۳	مست	میاں علی رضا دہلوی	۱۲۲۲	مست	مشتاق حسین
۱۱۶۵	مخلص	بلیج الزماں خاں	۱۱۶۴	مست	میر فضل علی	۱۲۲۳	مشتاق	قربان علی بیگ
۱۱۶۶	مخلص	مرزا محمد دہلوی	۱۱۶۵	مست	مست علی خاں	۱۲۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی
۱۱۶۷	مدحت		۱۱۶۶	مست	لالہ رتن لال حیدر آبادی	۱۲۲۵	مشتاق	شیخ ثناء اللہ
۱۱۶۸	مدد اللہ		۱۱۶۷	مستند	یار علی خاں دہلوی	۱۲۲۶	مشرقی	لالہ سبیل چند کاسٹھ
۱۱۶۹	مدعا	میر عوض علی دہلوی	۱۱۶۸	مست	شکر ایک کاسٹھ	۱۲۲۷	مشفق	مرزا احمد بیگ دہلوی
۱۱۷۰	مدہوش	میر بنی خاں	۱۱۶۹	مست	شیخ وزیر علی	۱۲۲۸	مشکل	شیخ امین الدین
۱۱۷۱	مراد	مرزا مراد بخش دہلوی	۱۲۰۰	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ	۱۲۳۹	مشہور	
۱۱۷۲	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ پٹوی	۱۲۰۱	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۱۲۴۰	مشر	عنایت حسین خاں

۱۲۳۱	مشیر	حافظ قطب الدین	۱۲۶۰	مفتون	میاں بدر الدین	۱۲۸۹	منشی	غلام احمد قادری
۱۲۳۲	مصدر	میر شاہ اللہ خاں	۱۲۶۱	مفتون	مرزا کریم بخش	۱۲۹۰	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۳۳	مصیب	شاہ غلام قلی الدین	۱۲۶۲	مفتون	کاظم علی مراد آبادی	۱۲۹۱	منشی	مول چند کاشٹھ
۱۲۳۴	مضطرب	شیخ حسن علی کھنوی	۱۲۶۳	مفتون	موقی رام	۱۲۹۲	منصف	منصف علی خاں پٹنوی
۱۲۳۵	مضطرب	لالہ کنور سنگھ	۱۲۶۴	مفتون	محب علی	۱۲۹۳	منصف	شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۳۶	مضطرب	محمد اسد اللہ خاں	۱۲۶۵	مقبول	میاں مقبول نبی	۱۲۹۴	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۱۲۳۷	مضطرب	مرزا سنگین	۱۲۶۶	مقبول	میرزا ابراہیم بیگ	۱۲۹۵	منعم	مومن لال کاشٹھ
۱۲۳۸	مضطرب	لالہ درگا پرشاد	۱۲۶۷	مقبول	محمد مقصود کھنوی	۱۲۹۶	منعم	قاضی نور الحق
۱۲۳۹	مضطرب	میاں محمد حاجی	۱۲۶۸	مقصود	میرزا امجد علی	۱۲۹۷	منعم	سید راحت علی
۱۲۴۰	مضمون	شیخ شرف الدین	۱۲۶۹	مقیم	مرزا امجد علی دہلوی	۱۲۹۸	منعم	مولوی سر اللہ سبحانی
۱۲۴۱	منظر	مرزا خسرو شکوہ	۱۲۷۰	مکارم	میر منور علی	۱۲۹۹	منعم	میر منور علی
۱۲۴۲	منظر	میر مکھو خاں	۱۲۷۱	مکھن سنگھ	میر آفتاب علی	۱۳۰۰	منور	خواجہ آفتاب خاں
۱۲۴۳	مظلوم	سید امام الدین خاں	۱۲۷۲	مکھو	سید منیر الدین	۱۳۰۱	منیر	اسمعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۴۴	منظر	مرزا احسان جانان	۱۲۷۳	ملال	میر نظام الدین	۱۳۰۲	منیر	میر نظام الدین
۱۲۴۵	منظر	منجھو خاں	۱۲۷۴	ملول	عائظ فضل علی	۱۳۰۳	منیر	مولی لال کاشٹھ
۱۲۴۶	منظری	محبوب علی کوتاوی	۱۲۷۵	ممتاز	مولوی شیخ احسان اللہ	۱۳۰۴	منیر	خدا بخش
۱۲۴۷	معروف	الہی بخش خاں دہلوی	۱۲۷۶	ممتاز	مولوی حافظ نواز احمد	۱۳۰۵	منیر	مولوی سراج الدین علی خاں
۱۲۴۸	معروف	مولوی احسان اللہ	۱۲۷۷	ممتاز	ابٹوری پرشاد کاشٹھ	۱۳۰۶	منیر	رائے جت سنگھ
۱۲۴۹	معزز	مولوی محمد معظم داد آبادی	۱۲۷۸	مملو	میر انات علی پٹنوی	۱۳۰۷	موجب	میر فرزند علی سامانوی
۱۲۵۰	معظم	مولوی محمد معظم داد آبادی	۱۲۷۹	ممنون	میر نظام الدین	۱۳۰۸	موجب	لالہ نہال چند
۱۲۵۱	معقول	محمد امین	۱۲۸۰	ممنون	خواجہ عبد اللہ خاں	۱۳۰۹	موزوں	خواجہ قلی خان ذوالفقار الدہلوی
۱۲۵۲	معنی	شیخ معین الدین	۱۲۸۱	مرت	اسد اللہ	۱۳۱۰	موزوں	مرزا قادر بخش
۱۲۵۳	معین	مرزا مغل علی	۱۲۸۲	منتظر	شیخ امام الدین	۱۳۱۱	موزوں	میر رحیم علی دکنی
۱۲۵۴	مغل	مرزا اسحاق بیگ دہلوی	۱۲۸۳	منتظر	خواجہ بخش اللہ آبادی	۱۳۱۲	موزوں	ہزارا جہرام نرائن پٹنوی
۱۲۵۵	منعم	میر مشیت علی	۱۲۸۴	منتظر	میاں نور السلام	۱۳۱۳	موزوں	حکیم محمد مومن خاں
۱۲۵۶	منعم	رام حسن کھنوی	۱۲۸۵	منتظر	عجائب رام مرشد آبادی	۱۳۱۴	موسوی	
۱۲۵۷	منعم	شیخ عبد الرحیم	۱۲۸۶	منتظر		۱۳۱۵	مومن	
۱۲۵۸	مفتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۷	منجھو خاں		۱۳۱۶	مومن	
۱۲۵۹	مفتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۸	منشی		۱۳۱۷	مومن	

۱۳۱۸	مولیٰ	حکیم سادات علی بناری	۱۳۴۷	ناظم	۱۳۷۶	نشاط	رجو
۱۳۱۹	جہا راج	راجہ طلاس رائے	۱۳۴۸	نالال	۱۳۷۷	نشاط	مرزا ارجمند
۱۳۲۰	مہجور	محمد عبدالرین	۱۳۴۹	نالال	۱۳۷۸	نشاط	میر امام الدین دہلوی
۱۳۲۱	جہدی	مرزا جہدی	۱۳۵۰	نالال	۱۳۷۹	نشاط	راجہ کیدار ناتھ
۱۳۲۲	جہر	مرزا حاتم علی فرخ آبادی	۱۳۵۱	نالال	۱۳۸۰	نشاط	گلزار علی
۱۳۲۳	مہر	نواب منصور خاں	۱۳۵۲	نامی	۱۳۸۱	نشاط	مولوی الہی بخش
۱۳۲۴	جہر	منشی جہر چند کھتری	۱۳۵۳	نامی	۱۳۸۲	نشاط	لالہ ایشوری سنگھ
۱۳۲۵	جہر	رجب بیگ	۱۳۵۴	نامی	۱۳۸۳	نشاط	رائے تلجا پرشاد
۱۳۲۶	جہربان خاں		۱۳۵۵	نامی	۱۳۸۴	نشاط	لالہ گویند رائے
۱۳۲۷	جہلت	مرزا علی	۱۳۵۶	نثار	۱۳۸۵	نشاط	شاہ نصیر الدین دہلوی
۱۳۲۸	جہمان		۱۳۵۷	نثار	۱۳۸۶	نشاط	سید نصیر الدین
۱۳۲۹	میر	میر علی سہارن پوری	۱۳۵۸	نثار	۱۳۸۷	نشاط	نصیر الدین
۱۳۳۰	میر میدان	سید نواز شعلی	۱۳۵۹	نثار	۱۳۸۸	نشاط	نظام نواب عماد الملک غازی الدین خاں بہاؤ دہلی
۱۳۳۱	میر	محمد میر	۱۳۶۰	نثار	۱۳۸۹	نشاط	سید نظام الدین احمد نادر
۱۳۳۲	میرن	میر جہاں	۱۳۶۱	نثار	۱۳۹۰	نشاط	لالہ گویند رائے کالستھ دہلوی
۱۳۳۳	میرن	میر عسکری دہلوی	۱۳۶۲	نثار	۱۳۹۱	نشاط	شیخ ولی محمد اکبر آبادی
۱۳۳۴	میرن	میاں میرن سبزواری	۱۳۶۳	نثار احمد	۱۳۹۲	نشاط	حکیم عبدالحق سکندر آبادی
۱۳۳۵	ناجی	محمد شاکر دہلوی	۱۳۶۴	نجات	۱۳۹۳	نشاط	مرزا محمد حفیظ
۱۳۳۶	نادر		۱۳۶۵	نجات	۱۳۹۴	نشاط	شیخ نعمت اللہ میرٹھی
۱۳۳۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ	۱۳۶۶	نجات	۱۳۹۵	نشاط	میر محمدی دہلوی
۱۳۳۸	شیخ غلام رسول گوالیاری		۱۳۶۷	نجات	۱۳۹۶	نشاط	نصیر الدین دہلوی
۱۳۳۹	نادر	کلب حسین خاں	۱۳۶۸	نجات	۱۳۹۷	نشاط	میر علی خان دہلوی
۱۳۴۰	نادر	میر محمد علی	۱۳۶۹	نجات	۱۳۹۸	نشاط	نظر علی بیگ
۱۳۴۱	نادم		۱۳۷۰	نجات	۱۳۹۹	نشاط	میر بندہ علی خاں
۱۳۴۲	نازک	نصیرت	۱۳۷۱	نجات	۱۴۰۰	نشاط	شیخ محمد طہور بدایونی
۱۳۴۳	ناخ	شیخ امام بخش	۱۳۷۲	نجات	۱۴۰۱	نشاط	علی نواز خاں پٹنوی
۱۳۴۴	ناصر	ناصر علی عظیم آبادی	۱۳۷۳	نجات	۱۴۰۲	نشاط	علی نواز خاں
۱۳۴۵	ناصر	نواب ناصر جنگ	۱۳۷۴	نجات	۱۴۰۳	نشاط	نواز شعلی حسین خاں
۱۳۴۶	ناظر		۱۳۷۵	نجات	۱۴۰۴	نشاط	نواز الدین مرزا دہلوی

۱۴۰۵	نوری	۱۴۳۴	وحشت	غلام علی خان (اداری)	۱۴۶۳	ہدایت	ہدایت علی اکبر آبادی
۱۴۰۶	نوری	۱۴۳۵	وحشی	میر بخش دہلوی	۱۴۶۴	ہر چند	ہر چند کشتی دہلوی
۱۴۰۷	نورید	۱۴۳۶	وحید	مولوی عبدالرؤف	۱۴۶۵	بریا	ہر سبائے برہمن سکندر آبادی
۱۴۰۸	نیاز	۱۴۳۷	وحید	حکیم محمد وحید خاں	۱۴۶۶	سمیت	
۱۴۰۹	نیاز	۱۴۳۸	وداد	مرزا داؤد	۱۴۶۷	سہم	عباد علی رام پوری
۱۴۱۰	نیاز	۱۴۳۹	وزیر	خواجہ وزیر لکھنوی	۱۴۶۸	سہم	میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۴۱۱	نیاز	۱۴۴۰	وزیر	وزیر علی خاں	۱۴۶۹	ہم رنگ	دلادر علی خاں
۱۴۱۲	نیاز	۱۴۴۱	وسعت	مستقیم خاں امپوری	۱۴۷۰	ہم رنگ	میر عزیز الدین
۱۴۱۳	نیازی	۱۴۴۲	وصال	نفر اللہ خاں دہلوی	۱۴۷۱	ہمزہ	شاہ حمزہ دہلوی
۱۴۱۴	نیک میر	۱۴۴۳	وصل	مرزا اسحاق	۱۴۷۲	ہندو	گوگل چند لاسوری
۱۴۱۵	واحد	۱۴۴۴	وفا	مرزا بیدار علی	۱۴۷۳	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی
۱۴۱۶	وارث	۱۴۴۵	وفا	لالہ نول رائے	۱۴۷۴	ہوس	میر زاتقی لکھنوی
۱۴۱۷	وارث	۱۴۴۶	ولا	منظر علی خاں	۱۴۷۵	ہوش	غلام مرتضیٰ لکھنوی
۱۴۱۸	واقف	۱۴۴۷	ولایت	میر ولایت علی خاں	۱۴۷۶	ہوش	میر شمس الدین
۱۴۱۹	واصل	۱۴۴۸	ولایت	ولایت شاہ	۱۴۷۷	سویدا	میر محمد عظیم دہلوی
۱۴۲۰	واصل	۱۴۴۹	ولی	میرزا محمد ولی	۱۴۷۸	سہنگا	میر سہنگا دہلوی
۱۴۲۱	واصل	۱۴۵۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۱۴۷۹	یاد	میر غلام حسین
۱۴۲۲	واقف	۱۴۵۱	وہم	میر محمد علی دہلوی	۱۴۸۰	یاد	میر محمد حسین
۱۴۲۳	واقف	۱۴۵۲	ہاتف	مرزا محمد ہاتف	۱۴۸۱	یار	میر حیدر علی دہلوی
۱۴۲۴	والہ	۱۴۵۳	ہاتفی		۱۴۸۲	یار	میر احمد دہلوی
۱۴۲۵	والہ	۱۴۵۴	ہادی	دہلوی	۱۴۸۳	یاس	میاں باجوہ حیدر آبادی
۱۴۲۶	والہ	۱۴۵۵	ہادی		۱۴۸۴	یاس	حسن علی خاں
۱۴۲۷	والہ	۱۴۵۶	ہادی	میر جواد علی خاں دہلوی	۱۴۸۵	یاس	حکیم اکرم اللہ
۱۴۲۸	والہ	۱۴۵۷	ہاشمی	ہاشم علی	۱۴۸۶	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۴۲۹	والی	۱۴۵۸	ہاشمی	دہلوی	۱۴۸۷	یحیائی	محمد محی الدین
۱۴۳۰	وجیبہ	۱۴۵۹	ہاشمی	میر ہاشمی	۱۴۸۸	یحییٰ	منشی یحییٰ خاں
۱۴۳۱	وحدت	۱۴۶۰	ہدایت	میر بدلت اللہ	۱۴۸۹	یعقوب	میر یعقوب علی دہلوی
۱۴۳۲	وحشت	۱۴۶۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۱۴۹۰	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۴۳۳	وحشت	۱۴۶۲	ہدایت	ہدایت علی	۱۴۹۱	یکتا	خواجہ معین الدین خاں

۱۳۹۲	یکدل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۳۹۶	یکرنگ	مصطفیٰ خان بلوی	۱۳۹۹	یوسف	دریش
۱۳۹۳	یکدل	دلدار خان	۱۳۹۷	یکرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف	میر یوسف علی
۳۹۴	یکرنگ	لالہ بشیر اس	۱۳۹۸	یوسف	نواب امجد علی خاں	۱۵۰۱	یوسف	یوسف علی خاں
						۱۵۰۲	یونس	حکیم یونس

مذہبی استفسارات و جوابات

اس مجموعہ میں جن مسائل پر حضرت نیاز نے روشنی ڈالی ہے اسکی فہرست یہ ہے

(۱)	اصحاب کہف	(۱۲)	علم غیب
(۲)	معجزہ	(۱۳)	دعا
(۳)	انسان مجبور ہے یا مختار	(۱۴)	توبہ
..	..	(۱۵)	لقمان
...	...	(۱۶)	برزخ
..	...	(۱۷)	یا جموج ماجوج
(۴)	مسیح علم تاریخ کی روشنی میں	(۱۸)	ہاروت و ماروت
(۸)	یونس و ہارون	(۱۹)	حوض کوثر
(۹)	حسن یوسف کی داستان	(۲۰)	امام مہدی
(۱۰)	قارون	(۲۱)	نور محمدی اور صراط
(۱۱)	سامری	(۲۲)	آتش نمرود

بہترین کتابت و طباعت دبیر کاغذ

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

گلشن ہمیشہ بہار

مصنف | مولوی عبدالعلیم نصر اللہ خاں خولیشکی احمدی خود جوی -

تذکرہ پہلی بار رجب ۱۳۸۵ھ میں باہتمام محمد عثمان خاں خولیشکی خود جوی مطبع
فتح الاخبار کول سے شائع ہوا جیسا کہ اس کے سرورق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن
سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف
۹۶۸ ہجری ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں گلشن بے خار
مصنفہ شیفتہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا در نہ شاید اس سے سال تصنیف
کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ پھر بھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ یہ تذکرہ "۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء" ہی میں
مکمل ہوا اور اسی سال شائع کر دیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۷۱ھ
کو بقید حیات اور مومن خاں مومن متوفی ۱۲۷۲ھ کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۲۷۲ھ اور ۱۲۷۱ھ
کے درمیان سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سرورق پر ذیل کا شعر درج ہے -

دل مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ
یہ شعر دل کا ہے اور دل کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ -

"دل مخلص، زدر آدر خاں نام متوطن کول است .... چندے گزشت کہ ازیں
جہاں در گزشت" -

"چندے گزشت" کی رو سے بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی ۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب تصنیف
قرار پاتا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور اس میں قدما سے لیکر ۱۲۷۱ھ تک کے اردو شاعروں کا ذکر آیا ہے شعرا
خصوصیات کے تخلص حروف تہجی کے لحاظ سے ترتیب دئے گئے ہیں۔ اور مختصر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے
انتخابات کلام فلسطی طویل ہیں لیکن سوانحی حصہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو داد و
تحسین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی معاصر شعراء
کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ باطن کے "گلستان بے خزاں" کے طرز پر شیفتہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مصنف کو "گلشن بے خار" کے مطالعہ کے بعد آیا۔ لیکن اس کا انداز "گلستان بے خزاں" کے انداز سے بالکل مختلف ہے۔ نصر اللہ خوشی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ پر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ:

"نکتہ پنج، زباناں، در نظم و نثر یکتائے زماں۔ فصاحت و بلاغت از طرز کلامش پیداست و وسعتِ خاطر وجودت طبع از ریختہ قلمش ہویدا۔ عدیم المثال کریم الفضلہ۔ و آثار و موز معانی۔ بنیائے خواص نکتہ دانی۔ تذکرہ گلشن بے خار معیار است، شستہ و رفته و آبدار یاد نگار است۔"

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ "خار سے خالی نہیں ہے"۔ لیکن یہ بھی بتا دیا ہے کہ "گلشن و خار" لازم و ملزوم ہیں۔ "۔
نصر اللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی۔ "نفیر اکبر آبادی" جن کے کلام کو شیفتہ نے بازاری قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصر اللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب و لہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصر اللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سلجھا ہوا ہے۔ اس لئے باطن کی تحریروں کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اسد فتح خاں	۱۶	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم
۲	آتش خواجہ حیدر علی	۱۷	آفرین شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس میر شیر علی
۳	آبرو شاہ مبارک	۱۸	آفاق میر فرید الدین	۳۳	اکبر اکبر خاں
۴	امجد نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر حین علی خاں	۳۴	الہام شاہ بہلوں
۵	آزرد سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر سید محمد میر	۳۵	الفت مشکسین
۶	آزردہ صدر الدین خاں	۲۱	احسان حافظ عبدالرحمن	۳۶	امیر امیر الدولہ
۷	آذر ہوالا پرشاد	۲۲	احسن مرزا احسن علی	۳۷	امیر نواب علی محمد خاں
۸	اشگر نرائن داس	۲۳	احقر مرزا جواد علی	۳۸	امیر امیر اللہ
۹	اخگر حفتر علی	۲۴	اختر سید اکبر علی	۳۹	امیر امیر خاں
۱۰	آزاد شیخ امیر الدین	۲۵	اردان	۴۰	امین خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب میرامداد علی خاں	۲۶	اسد میرامانی	۴۱	امین امین الدین خاں
۱۲	آشفٹہ عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام شفیق الاسلام	۴۲	امین محمد اسماعیل
۱۳	آشفٹہ مرزا رضا علی	۲۸	اشرف مولوی محمد اشرف	۴۳	امی میرامانی
۱۴	آشفٹہ سید منور علی	۲۹	احمد خیر سید امجد علی	۴۴	امی روشن بیگ
۱۵	آصف نواب بکھی خاں	۳۰	انظر غلام محی الدین	۴۵	امانت امانت رائے

۴۶	انتظار	۷۵	تپش	مرزا محمد اسماعیل	۱۰۴	حسن	خواجہ حسن
۴۷	انیس	۷۶	تجلی	سید محمد حسین	۱۰۵	حسن	مولوی ابوالحسن
۴۸	انجام	۷۷	تجلی	شاہ تجلی	۱۰۶	حسن	مرزا احسن
۴۹	انشاء	۷۸	تجلی	محمد عظیم	۱۰۷	حسین	سید غلام حسین
۵۰	اخلاص	۷۹	تجیر	مصطفیٰ	۱۰۸	حسین	خواجہ غلام حسین خاں
۵۱	اخلاص	۸۰	ترقی	مرزا تقی	۱۰۹	حشمت	میر محترم علی خاں
۵۲	افصح	۸۱	تسکین	میر حسین	۱۱۰	حضور	بال مکند
۵۳	کتاب میں پندرہ سو گیارہ	۸۲	تعشق	میر سید محمد	۱۱۱	حقیقت	میر شاہ حسین
۵۴	اشرف	۸۳	تمکین	صلاح الدین	۱۱۲	حکیم	محمد اشرف علی خاں
۵۵	احقر	۸۴	تمنا	محمد اسحاق	۱۱۳	حکیم	محمد پناہ خاں
۵۶	آشنا	۸۵	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۱۴	حقیر	میر امام الدین
۵۷	بکر	۸۶	توشیح	میر نیکو بخش	۱۱۵	حیرت	پنڈت اجودھیا پراد
۵۸	برکت	۸۷	تلفہ	ہرزگوپال	۱۱۶	حیران	میر حیدر علی
۵۹	برق	۸۸	ثابت	مرزا معز الدین	۱۱۷	حیدر	میر حیدر علی خاں
۶۰	پروانہ	۸۹	ثاقب	شاہ شمس الدین	۱۱۸	حیف	میر چراغ علی
۶۱	بسم	۹۰	جذب	میر عزت اللہ خاں	۱۱۹	حیرت	محمد تفضل حسین
۶۲	بقا	۹۱	جرات	قلندر بخش	۱۲۰	حیدر	حیدر شاہ
۶۳	بیتاب	۹۲	جنون	مرزا نجف علی	۱۲۱	خاکسار	میر محمد یار
۶۴	بیتاب	۹۳	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۲۲	خادم	خادم علی خاں
۶۵	بیڈر	۹۴	جوشش	شفیع محمد دشن	۱۲۳	خادم	مولوی خادم علی
۶۶	بیباک	۹۵	جوش	رحیم اللہ	۱۲۴	خاں	محمد خاں
۶۷	بیدار	۹۶	جوان	مرزا نعیم بیگ	۱۲۵	خاں	اشرف خاں
۶۸	بیان	۹۷	جہاندار	مرزا جہاندار	۱۲۶	خرد	نواب فخر الدین محمد خاں
۶۹	بہار	۹۸	جعفری	میر باقر علی	۱۲۷	خستہ	غلام قطب
۷۰	بے خود	۹۹	جہانگیر	مرزا جہانگیر بیگ	۱۲۸	خلق	میر احسن
۷۱	باسط	۱۰۰	حاتم	شیخ ظہور الدین	۱۲۹	خیلیق	میر مستحسن
۷۲	بخشی	۱۰۱	حجام	عنایت اللہ	۱۳۰	خیال	غلام حسن خاں
۷۳	تاباں	۱۰۲	حسرت	سید جعفر علی	۱۳۱	خالص	مولوی نصیر الدین
۷۴	تاب	۱۰۳	حسن	سید غلام حسن	۱۳۲	خرم	گلاب رائے

۱۳۳	خورشید	غورشد علی	۱۶۲	رضا	میر محمد رضا	۱۹۱	سرور	نواب میر محمد علی خاں
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ	۱۶۳	رضا	مرزا جیون	۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۱۳۵	داغ	میر مہدی	۱۶۴	رضا	میر مہدی	۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۳۶	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۶۵	رضا		۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں
۱۳۷	درد	خواجہ میر	۱۶۶	رضی	سید رضی خاں	۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۳۸	دریغ	سید زین العابدین	۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں	۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں
۱۳۹	در دیش	میر شاہ علی	۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ	۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۴۰	دل	زور آور خاں	۱۶۹	رفاقت	مرزا مکین	۱۹۸	سوز	محمد میر
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں	۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۱	یہ نمبر چھوٹا ہوا ہے - !		۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۳	دل گیر	میر حمایت اللہ خاں	۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی	۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۱۷۳	رنگین	سعادت یار خاں	۲۰۲	سید	میر غالب علی خاں
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۱۷۴	رند	مہربان خاں	۲۰۳	سرکش	کیولین
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر	۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی
۱۴۷	ذره	رام ناکھ	۱۷۶	روشن	روشن شاہ	۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴۸	ذکاء	ذکا اللہ خاں	۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں	۲۰۶	شاداں	میر حجب علی
۱۴۹	ذکا	خوب چند	۱۷۸	زار	برہان الدین خاں	۲۰۷	شاگر	شاگر علی شاہ
۱۵۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۷۹	زار	میر مظہر علی	۲۰۸	شاہ	سعد اللہ
۱۵۱	ذوقی	ذوقی شاہ	۱۸۰	زار	میر جیون	۲۰۹	شائق	محمد ہاشم
۱۵۲	ذره	میر ولایت علی	۱۸۱	زکی	شیخ مہدی علی	۲۱۰	شائق	میر حاجی
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد	۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں	۲۱۱	شائق	میر محمد
۱۵۴	راقم	غلام محمد	۱۸۳	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۲۱۲	شرافت	مرزا اشرف علی
۱۵۵	راغب	مرزا سبجان قلی بیگ	۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر	۲۱۳	شور	مرزا جعفر
۱۵۶	رافت	رؤف احمد	۱۸۵	سبقت	مرزا مغل	۲۱۴	شور	مرزا صادق
۱۵۷	راسخ	غلام علی	۱۸۶	سجاد	میر سجاد	۲۱۵	شور	مرزا ابراہیم
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں	۱۸۷	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۲۱۶	شعد	امر ناکھ
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے	۱۸۸	سخنور	دیوالی سنگھ	۲۱۷	شفیق	منظہر علی خاں
۱۶۰	رضا	میر رضا	۱۸۹	سر سبز	مرزا زین العابدین	۲۱۸	شکوہ	محمد رضا
۱۶۱	رضا	حمید الدین	۱۹۰	سراج	سراج الدین علی	۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین

۲۴۰	شوق	شیخ الہی بخش	۲۴۹	صنیا	میر صنیا الدین	۲۷۸	عیشی	طالب علی خاں
۲۴۱	شوق	جوہر بیگ	۲۵۰	صنیا	مرزا صنیا	۲۷۹	ہجرت	میر صنیا الدین
۲۴۲	شوق	بھوگی لال	۲۵۱	صنیا	صنیا الدین	۲۸۰	عزالت	سید عبد العزیز
۲۴۳	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۲	ضامن	غلام ضامن	۲۸۱	عزیز	منشی عزیز اللہ
۲۴۴	شوکت	منشی سیف علی	۲۵۳	طالب	مہتاب رائے	۲۸۲	عشق	خواجہ رکن الدین
۲۴۵	شور	مرزا بکھو بیگ	۲۵۴	طالب	طالب حسین	۲۸۳	عشق	میر عزت اللہ
۲۴۶	شورش	غلام احمد	۲۵۵	طرب	جھو مل	۲۸۴	عشق	منو لال
۲۴۷	شہرت	امیر بخش	۲۵۶	طہاں	مرزا محمد علی بیگ	۲۸۵	عیاش	سید یعقوب
۲۴۸	شہیدی	کرامت علی	۲۵۷	طوماس	طوماس	۲۸۶	عشق	وجیبہ الدین
۲۴۹	شیدا	نواب معین الدین	۲۵۸	طالب	مولوی شہزاد	۲۸۷	عاجز	کاشی ناتھ
۲۵۰	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۲۵۹	ظاہر	میر محمدی	۲۸۸	عاشق	احمد یار خاں
۲۵۱	شائق	عزیز الدین حسن	۲۶۰	ظفر	مرزا ابو ظفر	۲۸۹	عنایت	سید عنایت علی
۲۵۲	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۲۶۱	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۲۹۰	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۵۳	شیدا	فتح جنگ خاں	۲۶۲	عزیز	مہاراج سنگھ	۲۹۱	غالب	مرزا نوشہ
۲۵۴	شمس	دراکن سنگھ	۲۶۳	عالی		۲۹۲	غضنفر	غضنفر علی
۲۵۵	شیدا	میر عابد حسین	۲۶۴	عالی جاہ		۲۹۳	غملین	میر سید علی
۲۵۶	شفاعت	شفاعت خاں	۲۶۵	عارف	محمد عارف	۲۹۴	غفلت	احمد
۲۵۷	قرآن	صاحبقران (امام علی)	۲۶۶	عارف	میر عارف علی	۲۹۵	غنی	مولوی عبدالقادر
۲۵۸	صانع	نظام الدین	۲۶۷	عاجز	نور اور سنگھ	۲۹۶	فارغ	میر احمد یار خاں
۲۵۹	صبا	کاجی مل	۲۶۸	عاصی	منشی امداد حسین	۲۹۷	فدا	فدا شاہ
۲۶۰	صبا	مرزا راجہ شکر	۲۶۹	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۲۹۸	فدا	ٹیکارام
۲۶۱	صبر	مرزا غلام حسین خاں	۲۷۰	عاشق	رام سنگھ	۲۹۹	فدا	نچھی رام
۲۶۲	صدق	-	۲۷۱	عاشق	مہدی علی خاں	۳۰۰	فدوی	
۲۶۳	صفر	میر صفر علی	۲۷۲	عاشق	نبی بخش	۳۰۱	فدوی	مرزا محمد علی
۲۶۴	صفدری	میر صادق علی	۲۷۳	عاشقی	آغا حسین قلی خاں	۳۰۲	فرحت	امیر علی
۲۶۵	صنعت	کریم الدین	۲۷۴	عشق	غلام علی	۳۰۳	فراق	حکیم ثنا اللہ
۲۶۶	صاحب	سعادت یار خاں	۲۷۵	عشرت	میر غلام علی	۳۰۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۲۶۷	ضمیر	شیخ مداری	۲۷۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۳۰۵	فغان	اشرف علی خاں
۲۶۸	ضمیر	گنگا داس	۲۷۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۳۰۶	فقیر	میر شمس الدین

۳۰۷	سید حسین	فکار	۳۰۷	مبتلا	مرزا کاظم	۳۶۵	ممنون	نظام الدین
۳۰۸	پنڈت کریاکشن	فیض	۳۰۸	مجدوب	مرزا غلام حیدر بیگ	۳۶۶	منیر	وجیبہ الدین
۳۰۹	فارغ شاہ	فارغ	۳۰۹	مجرم	رحمت اللہ	۳۶۷	منیر	خواجہ افتاب خاں
۳۱۰	مرزا محمد بیگ	فدا	۳۱۰	محزون	میر ناصر خاں	۳۶۸	منشی	میر محمد حسین
۳۱۱	شیخ محمد قیام الدین	قائم	۳۱۱	محزون	عالم شاہ	۳۶۹	منشی	میر غلام علی
۳۱۲	سید قاسم علی خاں	قاسم	۳۱۲	محورہ	حسین علی خاں	۳۷۰	مشتاق	چتر کھوج
۳۱۳	حکیم میر قدرت اللہ	قاسم	۳۱۳	محب	شیخ ولی اللہ	۳۷۱	منتظر	نور الاسلام
۳۱۴	مرزا ببر علی	قاصر	۳۱۴	محبت	نواب محبت خاں	۳۷۲	منعم	قاضی نور الحق
۳۱۵	شاہ قدرت اللہ	قدرت	۳۱۵	محنت	مرزا حسین علی خاں	۳۷۳	منصف	منصف علی خاں
۳۱۶	مولوی قدرت اللہ	قدرت	۳۱۶	مظہر	شاہ مظہر اللہ	۳۷۴	منت	میر قمر الدین
۳۱۷	میر محمد علی	قربان	۳۱۷	محشر	مرزا علی تقی	۳۷۵	موزوں	میر فرزند علی
۳۱۸	قلندر علی	قلندر	۳۱۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۳۷۶	موزوں	پنڈت امر پرشاد
۳۱۹	مرزا حاجی	قمر	۳۱۹	مرزا	مرزا محمد اسماعیل	۳۷۷	ممتاز	عبد الملک
۳۲۰	مدار بیگ احمد علی بیگ	قیس	۳۲۰	محمود	محمود خاں	۳۷۸	مونس	حکیم سعادت علی خاں
۳۲۱	مولوی نصر اللہ خاں	قمر	۳۲۱	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۳۷۹	مومن	مومن خاں
۳۲۲	پنڈت ٹھاکر داس	کامل	۳۲۲	مشیر	قطب الدین	۳۸۰	میر	محمد تقی
۳۲۳	حکیم کبیر علی	کبیر	۳۲۳	مشتاق	عبد اللہ خاں	۳۸۱	مشتاق	فرزند علی
۳۲۴	شیخ غلام عباس	کرم	۳۲۴	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۳۸۲	مہر	آغا علی خاں
۳۲۵	مرزا حیدر علی بیگ	کرم	۳۲۵	مصحفی	غلام ہمدانی	۳۸۳	منتظر	میر خواجہ بخش
۳۲۶	سنگی بیگ	گرفتار	۳۲۶	مضمون	شرف الدین	۳۸۴	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲۷	میر کلو	کلو	۳۲۷	مضطر	ٹھاکر پرشاد	۳۸۵	نلاں	محمد عسکری
۳۲۸	میر محمد حسین	کلیم	۳۲۸	مضطر	کنور حسین	۳۸۶	نامی	نواب مرزا احسان الدین حید
۳۲۹	شاہ کمال الدین حسین	کمال	۳۲۹	مظہر	مرزا جان جاناں	۳۸۷	ناسخ	شیخ امام بخش
۳۳۰	مہدی علی خاں	کوثر	۳۳۰	مغنی	محمد امین	۳۸۸	نثار	عبدال رسول
۳۳۱	فقیر محمد خاں	گویا	۳۳۱	معروف	الہی بخش خاں	۳۸۹	نثار	محمد امان
۳۳۲	میر لطیف علی	لطیف	۳۳۲	مغموم	میر مشیت علی	۳۹۰	نشاط	مولوی الہی بخش
۳۳۳	مرزا علی	لطیف	۳۳۳	مقبول	مقبول نبی	۳۹۱	نشاط	ایشری سنگھ
۳۳۴	میر محمد علی	مایل	۳۳۴	ملول	شاہ شرف الدین	۳۹۲	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۳۵	مرزا محمد بیگ	مائل	۳۳۵	مملو		۳۹۳	نظیر	شیخ ولی محمد

۳۹۴	نظام	غازی الدین خاں	۴۰۳	واقف	۴۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۳۹۵	نعیم	نعیم اللہ خاں	۴۰۴	والہ	۴۱۳	ہمت	
۳۹۶	نعمت	شاہ عبدالحق	۴۰۵	والہ	۴۱۴	ہوش	غلام مرتضیٰ
۳۹۷	نکبت	نور علی بیگ	۴۰۶	وفا	۴۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں
۳۹۸	نوا	ظہیر اللہ خاں	۴۰۷	وحشت	۴۱۶	ہدایت	ہدایت علی
۳۹۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۴۰۸	ولی	۴۱۷	پاس	خیر الدین
۴۰۰	نیاز	نیاز احمد	۴۰۹	وحشت	۴۱۸	یقین	العام اللہ خاں
۴۰۱	نادر	مرزا کلب حسین خاں	۴۱۰	دائقی	۴۱۹	یک رنگ	مصطفیٰ خاں
۴۰۲	نور	شاہ الہ نور خاں	۴۱۱	ہادی	۴۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں

ماجدولین نمبر

(ذیر طبع)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں ایک بمشیل فرانسیسی ادیب کی

ایک شاہکار ٹریجڈی کو اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ ادب اور

جذبات نگاری کے لحاظ سے یہ خصوصی شمارہ اپنی نظیر نہیں رکھتا۔

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

گلستانِ سخن

مصنف | مرزا قادر بخش صابر شاگرد امام بخش صہبائی۔

عہد تصنیف و طباعت | خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۷۵ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۷۵ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرتضوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہو گیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بڑی قیٹھ کے ۶۹۶ صفحات ہیں۔ ۱۹۸۲ء میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے۔

آخری صفحات میں مصنف نے صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ بعہد ابو ظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے۔ اس کا نام مصنف نے آثار المعاصرین لکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوش نے اس کا تاریخی نام ”گلستانِ سخن“ تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان سے سال ہجری ۱۲۷۵ھ کے علاوہ سمیت اور فضلی کے سال بھی بالترتیب ۱۱۹۱ھ اور ۱۲۶۲ھ نکالے گئے ہیں۔ اور کئی شاعروں کے قطعات تاریخ میں شامل ہیں جن میں ایک ناری قطعہ جدید اردو ادب کے بانی اور مصلح قوم سر سید احمد خاں کا بھی ہے۔ سر سید اس وقت بجنور میں صدر امین تھے اور آپہی تخلص رکھتے تھے۔ سر سید کا قطعہ یہ ہے۔

کلیک صابر نگاشت تذکرہ کہ از د خوب تر بہ دہر مجو
سال تاریخ چشم او آہی ذکر یاران ہم است بگو

خصوصیات | تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے۔ یہ حمد ساتی نامے کے انداز کی مختصر نظم ہے۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے۔ بعد ازاں زبانِ دیوان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے۔ یہ بحث کوئی ۱۱۳ صفحات میں پھیلی ہوئی ہے۔

صابر نے بیان کیا ہے کہ اس دیباچہ کو ایک مقدمہ امتین مقصد میں تقسیم کرتا ہوں۔ مقدمہ زبان کے معنی اور اس کی تہت میں کہ آغاز آفرینش میں زبان ایک تھا یا متعدد اور اگر ایک تھی تو اول کونسی زبان موجود ہوئی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں ہم بنیں۔ مقصد پہلا زبانِ اردو کی تحقیق اور وجہ استعمال انخلا فیض اور ترک کلمات غیر فصیح۔ مقصد دوسرا حمد شعراء موجودہ اشعار اور عروض وقافیہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال۔ مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف۔

تذکرہ بالا مقاصد پر صابر نے فی الواقع بڑی مفصل بحث کی ہے۔ اس کے بعد اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعراء کا

ذکر لفظ سرفہرست بھی کیا گیا ہے۔ تذکرہ کا آغاز صدر الدین آزر دہ کے نام سے ہوتا ہے اس انداز سے گویا تذکرہ ان کے نام معنون کیا گیا ہے۔ تذکرہ اردو زبان میں ہے اور اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر ہے جو اس وقت حیات تھے۔ اور دہلی سے تعلق رکھتے تھے۔ حالات زندگی بہت مختصر اور اشعار کے انتخابات خاصے طرز پر ہیں۔ تنقید عنصراً نہ ہونے کے برابر ہے صرف یہ کہ ایک معاصر کی حیثیت سے مصنف نے شعراء کے متعلق بعض مفید معلومات بہم پہنچائی ہیں۔

فہرست شعراء ۱۔

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزر دہ	۲۳	مولوی مفتی محمد الدین	۲۵	مرزا رحیم الدین
۲	آباد	۲۴	محمد یعقوب علی	۲۶	میر باقر علی جوہری
۳	آتش	۲۵	خواجہ حیدر علی	۲۷	میر امداد علی
۴	آذر	۲۶	ذوالفقار علی خاں	۲۸	بدر الدین کرنا لوی
۵	آزاد	۲۷	مرزا اعظم شاہ	۲۹	مرزا بلاتی
۶	آشفہ	۲۸	گلاب سنگھ	۳۰	نجم الدین قاضی
۷	آشفہ	۲۹	حکیم منور علی	۳۱	محمد عبدالحکیم
۸	آشفہ	۳۰	امرناتھ پنڈت	۳۲	حافظ محمد حسین
۹	آشوب	۳۱	میر امداد علی	۳۳	نواب امیر حسن خاں
۱۰	آصف	۳۲	مرزا محمد باقر شیرازی	۳۴	رام کشن پنڈت
۱۱	آغا	۳۳	آغا مرزا	۳۵	میر بشارت علی
۱۲	آنی	۳۴	نواب احمد یار خاں	۳۶	صفدر علی بیگ
۱۳	آگاہ	۳۵	سید محمد رضا معروف احمد رضا	۳۷	پنڈت گوری شنکر بنو
۱۴	آہی	۳۶	اشرف	۳۸	نواب عباس علی خاں
۱۵	آہی	۳۷	میر عبد الرحمن	۳۹	کشن نرائن
۱۶	اثر	۳۸	عبدالرزاق	۴۰	محمد جعفر علی
۱۷	احسان	۳۹	...	۴۱	محمد نظام الدین خاں
۱۸	احمد	۴۰	مولوی احمد علی	۴۲	غلام حسین
۱۹	احمد	۴۱	مرزا احمد بیگ	۴۳	شیخ علی بخش
۲۰	احقر	۴۲	سید غلام نبی	۴۴	منشی فیض پارسا
۲۱	اختر	۴۳	محمد صادق خاں	۴۵	غلام علی
۲۲	اختر	۴۴	مرزا وحید الدین	۴۶	...

۶۷	پذیر	پذیر	۹۶	تصویر	میاں بین	۱۲۵	جلیس	ابہ وردی خاں
۶۸	پریشان	عبدالرحیم پیرجی	۹۷	تعلیق	مولوی سید محمد	۱۲۶	جمال	میر جمال الدین
۶۹	پریشان	مذلل برہمن	۹۸	تفتہ	منشی ہرگوبال	۱۲۷	جیل	جمیل الدین
۷۰	پری	جھمن	۹۹	تہا	عبدالرحمن	۱۲۸	جنوں	شیخ غلام محی الدین احمد
۷۱	پناہ	محمد پناہ نوربان	۱۰۰	تہا	مرزا فضل جان	۱۲۹	جوش	شیخ نیاز احمد معروف اللہ دیا
۷۲	پورک	بدن سنگھ کالیستہ	۱۰۱	تھکین	میر سعادت علی	۱۳۰	جوش	نظام الدین
۷۳	پیام	مولوی امین اللہ	۱۰۲	تمیز	نواب احمد علی خاں	۱۳۱	جوہر	جوہر
۷۴	پیام	مرزا حیدر بیگ	۱۰۳	تنویر	خدا بخش خاں	۱۳۲	جولان	ادل الف خاں بعد الف شاہ
۷۵	پیر	حال ہاراج سنگھ برہمن	۱۰۴	تہا	آکا	۱۳۳	چالاک	میر قدرت اللہ
۷۶	پیرا	پیرا	۱۰۵	توقیر	عبدالقادر	۱۳۴	چرکین	میر باقر علی
۷۷	پیک	کریم اللہ	۱۰۶	توفیق	میر توفیق علی	۱۳۵	چمن	گل محمد کشمیری
۷۸	تاب	میر حیدر	۱۰۷	تہور	مرزا غلام فخر الدین	۱۳۶	حافظ	حافظ شرف
۷۹	تاب	مرزا الطاف اشرف	۱۰۸	تیمور	مرزا سعادت سلطان	۱۳۷	حزین	میر بہادر علی
۸۰	تابش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۰۹	ثابت	مرزا معز الدین	۱۳۸	حسرت	منوال (کالیستہ)
۸۱	تاشیر	حافظ محمد حسین	۱۱۰	ثابت	شیخ ثابت علی	۱۳۹	حسرت	حافظ عبدالرحمن
۸۲	تارک	میر بقا اللہ	۱۱۱	ثبات	ہر علی	۱۴۰	حسن	میر حسن
۸۳	تائب	شیخ محمد اکرم	۱۱۲	ثروت	محمد بخش	۱۴۱	حشمت	مرزا غلام فخر الدین
۸۴	تپش	یوسف علی	۱۱۳	ثروت	میر محمد شاہ	۱۴۲	حفیظ	حافظ حفیظ
۸۵	تجیر	مولوی غلام مصطفیٰ بہمن	۱۱۴	ثریا	سید امیر علی گوبالوی	۱۴۳	حقارت	میر حسن
۸۶	تحمین	محمد حسین خاں	۱۱۵	ثمر	احمد سعید	۱۴۴	حقیر	میر امام الدین
۸۷	تحمین	علی مولا خاں	۱۱۶	شنا	مولوی ثنا اللہ	۱۴۵	حقیر	منشی نبی بخش
۸۸	تدبیر	شیخ محب اللہ	۱۱۷	شناقی	مرزا عاشور بیگ	۱۴۶	حکیم	حکیم بہال الدین
۸۹	تسکین	تسکین	۱۱۸	ثواب	سعادت علی	۱۴۷	حمید	حمید الدین خاں
۹۰	تلی	میر شجاعت علی	۱۱۹	جان حبیب	میر یار علی	۱۴۸	حمید	سید حسن علی طالب
۹۱	تسلیم	حاتم خاں	۱۲۰	جان نثار	میاں جی غلام فرید	۱۴۹	حوشم	منشی دیپ چند
۹۲	تشنہ	محمد علی	۱۲۱	جذب	میر عزت اللہ خاں	۱۵۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۹۳	تشمیر	مرزا فضل بیگ	۱۲۲	جراج	غلام ناصر کشمیری	۱۵۱	حیات	محمد حیات خاں
۹۴	تصدیق	نواب مہدی حسین خاں	۱۲۳	جغری	میر باقر علی	۱۵۲	حیدر	حیدر شکوہ
۹۵	تصور	نبی بخش	۱۲۴	جغری	محمد جعفر	۱۵۳	حیران	میر ولایت

۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیز الدین
۱۵۵	حیرت	مرزا امضانی	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالق بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	نچھی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حیدر خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعید الدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خرد	بالا پشاد گھری	۱۹۰	رضی	سید آصف الدین سید رضی خاں	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خرد	پنڈت رام نرن	۱۹۱	رفعت	.....	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا احقر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محب اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف مولوی
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	رنج	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوزش	حافظ عبدالرحمن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	قردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا فخر الدین
۱۶۹	خمار	امرناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سید	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خمش	مرزا خدا یار	۱۹۹	ربا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خواہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خوشید	خوشید احمد لکھنوی	۲۰۱	زاد	خواجہ دلایت حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	دارا	میر شاہ مرزا دارا	۲۰۲	زر	شیخ بلاتی	۲۳۱	شاد	شیخ پیر شاد
۱۷۴	داغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہ	مظفر اللہ نواب	۲۰۴	زیب	مرزا جمال الدین مرزا گل	۲۳۳	شاکی	مرزا بختاورد شاہ بہادر
۱۷۶	دکا	خوب چند	۲۰۵	زیرک	حافظ قلندر بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا خجستہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا نور الدین
۱۷۸	راجہ	ہزاراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شاکت	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سپہر	شباب خاں	۲۳۷	شباب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنسہ رام

۲۴۱	شرر	مرزا غیاث الدین	۲۴۰	صادق	تہوری بیگ	۲۹۹	ضعف	شجاعت علی
۲۴۲	شرر	مرزا جعفر	۲۴۱	صادق	شیخ محمد صادق قریشی	۳۰۰	ضمان	میر محمد کامل
۲۴۳	شرم	تہوری بیگ	۲۴۲	صالح	مرزا مصطفیٰ الدین	۳۰۱	ضمیر	نرائن داس پنڈت
۲۴۴	شریر	منشی کریم الدین	۲۴۳	صبر	اجود صیا پرشاد	۳۰۲	ضمیر	گنگا داس
۲۴۵	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۲۴۴	صبور	معین الدین	۳۰۳	ضمیری	مرزا منظر
۲۴۶	ششدر	مرزا حاجی قادر بخش	۲۴۵	صدر	محمد صدر الدین علوی	۳۰۴	صنوع	منشی کمال الدین
۲۴۷	شفقت	میر محمد حسین	۲۴۶	صدق	شیخ محمد شارت علی	۳۰۵	ضیاء	ولی اللہ اکبر آبادی
۲۴۸	شفقت	میر بشارت علی	۲۴۷	صفیر	میانی نجم الدین	۳۰۶	ضیائی	میر بدر الدین
۲۴۹	شفق	سعد الدین خاں	۲۴۸	صفا	مرزا سعید الدین عرف مرزا ننگہ	۳۰۷	ضیغم	شاہ کلو
۲۵۰	شفق	دوست رام کھنوش	۲۴۹	صفا	پیر شاہ	۳۰۸	طالب	محمد یعقوب
۲۵۱	شفق	تلسی رام	۲۵۰	صفدر	صفدر بیگ	۳۰۹	طالب	حافظ طالب
۲۵۲	شکیبا	شیخ غلام حسین	۲۵۱	صفدی	میر صادق علی	۳۱۰	طاہر	محمد طاہر قندھاری
۲۵۳	شوق	عنایت اللہ	۲۵۲	صفوت	میر صفوت علی	۳۱۱	طرب	مولوی رحیم بخش
۲۵۴	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۳	صفیر	میاں جان	۳۱۲	طرب	مولی لال
۲۵۵	شوکت	میر حسن علی	۲۵۴	صفیر	میر طاہر علی	۳۱۳	طرب	دھوی لال
۲۵۶	شہرت	مرزا حاجی	۲۵۵	صفی	محمد صفی اللہ	۳۱۴	طرز	احمد حسین
۲۵۷	شہرہ	مرزا نصیر الدین حیدر	۲۵۶	صلاح	محمد صلاح	۳۱۵	ظالم	ظالم سنگھ برہمن
۲۵۸	شہید	مولوی فخر الدین جبین خاں	۲۵۷	صمیم	تلسی داس	۳۱۶	ظاہر	رام پرشاد
۲۵۹	شہیدی	کرامت علی	۲۵۸	صولت	قاسم علی خاں	۳۱۷	ظرافت	(شاعر)
۲۶۰	شیدا	مرزا فخر الدین معرود مرزا	۲۵۹	صہبائی	امام بخش	۳۱۸	ظریف	میر امام اللہ
۲۶۱	شیدا	اسلام بیگ	۲۶۰	ضابط	مہر علی	۳۱۹	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ
۲۶۲	شیدا	آبرو	۲۶۱	ضاحک	شیخ مراد بخش	۳۲۰	ظہور	مولوی ظہور علی
۲۶۳	شیلانی	مولوی ابوالحسن	۲۶۲	ضامن	مولوی ضامن علی	۳۲۱	ظہور	احمد جان
۲۶۴	شیدائی	مرزا رمضان بیگ	۲۶۳	ضامن	محمد ضامن	۳۲۲	ظہور	حافظ محمد ظہور
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں	۲۶۴	ضایع	میر خیر الدین ناگوری	۳۲۳	ظہیر	سید محمد جان
۲۶۶	شیون	حافظ سید اکبر علی مبرور	۲۶۵	ضبط	کالے خاں	۳۲۴	عاجز	پیر جی شرف الحق
۲۶۷	صابر	مرزا قادر بخش بہادر	۲۶۶	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۳۲۵	عاجز	مرزا عبداللہ بیگ
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں	۲۶۷	ضرورت	محمد جمیل	۳۲۶	عارف	نواب زین العابدین خاں
۲۶۹	صادق	محمد عزیز الدین	۲۶۸	ضعف	عابد حسین	۳۲۷	عاشق	عاشق علی

مرزا علی بخش	قابل	۳۸۶	کریم بخش	غلطان	۳۵۷	مرزا نظام الدین	عاشق	۳۲۸
مرزا قادر شکوہ	قادر	۳۸۷	محمد العن خاں	نجم	۳۵۸	اقبال حسین	عاشق	۳۲۹
قاری علی احمد	قاری	۳۸۸	مہتاب سنگھ	نجم	۳۵۹	مرزا رحمت بخش منجھٹ	عاشق	۳۳۰
میر قاسم علی	قاسم	۳۸۹	مولوی عبدالقادر	نعمین	۳۶۰	گفشیام رائے	عاصی	۳۳۱
سید قاسم علی خاں	قاسم	۳۹۰	میر عبداللہ	نعمین	۳۶۱	مرزا عالی بخت بہادر	عالی	۳۳۲
حکیم قدرت اللہ خان	قاسم	۳۹۱	مرزا چنگا	فاخر	۳۶۲	مولوی امیر علی	عالی	۳۳۳
میر قاسم علی منصف	قاسم	۳۹۲		فایز	۳۶۳	دولت رام	عبرت	۳۳۴
سلطان خاں	قلق	۳۹۳	مرزا عبدالقادر بیگ	فائق	۳۶۴	مولوی محمد عبدالعزیز	عزیز	۳۳۵
غلام مولانا عرف مولانا بخش	قلق	۳۹۴	محمد فخر الدین خاں	فخر	۳۶۵	مرزا عزیز الدین	عزیز	۳۳۶
محمد امجد علی	قلق	۳۹۵	محمد فخر الدین	فخر	۳۶۶	عبدالعزیز	عزیز	۳۳۷
مرزا قمر	قمر	۳۹۶	مرزا بلند بخت	فدا	۳۶۷	یوسف علی خاں	عزیز	۳۳۸
حافظ قمر الدین	قمر	۳۹۷	مرزا اسکندر بخت	فدا	۳۶۸	مہاراج سنگھ	عزیز	۳۳۹
محمد قمر الدین خاں اکیلا بادی	قمر	۳۹۸	خیر اسو (قوم انگریز)	فراسو	۳۶۹	بدل الدین	عس	۳۴۰
مرزا غلام نصیر الدین	قناعت	۳۹۹	حکیم ثنا اللہ خاں	فراق	۳۷۰	محمد حسن عسکری	عسکری	۳۴۱
حافظ عبدالحمی	قیس	۴۰۰	میر حیات اللہ	فراق	۳۷۱	مرزا کلن	عشرت	۳۴۲
محمد عنایت اللہ	قیس	۴۰۱	محمود علی خاں	فرحت	۳۷۲	حکیم عمت اللہ خاں	عشق	۳۴۳
مرزا خدا بخش	قیصر	۴۰۲	بشن پرشاد	فرحت	۳۷۳	مولوی فضل عظیم	عظیم	۳۴۴
مرزا ناصر الدین مہر علی محمد مرزا	کامل	۴۰۳	شیخ حسن علی	فرحت	۳۷۴	مرزا عظیم بیگ	عظیم	۳۴۵
سدر سکھ پنڈت کشمیری	کامل	۴۰۴	محمد عمر سلطان	فروغ	۳۷۵	مولوی عبداللہ خاں	علوی	۳۴۶
کرامت اللہ شاہ	کرامت	۴۰۵	خواجہ نور الدین خاں	فروغ	۳۷۶	مولوی امانت علی	علی	۳۴۷
کاظم علی	کاظم	۴۰۶	بہادر معروف بہ سولہ	فہر	۳۷۷	قطب علی	علی	۳۴۸
فضل احمد	کیف	۴۰۷	مرزا کریم بخش	فہر	۳۷۸	شیخ نصیر الدین	عیل	۳۴۹
منظفر خاں	گرم	۴۰۸	بنو	فہر	۳۷۹	حکیم آغا جان	عیش	۳۵۰
فقیر محمد خاں	گویا	۴۰۹	فضل الرحمن	فہر	۳۸۰	رائے عزت سنگھ	عیش	۳۵۱
حفیظ اللہ	لطیف	۴۱۰	لال جی پرشاد پنڈت	فہر	۳۸۱	میر سید محمد	غافل	۳۵۲
دولت سنگھ	لطیف	۴۱۱	مرزا ممن	فہر	۳۸۲	مرزا اسد اللہ خاں	غالب	۳۵۳
مرزا عنایت علی بیگ	ماہ	۴۱۲	میر حسین	فہر	۳۸۳	انور علی	غالب	۳۵۴
مرزا جمیت شاہ	ماہر	۴۱۳	میر بادشاہ	فہر	۳۸۴	غریب اللہ	غریب	۳۵۵
پنڈت اجودھی پراک	مبتلا	۴۱۴	شیخ فیض الحسن	فیاض	۳۸۵	محمد غفور کشمیری	غفور	۳۵۶
حافظ قطب الدین	مبین	۴۱۵	مولوی فیض الحسن	فیض	۳۸۶			
رائے کاجی مہارے	متین	۴۱۶						

۴۱۷	مجدد	محمد پناہ	۴۴۶	مشفق	احمد بیگ	۴۷۵	مہر	مرزا حاتم علی
۴۱۸	محب	شاہزادہ بہرام شاہ	۴۴۷	مشہور	پنڈت رادھا کشن	۴۷۶	میکش	میر احمد حسین
۴۱۹	محب	میر الوالقاسم	۴۴۸	مشیر	حافظ قطب الدین	۴۷۷	نادان	مولوی محمد بخش
۴۲۰	مجت	غایت اللہ	۴۴۹	مضطر	پنڈت کنھیالال	۴۷۸	نادر	شکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۲۱	محبوب	محبوب خاں	۴۵۰	مضطر	مرزا سنگی	۴۷۹	نازنین	مرزا علی بیگ
۴۲۲	محزون	محمد ناصر جان محمدی	۴۵۱	مضطر	مرزا خسرو مشکوہ	۴۸۰	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۲۳	محزون	مرزا سنگو	۴۵۲	مضطر	عرف مرزا آغا خان	۴۸۱	ناصر	مرزا محمد علی بیگ
۴۲۴	محزون	آغاز	۴۵۳	مضطر	مرزا مظفر	۴۸۲	ناظم	میر یحییٰ
۴۲۵	محسن	حافظ محسن	۴۵۴	معروف	نواب الہی بخش	۴۸۳	ناکام	مکرم علی فتح آبادی
۴۲۶	محمود	محمود علی خاں	۴۵۵	معزز	سید محمد علی	۴۸۴	نالاں	منوال
۴۲۷	محمود	مرزا محمود شاہ	۴۵۶	معزز	میر عزیز الدین	۴۸۵	نامی	نواب مرزا حامد الدین
۴۲۸	محو	غلام نواب حسن خاں	۴۵۷	معین	معین الدین	۴۸۶	نامی	حیدر خاں بہادر
۴۲۹	محو	محمد بیگ	۴۵۸	مفتون	حکیم دول گوشتین	۴۸۷	نایاب	بلدیہ سنگھ
۴۳۰	مجنور	شیخ غلام حسنین	۴۵۹	مفتون	ڈسٹو پرنسپل خاں	۴۸۸	نثار	عباس علی
۴۳۱	مخیر	محمد احسان اللہ	۴۶۰	ملول	مرزا کریم بخش	۴۸۹	نجم	میر نجم الدین
۴۳۲	مدبر	سید امیر الدین	۴۶۱	ممتاز	محمد یار	۴۹۰	ندا	میر معین الدین
۴۳۳	مرحوم	مرزا محمد یار بیگ	۴۶۲	ممنون	سید میاں	۴۹۱	ندیم	محمد عسکری
۴۳۴	مرزا	مرزا حسین بخش	۴۶۳	منتظر	میر نظام الدین	۴۹۲	نرہت	مرزا کرامت اللہ
۴۳۵	مرزا	مرزا علی	۴۶۴	منشی	میاں جان خاں	۴۹۳	نسیم	مولوی نسیم اللہ
۴۳۶	مرزا	مرزا اجپانگیر بیگ	۴۶۵	منصف	معل چند	۴۹۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۳۷	مرزا	مرزا جان	۴۶۶	منعم	مرزا احمد بخش	۴۹۵	نسیم	دیا شکر پنڈت کشمیری
۴۳۸	مروت	مرزا باز خاں	۴۶۷	منعم	منشی موہن لال	۴۹۶	نسیم	نسیم اللہ
۴۳۹	مست	مرست خاں	۴۶۸	منیر	مکند لال	۴۹۷	نشاط	منشی بسنت سنگھ
۴۴۰	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۴۶۹	موج	حبیبہ الدین	۴۹۸	نشاط	میر شاہ
۴۴۱	مشتاق	کریم خاں	۴۷۰	موزوں	خدا بخش	۴۹۹	نصیر	شاہ نصیر الدین
۴۴۲	مشتاق	مشتاق علی خاں	۴۷۱	مومن	مرزا قادر بخش	۵۰۰	نصیر	نصیر الدین
۴۴۳	مشتاق	مشتاق حسین	۴۷۲	مہجور	مہجور خاں	۵۰۱	نظیر	شیخ ولی اکبر آبادی
۴۴۴	مشتاق	غلام علی	۴۷۳	مہجو	مرزا ہدایت علی	۵۰۲	نظیر	گنپت رائے
۴۴۵	مشتہر	احمد حسین	۴۷۴	مہر	کرپا رام	۵۰۳	نقشی	بداد الدین علی خاں

۵۰۴	نکبت	حافظ غلام احمد	۵۱۵	دشت	غلام علی خاں	۵۲۶	ہجر	مولوی محمد حسین
۵۰۵	نکبت	مرزا نیاز علی بیگ	۵۱۶	دشت	میر حبیب احمد	۵۲۷	ہجر	میر جمیل الدین
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ	۵۱۷	دشت	مرزا اکبر الدین	۵۲۸	ہجر	عبدالرحمن
۵۰۷	نواب	مرزا خرم بخت	۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر	۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۰۸	نور حق	شاہ محمد جمیل	۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۵۳۰	ہوشیار	منشی کیوں رام
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی	۵۲۰	وصل	محمد علی خاں	۵۳۱	ہنر	مرزا بختا در بخت
۵۱۰	نیر خشاں	محمد ضیاء الدین بہادر	۵۲۱	وفا	مرزا دارا بخت	۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۱۱	واحد	شیخ عبدالواحد	۵۲۲	وفا	میر حیدر علی	۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی	۵۳۴	یاد	میر امام الدین
۵۱۳	وجاہت	احمد علی خاں	۵۲۴	ہادی	مرزا غلام فخر الدین بہادر	۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۱۴	وجہود	سید محمد علی	۵۲۵	ہاشمی	محمد نادر حسین خاں	۵۳۶	یل	عبدالقادر
						۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

ترغیبات جنسی

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکتہ الآراء تصنیف جس میں فحاشی کی تمام فطری و غیر فطری قسموں کے حالات، ان کی تاریخ و نفسیاتی اہمیت پر نہایت شرح و بسط کے ساتھ محققانہ تبصرہ کیا گیا ہے کہ فحاشی دنیا میں کب اور کس طرح رائج ہوئی۔

قیمت - ۵ روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ - گارڈن مارکیٹ کراچی

سخن شعرا

مصنف | عبدالغفور نشاخ

عبدالغفور نشاخ سخن شعرا تاریخی نام ہے۔ اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۸۶۳ء نکلتا ہے۔ سبب تصنیف کے متعلق نساخ کا بیان ہے کہ قدیم تذکروں کے مطالعہ کے اثر سے میں نے بھی چاہا کہ شریعت نالیف سے کوزے بھروں اور اس کو قندیکر کروں۔ یعنی اس طرح کا تذکرہ لکھوں کہ جس میں اشعار آبدار میں اظنا بہ اور اعجاز اور احوال شعرا میں اختصار و ایجاز اور حالات ان کے زمان کو بقصد طاقت بشری جامع اور شہور واید کو مانع ہو۔ بحمد اللہ یہ نادر کسب و فہم اور ادب و دھار ہوا کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی "سخن شعرا" تیار ہوا اس سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۹ھ کے قریب انھوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا جو ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ھ میں یعنی تکملہ کے دس سال بعد مطبع نول کشور لکھنؤ سے شائع ہوا اس میں اوسط قطع کے ۵۸۲ صفحات ہیں۔ ابتدا میں مختصر سادہ پیاچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ متخلص بہ اشفہ، منور حسن متخلص بہ فیض اور سعید بخت متخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے ۱۲۸۱ھ ہو نکلتے ہیں۔

یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدما سے لیکر انیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات شاعرات کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیے گئے۔ لیکن نساخ کی توہ حالات زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ انھوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے۔ اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھتا ہے۔ خود اپنے متعلق بھی انہوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفتہ کے سے تھرے بھی ان کے یہاں نہیں ملے۔ کسی کے کلام پر رائیں یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں تو محدود عرض، علم بیان اور بدیع و رزبان و بیان کے دوسرے عیوب و محاسن کو انھوں نے بڑی دھجست سے بیان کیا ہے۔ مثلاً ص ۵۹۲ پر اپنے استاد حافظ اکرام احمد ضیف کے کلام میں حائع لفظی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً القبل سے کلام لیا ہے۔ وہ نہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائیں درج ہیں مثلاً انیس کے متعلق ص ۵۶ پر وہ بغیر کسی استدہال کے صرف اس قدر کہتے ہیں کہ "وہ صرف مرثیہ کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرغیہ عریب سے پاک نہیں ہے۔"

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد محمد یعقوب	۲۶	احمد احمد بیگ	۵۱	آرام خیر اللہ
۲	آباد مہدی حسن	۲۷	احمد غلام احمد	۵۲	آرام پریم ناتھ
۳	ابر تفضل حسین	۲۸	احمد احمد خاں	۵۳	آرام مکھن لال
۴	ابن دن رضا	۲۹	احمد احمد علی	۵۴	آرزو سراج الدین علیخان
۵	آتش حیدر علی	۳۰	احمد غلام احمد	۵۵	آرزو مرزا محمد علی
۶	آتش غلام حسین	۳۱	احمد احمد علی خان	۵۶	آرزو علاؤ الدین
۷	اٹل عبدالجلیل	۳۲	احمد احمد شاہ	۵۷	آرزو طالب حسین
۸	اثر حین علیخان	۳۳	احمد احمد بیگ	۵۸	ارشاد ارشد علی
۹	اثر سید محمد میر	۳۴	احمدی نور الدین	۵۹	ارشاد عبدالغنی
۱۰	اثر عبدالرزاق	۳۵	احمدی شیخ احمد	۶۰	ارمان شاہ علی
۱۱	آٹم غلام مصطفیٰ	۳۶	احمدی احمد علی	۶۱	ارمان راجہ جنم جی
۱۲	آٹم ہریر حسین	۳۷	اختر اکبر علی	۶۲	آزاد ضیاء الدین
۱۳	اجمل شاہ محمد اجمل	۳۸	اختر عبدالغفار	۶۳	آزاد غلام علیخان
۱۴	احسان عبدالرحمان	۳۹	اختر واجد علی شاہ	۶۴	آزاد امیر الدین
۱۵	احسن محمد احسن	۴۰	اختر محمد صارق	۶۵	آزاد اعظم شاہ
۱۶	احسن فرزند حسن	۴۱	اختر وحید الدین	۶۶	آزاد رام سنگھ
۱۷	احسن محمد احسن	۴۲	افگر اصغر حسین	۶۷	آزاد الگزینڈر
۱۸	احسن احسن علی	۴۳	افگر عسکری	۶۸	آزاد فقیر اللہ
۱۹	احسن حین علیخان	۴۴	افگر فرزند علی	۶۹	آزاد صدر الدین خاں
۲۰	احسن احسن اللہ	۴۵	افگر احمد نور خاں	۷۰	آزل آغا حسین
۲۱	احقر سید غلام نبی	۴۶	افگر آغا خاں	۷۱	آسان پنج آرام
۲۲	احقر بلد یو پر شاد	۴۷	ادب احمد حسین	۷۲	اسحاق اسحاق علیخان
۲۳	احقر جواد علی قزلباش	۴۸	ادراک مرزا باقر	۷۳	اسد میرامانی
۲۴	احمد مصباح الدین	۴۹	آدم جہانگیر خاں	۷۴	امرار مرزا سپہر شکوہ
۲۵	احمد احمد علی	۵۰	آذر ذوالفقار علیخان	۷۵	امرار مرزا بندو

۷۶	اسعد	اسعد بخت	۱۰۵	آشنا	سید محمد	۱۳۴	آفاق	حسین علی
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام	۱۰۶	آشنا	زین العابدین	۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۷۸	اسیر		۱۰۷	آشنا	عبد الکریم	۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۷۹	اسیر	گلزار علی	۱۰۸	آشوب	امداد علی	۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۸۰	اسیر	ہدایت علی	۱۰۹	اصالت	فضل علی	۱۳۸	انسر	نصرت خان
۸۱	اسیر	منظف علیخان	۱۱۰	اصغر	امجد علی	۱۳۹	انسر	محمد علی
۸۲	اسیر	میر کرم علی	۱۱۱	اصغر	اصغر علی	۱۴۰	انسر	تاج الدین
۸۳	اسیر	سید نیال بی	۱۱۲	اصغر	علی اصغر علی	۱۴۱	انسر	مرزا محمد
۸۴	اسیر	محمد حسن خان	۱۱۳	اصغر	اصغر علی	۱۴۲	انسر	غلام اشرف
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۱۱۴	اسہ		۱۴۳	افردہ	منظف علی
۸۶	اشراق	محمد رضا	۱۱۵	آصف	یحییٰ خان	۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۸۷	اشرف	اشرف علی	۱۱۶	ظفری	ظہیر الدین	۱۴۵	افسوس	مرزا آغا حیدر
۸۸	اشرف	اشرف حسین	۱۱۷	اظہر	غلام علی	۱۴۶	افسوس	احسان حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین	۱۱۸	اظہر	علی حسین	۱۴۷	افصح	شاہ فصیح
۹۰	اشرف	غلام اشرف	۱۱۹	اظہر	غلام محی الدین	۱۴۸	افضل	افضل علی
۹۱	اشرف	محمد اشرف	۱۲۰	اظہر	سردار مرزا	۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۹۲	اشرف	اشرف علی	۱۲۱	اظہر	کرادت علی	۱۵۰	افضل	حسین یار خاں
۹۳	آشفہ	عظیم الدین	۱۲۲	اعجاز	اصغر علی خان	۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۹۴	آشفہ	محمد علی	۱۲۳	اعزاز	باقر علی	۱۵۲	افضل	افضل علی خاں
۹۵	آشفہ	رمنا علی	۱۲۴	اعظم	محمد اعظم	۱۵۳	افضل	شاہ غلام اعظم
۹۶	آشفہ	گلاب سنگھ	۱۲۵	اعظم	غظیم بیگ	۱۵۴	افسوس	میر شیر علی
۹۷	آشفہ	امنا حقہ	۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ	۱۵۵	افغان	الف خان
۹۸	آشفہ	منور علی	۱۲۷	اعظم	اعظم علی	۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۹۹	آشفہ	عبد اللہ	۱۲۸	اعظم	عبد الصمد	۱۵۷	اکبر	مرزا پتو
۱۰۰	آشفہ	بادی علیخان	۱۲۹	اعظم	اعظم خان	۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۰۱	اشک	بادی علی	۱۳۰	آ علی		۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۰۲	اشک	علی حسن	۱۳۱	آغا	آغا مرزا	۱۶۰	اکرام	منشی محمد اکرام
۱۰۳	اشکی	غلام محی الدین	۱۳۲	آغا	آغا حسن	۱۶۱	اکرم	محمد اکرم
۱۰۴	آشنا	امیر علی	۱۳۳	آغا	سید آغا	۱۶۲	آگاہ	محمد رضا

۱۶۳	آگاہ	محمد صلاح	۱۹۲	امیر	امیر احمد	۲۲۱	انور	الشہبہ ناسخہ
۱۶۴	آگاہ	حسین علی	۱۹۳	امیر	امیر بیگ	۲۲۲	انور	ولی محمد خان
۱۶۵	آگاہ	نور خان	۱۹۴	امیر	امیر علی	۲۲۳	انور	مرزا علی حسین
۱۶۶	آگر	جو الانا تھ	۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی	۲۲۴	انور	شہاب الدین
۱۶۷	الفت	منگل سین	۱۹۶	امیر	امیر علی	۲۲۵	انور	مہدی حسین
۱۶۸	الفتی	پیالے لال	۱۹۷	امیر	علی محمد خان	۲۲۶	انیس	میر مہر علی
۱۶۹	الفت		۱۹۸	امیر	امیر اللہ	۲۲۷	انیس	نواز شہ خان
۱۷۰	الم	آغا مہدی	۱۹۹	امین	امین الدین خان	۲۲۸	آوارہ	محمد کاظم
۱۷۱	الم	محمد حسین خان	۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین	۲۲۹	اوباش	امیر النعمان
۱۷۲	الم	محمد علی	۲۰۱	امین	محمد اسماعیل	۲۳۰	اوج	اشرف علی خان
۱۷۳	الم	صاحب میر دہلوی	۲۰۲	امین	میر محمد امین	۲۳۱	اوج	عبد الکیم
۱۷۴	الہام	شرف الدین	۲۰۳	انتظار	علی نقی خان	۲۳۲	اوج	میر محمود خان
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ	۲۰۴	انجم	امیر خان	۲۳۳	اوج	نیر علی حسین
۱۷۶	امامی	امام بخش	۲۰۵	انجم	بندہ رضا	۲۳۴	اوج	اکرام الدین
۱۷۷	امانت	آغا حسن	۲۰۶	انداز	غلام حسین	۲۳۵	اوج	عبد اللہ خان
۱۷۸	امانت	آمانت رائے	۲۰۷	اندوہ	علی حسین	۲۳۶	اوج	قاضی غایت حسین
۱۷۹	امانت	امانت علی	۲۰۸	انس	سید محمد مرزا	۲۳۷	ادھاف	
۱۸۰	امالی		۲۰۹	انس	میر مہر علی	۲۳۸	ادلی	اولاد علی
۱۸۱	امجد	محمد امجد	۲۱۰	انسان	اسد یار خان	۲۳۹	ادلیا	میر اولیاء
۱۸۲	امجد	امجد حسین	۲۱۱	النسب	ابو طالب	۲۴۰	ادبسی	غلام محمد الدین
۱۸۳	امداد	امداد علی	۲۱۲	انسج	ابو تراب	۲۴۱	آہ	اکبر علی خان
۱۸۴	امداد	مرزا امداد علی	۲۱۳	انسج	حضرت اللہ	۲۴۲	آہی	عبدالرحمن
۱۸۵	امداد	امراؤ علی	۲۱۴	انشار	انشاء اللہ خان	۲۴۳	ایجاد	رحیم الدین
۱۸۶	امتی	روشن بیگ	۲۱۵	انصاف	عبدالرحمن خان	۲۴۴	ایما	واحد علی
۱۸۷	امتی	فرحت علی	۲۱۶	انوار	عبد اللہ	۲۴۵	ایمان	شیر محمد خان
۱۸۸	امید	قزلباش خان	۲۱۷	انوار	غلام علی	۲۴۶	تپہ	
۱۸۹	امید	امید علی خان	۲۱۸	انوار	میر آغا	۲۴۷	باطن	قطب الدین
۱۹۰	امیر	حسین علی خان	۲۱۹	انور	سید محمد علی	۲۴۸	باقر	باقر علی
۱۹۱	امیر	مرزا مینڈو	۲۲۰	انور	حاجی حسین خان	۲۴۹	باقر	باقر علی

۲۵۰	باقر	محمد باقر	۲۷۹	بہل	امیر حسن	۳۰۸	بیتاب	احمد بخش
۲۵۱	باقر	باقرخان	۲۸۰	بہل	سند لال	۳۰۹	بے جان	شیو کہ سنگی
۲۵۲	باقر	باقر علی	۲۸۱	بہل	عنایت علی	۳۱۰	تمیز	احمد علی خان
۲۵۳	باقر	باقر رضا	۲۸۲	بشاش	عابد خاں	۳۱۱	تمیز	کالی رے
۲۵۴	باقر	محمد باقر	۲۸۳	بشیر	بشیر اللہ	۳۱۲	تویر	خدا بخش
۲۵۵	باقر	باقر علیخان	۲۸۴	بشیر	بشارت علی	۳۱۳	تویر	کاظم حسین
۲۵۶	باقی		۲۸۵	بقا	بقا اللہ	۳۱۴	تنہا	کفایت علی
۲۵۷	بہر علی		۲۸۶	بلند	صفدر علی	۳۱۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۵۸	بحر	علی احمد خان	۲۸۷	بہادر	بہادر سنگھ	۳۱۶	تنہا	
۲۵۹	بحر	امداد علی	۲۸۸	بہادر	راجہ بہادر	۳۱۷	تنہا	عوض علی
۲۶۰	بخشی	حسین بخشی	۲۸۹	بہادر	نصیر الدین	۳۱۸	تنہا	شاہ وحید
۲۶۱	بدر	آغا علی خان	۲۹۰	بہار	ٹیک چند	۳۱۹	توانا	آرام علی فچپوری
۲۶۲	بدر	مرزا بلاتی	۲۹۱	بہار	مرزا علی	۳۲۰	توفیق	توفیق علی
۲۶۳	بدر	بدر الدین	۲۹۲	بہار	کالکا پرشار	۳۲۱	توفیر	ہر زائن داس
۲۶۴	بدر	الہی بخش	۲۹۳	بہجت	عبد المجید	۳۲۲	توفیر	احسان اللہ
۲۶۵	برشتہ	مشراف الدین	۲۹۴	بہید	نواز شہ خاں	۳۲۳	توفیر	توفیر عبدالقادر
۲۶۶	برشتہ	آغا حسین خاں	۲۹۵	بیان	احسن اللہ	۳۲۴	تہور	فخر الدین
۲۶۷	برق	میاں شاہ جی	۲۹۶	بیان	محمد تقی	۳۲۵	تہور	سعادت سلطان
۲۶۸	برق	محمد رضا خان	۲۹۷	بیبک	بشیر احمد	۳۲۶	(ث)	
۲۶۹	برق	بک الدین	۲۹۸	بیتاب	خدا دادی خان	۳۲۷	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۲۷۰	برق	ابو علی	۲۹۹	بیتاب		۳۲۸	ثابت	اصالت خاں
۲۷۱	برکت	برکت اللہ	۳۰۰	بیتاب	دوست محمد	۳۲۹	ثابت	الدين
۲۷۲	برکت	برکت علی	۳۰۱	بیتاب	سیو کہ رے	۳۳۰	ثابت	ثابت علی
۲۷۳	برہان	برہان الدین	۳۰۲	بیتاب	کشن زائن	۳۳۱	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۴	بہل	جبار علی	۳۰۳	بیتاب	جعفر علی	۳۳۲	ثاقب	شمس الدین
۲۷۵	بہل	محمد عبد الحکیم	۳۰۴	بیتاب	عباس علی	۳۳۳	ثاقب	مرزا مہدی
۲۷۶	بہل	محمد حسین	۳۰۵	بیتاب	محمد اسماعیل	۳۳۴	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۷	بہل	مولوی محمد علی	۳۰۶	بیتاب	علیم الدین	۳۳۵	ثبات	مہر علی
۲۷۸	بہل	محمد بیگ	۳۰۷	بیتاب	ولی اللہ	۳۳۶	ثروت	سید درویش علی

۱۰ تذکرے میں نجف علی بیباک کا نام بھی موجود ہے جو یہاں کتاب کے سہرے سے رہ گیا ہے۔

[illegible]

۴۲۴	حافظ	حافظ ضامن شاہ	۴۵۳	حسرت	محمد علی	۴۸۲	حفیظ	میر حنیف
۴۲۵	حافظ	حافظ محمد اشرف	۴۵۴	حسن	مہدی علیخان	۴۸۳	حقارت	میرمن
۴۲۶	حافظ	حافظ عبداللہ	۴۵۵	حسن	حسن علی خان	۴۸۴	حقیر	نبی بخش
۴۲۷	حالی	میر محبوب علی	۴۵۶	حسن	حکیم احمد حسن	۴۸۵	حقیقت	امام بخش
۴۲۸	حالی	مولوی الطاف حسین	۴۵۷	حسن	مرزا احسن	۴۸۶	حقیقت	شاہ حسین
۴۲۹	حامد	نواب حامد حسین خان	۴۵۸	حسن	ابوالحسن	۴۸۷	حکیم	محمد حسین
۴۳۰	حامد	حمید الدین	۴۵۹	حسن	خواجہ حسن	۴۸۸	حکیم	محمد اشرف خاں
۴۳۱	حامد	میر حامد	۴۶۰	حسن	سید غلام حسن	۴۸۹	حکیم	عقصر علی
۴۳۲	حامد	گھمنڈی نعل	۴۶۱	حسن	محمد حسن	۴۹۰	حکیم	احمد حسین
۴۳۳	حب	میر احمد علی	۴۶۲	حسن	محمد حسن	۴۹۱	حکیم	محمد پناہ خان
۴۳۴	حبیب	مرزا جان	۴۶۳	حسن	مولوی محمد حسن	۴۹۲	حکیم	میر محمد علی
۴۳۵	حبیب	حبیب اللہ	۴۶۴	حسن	عطا حسین خاں	۴۹۳	حکیم	نہال الدین
۴۳۶	حبیب	حبیب اللہ	۴۶۵	حسن	سید محمد حسن	۴۹۴	حکیم	سعید الدین
۴۳۷	حبیب	حبیب مولا	۴۶۶	حسن	مرزا احسن	۴۹۵	حمزہ	حمزہ دھلوی
۴۳۸	حبیب		۴۶۷	حسن	احمد حسن	۴۹۶	حمزہ	حمزہ علی
۴۳۹	حجام	عنایت اللہ	۴۶۸	حسین	غلام حسین خاں	۴۹۷	حمید	سید عبدالحمید
۴۴۰	حرق	میر حسن	۴۶۹	حسین	حسین علی	۴۹۸	حمید	حاجی حمید بخت
۴۴۱	حزین	ابوالخیر	۴۷۰	حسینی	حسین علی	۴۹۹	حمید	سید حسین علی
۴۴۲	حزین	نخستہ بخت	۴۷۱	حشم	باقر علی	۵۰۰	حمید	حمید الدین خاں
۴۴۳	حزین	میر علی حسین	۴۷۲	حشم	آغا حسین	۵۰۱	حمید	حمید الدین
۴۴۴	حزین	میر بہادر علی	۴۷۳	حشمت	فخر الدین	۵۰۲	حنا	عبدالکریم خان
۴۴۵	حزین	محمد علیخان	۴۷۴	حشمت	مشتعل علیخان	۵۰۳	حوشم	دیپ چند کفری
۴۴۶	حزین	میر محمد باقر	۴۷۵	حشمت	محمد علی	۵۰۴	حیا	رحیم الدین
۴۴۷	حسام	نواب حسام الدولہ	۴۷۶	حشمتی	لالہ ماتا دین	۵۰۵	حیات	حیات خاں
۴۴۸	حسام	حسام الدین	۴۷۷	حضور	غلام بیگی	۵۰۶	حیات	سید ذکی
۴۴۹	حسام	حسام الحق	۴۷۸	حضور	محسن مرزا	۵۰۷	حیدر	حسام الدین
۴۵۰	حسرت	عبدالرحمن	۴۷۹	حضور	بال کندی	۵۰۸	حیدر	حیدر علی
۴۵۱	حسرت	جعفر علی	۴۸۰	حضور	محمد عبدالعزیز	۵۰۹	حیدر	مرزا حیدر علی
۴۵۲	حسرت	محمد حیات	۴۸۱	حضور	منظہر علی	۵۱۰	حیدر	مرزا حیدر شکوہ

۵۱۱	حیدر	مولوی سید ولی حیدر	۵۴۰	خادم	خادم علی	۵۴۹	خلش	فردوس علی
۵۱۲	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۵۴۱	خادم		۵۴۰	خلق	میر احسن
۵۱۳	حیدر	حیدر حسین خاں	۵۴۲	خاص	محمد حیدر خاں	۵۴۱	خلیق	ظہور علی
۵۱۴	حیدر	حیدر ابن حیدر	۵۴۳	خاکسار	میر محمد یار	۵۴۲	خلیق	میر مستحسن
۵۱۵	حیدر	سید حیدر علی خاں	۵۴۴	خاکسار	غلام محی الدین خاں	۵۴۳	خلیل	میر دوست علی
۵۱۶	حیدر	میاں حیدر	۵۴۵	خاکی	غلام حیدر بیگ	۵۴۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۵۱۷	حیدر	محمد علی خاں	۵۴۶	خالص	محمد عبد الرزاق	۵۴۵	خلیل	علی ابراہیم خاں
۵۱۸	حیدر	حیدر شاہ خاں	۵۴۷	خالق	خالق بخش	۵۴۶	خلیل	محمد ابراہیم خاں
۵۱۹	حیدی	حیدر بخش	۵۴۸	خان	عبد اللہ خاں	۵۴۷	خلیل	محمد فلیل
۵۲۰	حیدی	غلام حیدر	۵۴۹	خان	محمدی خاں	۵۴۸	خوش	مرزا خدایار
۵۲۱	حیراں	حافظ بقا اللہ	۵۵۰	خان	محمد اشرف خاں	۵۴۹	خنداں	
۵۲۲	حیراں	میر حیدر علی	۵۵۱	خانی	مرزا خانی	۵۵۰	خواجہ	مولوی عبد العزیز
۵۲۳	حیراں	میر منٹو	۵۵۲	خاور	محمد اکبر	۵۵۱	خواجہ	خواجہ نجف علی
۵۲۴	حیراں	ولایت علی	۵۵۳	خبر	سید مہدی	۵۵۲	خواہش	حاجی میر آداد
۵۲۵	حیرت	حافظ عبد الرحمن	۵۵۴	خجیر	غلام محمد خاں	۵۵۳	خود غرض	
۵۲۶	حیرت	مرزا رمضان	۵۵۵	خدمت	فرحت علی	۵۵۴	خورشید	خوشوقت علی خاں
۵۲۷	حیرت	محمد جان خاں	۵۵۶	خرد	فخر الدین	۵۵۵	خورشید	مرزا احسن علی
۵۲۸	حیرت	میر محمد حسین	۵۵۷	خرد	پر شاد کھتری	۵۵۶	خورشید	سورج پر شاد
۵۲۹	حیرت	میر مراد علی	۵۵۸	خرو	رام زائن	۵۵۷	خورشید	خورشید عالم
۵۳۰	حیرت	غلام فخر الدین	۵۵۹	خستہ	محمد عبد اللہ	۵۵۸	خورشید	خورشید احمد
۵۳۱	حیرت	اجود ہیا پر شاد	۵۶۰	خستہ	سید محمد کرمانی	۵۵۹	خورم	محمد احمد
۵۳۲	جیف	میر چراغ علی	۵۶۱	خسرو	مرزا محمد	۵۶۰	خیال	غلام حسن خاں
۵۳۳	جیف	موتی لال	۵۶۲	خشنود		۵۶۱	"د"	
۵۳۴	جیف	محمد حاجی	۵۶۳	خفر	مرزا خضر سلطان	۵۶۲	دار	مولا داد خاں
۵۳۵		"خ"	۵۶۴	خفر	محمد یوسف	۵۶۳	دارا	دارا بخت
۵۳۶	خادم	خادم علی	۵۶۵	خطا	مرزا نظر علی بیگ	۵۶۴	داغ	میر مہدی
۵۳۷	خادم	محمدی راجہ	۵۶۶	خطیر	سید امراؤ علی	۵۶۵	داغ	وجیہ اللہ خاں
۵۳۸	خادم	خادم علی	۵۶۷	خفتی	مرزا محمد	۵۶۶	داغ	لطف حسین
۵۳۹	خادم	خادم علی خاں	۵۶۸	خفی	راجہ بابو	۵۶۷	داغ	نواب مرزا کی

۵۹۸	دانا	میر فضل علی	۶۲۷	دیوان	مرزا محمد علی	۶۵۶	راحت	محمد بیگ
۵۹۹	دانا	لالہ سو بہار ام	۶۲۸	دیوان	رائے سرپ سنگھ	۶۵۷	راحت	کریم الدین
۶۰۰	دانا	روشن لال	۶۲۹	" خ "		۶۵۸	راحت	کشن لال
۶۰۱	داؤد		۶۳۰	ذاکر	احمد بیگ	۶۵۹	راحت	راحت حسین
۶۰۲	دائم	دائم علی	۶۳۱	ذاکر	ذاکر علی	۶۶۰	راحت	راحت علی
۶۰۳	دبیر	مرزا سلامت علی	۶۳۲	ذاکر	سید ذاکر حسین	۶۶۱	راحم	میر محمد علی
۶۰۴	درخشاں	سید علی جان	۶۳۳	ذاکر	میر جان	۶۶۲	راز	یعقوب علی بیگ
۶۰۵	درد	خواجہ میر	۶۳۴	ذبیح	محمد اسماعیل خان	۶۶۳	راسخ	طالب حسین
۶۰۶	درد	رحمت علی	۶۳۵	ذبیح	امان علی	۶۶۴	راسخ	غلام مصطفیٰ عبدالرحیم
۶۰۷	دردمند	کریم اللہ خاں	۶۳۶	ذرہ	اتواری لعل	۶۶۵	راسخ	سعادت علی خاں
۶۰۸	درویش	میر شاہ علی	۶۳۷	ذرہ	رام ناتھ	۶۶۶	راسخ	غلام علی
۶۰۹	دریا	رتن ناتھ	۶۳۸	ذرہ	لالہ شنکر لال	۶۶۷	راسخ	ظفر اللہ خاں
۶۱۰	دریغ	زین العابدین	۶۳۹	ذرہ	جو الہا پرشاد	۶۶۸	راغب	سبحان قلی بیگ
۶۱۱	دل	شمس الدین	۶۴۰	زکا	سری کشن	۶۶۹	راغب	احمد حسین
۶۱۲	دردمند	محمد فقیہ	۶۴۱	زکا	ذکا اللہ خاں	۶۷۰	راغب	وزیر علی
۶۱۳	دل	دبئی پرشاد	۶۴۲	زکا	خوب چند کالیستھ	۶۷۱	رافت	شاہ رؤف احمد
۶۱۴	دل	آزاد خان	۶۴۳	زکا	مخدوم بخش	۶۷۲	راقم	غلام محمد
۶۱۵	دل	زور آور خاں	۶۴۴	زوق	محمد ابراہیم	۶۷۳	راقم	بندرا بن
۶۱۶	دل	محمد عابد	۶۴۵	زوقا	ذوقا شاہ	۶۷۴	راقم	منظر علی
۶۱۷	دلخوش	بہادر سنگھ کھری	۶۴۶	زوقی	ذوقی شاہ	۶۷۵	راوی	مصاحب علی
۶۱۸	دل سوز	لچھی زنان	۶۴۷	زوقی	ذوقی رام	۶۷۶	ربط	احمد حسین
۶۱۹	دلی سوز	خیراتی خاں	۶۴۸	ذہین	محمد اسماعیل خان	۶۷۷	ربط	دبئی پرشاد
۶۲۰	دل گیر	حمایت اللہ خاں	۶۴۹	ذہین	میر محمد مستعد	۶۷۸	رجب	رجب علی
۶۲۱	دل گیر	چھنوال کالیستھ	۶۵۰	" س "		۶۷۹	رحمت	گنگا پرشاد
۶۲۲	دلیر	شاہ دلیر	۶۵۱	راجہ	راجہ بہادر	۶۸۰	رحمت	رحمت علی
۶۲۳	درست	شیخ غلام محمد	۶۵۲	راجہ	راجہ راج کشن	۶۸۱	رحیم	رحیم بیگ
۶۲۴	دوست		۶۵۳	راجہ	بلوان سنگھ	۶۸۲	رحیم	عبدالرحیم خاں
۶۲۵	دول	جہانگیر محمد خاں	۶۵۴	راجہ		۶۸۳	رحیم	رحیم بخش
۶۲۶	دول	مرزا علی نقی	۶۵۵	راحت	بھگونٹ رائے	۶۸۴	رخشاں	خیرات علی

۶۸۵	زحمت	میر قدرت اللہ	۷۱۴	رعد	میر ذاکر علی	۷۴۱	رنگیں	سعادت علیخان
۶۸۶	رسا	علیم اللہ	۷۱۵	رعنا	عبدالرحیم	۷۴۲	رداں	سید جعفر علی
۶۸۷	رسا	محمد بخش	۷۱۶	رعنا	مردان علیخان	۷۴۳	روشن	میر علی حسین
۶۸۸	رسا	میر احمد علی	۷۱۷	رغبت		۷۴۴	روشن	روشن شاہ
۶۸۹	رسا	کریم الدین	۷۱۸	رغبت	میر الو المعانی	۷۴۵	روشن	
۶۹۰	رسا	لالہ انبیر شاہ	۷۱۹	رفاقت	مرزا بکین	۷۴۶	رونق	غلام حیدر خان
۶۹۱	رستم	رستم علیخان	۷۲۰	رفعت	محمد رفیع	۷۴۷	رونق	سینٹھ باسوجی
۶۹۲	رستم	میر رستم علیخان	۷۲۱	رفعت	غلام جیلانی	۷۴۸	رونق	گنگا پرشاد
۶۹۳	رستم	رستم علی	۷۲۲	رفعت	مرزا پیاری	۷۴۹	رونق	رام سہلے
۶۹۴	رسوخ	حسن مرزا	۷۲۳	رفیع	رفیع الدین خان	۷۵۰	رویت	حبیب اللہ
۶۹۵	رشدک	میر علی	۷۲۴	رفیع	فرزند علی	۷۵۱	رہا	میر رضی
۶۹۶	رشدکی	محمد علی خان	۷۲۵	رفیق	رفیق علی	۷۵۲	رہا	غلام محمد خان
۶۹۷	رشدید	کنور بہادر	۷۲۶	رفیق	مرزا اسد بیگ	۷۵۳	رہائی	شیخ عبداللہ
۶۹۸	رشدید	سید بہادر علی	۷۲۷	رفیق	امین اللہ	۷۵۴	ریاض	ریاض الدین
۶۹۹	رشدید	مرزا محمد زکی	۷۲۸	رقت	مرزا قاسم علی	۷۵۵	ریاضت	اسلام علی
۷۰۰	رضا	میر رضا علی	۷۲۹	رقت	حبیب النبی	۷۵۶	ز	
۷۰۱	رضا	حمید الدین	۷۳۰	رقم	حکیم سکھانند	۷۵۷	زار	مغل بیگ
۷۰۲	رضا	محمد رضا	۷۳۱	رقم	احمد حسین	۷۵۸	زار	برہان الدین
۷۰۳	رضا	مرزا جیون	۷۳۱	رمز	مرزا فتح الملک بہادر	۷۵۹	زار	مظہر علی
۷۰۴	رضا	میر محمد رضا	۷۳۱	رمز	ظہور اللہ	۷۶۰	زار	امام بخش
۷۰۵	رضا	میر محمد رضا	۷۳۲	رنج	میر محمد نصیر محمدی	۷۶۱	زار	امیر الدولہ
۷۰۶	رضا	سید غلام رضا خان	۷۳۳	رنج	محمد فصیح الدین	۷۶۲	زار	میر جیون
۷۰۷	رضا	غلام رضا	۷۳۴	رند	لالہ کہیم زائر کھری	۷۶۳	زار	لالہ نہایت رائے
۷۰۸	رضا		۷۳۵	رند	گنگا پرشاد	۷۶۴	زار	منیڈو لال
۷۰۹	رضوان	واحد علیخان	۷۳۶	رند	مہربان خان	۷۶۵	زاہد	عادل شاہ خان
۷۱۰	رضوی	جعفر علی	۷۳۷	رند	اکرام الدین	۷۶۶	زاہد	سید محمد علی
۷۱۱	رضی	سید رضی خان	۷۳۸	رند	سید محمد خان	۷۶۷	زاہد	زاہد الدین
۷۱۲	رضی	مرزا رضی خان	۷۳۹	رنگین	میر اکبر علی	۷۶۸	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۷۱۳	رعایت	میر رعایت علی	۷۴۰	رنگین	پورن لال کالیستہ	۷۶۹	زار	مرزا علی حسین

ملوک چند	سرشار	۸۲۸	امام بخش	سپاہی	۷۹۹	شیخ بلاقی	آرد	۷۷۰
رجب علی بیگ	سرور	۸۲۹	شتاب خان	سپہر	۸۰۰	میر محمد زکی	زکی	۷۷۱
فضل علی بیگ	سرور	۸۳۰	میر محمدی	سپہر	۸۰۱	محمد زکی	زکی	۷۷۲
لاک نیک رام	سرور	۸۳۱	سید محمد سجاد	سجاد	۸۰۲	مرزا محمد علی	زکی	۷۷۳
سید کاظم حسین	سرور	۸۳۲	حکیم میر سجاد	سجاد	۸۰۳	جعفر علی خان	زکی	۷۷۴
حمایت اللہ خاں	سرور	۸۳۳	میر علی سجاد	سجاد	۸۰۴		زکی	۷۷۵
غلام مرتضیٰ خاں	سرور	۸۳۴	محمد اللہ یار خان	سجاد	۸۰۵	محمد زکی خان	زکی	۷۷۶
دلایت علی	سرور	۸۳۵	کنور گوپال سنگھ	سجاد	۸۰۶	میر دوست علی	زالال	۷۷۷
عزیز الدین	سرور	۸۳۶	محمد خلیل خان	سحر	۸۰۷	سید محمد زمان	زمان	۷۷۸
احمد حسین	سرور	۸۳۷	میر ناصر علی	سحر	۸۰۸	داؤد بیگ	زور	۷۷۹
میر محمد خاں	سرور	۸۳۸	مرزا فضل علی	سحر	۸۰۹	جمال الدین	زیب	۷۸۰
امداد علی خان	سرور	۸۳۹	عبد المجید	سحر	۸۱۰	مرزا محمد علی خاں	زیب	۷۸۱
سید محمد علی	سریح	۸۴۰	امان اللہ	سحر	۸۱۱	میر آغا	زیب	۷۸۲
میر سعادت علی	سعادت	۸۴۱	احمد علی خاں	سحر	۸۱۲	قلندر بخش	زیرک	۷۸۳
سعادت خاں	سعادت	۸۴۲	ظہور علی	سحر	۸۱۳	"مس"		۷۸۴
مرزا	سعید	۸۴۳	نواب علی خاں	سحر	۸۱۴	محمد ساجد علی خاں	ساجد	۷۸۵
سردار حسین	سعید	۸۴۴	اجود ہار شاد	سحر	۸۱۵	اکبر علی	ساحل	۷۸۶
لاک کنور بہادر	سعید	۸۴۵	شیخ سخاوت حسین	سخا	۸۱۶	میر محسن علی	ساقی	۷۸۷
محمد سعید الدین	سعید	۸۴۶	رام دیال	سخن	۸۱۷	غلام حسین	ساقی	۷۸۸
سعید الدین خاں	سعید	۸۴۷	مرزا محمد حسین	سخن	۸۱۸	ارشاد علی	سائلک	۷۸۹
میر سعادت علی	سعید	۸۴۸	خواجہ فخر الدین حسین	سخن	۸۱۹	مرزا بخت بخت	سائلک	۷۹۰
سعید بخت	سعید	۸۴۹	دیوالی سنگھ	سنخور	۸۲۰	قربان علی بیگ	سائلک	۷۹۱
خواجہ بادشاہ	سفیر	۸۵۰	مولوی احمد علی	سنخور	۸۲۱	میر محمد ناصر	سامان	۷۹۲
جلال بخش	سفیر	۸۵۱	سید پرورش علی	سنخی	۸۲۲	مرزا محمد جان بیگ	سامی	۷۹۳
محمد علی	سکندر	۸۵۲	مولوی سراج الدین	سراج	۸۲۳	درجہ اللہ خاں	سامی	۷۹۴
سکندر خاں	سکندر	۸۵۳	سراج الدین	سراج	۸۲۴	محمد یار بیگ	سائلک	۷۹۵
نجم الدین علی خاں	سلام	۸۵۴	سراج الدین علی	سراج	۸۲۵	حکیم عبد الحق	سائلک	۷۹۶
ایزو بخش	سلطان	۸۵۵	سردار مرزا	سردار	۸۲۶	عبد سبحان	سبحان	۷۹۷
نصر اللہ خاں	سلطان	۸۵۶	مرزا زین العابدین	سربز	۸۲۷	مرزا مغل	سبقت	۷۹۸

سلطان	۸۵۷	سلطان شاہ	۸۸۶	سید	میر قطب عینی	۱۰۰۵	شاداں	میاں رحمن بخش
سلطان	۸۵۸		۸۸۷	سید	غالب علیخان	۱۰۰۶	شاداں	راجہ چندو لال
سلطان	۸۵۹	طالب علیخان	۸۸۸	سید	امام الدین	۱۰۰۷	شاذ	محمد عباس
سیس	۸۶۰	سید محب علی	۸۸۹	سید	میر بادگار علی	۱۰۰۸	شاذ	احمد حسین
سیلم	۸۶۱	مرزا سلیم بہادر	۸۹۰	سید	میر امداد علی	۱۰۰۹	شاعر	میر بسم اللہ
سیلم	۸۶۲	میر عباس	۸۹۱	سید	سید علی خاں	۱۰۱۰	شاعر	میر ناصر پرست
سیلم	۸۶۳	میر سلامت علی	۸۹۲	سید	آغا سید مولوی میر محمد	۱۰۱۱	شاعر	خدا بخش
سیلمان	۸۶۴	محمد سیلمان	۸۹۳	سیر	عباس علی	۱۰۱۲	شاغل	اشرف حسین
سیلمان	۸۶۵	سیلمان خاں	۸۹۴	سیف	محمد حسن	۱۰۱۳	شاغل	امیر الین
سیلمان	۸۶۶		۸۹۵	سیف	خواجہ سیف اللہ	۱۰۱۴	شافی	امین الدین
سودا	۸۶۷	مرزا محمد رفیع	۸۹۶	سیف	سیف اللہ	۱۰۱۵	شاگر	شاگر علی
سوز	۸۶۸	مولوی عبد الکریم	۸۹۷	سیفی	میر وارث علی	۱۰۱۶	شاگر	محمد شاگر
سوز	۸۶۹	محمد میر	۸۹۸	سیل	سید محمد	۱۰۱۷	شاگر	عبد الباق
سوزان	۸۷۰	امام بخش	۸۹۹	"ش"		۱۰۱۸	شاکی	بختاور شاہ
سوزان	۸۷۱	مرزا احمد علیخان	۹۰۰	شاباش	کلب سجاد خان	۱۰۱۹	شان	اکبر حسین خاں
سوزان	۸۷۲	غلام مرتضیٰ	۹۰۱	شاد	تفضل حسین	۱۰۲۰	شاہ	سعد اللہ
سوزان	۸۷۳	شمس الدین	۹۰۲	شاد	میر یار خان	۱۰۲۱	شاہ	محمد شاہ
سوزش	۸۷۴	حافظ عبد الرحمن	۹۰۳	شاد	شیو پر شاد	۱۰۲۲	شاہ	شاہ علیخان
سہراب	۸۷۵	سہراب بیگ	۹۰۴	شاد	رجب بیگ خاں	۱۰۲۳	شاہی	شاہ قلی خاں
سہیل	۸۷۶	مرزا حسن جان	۹۰۵	شاد	محمد ایاز خاں	۱۰۲۴	شاہی	نور الدین
سہیل	۸۷۷	محمد عباس	۹۰۶	شاد	ال یار بیگ	۱۰۲۵	شاہی	مجاہد الدین
سہیل	۸۷۸	ار تفعیٰ علیخان	۹۰۷	شاد		۱۰۲۶	شایان	ہیم زائ
سیاح	۸۷۹	میان زاد خاں	۹۰۸	شاد		۱۰۲۷	شائق	محمد ہاشم
سیادت	۸۸۰	میر مجاہدین	۹۰۹	شاد	محمد جان	۱۰۲۸	شائق	میر حاجی
سیارہ	۸۸۱	فخر الدین	۱۰۰۰	شاد	فضل علی	۱۰۲۹	شائق	محمد بخش
سید	۸۸۲	سید غلام رسول	۱۰۰۱	شاداب	خوشوقت رائے	۱۰۳۰	شائق	محمد حسین
سید	۸۸۳	میر غلام رسول	۱۰۰۲	شاداں	میر رجب علی	۱۰۳۱	شائق	عبد اللہ
سید	۸۸۴	میر علی نقی	۱۰۰۳	شاداں	لانہ باد لال	۱۰۳۲	شائق	محمد پیر بخش
سید	۸۸۵	میر بہادر علی	۱۰۰۴	شاداں	حسین علی خان	۱۰۳۳	شائق	محمد نذیر الدین

۱۰۳۴	شائق	فیض الدین	۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن	۱۰۹۲	شکوه	میر شکوہ علی
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علیخان	۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ	۱۰۹۳	شکیبا	غلام حسین
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند	۱۰۶۵	شریف	محمد شریف	۱۰۹۴	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۰۳۷	شہاب	سید دلہا رحیدر	۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش	۱۰۹۵	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۰۳۸	شہاب	غلام عباس	۱۰۶۷	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خان
۱۰۳۹	شجاع	مرزا کریم الشجاع	۱۰۶۸	شجاع	محمد اکبر شاہ	۱۰۹۷	شمس	شمس الدین
۱۰۴۰	شجاعت	سہادر علی	۱۰۶۹	شعلہ	امرناسختہ	۱۰۹۸	شمس	شمس الدین
۱۰۴۱	شرافت	مرزا اشرف علی	۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد	۱۰۹۹	شمس	شریف احمد خان
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن	۱۰۷۱	شعور	عبدالرؤف	۱۱۰۰	شمس	شیخ علی محمد
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر	۱۰۷۲	شعوری		۱۱۰۱	شمس	میر آغا علی
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ	۱۰۷۳	شفا	حکیم یار علی	۱۱۰۲	شمس	مرزا اکبر علی
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین	۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ	۱۱۰۳	شمس	میر آغا
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش	۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم	۱۱۰۴	شمسی	لالہ سورج پرشاد
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق	۱۰۷۶	شفیق	علی جان	۱۱۰۵	شمشاد	میر احمد علی
۱۰۴۸	شرر	صادق علی	۱۰۷۷	شفیق	دولت رام	۱۱۰۶	شمیم	عباس علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ	۱۰۷۸	شفیق	محمد علی خاں	۱۱۰۷	شمیم	سید غالب علی
۱۰۵۰	شرر	عبدالغفور خاں	۱۰۷۹	شفیق	محمد سعید الدین	۱۱۰۸	شنادور	صاحب مرزا
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن	۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی	۱۱۰۹	شکر	دیا شکر
۱۰۵۲	شرف	الوطالب خاں	۱۰۸۱	شفقت	شکر اللہ	۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۰۵۳	شرف	میر امام علی	۱۰۸۲	شفقت	عبدالرحیم	۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین	۱۱۱۲	شور	بابو مدن موہن لعل
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ	۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع	۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین	۱۰۸۵	شفیق	مظہر علیخان	۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خاں
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۶	شفیق	نور الدین خاں	۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۰۵۸	شرف	میر محمدی	۱۰۸۷	شفیق	ناصر علی	۱۱۱۶	شورش	ناصر حسین
۱۰۵۹	شرق	میر غلام عباس	۱۰۸۸	شکر	رادھا کشن کایتھ	۱۱۱۷	شوق	الہی بخش
۱۰۶۰	شرم	نور بیگ	۱۰۸۹	شکوه	مرزا محمد رضا	۱۱۱۸	شوق	جوہر بیگ
۱۰۶۱	شریر	احمد خاں	۱۰۹۰	شفیق	تمسی رام	۱۱۱۹	شوق	مولوی قدزت اللہ
۱۰۶۲	شریہ	کریم الدین	۱۰۹۱	شکوه	آغا محمد حسین	۱۱۲۰	شوق	روشن لال

۱۱۲۱	شوق	بہوگی لال	۱۱۴۹	شہید	یوسف علی	۱۱۷۸	صاحب	مولوی صاحب عالم
۱۱۲۲	شوق	حسن علی خاں	۱۱۵۰	شہید	حفیظ الدین	۱۱۷۹	صاحب	
۱۱۲۳	شوق		۱۱۵۱	شہید		۱۱۷۰	صاحب	جانس
۱۱۲۴	شوق	حافظ غلام رسول	۱۱۵۲	شہید	محمد بخش	۱۱۸۱	صاحب	امام علی
۱۱۲۵	شوق	محمد بخش	۱۱۵۳	شہید	کرامت علی خاں	۱۱۸۲	صادق	مرزا صادق بیگ
۱۱۲۶	شوق	محمد جہانگیر خاں	۱۱۵۴	شہید	غلام علی	۱۱۸۳	صادق	محمد امیر
۱۱۲۷	شوق	عنایت اللہ	۱۱۵۵	شہید	میر فتح علی	۱۱۸۴	صادق	میر محمد صادق
۱۱۲۸	شوق	تصدیق حسین خاں	۱۱۵۶	شہید	حکیم اسلام بیگ	۱۱۸۵	صادق	درجی پرشاد
۱۱۲۹	شوق	سید علی فاضل	۱۱۵۷	شہید	میر جہتو جان	۱۱۸۶	صادق	دوار کا پرشاد
۱۱۳۰	شوق	رائے دولت رائے	۱۱۵۸	شہید		۱۱۸۷	صادق	محمد عزیز الدین
۱۱۳۱	شوکت	منیف علی	۱۱۵۹	شہید	حامد علی خاں	۱۱۸۸	صادق	ہتور بیگ
۱۱۳۲	شوکت	میر حسین علی	۱۱۶۰	شہید	میر ہینگا	۱۱۸۹	صادق	محمد صادق
۱۱۳۳	شوکت	مرزا تصدق علی	۱۱۶۱	شہید	معین الدین خاں	۱۱۹۰	صادق	میر جعفر علی خاں
۱۱۳۴	شوکت	قاسم علی	۱۱۶۲	شہید	تفضل حسین خاں	۱۱۹۱	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۵	شوکت	امداد علی	۱۱۶۳	شہید	محمد حسن خاں	۱۱۹۲	صادق	صادق حسین خاں
۱۱۳۶	شوکت	مولوی باسط علی	۱۱۶۴	شہید	قمر الدین	۱۱۹۳	صادق	سید محمد صادق
۱۱۳۷	شہادت	شاہ شہادت علی	۱۱۶۵	شہید	مرزا عالی جاہ بہادر	۱۱۹۴	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۸	شہرت	امیر بخش	۱۱۶۶	شیفہ	حافظ عبد الصمد	۱۱۹۵	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۹	شہرت	افتخار الدین علی خاں	۱۱۶۷	شیفہ	اعظم بیگ خاں	۱۱۹۶	صالح	مصالح الدین
۱۱۴۰	شہرت	سید البنی	۱۱۶۸	شیفہ		۱۱۹۷	صالح	نظام الدین احمد
۱۱۴۱	شہرت	احمد علی خاں	۱۱۶۹	شیفہ	سید محمد حسن خاں	۱۱۹۸	صبا	مباشہ
۱۱۴۲	شہرت		۱۱۷۰	شیفہ	محمد مصطفیٰ خان	۱۱۹۹	صبا	احمد حسین شاہ
۱۱۴۳	شہرت	حیدر بیگ	۱۱۷۱	صبا	"ص"	۱۲۰۰	صبا	لال کا بنجی مل
۱۱۴۴	شہرت	محمد شاہ	۱۱۷۲	صبا	قادر بخش	۱۲۰۱	صبا	راجہ شکر
۱۱۴۵	شہرت	مرزا حاجی	۱۱۷۳	صبا	صابر شاہ	۱۲۰۲	صبا	راجہ شکر ناتھ
۱۱۴۶	شہرت	محمد عظیم آبادی	۱۱۷۴	صبا	احمد مرزا	۱۲۰۳	صبا	وزیر علی
۱۱۴۷	شہرہ	نصیر الدین حیدر	۱۱۷۵	صاحب	ظفر باب خاں	۱۲۰۴	صبا	عبد الرحیم
۱۱۴۸	شہید	نور الدین حسن خاں	۱۱۷۶	صاحب	صاحب علی خاں	۱۲۰۵	صبا	کریم بخش
۱۱۴۹	شہید	غلام حسین	۱۱۷۷	صاحب	شیر زمان خاص	۱۲۰۶	صبا	میر محمد علی

۱۲۰۷	صبر	غلام حسین خان	۱۲۳۶	صغیر	امداد حسین	۱۲۶۵	ضمیر	رے بلونت سنگھ
۱۲۰۸	صبر	میر علی حسین	۱۲۳۷	صغیر	سید فرزند احمد	۱۲۶۶	منیری	مرزا منظر
۱۲۰۹	صبر	محمد رضا	۱۲۳۸	صمیم	تمسک داس	۱۲۶۷	ضو	کمال الدین
۱۲۱۰	صبر	ابو دھیا پرشاد	۱۲۳۹	صنعت	کریم الدین	۱۲۶۸	ضیا	ضیا الدین
۱۲۱۱	صبر	ابو دھیا پرشاد	۱۲۴۰	صوت	محمد تقی خان	۱۲۶۹	ضیا	ضیا بخت
۱۲۱۲	صبر	میر اسد	۱۲۴۱	صوت	قاسم علیخان	۱۲۷۰	ضیا	ضیا الدین
۱۲۱۳	صبح	میر وارث علی	۱۲۴۲	صید	عبدالباری	۱۲۷۱	ضیا	نخاوت علی
۱۲۱۴	صحبت	مرزا بخش علیخان	۱۲۴۳	"ضی"		۱۲۷۲	ضیا	غلام جیلانی
۱۲۱۵	صحت	محمد حسن علی خان	۱۲۴۴	ضابط	مہر علی	۱۲۷۳	ضیا	سید محمد میر
۱۲۱۶	صدر	میر صدر الدین	۱۲۴۵	ضامک	مرزا بخش	۱۲۷۴	ضیا	ولی اللہ
۱۲۱۷	صدر	محمد صدر الدین	۱۲۴۶	ضامک	میر غلام حسین	۱۲۷۵	ضیا	حسن جان
۱۲۱۸	صدق	محمد اشارت علی	۱۲۴۷	ضامن	شیخ ضامن علی	۱۲۷۶	ضیلہ	وارث علی
۱۲۱۹	صدق		۱۲۴۸	ضامن	حکیم محمد ضامن	۱۲۷۷	ضیائی	میر بدر الدین
۱۲۲۰	صریر	محمد نظیر	۱۲۴۹	ضائع	میر نیر الدین	۱۲۷۸	ضیغم	اکرام احمد
۱۲۲۱	صریر	محمد میر خان	۱۲۵۰	ضبط	کنھیا لال	۱۲۷۹	ضیغم	حیدر حسین خان
۱۲۲۲	صغیر	میاں نجم الدین	۱۲۵۱	ضبط	نواز ش علیخان	۱۲۸۰	ضیغم	محمد غنفر
۱۲۲۳	صغیر	حیدر علی	۱۲۵۲	ضبط	سید حسن شاہ	۱۲۸۱	"ط"	
۱۲۲۴	ضفا	پیرن شاہ	۱۲۵۳	ضبط	سید آغا جان	۱۲۸۲	طالب	طالب حسین
۱۲۲۵	ضفا	لال منوال	۱۲۵۴	ضفا	مولوی غلام رسول	۱۲۸۳	طالب	میر طالب علی
۱۲۲۶	ضفا	محمد حسین	۱۲۵۵	مرغام	بہادر بیگ	۱۲۸۴	طالب	عاشور بیگ
۱۲۲۷	ضفا	مرزا سعید الدین	۱۲۵۶	ضرورت	محمد جمیل	۱۲۸۵	طالب	امام الدین
۱۲۲۸	صفت	مغل جان	۱۲۵۷	ضعف	عابد حسین	۱۲۸۶	طالب	طالب علی خان
۱۲۲۹	صفدر	میر صفدر علی	۱۲۵۸	ضعف	غلام عباس	۱۲۸۷	طالب	محمد عباس
۱۲۳۰	صفدر	میر فرزند تیدر	۱۲۵۹	ضعیف	شجاعت علی	۱۲۸۸	طالب	حافظ شبرانی
۱۲۳۱	صفدر	صفدر بیگ	۱۲۶۰	غمان	میر محمد کامل	۱۲۸۹	طالب	شیر محمد خان
۱۲۳۲	صفدری	میر صادق علی	۱۲۶۱	ضمیر	سید ہدایت علی خان	۱۲۹۰	طالب	الایچی رام
۱۲۳۳	صفی	محمد صفی اللہ	۱۲۶۲	ضمیر	گنگا داس	۱۲۹۱	طالب	سعید الدین
۱۲۳۴	صغیر	نور خان	۱۲۶۳	ضمیر	شیخ مداری	۱۲۹۲	طالب	کشن لال
۱۲۳۵	صغیر	میاں خان	۱۲۶۴	ضمیر	میر مظفر حسین	۱۲۹۳	طالب	محمد یعقوب

۱۲۹۴	طالع	شمس الدین	۱۳۲۳	ظاہر	حکیم میر جہدی	۱۳۵۰	عارف	میر عارف علی
۱۲۹۵	ظاہر	بندہ حسین	۱۳۲۳	ظاہر	خواجہ محمد جان	۱۳۵۱	عارف	زین العابدین خاں
۱۲۹۶	ظاہر	ظاہر علی	۱۳۲۴	ظریف	لالہ بینی پرشار	۱۳۵۲	عارف	سید محمد علی
۱۲۹۷	ظاہر	محمد ظاہر	۱۳۲۵	ظریف	میر امان اللہ	۱۳۵۳	عارف	میر جمال الدین
۱۲۹۸	ظاہر	شیخ اکبر آبادی	۱۳۲۶	ظفر	شیخ فتح علی	۱۳۵۴	عاشق	مولوی جلال الدین
۱۲۹۹	طیب	حکیم محمد حسن خاں	۱۳۲۷	ظفر	میر ظفر خاں	۱۳۵۵	عاشق	سید محمود
۱۳۰۰	طیان	احمد بیگ خاں	۱۳۲۸	ظفر	میاں ظفر علی	۱۳۵۶	عاشق	محمد رضا خاں
۱۳۰۱	طیان	سید قدرت علی	۱۳۲۹	ظفر	تجمل حسین خاں بہادر	۱۳۵۷	عاشق	عاشق بہار
۱۳۰۲	طیش	محمد اسماعیل	۱۳۳۰	ظفر	ابوظفر سراج الدین	۱۳۵۸	عاشق	بخشی بھولانا سہ
۱۳۰۳	طرب	ولایت حسین خاں	۱۳۳۱	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین	۱۳۵۹	عاشق	رام سکھ کھتری
۱۳۰۴	طرب	گوپال سہائے	۱۳۳۲	ظہیر	سید محمد جان	۱۳۶۰	عاشق	جہدی علی خاں
۱۳۰۵	طرب	موتی لال	۱۳۳۳	ظہیر	ظہیر الدین	۱۳۶۱	عاشق	شیخ بنی بخش
۱۳۰۶	طرب	دیوی لال	۱۳۳۴	ظہیر	علی بخش	۱۳۶۲	عاشق	عجائب رائے
۱۳۰۷	طرب	مولوی رحیم بخش	۱۳۳۵	ظہیر	حافظ مولیٰ بخش	۱۳۶۳	عاشق	علی اعظم خاں
۱۳۰۸	طرز	گردہاری لال	۱۳۳۶	عابد	میر عابد علی	۱۳۶۴	عاشق	میر بجلی
۱۳۰۹	طرز	احمد حسین	۱۳۳۷	عابد	مرزا زین العابدین	۱۳۶۵	عاشق	میر بہان الدین
۱۳۱۰	طرز	میر علی حسین	۱۳۳۸	عابد	سید کاظم علی	۱۳۶۶	عاشق	محمد علی خاں
۱۳۱۱	طرہ	طوہ باز خاں	۱۳۳۹	عاجز	سید اکرام علی	۱۳۶۷	عاشق	سید ہدایت علی خاں
۱۳۱۲	طفل	مرزا عبد اللہ بہادر	۱۳۴۰	عاجز	شرف الحق	۱۳۶۸	عاشق	سدا سکھ
۱۳۱۳	طوبی	طوہ نہال سنگھ	۱۳۴۱	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ	۱۳۶۹	عاشق	سید عاشق علی
۱۳۱۴	طوبی	سید علی حسین	۱۳۴۲	عاجز	لالہ موہن رام	۱۳۷۰	عاشق	محمد عاشق حسین
۱۳۱۵	طوہ	محمد رضا	۱۳۴۳	عاجز	عارف علی خاں	۱۳۷۱	عاشق	دیار رام
۱۳۱۶	طوفان	میر نواز علی	۱۳۴۴	عاجز	الف خاں	۱۳۷۲	عاشق	شام زائے
۱۳۱۷	طوفان	میر حسن	۱۳۴۵	عاجز	میر غلام حیدر	۱۳۷۳	عاشق	بانکے سنگھ
۱۳۱۸	طوماس	رحمن علی	۱۳۴۶	عاجز	زرر آور سنگھ	۱۳۷۴	عاشق	عارف علی
۱۳۱۹	طیش	ظالم سنگھ	۱۳۴۷	عادل	میر عنایت حسین	۱۳۷۵	عاشق	مرزا نظام الدین
۱۳۲۰	ظاہر	رام پرشار	۱۳۴۸	عارف	محمد عارف	۱۳۷۶	عاشق	شیخ محمد جان
۱۳۲۱	ظاہر	رام پرشار	۱۳۴۹	عارف	محمد عارف	۱۳۷۷	عاشق	مرزا رحمت بخش
۱۳۲۲	ظاہر	رام پرشار	۱۳۵۰	عارف	محمد عارف	۱۳۷۸	عاشق	امبال حسین

۱۳۷۹ عاشق	راجہ کلیان سنگ	۱۴۰۸ عوش	میر حسن عسکری	۱۴۳۷ عشق	شاہ غلام علی
۱۳۸۰ عاشق	نواب والا جاہ	۱۴۰۹ شری	منشی عبدالحی	۱۴۳۸ عشق	میر محمد علی
۱۳۸۱ عاشقی	آغا حسین علیخان	۱۴۱۰ عرفان	سید عرفان علی	۱۴۳۹ عشق	عزت اللہ خان
۱۳۸۲ عاشور	علیخان بہادر	۱۴۱۱ عرفان	میر عباس	۱۴۴۰ عشق	غلام محی الدین
۱۳۸۳ عاصم	مصمص الدولہ خان	۱۴۱۲ عروج	امجد حسن خان	۱۴۴۱ عشق	سید حسین
۱۳۸۴ عاصمی	خواجہ برہان الدین	۱۴۱۳ عزت	سید عبدالولی	۱۴۴۲ عشق	آغا رضا
۱۳۸۵ عاصی	امداد حسین	۱۴۱۴ عزت	بھکھاری لال	۱۴۴۳ عشقی	
۱۳۸۶ عاصی		۱۴۱۵ عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۴ عشقی	شیخ الہی بخش
۱۳۸۷ عاصی	شیخ بنگالی	۱۴۱۶ عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۵ عصمت	امجد علی خان
۱۳۸۸ عاصی	نور محمد	۱۴۱۷ عزیز	شیونامہ	۱۴۴۶ عطا	محمد عطا حسین
۱۳۸۹ عاصی	صدر الدین	۱۴۱۸ عزیز	عبد العزیز خان	۱۴۴۷ عطش	شیخ احمد جان
۱۳۹۰ عاصی	لالہ سالکرام	۱۴۱۹ عزیز	لالہ دبی پرشار	۱۴۴۸ غنمت	میر عظمت اللہ
۱۳۹۱ عاصی	جمعیت رائے	۱۴۲۰ عزیز	یوسف علیخان	۱۴۴۹ غنیم	مرزا عظیم بیگ
۱۳۹۲ عاصی	گھنٹام رائے	۱۴۲۱ عزیز	عبد العزیز	۱۴۵۰ غنیم	مرزا علی
۱۳۹۳ عاقل	لالہ مکھن لال	۱۴۲۲ عزیز	محمد عبد العزیز	۱۴۵۱ غنیم	
۱۳۹۴ عاقل	عاقل شاہ	۱۴۲۳ عزیز	مرزا عزیز الدین	۱۴۵۲ عقیل	مرزا وزیر حیدر
۱۳۹۵ عالم		۱۴۲۴ عزیز	یوسف علیخان	۱۴۵۳ علوی	مولوی عبد اللہ خان
۱۳۹۶ عالی	خواجہ عبد اللہ	۱۴۲۵ عزیز	مہاراج سنگھ	۱۴۵۴ علی	علی قلی
۱۳۹۷ عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۱۴۲۶ عزیز	عزیز الدین	۱۴۵۵ علی	علی محمد خان
۱۳۹۸ عالی	شاہ ابوالمعالی مغفور	۱۴۲۷ عزیز	یوسف علیخان	۱۴۵۶ علی	مرزا احمد علی خان
۱۳۹۹ عالیجاہ		۱۴۲۸ عزیز	شیخ محمد علی	۱۴۵۷ علی	حکیم حیدر علی
۱۴۰۰ عبادت	عابد علی بیگ	۱۴۲۹ عس	بدر الدین	۱۴۵۸ علی	میر ولایت علی
۱۴۰۱ عباس	میر عباس	۱۴۳۰ عسکر	عسکر علیخان	۱۴۵۹ علی	مولوی امانت علی
۱۴۰۲ عبد	عبد اللہ	۱۴۳۱ عسکری	محمد حسن	۱۴۶۰ علی	میر قطب علی
۱۴۰۳ عبد	غلام ربانی	۱۴۳۲ عشاق		۱۴۶۱ علی	حکیم محمد علی
۱۴۰۴ عبرت	میر ضیاء الدین	۱۴۳۳ عشرت	میر غلام علی	۱۴۶۲ علی	نواب علی بہادر
۱۴۰۵ عبرت	حسن علیخان	۱۴۳۴ عشرت	مرزا اکبر علی	۱۴۶۳ علی احمد	محمد علی احمد جان
۱۴۰۶ عبرت	زولت رام	۱۴۳۵ عشرت	مرزا گل	۱۴۶۴ علیل	نصیر الدین
۱۴۰۷ عبری	اسحاق	۱۴۳۶ عشق	شاہ رکن الدین	۱۴۶۵ علیم	میر فضل حسین

۱۴۶۶	علیم	علیم الدین	۱۴۸۵	غافل	میر سید محمد	۱۵۱۴	غم	الف خاں
۱۴۶۷	عمدہ	میر فضل حسین	۱۴۸۶	غافل	میر محمد علی	۱۵۱۵	غم	میر محمد اسماعیل
۱۴۶۸	عمر	عمر خاں	۱۴۸۷	غافل	مولوی عبدالرحیم	۱۵۱۶	غم	علی خاں
۱۴۶۹	عنایت	عنایت علی خاں	۱۴۸۸	غافل	مرزا مغل	۱۵۱۷	غم	ہفتاب سنگہ کالیستہ
۱۴۷۰	عندلیب	لالہ گوہند سنگہ	۱۴۸۹	غافل	رائے سنگہ	۱۵۱۸	غمخوار	محمد علی بیگ
۱۴۷۱	عیار	سید تراب علی	۱۴۹۰	غافل	بخا در سنگہ	۱۵۱۹	غمگین	میر سید علی
۱۴۷۲	عیاش	میر یعقوب علی	۱۴۹۱	غافل	منور خاں	۱۵۲۰	غمگین	عبد القادر خاں
۱۴۷۳	عیاش	خیالی رام	۱۴۹۲	غالب	اسد اللہ خاں	۱۵۲۱	غمگین	میر عبداللہ
۱۴۷۴	عیاش	غلام جیانی خاں	۱۴۹۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں	۱۵۲۲	غنا	غلام محمد خاں
۱۴۷۵	عیاش	سید محمد جعفر	۱۴۹۴	غالب	انور علی	۱۵۲۳	غنی	عبد الغنی
۱۴۷۶	عیاش	شیخ مدار بخش	۱۴۹۵	غالب	بہادر بیگ خاں	۱۵۲۴	غنی	عبد الغنی
۱۴۷۷	عیاش	نواب شہریار مرزا	۱۴۹۶	غالب	غالب علی خاں	۱۵۲۵	غنی	مرزا عباس
۱۴۷۸	عیاش	مرزا کلب علی خاں	۱۴۹۷	غالب	مرزا امان علی خاں	۱۵۲۶	غنی	غنی احمد
۱۴۷۹	عیان	غالب علی خاں	۱۴۹۸	غبار	سیر علی تقی	۱۵۲۷	غنی	
۱۴۸۰	عیان	مرزا ہاشم علی	۱۴۹۹	غبار	کنہیا لال	۱۵۲۸	نحواس	
۱۴۸۱	عیش	مرزا محمد عسکری	۱۵۰۰	غربت	غلام نبی	۱۵۲۹	"ف"	
۱۴۸۲	عیش	خدا بخش	۱۵۰۱	غربت		۱۵۳۰	فاخر	مرزا جمیکا
۱۴۸۳	عیش	مرزا حسین رضا	۱۵۰۲	غریب	نصیر الدین احمد	۱۵۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۱۴۸۴	عیش	میر علی حسین	۱۵۰۳	غریب	میر محمد تقی	۱۵۳۲	فارغ	مکند لال
۱۴۸۵	عیش	حکیم آغا جان	۱۵۰۴	غریب	محمد زمان	۱۵۳۳	فارغ	میر علی حسین
۱۴۸۶	عیش	ملک عزت سنگہ	۱۵۰۵	غریب	غریب اللہ	۱۵۳۴	فارغ	
۱۴۸۷	عیش	نواب محمد مرزا	۱۵۰۶	غضنفر	سید ابن حیدر	۱۵۳۵	فاطر	پیر بخش
۱۴۸۸	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	۱۵۰۷	غضنفر	غضنفر علی خاں	۱۵۳۶	فائر	کریم بخش
۱۴۸۹	عیش	الہی بخش	۱۵۰۸	غفلت	افوند غفلت راپوری	۱۵۳۷	فائر	بخا در سنگہ
۱۴۹۰	عیش	مرزا مستیا	۱۵۰۹	غفور	محمد غفور	۱۵۳۸	فائر	محمد عابد خاں
۱۴۹۱	عیش	جوالا پر شاد	۱۵۱۰	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۱۵۳۹	فائر	
۱۴۹۲	عیشی	طالب علی خاں	۱۵۱۱	غلامی	شاد غلام محمد	۱۵۴۰	فائر	
۱۴۹۳	"غ"		۱۵۱۲	غلامی	غلام علی الدین	۱۵۴۱	فائق	عبد القادر بیگ
۱۴۹۴	غازی		۱۵۱۳	غلطان	کریم بخش	۱۵۴۲	فخر	محمد فخر الدین

۱۵۴۳	فخر	میر فخر الدین	۱۵۷۲	فراق	میر حیات اللہ	۱۶۰۰	فریاد	الفت حسین
۱۵۴۴	فخر	مرزا فخر الدین	۱۵۷۳	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۰۱	فریاد	مغل بیگ
۱۵۴۵	فدا	مرزا بلند بخت	۱۵۷۴	فراق	پریم کشور	۱۶۰۲	فریاد	لال صاحب رائے
۱۵۴۶	فدا	مرزا سکندر بخت	۱۵۷۵	فرحت	فیض اللہ	۱۶۰۳	فریاد	محمد احتشام الدین
۱۵۴۷	فدا	خواجہ نجم الدین	۱۵۷۶	فرحت	امید علی	۱۶۰۴	فیوض	مرزا منجھت
۱۵۴۸	فدا	سید محمد علی	۱۵۷۷	فرحت	لال شانند	۱۶۰۵	فصاد	
۱۵۴۹	فدا	میر عبد الصمد	۱۵۷۸	فرحت	فرحت اللہ	۱۶۰۶	فصیح	سکھن لال
۱۵۵۰	فدا	فدا حسین خان	۱۵۷۸	فرحت	کدار ناتھ	۱۶۰۷	فصیح	جعفر علی
۱۵۵۱	فدا	فدا حسین	۱۵۷۹	فرحت	محمد علی خان	۱۶۰۸	فصیح	حکیم فصیح العالم
۱۵۵۲	فدا	امام الدین	۱۵۸۰	فرحت	بشن پرشار کا لیستہ	۱۶۰۹	قضا	گو بند پرشار
۱۵۵۳	فدا	محمد خلف	۱۵۸۱	فرحت	حسین علی	۱۶۱۰	قضا	محمد جعفر
۱۵۵۴	فدا	لچھی رام	۱۵۸۲	فرخ	چو بے بدی داس	۱۶۱۱	فصلی	فضل مولیٰ خان
۱۵۵۵	فدا	عاقبت محمود خان	۱۵۸۳	فرخ	کرامت اللہ خان	۱۶۱۲	فطرت	فضل الرحمن
۱۵۵۶	فدا	فدا حسین خان	۱۵۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۶۱۳	فصلی	فضل الہی
۱۵۵۷	فدا	میر فدا حسین	۱۵۸۵	فرد	ابو الحسن	۱۶۱۴	فطرت	
۱۵۵۸	فدائی	غلام بیگ	۱۵۸۶	فرد	وحید الدین خان	۱۶۱۵	فغان	اشرف علی خان
۱۵۵۹	فردوس	گلند لال	۱۵۸۷	فرحت	مرزا الف بیگ	۱۶۱۶	فغان	میر شمس الدین
۱۵۶۰	فردوس	محمد حسن	۱۵۸۸	فرقت	عطا اللہ خان	۱۶۱۷	فغان	ظریف خان
۱۵۶۱	فردوس	مرزا محمد علی	۱۵۸۹	فرقت	دبئی پرشار	۱۶۱۸	فغان	عباس علی خان
۱۵۶۲	فردوس	لال سہوکر رام	۱۵۹۰	فرقتی	وزیر علی	۱۶۱۹	فغان	قادر بخش
۱۵۶۳	فردوس	میر فضل علی	۱۵۹۱	فروغ	میر روشن علی خان	۱۶۲۰	فقیر	سید محی الدین
۱۵۶۴	فرا سو	فرا سو صاحب	۱۵۹۲	فروغ	میر اکبر علی	۱۶۲۱	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۵۶۵	فراغ	محمد فراغ	۱۵۹۳	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ	۱۶۲۲	فقیر	میر شمس الدین
۱۵۶۶	فراغ	میر مہدی حسن	۱۵۹۴	فروغ	محمد عمر سلطان	۱۶۲۳	فقیر	عنایت اللہ
۱۵۶۷	فراغ	یسین بیگ	۱۵۹۵	فروغ	نور الدین خان	۱۶۲۴	فقیر	فتح علی خان
۱۵۶۸	فراق	کیقبا و جنگ	۱۵۹۶	فروغ	عنایت علی خان	۱۶۲۵	فقیر	حکیم علی محمد
۱۵۶۹	فراق	حسین علی خان	۱۵۹۷	فروغ	خدا بخش	۱۶۲۶	فکاری	مرزا آتمن
۱۵۷۰	فراق	میر مرتضیٰ علی خان	۱۵۹۸	فریاد	میر علی	۱۶۲۷	فکار	قطب علی بیگ
۱۵۷۱	فراق	نثار اللہ خان	۱۵۹۹	فریاد	الفت حسین	۱۶۲۸	فکار	میر حسین

محمد قمر الدین خاں	قر	۱۶۸۷	قاسم علیخان	قاسم	۱۵۵۸	میر بہادر علی	فلک	۱۶۲۹	
سید محمد ولی خاں	قر	۱۶۸۸	میر قاسم علی	قاسم	۱۵۵۹	شیخ باقر	فنا	۱۶۳۰	
محمد اسماعیل	قر	۱۶۸۹	سید قاسم علیخان	قاسم	۱۵۶۰	شیخ ببر	فنا	۱۶۳۱	
مرزا قمر طالح	قر	۱۶۹۰	قاسم علی	قاسم	۱۵۶۱	میر	فوق	۱۶۳۲	
نواب خاں	قر	۱۶۹۱	ابوالقاسم	قاسم	۱۵۶۲	عبد الصمد	فوق	۱۶۳۳	
مرزا باقر حسین	قر	۱۶۹۲	قاسم علی	قاسم	۱۵۶۳	نظیر احمد	فوق	۱۶۳۴	
جعفر علی	قر	۱۶۹۳	میر قاسم علی	قاسم	۱۵۶۴	میر بادشاہ	فوق	۱۶۳۵	
قمر الدین	قر	۱۶۹۴	میر قدرت اللہ خاں	قاسم	۱۵۶۵	وارث علیخان	فہم	۱۶۳۶	
قمر الدین خاں	قر	۱۶۹۵	بہر علی بیگ	قاصر	۱۵۶۶	سندر لال	فہم	۱۶۳۷	
محمد جعفر علیخان	قر	۱۶۹۶	سید خوب اللہ	قاصر	۱۵۶۷	دیانت حسین	فہمی	۱۶۳۸	
مرزا احمد بیگ	قناعت	۱۶۹۷	مقصود علی	قاصر	۱۵۶۸	سعید الدین	فیاض	۱۶۳۹	
نصیر الدین	قناعت	۱۶۹۸	شیخ قادر بخش	قاصی	۱۵۶۹	میر شمس الدین	فیاض	۱۶۴۰	
احمد علی	قوت	۱۶۹۹	قاصی عبدالفتاح	قاصی	۱۵۷۰	عنایت اللہ	فیض	۱۶۴۱	
تجرب علی	قوس	۱۷۰۰	سید علی خان	قائل	۱۵۷۱	فتح علی خاں	فیض	۱۶۴۲	
سید محمد رضا	قوس	۱۷۰۱	مولوی فصیح اللہ	قائل	۱۵۷۲	حکیم علی محمد	فیض	۱۶۴۳	
میر عباس علی	قیس	۱۷۰۲	قائم علی	قائم	۱۵۷۳	کرپاکش	فیض	۱۶۴۴	
عبدالحمی	قیس	۱۷۰۳	محمد قیام الدین	قائم	۱۵۷۴	میر فیض علی	فیض	۱۶۴۵	
سید مرزا علی	قیس	۱۷۰۴	ہدی علیخان	قبول	۱۵۷۵	جعفر حسن خاں	فیض	۱۶۴۶	
محمد عنایت اللہ	قیس	۱۷۰۵	میر قربان علی	قربان	۱۷۷۶	احسان علی خاں	فیض	۱۶۴۷	
احمد علی بیگ	قیس	۱۷۰۶		قرین	۱۷۷۷	"ق"			۱۶۴۸
محمد صدیق	قیس	۱۷۰۷	نواب شمس الدولہ	قسمت	۱۷۷۸	علی بخش	قابل	۱۶۴۹	
ہادی علیخان	قیس	۱۷۰۸	اسد اللہ	قلق	۱۷۷۹	عبد القادر	قادر	۱۶۵۰	
کاظم علی	قیس	۱۷۰۹	حکیم غلام مولا	قلق	۱۷۸۰	قادر بخش	قادر	۱۶۵۱	
باقر علی	قیس	۱۷۱۰	احمد علی	قلق	۱۷۸۱	سرفراز علی	قادر	۱۶۵۲	
مرزا علی حسین	قیمر	۱۷۱۱	سلطان خاں	قلق	۱۷۸۲	مرزا قادر فیکرہ	قادر	۱۶۵۳	
محمد خورشید	قیمر	۱۷۱۲	شاہ قلندر	قلندر	۱۷۸۳	سید قادر بخش	قادر	۱۶۵۴	
خدا بخش	قیمر	۱۷۱۳	غلام حسین	قر	۱۷۸۴	شیخ قادر حسین	قادر	۱۶۵۵	
امین الدین	قیمر	۱۷۱۴	قمر الدین	قر	۱۷۸۵	قاری علی احمد	قاری	۱۶۵۶	
امین الدین	قیمر	۱۷۱۵	قمر الدین	قر	۱۷۸۶	آغا محمد	قاسم	۱۶۵۷	

۱۷۱۶	کاشف	کاشف علی	۱۷۴۵	کشور	مرزا محمد جعفر	۱۷۷۳	گویا	ولایت علی
۱۷۱۷	کاشف	کاشف علی	۱۷۴۶	کفایت	کفایت اللہ خاں	۱۷۷۵	گویا	فقیر محمد خاں
۱۷۱۸	کاشف	سید محمد حسین خاں	۱۷۴۷	کلیم	میر محمد حسین	۱۷۷۶	گہر	خورشید علی خاں
۱۷۱۹	کاظم	کاظم علی	۱۷۴۸	کلیم	کلیم اللہ	۱۷۷۷	"ل"	
۱۷۲۰	کاظم	محمد کاظم	۱۷۴۹	کمال	کمال الدین حسین	۱۷۷۸	لائق	میر لائق علی
۱۷۲۱	کافر	سید علی نقی	۱۷۵۰	کنور	اپور پاشا کن بنہادر	۱۷۷۹	لسان	میر کلیم اللہ احمد
۱۷۲۲	کافی	کفایت علی	۱۷۵۱	کنور	کنور چکر درتی سنگھ	۱۷۸۰	لطانت	سید حسن
۱۷۲۳	کافر	محمد رضا	۱۷۵۲	کوثر	مرزا احمدی	۱۷۸۱	لطف	مرزا علی
۱۷۲۴	کامل	ناصر الدین	۱۷۵۳	کوثر	آغا غلام علی	۱۷۸۲	لطف	لطف علی خاں
۱۷۲۵	کامل	جمال الدین	۱۷۵۴	کوچک	دوبہیہ الدین	۱۷۸۳	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۲۶	کامل	غلام کبریا	۱۷۵۵	کوکب	غلام حسین	۱۷۸۴	لطیف	میر لطیف علی
۱۷۲۷	کامل	شیخ احمد علی	۱۷۵۶	کیف	فضل احمد	۱۷۸۵	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۲۸	کامل	سید احمد جان	۱۷۵۷	کیوان	شیخ بدنی بلگرامی	۱۷۸۶	لطیف	دولت سنگھ
۱۷۲۹	کامل	باقری علی خاں	۱۷۵۸	کیوان	علی حسین	۱۷۸۷	لطیف	خیوسہاے
۱۷۳۰	کامل	ٹھاکر داس	۱۷۵۹	کیوان	سید فتح علی	۱۷۸۸	لطیف	عبد الحق
۱۷۳۱	کامل	کامل بیگ	۱۷۶۰	"گ"		۱۷۸۹	لکنت	محمد بشیر خاں
۱۷۳۲	کامل	محمد مرشد حسن	۱۷۶۱	گرداب	رام چرن	۱۷۹۰	لعن	لعن
۱۷۳۳	کاوش	میر محمد کتاب خاں	۱۷۶۲	گرفتار	سنگے بیگ	۱۷۹۱	لیق	لالہ پیر شاد
۱۷۳۴	کاوش	اولاد علی	۱۷۶۳	گرم	ناظر مظفر علی خاں	۱۷۹۲	"م"	
۱۷۳۵	کاش	ہدایت علی	۱۷۶۴	گرم	حیدر علی بیگ	۱۷۹۳	ماہ	عنایت علی بیگ
۱۷۳۶	کبیر	کبیر علی	۱۷۶۵	گریان	محمد حسین	۱۷۹۴	ماہ	امداد علی خاں
۱۷۳۷	کرامت	کرامت اللہ	۱۷۶۶	گریان	میر حسام الدین	۱۷۹۵	ماہر	محمد امیر
۱۷۳۸	کرم	غلام ضامن	۱۷۶۷	گریان	مرزا علی امجد	۱۷۹۶	ماہر	فخر الدین خاں
۱۷۳۹	کرم	کرم حسین رضا	۱۷۶۸	گستاخ	مرزا علی	۱۷۹۷	ماہر	مرزا جمیعت شاہ
۱۷۴۰	کرم	کرم خاں	۱۷۶۹	گستاخ	مرزا لطیف	۱۷۹۸	مائل	میر محمدی
۱۷۴۱	کریم	کریم اللہ خاں	۱۷۷۰	گلشن	رائے دھولج	۱۷۹۹	مائل	صادق علی
۱۷۴۲	کشتہ	بنی بخش	۱۷۷۱	گماں	نظر علی خاں	۱۸۰۰	مائل	قادر بیگ
۱۷۴۳	کشش	میر فدا علی	۱۷۷۲	گوہر	احمد علی خاں	۱۸۰۱	مائل	میر ہدایت علی
۱۷۴۴	کشش	بالو کش چندر گھوس	۱۷۷۳	گویا	حیات اللہ	۱۸۰۲	مائل	محمد یار بیگ

۱۸۰۳	مائل	سید کاظم علی	۱۸۳۲	مجنوں	۱۸۶۱	محسن	محمد محسن
۱۸۰۴	مائل	لالہ شاد	۱۸۳۳	مجیب	۱۸۶۲	محسن	محمد محسن
۱۸۰۵	مبارک	سید مبارک علی	۱۸۳۴	مجیب	۱۸۶۳	محشر	عبد اللہ خان
۱۸۰۶	مبارک	مبارک حسین خاں	۱۸۳۵	محب	۱۸۶۴	محشر	اکرام اللہ خان
۱۸۰۷	مبتلا	لالہ چندنی سہائے	۱۸۳۶	محب	۱۸۶۵	محشر	مرزا علی تقی
۱۸۰۸	مبتلا	مردان علی خاں	۱۸۳۷	محب	۱۸۶۶	محمود	محمود شاہ
۱۸۰۹	مبتلا		۱۸۳۸	محبت	۱۸۶۷	محمود	مرزا جان
۱۸۱۰	مبین	لالہ ملک چند	۱۸۳۹	محبت	۱۸۶۸	محمود	محمود علی خاں
۱۸۱۱	مبین	حافظ غلام دستگیر	۱۸۴۰	محبت	۱۸۶۹	محبت	حسین علی بیگ
۱۸۱۲	مبتقی	میر متقی	۱۸۴۱	محبت	۱۸۷۰	محمود	فیض الدین
۱۸۱۳	متین	محمد حسین	۱۸۴۲	محبت	۱۸۷۱	محمود	حسین علی خاں
۱۸۱۴	متین	بہادر علی	۱۸۴۳	محبوب	۱۸۷۲	محمود	غلام اللہ
۱۸۱۵	متین	سید ولایت حسین	۱۸۴۴	محترم	۱۸۷۳	محمود	غلام حسن خاں
۱۸۱۶	مشت	فدائے علی	۱۸۴۵	محترم	۱۸۷۴	محمود	میر باسط علی
۱۸۱۷	مجبور	حق رسا	۱۸۴۶	محمود	۱۸۷۵	محمود	محمدی بیگ
۱۸۱۸	مجبور	مرزا غلام چند بیگ	۱۸۴۷	محمود	۱۸۷۶	مختار	غلام نبی خاں
۱۸۱۹	مجبور	لالہ گوری شکر	۱۸۴۸	محمود	۱۸۷۷	مخدوم	
۱۸۲۰	مجرر	محمد	۱۸۴۹	مخدون	۱۸۷۸	مخلص	میر ہدی حسن
۱۸۲۱	مجرم	میر فتح علی	۱۸۵۰	مخدون	۱۸۷۹	مخلص	آندر رام
۱۸۲۲	مجرم	رحمت اللہ	۱۸۵۱	مخدون	۱۸۸۰	مخلص	مخلص علی خاں
۱۸۲۳	مجرم	میر ہدی حسین	۱۸۵۲	مخدون	۱۸۸۱	مخلص	میر باقر
۱۸۲۴	مجرم	مولوی حمید الدینی	۱۸۵۳	مخدون	۱۸۸۲	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۸۲۵	مجرم	کشن چند	۱۸۵۴	مخدون	۱۸۸۳	مخلص	مرزا کلب حسن خاں
۱۸۲۶	مجرم	درگاہ یرشاد	۱۸۵۵	مخدون	۱۸۸۴	مخلص	محمد حسین خاں
۱۸۲۷	مجنوں	انعام حسین	۱۸۵۶	مخدون	۱۸۸۵	محمود	محمد جعفر
۱۸۲۸	مجنوں	حمایت علی	۱۸۵۷	محسن	۱۸۸۶	محمود	غلام حسین
۱۸۲۹	مجنوں	محمد حسین	۱۸۵۸	محسن	۱۸۸۷	محمود	سید مظہر علی
۱۸۳۰	مجنوں	شکر دیال	۱۸۵۹	محسن	۱۸۸۸	محمود	راحد علی
۱۸۳۱	مجنوں		۱۸۶۰	محسن	۱۸۸۹	محمود	قبول احمد

محمد احسان	مخیر	۱۸۹۰	۱۹۱۹	مست	اشرف علی	۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بہاری لال
محمد صادق	مداح	۱۸۹۱	۱۹۲۰	مست	میر فضل علی	۱۹۴۹	مشتاق	کریم خاں
سید امیر الدین	مدیر	۱۸۹۲	۱۹۲۱	مست	عالم علی خاں	۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
	مدحت	۱۸۹۳	۱۹۲۲	مستند	یار علی خاں	۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
مدہوش	مدہوش	۱۸۹۴	۱۹۲۳	مرت	شیخ رحمت علی	۱۹۵۲	مشتاق	عبد اللہ خاں
مذنب	مذنب	۱۸۹۵	۱۹۲۴	مرت	شکر نامہ	۱۹۵۳	مشتاق	میر سالار بخش
مراد	مراد	۱۸۹۶	۱۹۲۵	مرت	وزیر علی	۱۹۵۴	مشتاق	محمد قلی خاں
مراد	مراد	۱۸۹۷	۱۹۲۶	مرور	غلام حسین خاں	۱۹۵۵	مشتاق	مولوی احمد حسین
مرحبا	مرحبا	۱۸۹۸	۱۹۲۷	مرور	سید خورشید عالم	۱۹۵۶	مشفق	شیخ محمد خان
مرحوم	مرحوم	۱۸۹۹	۱۹۲۸	مرور	پیر بخش	۱۹۵۷	مشفق	مرزا احمد بیگ
مرزا	مرزا	۱۹۰۰	۱۹۲۹	مرور	مرزا سنگی بیگ	۱۹۵۸	مشفق	راحمہ جازب کش
مرزا	مرزا	۱۹۰۱	۱۹۳۰	مرور	شرف الدین احمد	۱۹۵۹	مشک	محمد حسن خاں
مرزا	مرزا	۱۹۰۲	۱۹۳۱	مرور	سید محمد علی	۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
مرزا	مرزا	۱۹۰۳	۱۹۳۲	مکین	سید عبدالواحد خاں	۱۹۶۱	مشہدی	مرزا احمد علی
مرزا	مرزا	۱۹۰۴	۱۹۳۳	مسلل	وزیر علی	۱۹۶۲	مشہور	پنڈت رادھا کش
مرزا	مرزا	۱۹۰۵	۱۹۳۴	مسل	میر فرزند علی	۱۹۶۳	مشہور	
مرزا	مرزا	۱۹۰۶	۱۹۳۵	میچ	سیاں کراتی	۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
مرزا	مرزا	۱۹۰۷	۱۹۳۶	میچ	میرا شتم علی	۱۹۶۵	مصاحب	صاحب رام
مرزا	مرزا	۱۹۰۸	۱۹۳۷	میچ	حکیم محمد علی	۱۹۶۶	مصطفیٰ	غلام ہمدانی
مرزا	مرزا	۱۹۰۹	۱۹۳۸	میچ	میچ اللہ خاں	۱۹۶۷	مصدر	حکیم میرا شا اللہ
مرزائی	مرزائی	۱۹۱۰	۱۹۳۹	میچ	میچ اللہ خاں	۱۹۶۸	مصروف	بہادر خاں
مروت	مروت	۱۹۱۱	۱۹۴۰	میچ	محمد علی خاں	۱۹۶۹	معیبت	قطب الدین
مروت	مروت	۱۹۱۲	۱۹۴۱	میر	مرزا ہمایوں	۱۹۷۰	مضطر	سردار مرزا
مروت	مروت	۱۹۱۳	۱۹۴۲	مشتاق	مشتاق حسین	۱۹۷۱	مضطر	کنہیا لال
مروت	مروت	۱۹۱۴	۱۹۴۳	مشتاق	میر حسن	۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسرو شکوہ
مرزا	مرزا	۱۹۱۵	۱۹۴۴	مشتاق	مختار احمد	۱۹۷۳	مضطر	کنور سین
مرزنج	مرزنج	۱۹۱۶	۱۹۴۵	مشتاق	غلام علی	۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
مرید	مرید	۱۹۱۷	۱۹۴۶	مشتاق	میر ابو القاسم	۱۹۷۵	مضطر	زوالفقار علی
مرزل	مرزل	۱۹۱۸	۱۹۴۷	مشتاق	لالہ بہاری لال	۱۹۷۶	مضطر	منظر علی خاں

میر نظام الدین	ملو	۲۰۳۶	کریم بخش	مفتون	۲۰۰۶	عبد الکریم	مضطر	۱۹۷۷
میر امانت علی	ممنون	۲۰۳۷	عبد الرحیم	مفتون	۲۰۰۷	لالہ تربیتی پرشار	مضطر	۱۹۷۸
میر قمر الدین	ممنون	۲۰۳۸	سید محمد رضا	مفتون	۲۰۰۸	رام نرائن	مضطر	۱۹۷۹
نور الاسلام	منت	۲۰۳۹	پلھی نرائن	مفتون	۲۰۰۹	اسد علی خاں	مضطر	۱۹۸۰
خواجہ بخش اللہ	مضطر	۲۰۴۰	لالہ رگھو بردیال	مفتون	۲۰۱۰	علی بخش	مضطر	۱۹۸۱
میاں جان خاں	مضطر	۲۰۴۱	کاظم علی	مفتون	۲۰۱۱	مرزا سنگین	مضطر	۱۹۸۲
امام الدین	مضطر	۲۰۴۲	بدر الدین	مفتون	۲۰۱۲	خلیل احمد	مضطر	۱۹۸۳
باقر علی خاں	منتظم	۲۰۴۳	قادر بخش	مفتون	۲۰۱۳	مرزا علی بیگ	مضطر	۱۹۸۴
محمد سیتا بیگ	منشی	۲۰۴۴	سید ہادی علی	مفتون	۲۰۱۴	محمد حاجی	مضطر	۱۹۸۵
اسد اللہ	مغور	۲۰۴۵	آگسٹین ڈی سلوا	مفتون	۲۰۱۵	دکھا پرشاد	مضطر	۱۹۸۶
میر محمد حسین	منشی	۲۰۴۶	حب علی	مفلس	۲۰۱۶	شرف الدین	ممنون	۱۹۸۷
غلام احمد	منشی	۲۰۴۷	سید مقبول عالم	مقبول	۲۰۱۷		ممنون	۱۹۸۸
مولچند کایٹھ	منشی	۲۰۴۸	مقبول نبی	مقبول	۲۰۱۸	منظر علی خاں	منظر	۱۹۸۹
عجائب رک	منشی	۲۰۴۹	ابراہیم بیگ	مقبول	۲۰۱۹	منظر علی خاں	منظر	۱۹۹۰
مرزا احمد بخش	منصف	۲۰۵۰	سید خاں	مقبول	۲۰۲۰	مرزا ظفر	منظر	۱۹۹۱
منصف علی خاں	منصف	۲۰۵۱	میر محمد ابراہیم	مقدور	۲۰۲۲	غلام حسین	منظوم	۱۹۹۲
آفرین الدین خاں	منظور	۲۰۵۲	مرزا احمد علی	مقسم	۲۰۲۳	مرزا جان جانان	منظر	۱۹۹۳
بالو خاں	منظور	۲۰۵۳	مقصود عالم	مقصود	۲۰۲۴	منظر حسین	منظر	۱۹۹۴
سید وزیر علی	منظور	۲۰۵۴	مقصود بیگ	مقصود	۲۰۲۵	محمد رضا	منظر	۱۹۹۵
مکند لال	منعم	۲۰۵۵	محمد تقیم	مقیم	۲۰۲۶	الہی بخش خاں	مصرف	۱۹۹۶
موہن لال	منعم	۲۰۵۶	محمد رضا خاں	لال	۲۰۲۷	سید محمد علی	معزز	۱۹۹۷
مولوی شیر علی	منعم	۲۰۵۷	بالو جگن ناتھ	ملک	۲۰۲۸	میر عزیز الدین	معزز	۱۹۹۸
نور الحق	منعم	۲۰۵۸	لالہ جنیکہ رائے	مقبول	۲۰۲۹	معظم خاں	معظم	۱۹۹۹
منور الحسن	منور	۲۰۵۹	محمد یار	ملول	۲۰۳۰		معقول	۲۰۰۰
سید منور علی	منور	۲۰۶۰	سید میاں	ممتاز	۲۰۳۱	معین الدین	معین	۲۰۰۱
نظام الدین	منیر	۲۰۶۱	محمد حسین علی خاں	ممتاز	۲۰۳۲	معین الدین خاں	معین	۲۰۰۲
آفتاب	منیر	۲۰۶۲	مرزا قاسم علی	ممتاز	۲۰۳۳	مغل علی	مغل	۲۰۰۳
خواجہ آفتاب	منیر	۲۰۶۳	حافظ فضل	ممتاز	۲۰۳۴	لالہ رام حسن	منظوم	۲۰۰۴
وجہ الدین	منیر	۲۰۶۴	نور احمد	ممتاز	۲۰۳۵	میر مشیت علی	منظوم	۲۰۰۵

۲۰۶۵	منیر	سید اسماعیل حسین	۲۰۹۴	حہر	عبد اللہ خان	۳۰۲۳	ناطق	شیخ احمد شاہ
۲۰۶۶	مواج	عبد الرحمن	۲۰۹۵	ہر	سید آغا علی خان	۳۰۲۴	ناطق	مرزا احمد
۲۰۶۷	موج	خدا بخش	۲۰۹۶	ہر	منصور خان	۳۰۲۵	ناطق	لالہ جگنا مکھ
۲۰۶۸	موج	میر کاظم حسین	۲۰۹۷	ہر	مرزا احاطم علی	۳۰۲۶	ناظر	میر غلام بشیر
۲۰۶۹	موج	قادر علی	۲۰۹۸	ہر	مرزا علی	۳۰۲۷	ناظم	لوہہ علی خان
۲۰۷۰	موجی	موجی رام	۲۰۹۹	میر	میر محمد تقی	۳۰۲۸	ناظم	میر بیچے
۲۰۷۱	موزوں	میر نواب	۳۰۰۰	میر	میر عسکری	۳۰۲۹	ناظم	درگاہ شاد
۲۰۷۲	موزوں	میر فرزند علی	۳۰۰۱	منیوش	شیو سہائے	۳۰۳۰	ناظم	شیخ غلام یسین
۲۰۷۳	موزوں	ہزارا رام نرائن	۳۰۰۲	"ن"	محمد شاہ	۳۰۳۱	ناظم	کامتا پر شاد
۲۰۷۴	موزوں	محمد قادر بخش	۳۰۰۳	ناجی	مولوی محمد بخش	۳۰۳۲	ناظم	میر ناظم علی
۲۰۷۵	موزوں	چھتر سنگہ کالیستہ	۳۰۰۴	ناداں	گنگا سنگہ	۳۰۳۳	ناظم	شیو پر شاد
۲۰۷۶	مومن	محمد مومن خان	۳۰۰۵	نادر		۳۰۳۴	ناظم	مرزا علی
۲۰۷۷	مونس	میر سعادت علی	۳۰۰۶	نادر		۳۰۳۵	ناقد	مکرم علی
۲۰۷۸	مونس	میر نواب	۳۰۰۷	نادر	میر محمد عارف	۳۰۳۶	ناظم	منوالاں
۲۰۷۹	مہاراج	راجہ سلس راجہ	۳۰۰۸	نادر	سید آغا	۳۰۳۷	نالان	میر احمد علی
۲۰۸۰	مہجور	مہجور خان	۳۰۰۹	نادر	احمد حسین خان	۳۰۳۸	نالان	میر وارث علی
۲۰۸۱	مہجور	محمد صدیق الدین	۳۰۱۰	نادر	سید نجم الدین حسین	۳۰۳۹	نالان	نور علی بیگ
۲۰۸۲	مہجور	شیو پر شاد	۳۰۱۱	نادر	کلب حسین خان	۳۰۴۰	نالان	محمد عسکری
۲۰۸۳	مہجور	شیخ محمد بخش	۳۰۱۲	نادم	رجب حسین خان	۳۰۴۱	نالان	محمد جان
۲۰۸۴	مہجور	ہدایت علی	۳۰۱۳	نادم	مولوی الہی بخش	۳۰۴۲	نالان	علی محمد خان
۲۰۸۵	مہجور	عنایت حسین خان	۳۰۱۴	نازش	مرزا علی بیگ	۳۰۴۳	نامی	آغا حسن
۲۰۸۶	مہدی	مہدی علی خان	۳۰۱۵	ناصر	امام بخش	۳۰۴۴	نامی	لالہ مقصن لال
۲۰۸۷	مہدی	مہدی علی خان	۳۰۱۶	ناصر	سید ناصر نواب	۳۰۴۵	نامی	رجب علی بیگ
۲۰۸۸	مہدی	مرزا مہدی	۳۰۱۷	ناصر	محمد علی بیگ	۳۰۴۶	نامی	احسان الدین
۲۰۸۹	مہدی	مہدی علی خان	۳۰۱۸	ناصر	سعادت خان	۳۰۴۷	نامی	عباس علی
۲۰۹۰	مہر	رجب علی بیگ	۳۰۱۹	ناصر	نواب ناصر جنگ	۳۰۴۸	نایاب	محبوب بخش
۲۰۹۱	مہر	محمد عمر	۳۰۲۰	ناصر	میر ناصر علی	۳۰۴۹	نثار	صداسکھ
۲۰۹۲	مہر	میر مہر علی	۳۰۲۱	ناصر	ابو محمد	۳۰۵۰	نثار	
۲۰۹۳	مہر	مہر چند	۳۰۲۲	ناصر		۳۰۵۱	نثار	

۳۰۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا احمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۳۰۵۴	نثار	میر عبدالرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۳۰۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۳۰۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۳۰۵۷	نجات	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزهت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۳۰۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزهت	رفیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خان
۳۰۵۹	نجات	میشخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزهت	مرزا ارجمند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۳۰۶۰	نجات	شکر مراد پ	۲۱۸۸	نزهت	مرزا کریمت اللہ	۲۲۱۷	نظامی	میشخ نظام الدین
۳۰۶۱	نجد	مرزا احمد عباس	۲۱۸۹	نزهت	لال رام سروپ	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۳۰۶۲	نخف	میر نجف علی	۲۱۹۰	نساخ		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۳۰۶۳	نجم	سید اشرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گینت ریلے
۳۰۶۴	نجم	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خاں
۳۰۶۵	نجم	محمد رضا خان	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۳۰۶۶	نجم	النعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۳۰۶۷	نجم	میر نجم الدین علی خاں	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعمت	میشخ عبدالحی
۳۰۶۸	نجم	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شنکر دینڈٹ	۲۲۲۵	نعمت	نعمت اللہ خاں
۳۰۶۹	نجم	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کدوانا تھ	۲۲۲۶	نعم	میشخ محمد نعیم
۳۰۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پنڈت درنا تھ	۲۲۲۷	نعیم	نذرا حسین خاں
۳۰۷۱	نجیف	حق درودی خاں	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۸	نعیم	میر امجد علی
۳۰۷۲	نجیف	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	محمد یعقوب	۲۲۲۹	نفیس	دلادور خاں
۳۰۷۳	نجیف	مہدی علی خاں بہادر	۲۲۰۱	نشاط	میرن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خاں
۳۰۷۴	نجیف	محمد عوض علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خاں
۳۱۷۳	ندا	معین الدین	۲۲۰۳	نشاط	البری سنگ کائیتھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۳۱۷۴	ندت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالا اجود ہیا پرشاد	۲۲۳۳	نگہت	نیاز علی بیگ
۳۱۷۵	ندرت	مرزا مغل	۲۲۰۵	نشرت	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نگہت	غلام احمد
۳۱۷۶	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لالہ گوہند رائے	۲۲۳۵	نگیں	مرزا محمد جان
۳۱۷۷	ندیم	سید محمد عکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خاں	۲۲۳۶	نمود	مرزا محمد اسماعیل
۳۱۷۸	ندیم	میشخ علی قلی	۲۲۰۸	نصیر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
۳۱۷۹	ندیم	سید پیارے حسن	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خاں

۲۲۳۹	نوا	قدرت اللہ	۲۲۹۸	داصل	درگا پر شاد	۲۲۹۷	وحید	سرفراز علیخان
۲۲۴۰	نوا	ظہور اللہ خان	۲۲۹۹	داصل	نور داصل	۲۲۹۸	وحید	وحید الدین
۲۲۴۱	نواب	میر نصیر الدین	۲۲۷۰	واعظ	الہی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علیخان
۲۲۴۲	نواب	نواب نصر اللہ خان	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۳۰۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۳	نوازش	نوازش علیخان	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوماش بہادر	۲۳۰۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۴۴	نوازش	نوازش علیخان	۲۲۷۳	والہ	رحمت خان	۲۳۰۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۴۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۳۰۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۴۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خان ملازم	۲۳۰۳	فدیر	وزیر خان
۲۲۴۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۳۰۴	فدیر	وزیر علی خان
۲۲۴۸	نور	محمد نورالحسین	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۳۰۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۹	نور	مصباح حیدر	۲۲۷۸	دجاہت	احمد علیخان	۲۳۰۶	وسعت	مستقیم خان
۲۲۵۰	نور حق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجہہ	میر فاضل علی	۲۳۰۷	وصال	نصر اللہ خان
۲۲۵۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجہہ	وجہیہ الدین	۲۳۰۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۵۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	جمیت رائے کالیٹھ	۲۳۰۹	وصف	میر محمود علی
۲۲۵۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۳۱۰	وصف	بنی مادھو
۲۲۵۴	نیاز	عبدالرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابوالحسن	۲۳۱۱	وصل	محمد مظہر
۲۲۵۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقری علی خان	۲۳۱۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۵۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۳۱۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۵۷	نیر	مرزا حسن عکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۳۱۴	وصل	محمد علی خان
۲۲۵۸	نیر خٹاپی و	نیر الدین احمد خان	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۳۱۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۵۹	واجد	واجد علی خان	۲۲۸۸	وحشت	مخدوم بخش	۲۳۱۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبدالواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علیخان	۲۳۱۷	وفا	لالہ نول رائے
۲۲۶۱	وارث	وارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۳۱۸	وفا	لالہ شکر لال
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیر الدین	۲۳۱۹	وفا	مرزا عبد العلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشید البنی	۲۳۲۰	وفا	مرزا اوارا بخت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علیخان	۲۲۹۳	وحشی	میر بخش	۲۳۲۱	وفا	میر حیدر علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبدالرؤف	۲۳۲۲	وفا	محمد علیخان
۲۲۶۶	واصف	حسن بخش خان	۲۲۹۵	وحید	میر بادی	۲۳۲۳	ولا	مظہر علیخان
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحید الدین	۲۳۲۴	ولا	محمد مراد خان

۲۳۳۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۳۵۳	ہما	سید احمد حسین	۲۳۸۳	یاور	امداد علی
۲۳۳۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۳۵۵	ہمت	اخوید ہمت	۲۳۸۴	یحییٰ	یحییٰ خاں
۲۳۳۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۳۵۶	ہمت	سید ہمت علی	۲۳۸۵	یلین	عبد الستار
۲۳۳۸	ولی	مرزا محمد ولی	۲۳۵۷	ہمت	لالہ اندرمن	۲۳۸۶	یعقوب	میر یعقوب علی
۲۳۳۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۳۵۸	ہمد	عبد اللہ خاں	۲۳۸۷	یقین	انعام اللہ خاں
۲۳۴۰	ولی	محمد رفیق	۲۳۵۹	ہمد	میر محفوظ علی	۲۳۸۸	یقین	سید محمد حسین
۲۳۴۱	ولی	مولوی اموجان	۲۳۶۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین	۲۳۸۹	یقین	میرن صاحب
۲۳۴۲	ولی	علی محمد خاں	۲۳۶۱	ہمنر	وارث علی خاں	۲۳۹۰	یکتا	معین الدین خاں
۲۳۴۳	وہم	میر محمد علی	۲۳۶۲	ہمنر	مرزا مظفر علی	۲۳۹۱	یکتا	نوروز علی
۲۳۴۴	" ۴ "		۲۳۶۳	ہمنر	بختاورد بخت	۲۳۹۲	یکدل	دلاور خاں
۲۳۴۵	باتف	مرزا محمد	۲۳۶۴	ہوش	مرزا محمد تقی خاں	۲۳۹۳	یگرانگ	مصطفیٰ خاں
۲۳۴۶	باتفی	محمد حسن علی	۲۳۶۵	ہوش	غلام مرتضیٰ	۲۳۹۴	یل	عبدالقادر
۲۳۴۷	بادی	میر جواد علی خاں	۲۳۶۶	ہوش	منور علی	۲۳۹۵	یمن	حکیم احمد علی خاں
۲۳۴۸	بادی	سید محمد جہدی	۲۳۶۷	ہوش	شیخ عزیز الدین	۲۳۹۶	یوسف	یوسف خاں
۲۳۴۹	بادی	فخر الدین بہادر	۲۳۶۸	ہوش	موتی بہادی لل	۲۳۹۷	یوسف	مرزا یوسف بیگ
۲۳۵۰	بادی	محمد بادی	۲۳۶۹	ہوشیار	کیول رام	۲۳۹۸	یوسف	سید احمد علی خاں
۲۳۵۱	باشمی	نادر حسین خاں	۲۳۷۰	ہویدار	میر محمد اعظم	۲۳۹۹	یوسف	میر یوسف علی
۲۳۵۲	باشمی	میر محمد ہاشم	۲۳۷۱	ہینگا	میر ہینگا	۲۴۰۰	یوسف	میر یوسف علی شاہ
۲۳۵۳	باشمی	سید اکبر علی	۲۳۷۲	یاد	میر غلام حسین	۲۴۰۱	اچیل	میر غلام حسین
۲۳۵۴	باشمی		۲۳۷۳	یاد	لالہ کاشی رام	۲۴۰۲	امیر	امیر صاحب
۲۳۵۵	بجر	سید جمیل الدین	۲۳۷۴	یاد	امام خاں	۲۴۰۳	بنو	
۲۳۵۶	بجر	مرزا اصغر حسین	۲۳۷۵	یار	میر احمد یار	۲۴۰۴	بیگم	
۲۳۵۷	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۲۳۷۶	یاس	حفیظ الدین	۲۴۰۵	بیگم	تارا بیگم
۲۳۵۸	ہدایت	ہدایت علی	۲۳۷۷	یاس	حسن علی خاں	۲۴۰۶	بیگم	رشک محل
۲۳۵۹	ہدایت	ہدایت اللہ	۲۳۷۸	یاس	خیر الدین	۲۴۰۷	جان	صاحب جان
۲۳۶۰	ہدایت	عبدالرحمن	۲۳۷۹	یاس	تن سکھ رائے	۲۴۰۸	جانی	بیگم جان
۲۳۶۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۳۸۰	یاس	انور علی	۲۴۰۹	جینا بیگم	
۲۳۶۲	ہرچند		۲۳۸۱	یاور	میر امام الدین	۲۴۱۰	چندا	مہ لقا
۲۳۶۳	ہلال	امیر علی خاں	۲۳۸۲	یاور	میر جہدی حسن	۲۴۱۱	حجاب	بنی جان

۲۴۱۲	خود	مناجان	۲۴۲۱	شیریں	بیگا	۲۴۳۰	ماہ	مبھلی بیگم
۲۴۱۳	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۴۲۲	صاحب	امتہ الفاطمہ	۲۴۳۱	محبوب	محبوب محل
۲۴۱۴	دلہن بیگم		۲۴۲۳	صنم	درگا	۲۴۳۲	مستور	مستور بیگم
۲۴۱۵	زہرہ	منی	۲۴۲۴	ظرافت		۲۴۳۳	مشتی	قمر جان
۲۴۱۶	زہرہ	ہرادی جان	۲۴۲۵	عالم	خاص محل	۲۴۳۴	ملکہ	انی
۲۴۱۷	زینت		۲۴۲۶	عزیزہ	عزیزہ	۲۴۳۵	منتظر	گنا بیگم
۲۴۱۸	سلطان		۲۴۲۷	عفت	نجم النساء	۲۴۳۶	ہتاب	
۲۴۱۹	شرم	شمس النساء بیگم	۲۴۲۸	فرخ	فرخ بخش	۲۴۳۷	نراکت	رہجو
۲۴۲۰	شرم	چھوٹی صاحبہ	۲۴۲۹	قمر	حیدری بیگم	۲۴۳۸	نورن	

نگارستان

ایڈیٹر نگار کے افسانوں اور مقالات ادبی کا پہلا مجموعہ جس میں حسن بیان
ندرت خیال اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے
اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ
ایک معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ اس اڈیشن میں متعدد افسانے اور
مقالات کے لیے اضافہ کئے گئے ہیں۔ جو پہلے ایڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت: پانچ روپے

نگار پاکستان۔ ۳۳ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم

درگا پرشاد نادر - نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ مصنف | برجناتھ میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دہلی کالج میں داخل ہوئے اور ۱۸۵۵ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی۔ تھوڑے دن کسی دفتر میں منشی رہے۔ ۱۸۵۹-۶۳ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیل مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۲ء میں دہلی بدل کر آگئے۔ اور نارمل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۷۲ء میں لاہور پہنچے اور محکمہ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۷۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے محقق اعلیٰ مقرر ہوئے۔

لکھنے پڑھنے کا شوق انہیں نوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سادیوان بھی بنام ”مطلب غریب“ مرتب کیا تھا۔ گلشن ناز اور چمن انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

یہ تذکرہ ۱۸۷۰-۷۱ء میں لکھا گیا۔ ۱۸۷۵ء میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۷۷ء میں اپنے حالات شامل کر کے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

عہد تصنیف و طباعت

پہلی بار ۱۸۷۹ء میں منشی گلاب سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷۰ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نور الدین گجراتی کے تذکرہ ”محزن شعرا“ کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے چھان بین کر کے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے محزن شعرا کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواج عام کے مطابق مختصر ہیں۔

خصوصیات

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعرو فن کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہو گیا ہے۔ پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اول :- علت غائی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسام کلام کی تعداد اور شعری تعریف مع حروف تہجی، قافیہ

۱۔ اس کا پورا نام ”خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم“ خطاب گلدستہ نادلا فکار اور عرف ”تذکرہ شعرائے دکن“ ہے۔

اسی لئے اس کے حوالے مختلف دن سے ملتے ہیں۔

دردین و علم و عروض (۳)، ابتدائے شعر (۴)، ریختی و ریختہ (۵)، اقسام اربعہ شعریہ (۶) اقسام کلام بہ اعتباری معنی علم موسیقی اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو - نظام الدین	۲۴	اصغف - ارشاد علی	۴۷	بیاں - خواجہ احسن الدین
۲	آزاد - فقیر اللہ	۲۵	اظہر	۴۸	بیتاب - بدر الدین
۳	آشنا - زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش - رمضان علی خاں
۴	آفاق - فرید الدین	۲۷	افسر - نصرت خاں	۵۰	تاثير - صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت - محمد الفت	۵۱	تاباں - ابوالحسن
۶	احسان - غلام علی	۲۹	امداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن - محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن - محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلی - شاہ تجلی حیدر آباد
۹	احسن - محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین - حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین - محمد امین	۵۶	تمنا - اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	الوار -	۵۷	تنبیہ
۱۲	احمد - سید احمد	۳۵	اولی - محی الدین	۵۸	شنا - ثناء اللہ
۱۳	احمد - میر احمد اللہ	۳۶	ایما - حسین علی	۵۹	جرات - شیر علی
۱۴	احمد - سید احمد	۳۷	ایمان - شیر محمد خاں	۶۰	جعفری
۱۵	احمد - غلام احمد	۳۸	باقر - باقر علی خاں	۶۱	جوش - عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باقی	۶۲	جولاں - حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر - احمد علی	۴۰	بخشش - شیخ احمد	۶۳	جولاں - میر حسن
۱۸	اخگر - رضی الدین	۴۱	برہان گجراتی	۶۴	چندا - ماہ لقا
۱۹	اخلاص - عبدالرحمن	۴۲	بسمل ظہیر الدین	۶۵	حامد - شیخ حامد
۲۰	ادب - غلام محی الدین	۴۳	بلیغ - غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب - حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جاہ	۴۴	بہادر - عرف شیخ میاں	۶۷	حجاب -
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر - عرف شیخ میاں	۶۸	حزین - غلام حسین
۲۳	اسحق - محمد اسحق	۴۶	بہتر - محمد داوڑ	۶۹	حسن - سید حسن

۴۰	حمایت	۹۹	سجن -	۱۲۵	صاحب - نواب رفیع الدولہ
۴۱	حیدری - یاحیدر	۱۰۰	سراج - اورنگ آباد	۱۲۹	صادق -
۴۲	خاص	۱۰۱	سعیدی	۱۳۰	صدق -
۴۳	خان محمد خان	۱۰۲	سکندر	۱۳۱	صدیق - محمد صدیق
۴۴	خاکی غلام حیدر	۱۰۳	سلیمی	۱۳۲	صمد
۴۵	خلق غلام احمد	۱۰۴	سمجھو - غلام محمد	۱۳۳	صوفی -
۴۶	خلق	۱۰۵	سیاح - سیف الحق میاں داد خان	۱۳۴	ضاحک - مرزا وحید
۴۷	خوش - برہان الدین	۱۰۶	شاد - احمد حسن	۱۳۵	ضامن - محمد ضامن
۴۸	خوش - قادر میاں	۱۰۷	شاد - دبی پرشاد	۱۳۶	طالب
۴۹	خوس	۱۰۸	شاد	۱۳۷	طالب - مرزا محمود بیگ
۵۰	داغ - ہدایت علی	۱۰۹	شاداں - چند دلال	۱۳۸	طالع - لالہ ہندو لال
۵۱	دردمند - محمد فقیہ	۱۱۰	شاہ علیخان	۱۳۹	طوبی - سید علی حسین
۵۲	درولیش - سید درولیش علی	۱۱۱	شاہی - شاہ قلی خان	۱۴۰	ظفر - مظفر حسین
۵۳	دلبر - سید ابراہیم	۱۱۲	شائق - عنایت الدین	۱۴۱	عابد - غلام زمین العابدین
۵۴	دلکش حافظ داور	۱۱۳	شرر - غلام علی بیگ	۱۴۲	عابد
۵۵	ذاکر - سید محمود	۱۱۴	شرر - مرزا جعفر	۱۴۳	عاشق
۵۶	ربط - بالا پرشاد	۱۱۵	شریف -	۱۴۴	عاشق - سید محمود
۵۷	ربط - غلام محمد اشک	۱۱۶	شعلہ - حسن نادر	۱۴۵	عاشق - میر یحییٰ
۵۸	رحمت اللہ - رحمت	۱۱۷	شفقت - بشارت علی	۱۴۶	عاشق - نور محمد برہان
۵۹	رحمت - رحمت میاں	۱۱۸	شکر - محمد مرزا	۱۴۷	عالیجاہ
۶۰	رسوا - عبداللہ بیگ	۱۱۹	شمس - ولی اللہ	۱۴۸	عباس - عباس علی
۶۱	رضا -	۱۲۰	شمس - حکیم شمس الدین	۱۴۹	عباس
۶۲	رفعت - رفیع اللہ	۱۲۱	شنکر - دیاشنکر	۱۵۰	عبد عبداللہ
۶۳	رکھو	۱۲۲	شوق - عباس علی	۱۵۱	عرفی - وجیہ الدین
۶۴	رونق - سیٹھ بابو جی	۱۲۳	شہرت	۱۵۲	عزت - سید عبدالولی
۶۵	زخم - لبسم اللہ خان	۱۲۴	شوق -	۱۵۳	عزم - محمد غوث
۶۶	زماں	۱۲۵	شہرت - امیر بخش	۱۵۴	عزیز - عزیز اللہ
۶۷	زیرک - سید علوی	۱۲۶	شہرت - حیدر بیگ	۱۵۵	عشق - میر محمد علی
۶۸	سحر - محمد خلیل خان	۱۲۷	شیدا - خواجہ سعید الدین	۱۵۶	عصر - احمد علی

۱۵۷	عقیدت	۱۸۶	فیاض - عبدالرزاق	۲۱۵	مروت - یاس کرن
۱۵۸	علوی - غلام جیلانی	۱۸۷	فیض - شمس الدین	۲۱۶	مرہون - عبداللہ
۱۵۹	علی - غلام علی	۱۸۸	قصد - حسن مرزا	۲۱۷	مرہون - مرزا علی رضا
۱۶۰	علی - شیخ علی	۱۸۹	قطب - قطب الدین	۲۱۸	مرہون -
۱۶۱	عمر - معین خاں	۱۹۰	قطبی - جمال الدین	۲۱۹	مست - منشی رتن لال
۱۶۲	عنایت - قمر الدین	۱۹۱	قلق - عبدالعلی شاہ	۲۲۰	مسرت - وزیر علی
۱۶۳	غالب	۱۹۲	کاظم - آغا محمد کاظم	۲۲۱	مسرور - منشی
۱۶۴	غافل	۱۹۳	کاظم - کاظم الدین	۲۲۲	مسکین - عبدالواحد خاں
۱۶۵	غالب - حاجی میاں	۱۹۴	کامل - سید منظور	۲۲۳	مسیح - ذوالفقار علی
۱۶۶	غالب دکنی	۱۹۵	کامل - میر کمال الدین	۲۲۴	مشتاق - محمد حسین
۱۶۷	نگین - فرید بخش	۱۹۶	کریم - شیخ غلام ضامن	۲۲۵	مشتاق - نجم الدین
۱۶۸	غنی - حماد ابراہیم	۱۹۷	کریم - عبدالکریم	۲۲۶	مضطر - ذوالفقار علی
۱۶۹	غنی	۱۹۸	کمر - عبدالحکیم	۲۲۷	مفتون - سید امیر
۱۷۰	غواص	۱۹۹	کوکب - رائے مکند	۲۲۸	مقدور - محمد ابراہیم
۱۷۱	غیرت	۲۰۰	گرم	۲۲۹	ملا - فخر الدین
۱۷۲	فاضل - شیخ فاضل	۲۰۱	گرم - حیدر علی	۲۳۰	منت - قمر الدین
۱۷۳	فاضل - محمد فاضل	۲۰۲	لالہ - منشی الہدی	۲۳۱	منطور - شیخ محمد
۱۷۴	فایق	۲۰۳	لطف - لطف اللہ	۲۳۲	منیر - غلام محمد
۱۷۵	فدا - سید حسین	۲۰۴	لطف - مرزا علی	۲۳۳	منیر - شاہ وحید الدین
۱۷۶	فرح	۲۰۵	لطف - شمس الدین	۲۳۴	موزوں
۱۷۷	فرحت - سیرو باد	۲۰۶	ماہ لقا	۲۳۵	میر - محمد علی خاں
۱۷۸	فرحت	۲۰۷	ماہی - میر محمد علی خاں	۲۳۶	نادان - عنایت حسین
۱۷۹	فرخ	۲۰۸	ماہل - ہدایت علی	۲۳۷	نادر - امان اللہ خاں
۱۸۰	فروغ - شاد اللہ	۲۰۹	ماہل - سید حیدر صاحب	۲۳۸	نجف - نجف خاں
۱۸۱	فضل - شیخ فضل	۲۱۰	مجرم	۲۳۹	نجف - محمد شفیع
۱۸۲	فضلہ	۲۱۱	مجرور - فیاض الدین	۲۴۰	نڈا
۱۸۳	فضیلت	۲۱۲	محب - محب اللہ	۲۴۱	نشاط - رائے علی پرشاد
۱۸۴	فہم - ملک سردار	۲۱۳	مخلص - غلام محی الدین	۲۴۲	نصیر
۱۸۵	فرید - فرید الدین	۲۱۴	میرزا - مرزا محمد	۲۴۳	نصیر - شاہ نصیر الدین

۲۴۴	نصیری - امین الدین	۲۵۰	وحید - سرفراز علی خاں	۲۵۶	ہنر - محمد داؤد
۲۴۵	نوید	۲۵۱	ولی - ولی محمد احمدی	۲۵۷	یاس - میاں نیو
۲۴۶	نیاز - میر محمد علی	۲۵۲	بادی	۲۵۸	یعقوب - یعقوب علی خاں
۲۴۷	نیک - جعفر علی	۲۵۳	ہجر - امان خاں	۲۵۹	یک رنگ -
۲۴۸	وحشت - نظام الدین	۲۵۴	ہمت		
۲۴۹	وحید - وحید الدین	۲۵۵	ہم رنگ - عزیز اللہ		

شمع رسالت کے پروانوں کے لئے ایک اور

خوشخبری

ریاض رسول کے پھولوں سے سجایا ہوا گلہ رستہ

خاتون پاکستان

کراچی

ماہینا

ربیع الاول ۱۳۸۴ھ ہجری میں پیش کر رہا ہے

جو ایک ہزار صفحات پر مشتمل ہوگا

ہدیہ - دس روپے

مشترکین، خریداران اور ایجنٹ حضرات صدمتوجہ ہوں

خاتون پاکستان - ۵-کارڈن مارکیٹ کراچی

فرح بخش

مصنف | یار محمد خاں شوکت

مصنف کو ۱۵ شعبان ۱۲۸۶ھ میں تذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میر کا یہ شعر ہوا۔

عہد تصنیف و طباعت

میر نہیں پیر تم کا ہلی اللہ رے نام خدا ہو جو اں کچھ تو کیا چاہئے

مصنف کا بیان ہے کہ

”اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل مایل اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ و قلم دان طلب کیا، بیاض سے بعض شعرا کے تارک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینہ مسرت تاریخ اختتام ہے۔“

تذکرہ تملکہ کے فوراً بعد مطبع نظامی کا پتھر سے شائع ہو گیا مطبع کے مالک محمد عبدالرحمن شاکر بن حاجی محمد رشتن خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید   زدیدارش دل و جاں شاد بادا
بگفتا از سر اخلاص شاکر   گلستان سخن آباد بادا

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۲۸۸ھ نکلتا ہے۔

تذکرہ اردو میں ہے اور بھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اردو خصوصیات اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخلص اور القاب و ادب پر سوانحی حصہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحات ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار گلدستوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت دربار بھوپال

۱۔ تاریخ اختتام کے لحاظ سے اس کا نام۔ نشاط افزا گنجینہ مسرت ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

وابستہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر تھے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف - تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کا جن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے۔ اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	گلشن اول		گلشن دوم		گلشن سوم		گلشن چہارم
۱	شاہجہاں بیگم	۹	جہانگیر محمد خاں	۱۶	عبدالعلی تونسگر	۲۱	غالب اسد اللہ خاں
۲	گننام محمد جمال الدین خاں	۱۰	غلام ضامن	۱۷	کنج بہاری لال خلعت	۲۲	دالرحصاحب
۳	صدیق حسن خاں	۱۱	حبیب احمد	۱۸	نجف علی خاں	۲۳	سید شریف حسین
۴	احمد علی	۱۲	عبدالواحد تسکین	۱۹	داصل علی	۲۴	احمد حسن عرشی
۵	عزیز حسن	۱۳	امداد علی (خیر آبادی)	۲۰	محمد عبدالعزیز	۲۵	مرزا دبیر
۶	منشی جنگل کشور	۱۴	سید حسین شاہ - داصف				
۷	محمد عسکری	۱۵	یمین الدین احمد				
۸	محمد عباس رفعت						

فراست الید

اس کے مطالعہ سے ہر ایک شخص انسانی ہاتھ کی ساخت اور ان کی

لکیروں کو دیکھ کر اپنے یادوں کے شخص کے مستقبل عروج و زوال ،

موت و حیات وغیرہ پر پیشین گوئی کر سکتا ہے - قیمت - ایک روپیہ

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

شمیم سخن

(حصہ اول)

مصنف | عبدالحی صفا بدایونی شاگرد مذاق بدایونی -

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۳۸۹ھ میں مکمل ہوا ہے جیسا کہ مصنف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے :-
"نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو ۱۳۸۹ھ میں لکھا

"غنیۃ علم کلام" "بہار کلام نظم" "اقبال نامہ عشرت افزا" تین تاریخی نام بھی تجویز کئے "(ص ۱)

مطبع امداد الہند وعین الاخبار مراد آباد۔ کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اردو زبان و ادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قلم کئے گئے ہیں :-

- ۱۔ حمد و ثنا -
- ۲۔ سبب تالیف -
- ۳۔ مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو -
- ۴۔ اصل تذکرہ -
- ۵۔ مدت جس میں مؤلف نے اپنے استاد و نداد علی مذاق بدایونی شاگرد و ذوق کا مفصل ذکر کیا ہے - سبب تالیف کے ذیل میں مصنف نے لکھا ہے کہ :-

"جب ہم اپنے ہم عصروں اور ہم وطنوں کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا جائے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے اور زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف و تالیف پیدا ہو" (ص ۱)

ابتداء میں شعور سے مجھ کو تصنیف و تالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا، اپنے اس شوق تصنیف و تالیف میں نے سیکڑوں شعراء ماضی و حال اردو و فارسی کے دیوان، بیسیوں تذکرے، صد ہا بیاضیں الٹ ڈالیں کتب تواریح و رسائل، صنائع و بدائع شاعری کی بھی اوراق گردانی کی۔ مختلف جلسے دیکھے بڑے بڑے شعراء بالمال کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو کھلبلا معلوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر لیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ اور ہی رنگ پیدا کیا"

اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں۔ لیکن بجز چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

مجھ کو ایسا نہ ملا جس میں انتخاب عمدہ ہو یا براہ الصاف بلا و رعایت، حالات شعر مندرج ہوں جس کو ایک مورخ یا محقق سداً تسلیم کرے۔ ص ۵

ہمارے بٹائے جنس میں بڑی خراب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو مدح یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا ص ۶

تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جاسکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجے پر سخن شعراء تیسرے درجے پر تذکرہ گلستان بے خزاں چوتھے درجے پر تذکرہ الشعراء دکن (نادر) ہے ص ۷

بہ خواب طوالت شعراء کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاق شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتیٰ الوسع نہ کسی کی مذمت سے تعلق رکھنا نہ کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہو سکا امر تحقیق کر کے ظاہر کیا گیا ص ۸

اس تذکرے کے چھ معرر کر کے حصہ اول میں شعراء کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام و حال درج ہوا ہے، اندراج نام شعراء میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی، کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ رہے۔ ص ۹

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ:-

اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد ردائق افراز عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۸۸ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیر باد کہا ان کا کلام و حال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ بیجاہ کو شعراء سابق کے کلام سے زینت دی گئی۔ ص ۱۰

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے یکسر متضاد ہے آغاز تا انجام اس کا مطالعہ یہ بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعراء زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی، ورنہ اگر مذکورہ بالا عبارت میں "بعد" کی جگہ "پہلے" اور "پہلے" کی جگہ "بعد" پڑھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دریاچہ کے اختتام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ روشنی یوں ڈالی ہے:-

اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گزارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلانا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے۔ اور جو فن شعریں لا جواب اور نہ صاحب و بلاغت میں انتہا پہنچے۔ اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ "میں حسب وعدہ ان شعراء کا کلام و حال لکھ چکا جو ۱۲۸۸ھ سے پیشتر ان کے عدم ہوئے ہیں۔" ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو اور شاعری کے تاریخ، ایک شیوہ بحث بھی اس میں شامل ہے۔ یہ بحث "آب حیات" کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنہیں بعد کو آؤنے آب حیات میں درج کیا اور شہرت دوام اقبال کا افسوس ہو کہ آزاد نے "شمیم سخن" یا اسکے مصنف عبدالحی کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ ورنہ آب حیات اتھارٹیم عن کا تقابلی مطالعہ صاف پتہ دیتا کہ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۶ھ میں لکھا ہے اسے صفا بدایونی آٹھ سال پہلے ۱۲۸۸ھ میں لکھ چکے تھے۔

صفائے تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ - "اردو زبان برج بھاشا سے نکلی ہے" اور "نظم اردو کے موجب حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں۔" ولی کو انھوں نے احمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیا ہے کہ "اردو زبان کی تکمیل شاعری کا آفتاب دکن سے چمکا۔"

تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۸۲ صفحات لکھے ہیں۔ متقدمین شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ نمونہ کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قریب سے الگ جائزہ لیا ہے۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حالی کے نہ صرف ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں۔ شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ پیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادب تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر خسرو	۲۰	سوز سید محمد میر	۳۹	نصیر شاہ نصیر الدین
۲	سعدی دکنی	۲۱	نوا ظہور اللہ خاں	۴۰	ذوق محمد ابراہیم
۳	ولی احمد آبادی	۲۲	وفا وفاء اللہ	۴۱	ممنون نظام الدین
۴	آرزو سراج الدین علی خاں	۲۳	جرات قلندر بخش	۴۲	غالب اسد اللہ خاں
۵	ناجی محمد شاہ	۲۴	مصطفی غلام ہمدانی	۴۳	مومن محمد مومن خاں
۶	مضمون شرف الدین	۲۵	زنگین سعادت یار خاں	۴۴	احسان عبدالرحمن
۷	یکہ رنگ مصطفیٰ خاں	۲۶	احسن مرزا احسن علی	۴۵	آزردہ صدر الدین
۸	حاتم ظہور الدین	۲۷	اسد میرامانی	۴۶	سوز عبدالکریم
۹	منظہر جان جاناں	۲۸	حیران حیدر علی	۴۷	ظفر بہادر شاہ
۱۰	فغان اشرف علی	۲۹	افسوس شیر علی	۴۸	شیفہ محمد مصطفیٰ خاں
۱۱	تاباں عبدالحی	۳۰	انجام امیر خاں	۴۹	ناسخ امام بخش
۱۲	فدوی محمد حسن	۳۱	بیدل عبدالقادر	۵۰	آتش حیدر علی
۱۳	بیان احسن اللہ	۳۲	تجلی میر حسن	۵۱	صبا وزیر علی
۱۴	راسخ شیخ غلام علی	۳۳	حسرت محمد حیات	۵۲	وزیر محمد وزیر
۱۵	سودا محمد رفیع	۳۴	حسرت جعفر علی	۵۳	گویا فقیر محمد خاں
۱۶	میر میر محمد تقی	۳۵	حسن خواجہ حسن	۵۴	زند سید محمد خاں
۱۷	انشاء انشاء اللہ خاں	۳۶	حسن غلام حسن	۵۵	آباد مہدی حسن
۱۸	قائم محمد قیام الدین	۳۷	آفتاب شاہ عالم		
۱۹	درد خواجہ میر درد	۳۸	منت قمر الدین		

۱۵ یہاں تک جن شعراء کا ذکر کیا گیا ہے وہ تاریخ زبان و نظم اردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۲

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	نظیر الدولہ	۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۵۷	اثر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر المانک	۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تسکین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزوں	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں بن
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشاد	ارشاد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تشنق	سید محمد
۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	معز الدین
۷۱	اسرار	سپر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۲	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	ایسر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جعفری	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امراء	امراء علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفٹہ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفٹہ	عبر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشمش	محمد روشن
۷۷	آشفٹہ	رضا قلی	۱۰۶	ادج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولاں	الف خاں
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولاں	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	دین العابدین	۱۱۱	بسمل	محمد عبدالکیم	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸۳	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزین	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزین	میر بہادر علی

۱۴۳	حسام	حسام الدین	۱۴۲	رضی	رضی خاں	۲۰۱	شایق	فیض الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین	۱۴۳	رفعت	غلام جیلانی	۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۱۴۵	حسن	ابوالحسن	۱۴۴	رقت	حبیب النبی	۲۰۳	شرر	میر حافظ
۱۴۶	حسن	جمال الدین	۱۴۵	رمز	فتح الملک	۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین	۱۴۶	رنج	محمد نصیر	۲۰۵	شرر	عبد الغفور
۱۴۸	حشر	رسول بخش	۱۴۷	زار	حافظ امام بخش	۲۰۶	شرف	شرف الدین
۱۴۹	حشمت	مختشم علی	۱۴۸	زار	داؤد اللہ	۲۰۷	شرر	کریم الدین
۱۵۰	حشمت	فخر الدین	۱۴۹	زابد	ولایت حسین	۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	۱۵۰	زکی	محمد زکی	۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ	۱۵۱	زیب	جمال الدین	۲۱۰	شعاع	محمد اکبر شاہ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین	۱۵۲	سالک	خستہ بخت	۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۱۵۴	حقیر	نبی بخش	۱۵۳	سررنگ	غلام مصطفیٰ	۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۱۵۵	حیات	حیات خاں	۱۵۴	سحر	ناصر علی	۲۱۳	شفغ	نجف علی
۱۵۶	حیران	ولایت علی	۱۵۵	سحر	نواب علی خاں	۲۱۴	شفغ	بصارت علی
۱۵۷	خاکسار	محمد یار	۱۵۶	سرور	عزیز الدین	۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۱۵۸	خضر	خضر سلطان	۱۵۷	سرور	میر محمد خاں	۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۱۵۹	خلق	میر حسن خلق	۱۵۸	سرور	فضل علی بیگ	۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن	۱۵۹	سلطان	طالب علی خاں	۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۱۶۱	خیل	نواب علی ابراہیم خاں	۱۶۰	سلیمان	محمد سلیمان	۲۱۹	شور	محمود بیگ
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ	۱۶۱	سوزاں	شاہزادہ	۲۲۰	شوق	الہی بخش
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ	۱۶۲	سوزش	محمد عبدالرحمن	۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند	۱۶۳	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۲	شوق	غلام رسول
۱۶۵	ذکی	مہدی	۱۶۴	سید	سید الشعراء	۲۲۳	شوق	محمد بخش
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں	۱۶۵	سیف	محمد حسین	۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۱۶۷	راسخ	سہادت علی خاں	۱۶۶	شاداں	چندر لال	۲۲۵	شوکت	جنیف علی
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۱۶۷	شاکی	بختاورد شاہ	۲۲۶	شوکت	حسین علی
۱۶۹	راقم	منظفر علی	۱۶۸	شاہ	محمد شاہ	۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۱۷۰	رسا	کریم الدین	۱۶۹	شاہی	نور الدین	۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۱۷۱	رشک	علی اوسط	۱۷۰	شائق	محمد نذیر الدین	۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

۲۳۰	شہرہ	نصیر الدین	۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین	۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۳۱	شہید	محمد بخش	۲۶۰	ضامن	محمد ضامن	۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۳۲	شہید	فخر الدین	۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ	۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں	۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۳۴	شیدا	جھٹو خاں	۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین	۲۹۲	عاصمی	برہان الدین
۲۳۵	سید	میر سینگا	۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی	۲۹۳	عاصمی	نور محمد
۲۳۶	شیدا	قمر الدین	۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل	۲۹۴	عاصمی	گھن شام داس
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں	۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس	۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی	۲۶۷	ضو	کمال الدین	۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں	۲۶۸	ضیاء	ضیا الدین	۲۹۷	عالی	ابوالمعالی مخفور
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں	۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد	۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۴۱	صادق	ہتور بیگ	۲۷۰	طالب	امام الدین	۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں	۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد	۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں	۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں	۳۰۱	عبد	عبداللہ
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین	۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ	۳۰۲	عبرت	میر ضیا الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی	۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل	۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل	۲۷۵	طرب	لالہ دھرمی لال	۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں	۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں	۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد	۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ	۳۰۶	عزالت	سید عبدالولی
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین	۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد	۳۰۷	عزیز	لالہ بھکاری لال
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ	۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدین محمد خاں	۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز
۲۵۱	صفا	لالہ منوالال	۲۸۰	ظہور	ظہور علی	۳۰۹	عزیز	عزیز الدین
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی	۲۸۱	ظہور	لالہ شیون ناتھ سنگھ	۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ	۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۳۱۱	عشرت	میر غلام علی
۲۵۴	صمیم	تلسی داس	۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر	۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۵۵	صنعت	کریم الدین	۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ	۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں	۲۸۵	عارف	محمد عارف	۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۲۵۷	صید	عبدالباری	۲۸۶	عارف	عارف علی	۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش	۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں	۳۱۶	علوی	عبداللہ خاں

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۲۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۲۷	فقیر	سید محی الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۲۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں	۳۲۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبد القادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۳۲۶	غلطان	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غمگین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غمگین	میر عبداللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	رائے دہراج
۳۳۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	فاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	پنچمن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فدوی	مکند لال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر تقی علی	۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین	۳۹۶	مائل	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر امید علی	۳۶۸	قمر	قمر الدین	۳۹۷	مائل	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فر اللہ اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	مائل	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرست	مرزا الف بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فروغ	نور الدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	متقی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	کاخی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

۴۰۴	مجدوب	غلام حیدر بیگ	۴۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام	۴۶۲	معروف	نواب الہی
۴۰۵	مجرد	محمد پناہ	۴۳۴	مروت	صغیر علی	۴۶۳	معین	معین الدین
۴۰۶	مجرم	رحمت اللہ	۴۳۵	مرہون	علی رضا	۴۶۴	معین	معین الدین خاں
۴۰۷	مجرور	حفیظ حمید النبی	۴۳۶	مست	فضل علی	۴۶۵	مغموم	لالہ رام
۴۰۸	مجیب	مرزا حبیب علی بیگ	۴۳۷	مسرت	لالہ شنکر ناتھ	۴۶۶	مغموم	مشیت علی
۴۰۹	محب	میر الوالقاسم	۴۳۸	مسرت	وزیر علی	۴۶۷	مفتون	عبدالرحیم
۴۱۰	محب	شیخ ولی اللہ	۴۳۹	مسرور	پیر بخش	۴۶۸	مفتون	محمد رضا
۴۱۱	محببت	شہباز جنگ	۴۴۰	مسرور	غلام حسین	۴۶۹	مفتون	احمد شاہ
۴۱۲	محبوب	محبوب خاں	۴۴۱	مسرور	سید محمد	۴۷۰	مفتون	حکیم دون گوٹن
۴۱۳	محترم	محترم علی خاں	۴۴۲	مسکین	عبدالواحد	۴۷۱	مفتون	مرزا حکیم بخش
۴۱۴	محتشم	سید محتشم علی	۴۴۳	مسلم	فرزند علی	۴۷۲	مفلس	محب علی
۴۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش	۴۴۴	مشتاق	مشتاق حسین	۴۷۳	مقبول	مقبول نبی
۴۱۶	محزون	میر ناصر علی	۴۴۵	مشتاق	عبداللہ خاں	۴۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ
۴۱۷	محزون	ظہور الدینی	۴۴۶	مشر	قطب الدین	۴۷۵	ممتاز	فضل الرحمن
۴۱۸	محزون	حکیم ابوالحسن	۴۴۷	مصاحب	مصاحب رام	۴۷۶	ممتاز	نجف علی
۴۱۹	محسن	محمد محسن	۴۴۸	مصدر	ماشار اللہ خاں	۴۷۷	ممنون	میر امانت علی
۴۲۰	محسن	محسن علی	۴۴۹	مصرف	خان بہادر	۴۷۸	منتظر	نور اسلام
۴۲۱	مختار	محمد اکرام	۴۵۰	مضطر	مرزا خسرو	۴۷۹	منتظر	میاں جان
۴۲۲	مختار	مرزا علی نفی	۴۵۱	مضطر	لالہ کنور	۴۸۰	منعم	لالہ مکند لال
۴۲۳	محمود علی خاں		۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۴۸۱	منیر	آفتاب خاں
۴۲۴	محنت	حسن علی بیگ	۴۵۳	مضطر	ذوالفقار علی	۴۸۲	منیر	حبیب الدین
۴۲۵	مختار	منظر الدین	۴۵۴	مضطر	منظر خاں	۴۸۳	منشی	مونسچند
۴۲۶	محمور	محمد جعفر	۴۵۵	مضطر	رام نرائن	۴۸۴	منشی	میر محمد حسن
۴۲۷	محمور	غلام حسین	۴۵۶	مضطر	مرزا سنگین	۴۸۵	منصف	احمد بخش
۴۲۸	محمور	داجد علی	۴۵۷	مضطر	خلیل احمد	۴۸۶	منصف	منصف علی خاں
۴۲۹	مرز	میر فضل اللہ	۴۵۸	مضطرب	محمد حاجی	۴۸۷	موج	خدا بخش
۴۳۰	مرزا	علی رضا	۴۵۹	مضطر	منظر علی خاں	۴۸۸	موجد	قادر علی
۴۳۱	مرزا	حسین بخش	۴۶۰	منظر	منظر بخت	۴۸۹	موزوں	میر فرزند علی
۴۳۲	مرزا	مرزا جان	۴۶۱	منظوم	غلام حسین	۴۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش

۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ	۵۲۰	نجم	میر رضا خاں	۵۴۹	نور	مولا شاہ
۴۹۲	مہجور	مرزا ہدایت علی	۵۲۱	نجم	میر نجم الدین	۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۴۹۳	مہجور	محمد بخش	۵۲۲	نجم	میر نجم الدین	۵۵۱	نیاز	مولا نا شاہ
۴۹۴	مہجور		۵۲۳	ندرت	مرزا مغل	۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۴۹۵	مہدی	جلا الدولہ	۵۲۴	ندیم	مرزا علی	۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۴۹۶	مہر	مہر چند	۵۲۵	نرہیت	سید رفیع الدرجات	۵۵۴	واصف	حسین بخش
۴۹۷	مہر	امین الدولہ	۵۲۶	نرہیت	برہان الدین	۵۵۵	واصل	محمد واصل
۴۹۸	مہر	منصور خاں	۵۲۷	نرہیت	مرزا ارجمند	۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۴۹۹	ناداں	محمد بخش	۵۲۸	نسبت	میر احمد علی	۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا	۵۲۹	نسیم	پنڈت دیاندر	۵۵۸	وحشت	ابوالحسن
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں	۵۳۰	نسیم	راجہ کدرا ناتھ	۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ	۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں	۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی	۵۳۲	نشاط	میرن شاہ	۵۶۱	وحشت	رشید النبی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں	۵۳۳	نشاط	الہی بخش	۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین	۵۳۴	نشاط	البری سنگھ	۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد	۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی	۵۶۴	وسعت	محمد مستقیم خاں
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں	۵۳۶	نصیر	محمد نصیر	۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۰۸	ناظم	میر یحییٰ	۵۳۷	نظام	عماد الملک	۵۶۶	وفا	دارا بخت
۵۰۹	نالان	احمد علی	۵۳۸	نظیر	دلی محمد	۵۶۷	وفا	لائول رائے
۵۱۰	نالان	میر وارث علی	۵۳۹	نعمت	عبدالحق	۵۶۸	وفا	عبد العلی
۵۱۱	نالان	محمد عسکری	۵۴۰	نفیس	اشرف علی	۵۶۹	ولا	منظر علی خاں
۵۱۲	نالان	مرزا محمد جان	۵۴۱	نفی	علی نفی خاں	۵۷۰	ولایت	ولایت علی خاں
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ	۵۴۲	نگہت	نیاز علی	۵۷۱	دلی	دلی محمد
۵۱۴	نثار	سدا سکھ لال	۵۴۳	نگہت	غلام احمد	۵۷۲	دلی	مرزا محمد دلی دہلوی
۵۱۵	نثار	میر عبدالرسول	۵۴۴	نمود	شاہزادہ	۵۷۳	وہاب	عبدالوہاب
۵۱۶	نثار	محمد آمان	۵۴۵	نواب	نصیر الدین	۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۱۷	نجات	حسن رضا	۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں	۵۷۵	ہاتف	مرزا محمد
۵۱۸	نجد	محمد عباس	۵۴۷	نور	نادر حسین	۵۷۶	ہادی	عبدالہادی
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین	۵۴۸	نور	صمصام حیدر	۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

۵۷۸	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمد	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یادر	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یادور	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یاد	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدیہ	عبدالرحمن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیر الدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمد	عبید اللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

جمالتان

ایڈیٹر نگار پاکستان کے افسانوں اور مقالات کا دوسرا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

اس ایڈیشن میں متعدد افسانے اور شامل کئے گئے ہیں۔

جو پہلے ادیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت :- چھ روپے ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

شہسوار سخن (حصہ دوم)

مصنف | عبدالحی صفا بدایونی

تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۶۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

تذکرہ اردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عوتوں اور دوسری میں پردہ فاشی و باعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑادی۔ اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اچیل	۸	بستی	۱۵	جان
۲	امیر بیگم	۹	بنو	۱۶	جعفری
۳	امراؤ	۱۰	پری	۱۷	چھوٹی
۴	امراؤ	۱۱	پری	۱۸	حجاب
۵	امیر	۱۲	پکھراج	۱۹	حجاب
۶	امیر	۱۳	پیاری	۲۰	حسن
۷	امیر	۱۴	تسلی	۲۱	حسن

۲۲	حسین	اختر جان	۵۱	صاحب	امۃ الفاطمہ	۸۰	جہک	-
۲۳	حشمت	مہرجان	۵۲	صنم	درگاہ	۸۱	ناز	-
۲۴	حنا	محمدی جان	۵۳	صنم	مہمن	۸۲	ناز	بندی جان
۲۵	حور	-	۵۴	صنوبر	-	۸۳	ناز	اچھی بی
۲۶	حور	نوردوز جان	۵۵	عزیزہ	-	۸۴	ناز	بی جان
۲۷	حیا	-	۵۶	عیدو	-	۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۲۸	خورشید	خورشید جان	۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم	۸۶	ناز	امیر جان
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم	۵۸	فرحت	فرحت بیگم	۸۷	نازاں	ننھی جان
۳۰	زہرہ	نصیبین	۵۹	فرح	فرح بخش	۸۸	نازک	زینت جان
۳۱	زہرہ	منی بانی	۶۰	فریدن	-	۸۹	نازک	فتن جان
۳۲	زہرہ	-	۶۱	قاتل	عجوبہ جان	۹۰	نجن	-
۳۳	زہرہ	لطیفن	۶۲	کسن	-	۹۱	نراکت	رمجو
۳۴	زہرہ	امراؤ جان	۶۳	گنا	گنا جان	۹۲	نراکت	کندو
۳۵	زیب	-	۶۴	گل	نواب جان	۹۳	نراکت	-
۳۶	زینب	زینب بیگم	۶۵	گوہر	-	۹۴	نقاب	حمیدن بانی
۳۷	ستم	-	۶۶	گوہر	-	۹۵	نورن	مسماۃ نورن
۳۸	سردار	سردار بیگم	۶۷	گوہر	لعل بے بہا	۹۶	نوشابہ	امجدی جان
۳۹	شباب	حسین باندی	۶۸	گیتی آرا	-	۹۷	دزیر	وزیر بیگم
۴۰	شباب	محمدی جان	۶۹	لطیف	اللہ جوانی	۹۸	یاد	-
۴۱	شرارت	امیر جان	۷۰	ماہ	منجھلی بیگم	۹۹	یاسمین	تومن
۴۲	شرفن	-	۷۱	ماہ لقا	-			
۴۳	شرم	امامی جان	۷۲	محمور	حسینی بیگم	۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۴۴	شرم	-	۷۳	مزید	-	۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۴۵	شریہ	-	۷۴	مستور	مستور بیگم	۱۰۲	بسم اللہ	بسم اللہ بیگم
۴۶	شوخی	مولانا جان	۷۵	مشری	قمرن جان	۱۰۳	بہو	بہو بیگم
۴۷	شوق	کریم بخش	۷۶	معشوق	بی صلحہ بیرون	۱۰۴	بیگم	-
۴۸	شیریں	شیریں جان	۷۷	مغل	بیا جان	۱۰۵	بیگم	رشک محل
۴۹	شیریں	-	۷۸	منو	منو جان	۱۰۶	پارسا	-
۵۰	شیسویں	شیریں وحید	۷۹	مہر	جینا جان	۱۰۷	شریا	نٹری بیگم

۱۰۸	جانی	بیگم جان	۱۲۰	سلطان	سلطان بیگم	۱۳۲	غریب	امیر النساء بیگم
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم	۱۲۱	شرم	شمس النساء بیگم	۱۳۳	فاطمہ	قادر بیگم
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم	۱۲۲	شوخی	گنا بیگم	۱۳۴	قمر	حیدری بیگم
۱۱۱	حجاب	-	۱۲۳	شیریں	نواب شاہجان بیگم	۱۳۵	قمر	قمر النساء
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم	۱۲۴	صدر	نواب صدر محل	۱۳۶	کنیز	فاطمہ کنیز
۱۱۳	حیا	حیات النساء بیگم	۱۲۵	ضرورت	شرف النساء بیگم	۱۳۷	کیفی	-
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم	۱۲۶	ضیاء	ضیائی بیگم	۱۳۸	گوہر	گوہر بیگم
۱۱۵	حق	بادشاہ بیگم	۱۲۷	عابد	نواب امراء بیگم	۱۳۹	ماہ	-
۱۱۶	خورشید	-	۱۲۸	عالم	نواب بادشاہ محل	۱۴۰	محبوب	نواب محبوب بیگم
۱۱۷	دلہن	دلہن بیگم	۱۲۹	عشرت	نواب عشرت محل	۱۴۱	منحفی	سلطان جہاں بیگم
۱۱۸	نادیہ	-	۱۳۰	عصمت	عصمت	۱۴۲	مطلوب	فضل النساء بیگم
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم	۱۳۱	عفت	نجم النساء بیگم	۱۴۳	ناز	چنبلی
						۱۴۴	یاسمین	

شہاب کی سرگزشت

حضرت نیاز کا وہ عظیم المثال افسانہ جو اردو زبان میں بالکل پہلی مرتبہ سیرنگاری کے اصول پر لکھا گیا ہے۔ اس کی زبان، تخیل، اس کی نزاکت بیان، اسکی انشائے عالیہ سحر حلال کے درجہ تک پہنچتی ہے۔

یہ ایڈیشن نہایت صحیح اور خوشخط ہے۔

قیمت: دو روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

انتخابِ یادگار

مصنف | امیر احمد مینائی

عہد تصنیف طباعت | "انتخابِ یادگار" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۹ھ تکلتا ہے یہ اس کے مکملہ کا سال ہے۔ درنہ تذکرے کا آغاز ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۹ھ میں تلج المطالع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۶۰۶ صفحات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی متخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شعرائے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیباچے میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنف نے یوں بیان کیا ہے کہ "راقم المحرر نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں دالیان ریاست کا ذکر ہے۔ بہ ترتیب زمانہ حکومت در ریاست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقہ ثانی میں بہ ترتیب حرور ہجی اور شاعران کا حال مخفّر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سخن دان بلفظ صاحب جزادہ تعبیر کئے گئے ہیں، اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو لہذا بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرف بھی اشارہ منظور ہیں۔ لہذا فہرست میں ان کے اسماء کے ساتھ عربی کی علامت "ع" اور فارسی کی علامت "ت" اور اردو کی علامت "ا" اور بھاکا کی علامت "ب" اور فارسی عربی کی علامت "ف" اور فارسی اردو کی علامت "فا" اور فارسی اردو بھاکا کی علامت "فبا" اور اردو بھاکا کی علامت "با" مذکور ہے اور مخفی نہ رہے کہ جو سخنور دونوں زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حرور ہجی اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے "عبر شاہ خاں" کہ فارسی میں "عبر" اور اردو میں "آشفہ" تخلص کرتے ہیں تو صرف الف میں آشفہ اور حرف عین میں عبر لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولایت اور در صورت متوفی ہونے کے تاریخ دماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے۔

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو "انتخابِ یادگار" کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعرا کے حالات عموماً مستند ہیں اور انتخابِ کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقہ اول در ذکر دیوان مملکت ترتیب زمانہ حکومت							
۱	نواب علی محمد خاں	۲۶	اختر	شیخ رمضان علی	۵۱	باقر	باقر خاں
۲	نواب محمد سعد اللہ خاں	۲۷	اخگر	صاحبزادہ ہادی یار خاں	۵۲	بکر	شیخ امداد علی
۳	نواب محمد عبداللہ خاں عہدی	۲۸	اخگر	محمد جان خاں	۵۳	بدی چند	ب
۴	نواب محمد فیض اللہ خاں	۲۹	از حکر	فتیاب خاں	۵۴	بزمی	عبداللہ خاں
۵	حاجی نواب غلام محمد خاں	۳۰	اسد	صاحبزادہ محمد اسد علی	۵۵	بسمل	شیخ محمد زمان
۶	نواب احمد علی خاں رند	۳۱	امیر	جانب نشی مظفر علی	۵۶	بسمل	حاجی نصر اللہ خاں
۷	نواب محمد سعید خاں	۳۲	اشرف	صاحبزادہ اشرف علی	۵۷	بسمل	دلی محمد خاں
۸	نواب محمد یوسف علی خاں ناظم	۳۳	اشک	سید قطب الدین	۵۸	بسمل	محمد عبدالعزیز خاں
۹	نواب کلب علی خاں نواب	۳۴	اصغر	صاحبزادہ اصغر علی	۵۹	بشیر	خواجہ محمد بشیر
طبقہ دوم در ذکر شعرائے متوطن و متوسل							
این دارالریاستہ بترتیب حروف ہجی							
۱۰	آرام	۳۵	اظہر	شیخ امین احمد	۶۰	بشیر	محمد بشیر خاں
۱۱	آزاد	۳۶	افزون	سید حسین شاہ	۶۱	بلخی	محمد سیف الدین خاں
۱۲	آشفہ	۳۷	افسر	صاحبزادہ احمد یار خاں	۶۲	بلدیو	چو بی بلدیو داس
۱۳	آشفہ	۳۸	افغان	محمد نود خاں	۶۳	بلخ	قطب بخش عن قطب اللہ
۱۴	آشنا	۳۹	انکار	صاحبزادہ اصغر علی	۶۴	بندہ	مولوی حفظ اللہ
۱۵	آہ	۴۰	اکبر	محمد اکبر علی خاں	۶۵	بنی	چو بی بنی دہر
۱۶	آسان	۴۱	اکبر	صاحبزادہ محمد اکبر خاں	۶۶	بہار	چنبلی لال
۱۷	آحسن	۴۲	اکرم	مولوی محمد اکرم	۶۷	بیاب	صاحبزادہ محمد عباس علی
۱۸	احقر	۴۳	الم	صاحبزادہ امداد علی	۶۸	بیچین	حاتم علی خاں
۱۹	احمد	۴۴	امداد	صاحبزادہ امداد علی	۶۹	بیخود	عبدالرحمن
۲۰	احمد	۴۵	امیر	صاحبزادہ محمد یار خاں	۷۰	بیڈھب	منظفر شاہ خاں
۲۱	احمد	۴۶	امیر	صاحبزادہ امیر اللہ خاں	۷۱	پران	پران سکھ
۲۲	احمد	۴۷	امیر	سید محمد امیر شاہ	۷۲	پناہ	میر پناہ علی
۲۳	احمد	۴۸	امیر	امیر احمد ولایت	۷۳	تاب	صاحبزادہ امداد اللہ خاں
۲۴	احمد	۴۹	انور	محمد انور شاہ قادری	۷۴	تیش	محمد نظام علی خاں
۲۵	احمد	۵۰	انور	امام الدین خاں	۷۵	بیمار	شیخ علی بخش

۷۶	تراب	سید تراب شاہ	فا	۱۰۵	حبیب	محمد حبیب الرحمن	فا	۱۳۴	حیرت	بخشی کنھاری لال	ن
۷۷	تسکین	میر حسین	ا	۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	ن	۱۳۵	خان زادہ مبارک شاہ خاں	ا	ا
۷۸	تسلیم	کبیر خاں	فا	۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	ا	۱۳۶	خرد	صاحبزادہ مرتضیٰ خاں	ا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	ا	۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	ن	۱۳۷	خلیل	شاہ خلیل احمد	ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	ا	۱۰۹	حریف	میاں غلام حسین	ن	۱۳۸	خورشید	کریم خاں	ا
۸۱	تفضل	تفضل حسین خاں	ا	۱۱۰	حزین	صاحبزادہ غلام محی الدین	ا	۱۳۹	خورشید	میاں خورشید میاں	ا
۸۲	تمکین	سید محمد بنے	ا	۱۱۱	حسرت	ذوق رام	فا	۱۴۰	خوشدل	من بہادون لال	ن
۸۳	تمکین	مرزا ابوالقاسم	ن	۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	ا	۱۴۱	خوشنود	سید خوشنود شاہ	ا
۸۴	تمیز	سید علی حسن شاہ	ا	۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	ا	۱۴۲	خیالی	حسین علی خاں	ن
۸۵	تمیز	غلام احمد	ا	۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	ا	۱۴۳	داغ	نواب مرزا خاں	ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	ا	۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	ا	۱۴۴	دت	پنڈت دترام	ب
۸۷	توکل	سید عبداللہ	ن	۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	ا	۱۴۵	دلادر	سید دلادر علی	ا
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	ا	۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	ن	۱۴۶	دھن سنگھ	ب	ب
۸۹	ثاقب	شیخ سیف اللہ	ن	۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	ا	۱۴۷	ذکی	شیخ مہدی علی	فا
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	ا	۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	ا	۱۴۸	راحت	شیخ احمد حسین	ا
۹۱	جان	صاحب میر یار علی	ا	۱۲۰	حبیب	میاں حبیب احمد	ا	۱۴۹	راز	نظام الدین خاں	ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	ا	۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خاں	ا	۱۵۰	راسخ	غایت اللہ خاں	ا
۹۳	جاوید	عبدالبنی خاں	ا	۱۲۲	حسین	میر حسین علی	ن	۱۵۱	راحت	شاہ رؤف احمد	ا
۹۴	جلال	میرضامن علی	ا	۱۲۳	حسین	میر حسین علی	ن	۱۵۲	رفیق	مولوی محمد وحید الزماں خاں	فا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	ن	۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	ن	۱۵۳	رحیم	صاحبزادہ رحیم اللہ خاں	ا
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین احمد خاں	فا	۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	ن	۱۵۴	رزمی	یعقوب خاں	ا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	ا	۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	ا	۱۵۵	رسا	میر احمد علی	ا
۹۸	جیل	آغا علی لقی خاں	ا	۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	ن	۱۵۶	رسا	منشی انبار شاہ	ا
۹۹	جوہر	برجیاسی لال	فا	۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا رحیم الدین	ا	۱۵۷	رسوا	صاحبزادہ سجاد علی خاں	ا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	ا	۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	فا	۱۵۸	رضا	صاحبزادہ علیم اللہ خاں	ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	ا	۱۳۰	حیدر	صاحبزادہ محمد حید علی خاں	ا	۱۵۹	رضا	میرزا رضا حسین	فا
۱۰۲	حافظ	محمد تونس	ن	۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	ا	۱۶۰	رضا	غلام رضا	ا
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	ا	۱۳۲	حیدر	آغا برہان الدین حیدر	ا	۱۶۱	رضا	-	ا
۱۰۴	حاجی	عبد الجبار خاں	ن	۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	ا	۱۶۲	رضا	میر رضا علی	ا

۱۶۳	رفت	مولوی غلام جیلانی	فا	۱۹۲	شر	یعقوب علی خاں	۱	۲۲۱	صفت	میر سلہو	ت
۱۶۴	رفت	رام دولار	۱	۱۹۳	شر	عبد العزیز خاں	۱	۲۲۲	صفت	شیخ کریم الدین	۱
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	۱	۱۹۴	شر	محمد انعام اللہ خاں	۱	۲۲۳	صوفی	شیخ محمد عبدالحق	۱
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب الدینی	۱	۱۹۵	شریف	شریف احمد	۱	۲۲۴	ضابط	احمد علی خاں	۱
۱۶۷	رگناتہ	چوہی رکنہا تیر شاہ	ب	۱۹۶	شدر	میر شرف الدین	۱	۲۲۵	ضبط	نیاز علی خاں	۱
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت خاں	فا	۱۹۷	شعور	میر سعد الدین خاں	فا	۲۲۶	ضیا	سید حسین علی خاں	۱
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	۴	۱۹۸	شفا	سید محمد جعفر شاہ	۱	۲۲۷	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	فا
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	۱	۱۹۹	شفقت	سید نجف علی	۱	۲۲۸	ضیغم	میاں اکرام الدین	۱
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	۱	۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	۱	۲۲۹	طالب	مولوی الہ داد	فا
۱۷۲	سلک	اسمعیل شاہ خاں	فا	۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	۱	۲۳۰	طالب	عبدالرزاق خاں	ت
۱۷۳	ست	ست زارن	ب	۲۰۲	شرق	مولوی قدرت اللہ	۱	۲۳۱	طلعت	محمد سعادت علی خاں	۱
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	۱	۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محمد علی خاں	۱	۲۳۲	طلوع	شیخ شمس الدین	۱
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین	فا	۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	۱	۲۳۳	ظریف	صاحبزادہ محمد عبد اللہ خاں	۱
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	۱	۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	۱	۲۳۴	ظہیری	عبد اللہ خاں	ت
۱۷۷	سروری	نواب محمد کاظم علی خاں	ت	۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	ت	۲۳۵	عابد	صاحبزادہ زین العابدین	۱
۱۷۸	سردش	صاحبزادہ عبد الوہاب خاں	۱	۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	۱	۲۳۶	عابد	صاحبزادہ زین العابدین	۱
۱۷۹	سعد	محمد سعید اللہ خاں	۱	۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	۱	۲۳۷	عابد	سعید عابد حسین	۱
۱۸۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۱	۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	ت	۲۳۸	عاجز	حسن علی خاں	۱
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	۴	۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	۱	۲۳۹	عاشق	خان بہادر خاں	۱
۱۸۲	سوز	سید حمید شاہ	۱	۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	فا	۲۴۰	عاشق	محمد اسمعیل خاں	۱
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	۱	۲۱۲	صاحب	جارج فائوم	فا	۲۴۱	عاشق	سید غیاث الدین	۱
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ت	۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	۱	۲۴۲	عاصی	صاحبزادہ مبارک علی خاں	۱
۱۸۵	شاداں	حسین علی خاں	ت	۲۱۴	صائم	سید رمضان علی	۱	۲۴۳	عاصی	صاحبزادہ گوہر علی خاں	۱
۱۸۶	شاغل	آغا میرزا	فا	۲۱۵	صبا	محمد صابر حسین	فا	۲۴۴	عاصی	شیخ محمد غایت اللہ	۱
۱۸۷	شاگر	میاں نجیب شاہ	ت	۲۱۶	صبا	منشی کوہن لال	۴	۲۴۵	عاصی	محمد سراج الدین خاں	۱
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	فا	۲۱۷	صغیر	چیموئے خاں	۱	۲۴۶	عاصی		۱
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	۱	۲۱۸	صفا	آغا نادر مرزا	۱	۲۴۷	عاقل	صاحبزادہ رضا علی خاں	۱
۱۹۰	شائق	سید دارش حسن	۱	۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علی خاں	۱	۲۴۸	عاقل	میر مہدی حسین	۱
۱۹۱	شجاعت	صاحبزادہ شجاعت علی خاں	۱	۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ محمد علی خاں	۱	۲۴۹	عالم	عالم شاہ خاں	۱

۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	۲۷۹	۱	غملین	مولوی عبدالقادر خاں	۳۰۸	فا	قائم	شیخ قیام الدین	فا
۲۵۱	عباس	عباس خاں	۲۸۰	۱	غمین	حکیم عطاء اللہ	۳۰۹	فا	قدیر	غلام حسین خاں	۱
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	۲۸۱	ت	غمین	مرزا معین الدین	۳۱۰	فا	قربان علی		۱
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	۲۸۲	۱	غنی	آغا علی نفی	۳۱۱	۱	قربت	حافظ غلام نبی	۱
۲۵۴	عبرت	میر ضیاء الدین	۲۸۳	فا	فاخر	حکیم احمد خاں	۳۱۲	فا	قلاس	عبدالرحمن	ت
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	۲۸۴	۱	فاخر	حکیم فاخر الدین	۳۱۳	۱	قلق	خواجہ ارشد علی خاں	۱
۲۵۶	عجمی	میر لال	۲۸۵	ت	فائق	محمد میرزا	۳۱۴	فا	قمر	حافظ محمد احمد	فا
۲۵۷	عجیب	دمور داس	۲۸۶	۱	فائق	بلا تے رام	۳۱۵	فا	قیاس	بلاس رائے	۱
۲۵۸	عدیل	میر عوض علی خوشنویس	۲۸۷	فا	فدا	صاحبزادہ فدا علی خاں	۳۱۶	۱	قیام	محمد شاہ خاں	۱
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	۲۸۸	۱	فدا	شیخ محمود علی	۳۱۷	۱	قیامت	لالہ چھیدا لال	ت
۲۶۰	عزت	مولوی محمد غیاث الدین	۲۸۹	فا	فدا	سید فدا علی	۳۱۸	۱	قیس	مولوی محمد عثمان خاں بہادر	ت
۲۶۱	عزیز	عبدالکریم خاں	۲۹۰	فا	فرحت	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	۳۱۹	۱	کادش	محمد شاہ خاں	۱
۲۶۲	عشرت	صاحبزادہ عشرت علی خاں	۲۹۱	۱	فرحت	حکیم نصیر الدین خاں	۳۲۰	۱	کرامت	صاحبزادہ کرامت علی خاں	۱
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	۲۹۲	۱	فرحت	اکبر شاہ خاں	۳۲۱	۱	اکرم	مرزا مکھو عن کرم خاں	۱
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام محی الدین	۲۹۳	۱	فرحت	میر محمد حسین	۳۲۲	فا	کریم	محمد کریم اللہ خاں	ت
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	۲۹۴	فا	فرقت	مولوی قیام الدین	۳۲۳	فا	کشتہ	شیخ رحیم بخش	۱
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	۲۹۵	ت	فصیح	مولوی فصیح الزمان خاں	۳۲۴	فا	کشور	چوہی کشور داس	ب
۲۶۷	علیل	محمد نصیر الدین خاں	۲۹۶	۱	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	۳۲۵	۱	کفایت	صاحبزادہ کفایت اللہ خاں	فا
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	۲۹۷	فا	فضل	شیخ فضل احمد	۳۲۶	۱	کینفی	محمد ایوب خاں	فا
۲۶۹	عنایت	صاحبزادہ عنایت علی خاں	۲۹۸	۱	فضل حق		۳۲۷	ع	گرم	مظفر خاں	۱
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	۲۹۹	۱	فقیر	سید عبدالرزاق	۳۲۸	۱	گلزار	حسین جعفر عن بہادر الدرد	۱
۲۷۱	عنبر	عنبر شاہ خاں	۳۰۰	ت	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	۳۲۹	فا	گوال	گوال رائے	ب
۲۷۲	عیش	میر سعادت علی	۳۰۱	۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	۳۳۰	۱	گوہر	محبتی خاں	۱
۲۷۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	۳۰۲	فا	فیاض	محمد فیاض خاں	۳۳۱	ت	کوہر	جوالا پر شاد	فا
۲۷۴	غالب	حکیم غلام محمد خاں	۳۰۳	۱	قادر	صاحبزادہ عبدالقادر	۳۳۲	۱	لائق	لالہ کنجھاری لال	ت
۲۷۵	غربت	صاحبزادہ ہدایت علی خاں	۳۰۴	۱	قادری	سید شاہ غلام حیلانی	۳۳۳	ت	لذت	لالہ کنور سین	ت
۲۷۶	غریب	شیخ الہی بخش خوشنویس	۳۰۵	فا	قاسم	قاسم علی خاں	۳۳۴	۱	لطافت	سید لطافت علی	۱
۲۷۷	غفلت	احوندزادہ احمد خاں	۳۰۶	۱	قاصر	حافظ علی حسن	۳۳۵	فا	لکنت	محمد شیر خاں	۱
۲۷۸	غملین	میر عبداللہ	۳۰۷	۱	قاہر	سید عبدالقادر	۳۳۶	ت	ماہر	غلام محمد خاں	۱

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	۳۶۷	۱	مفتوں	صاحبزادہ فصیح اللہ خاں	۳۹۷	۱	نجف	صاحبزادہ محمد مہدی علی خاں	۱
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	۳۶۸	۱	مفتوں	سید احمد شاہ	۳۹۸	۱	نرہت	سید رفیع الدرجات	فا
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	۳۶۹	۱	مفلس	میر محب علی	۳۹۹	۱	نظام	سید نظام شاہ	۱
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	۳۷۰	۱	مکدر	احمد نور خاں	۴۰۰	۱	نعمیم	میر محمد نعیم	ت
۳۴۱	مجدوح	حافظ عبدالبنی	۳۷۱	۱	ممتاز	مہدی علی خاں	۴۰۱	۱	نیاز	مولوی نیاز انٹرنس	ت
۳۴۲	محب	میر مجاور علی	۳۷۲	۱	منت	احمد علی	۴۰۲	۱	نیر	صاحبزادہ مختار علی خاں	۱
۳۴۳	محمود	محمود خاں	۳۷۳	۱	منعم	قاضی نور الحق	۴۰۳	ت	نیر	حکیم محمد حسن خاں	فا
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	۳۷۴	ت	منور	سید منور شاہ	۴۰۴	۱	نیر	سید منور علی	۱
۳۴۵	محنت	-	۳۷۵	۱	منیر	سید امین حسین	۴۰۵	فا	واثق	سید جعفر شاہ	۱
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	۳۷۶	۱	موجد	حشمت علی خاں	۴۰۶	۱	داحد	شیخ داحد علی	۱
۳۴۷	محو	آغا یوسف علی خاں	۳۷۷	ت	مہدی	صاحبزادہ مہدی علی خاں	۴۰۷	۱	واقف	عبدالقادر خاں	۱
۳۴۸	مختار	سید مظہر الدین	۳۷۸	فا	مہدی	محمد مہدی	۴۰۸	۱	دحید	صاحبزادہ حید اللہ خاں	۱
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد یار خاں	۳۷۹	ت	مہر	میر سعادت علی	۴۰۹	۱	وزیر	وزیر علی خاں	فا
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ اختر نویس	۳۸۰	فا	مہر	سید مہر بان علی	۴۱۰	ت	وزیر	سید محمد وزیر علی	۱
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	۳۸۱	۱	ناچار	-	۴۱۱	۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	۱
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	۳۸۲	ت	نادان	امراؤ میرزا	۴۱۲	۱	وصال	مرزا محمد مرتضیٰ	۱
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	۳۸۳	۱	نادر	صاحبزادہ محمود علی خاں	۴۱۳	۱	دفا	حاجی گل محمد خاں	ت
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرشد خاں	۳۸۴	۱	ناصر	ناصر خاں	۴۱۴	ت	دفا	مرزا علیم الدین	۱
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	۳۸۵	۱	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	۴۱۵	فا	دلا	مرزا جعفر علی بیگ	۱
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	۳۸۶	۱	ناطق	مبارک شاہ خاں	۴۱۶	۱	دہاب	سید عبدالوہاب	فا
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالبنی	۳۸۷	ت	ناظر	میرناظر علی	۴۱۷	فا	ہادی	محمد عبدالہادی	۱
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام حسن خاں	۳۸۸	ت	ناطق	مبارک شاہ خاں	۴۱۸	۱	ہادی	مولوی عبدالہادی خاں	ت
۳۵۹	مضطر	احمد یار خاں	۳۸۹	۱	ناظر	میرناظر علی	۴۱۹	۱	ہاشم	مولوی ہاشم خاں	ت
۳۶۰	مظلوم	سید جمال شاہ	۳۹۰	۱	ناظر	ناظر حسین	۴۲۰	۱	ہدایت	ہدایت اللہ	۱
۳۶۱	منظر	امداد حسین	۳۹۱	۱	نامی	حسین شاہ خاں	۴۲۱	ت	ہدایت	ہدایت علی خاں	ت
۳۶۲	منظر	شیخ منظر حق	۳۹۲	۱	نامی	مرزا شجاع	۴۲۲	۱	ہزل	عبدالرحیم خاں	۱
۳۶۳	معصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	۳۹۳	فا	نثار	صاحبزادہ نثار علی خاں	۴۲۳	۱	ہمد	صاحبزادہ تمہید اللہ خاں	فا
۳۶۴	معین	مرزا معین الدین حسن خاں	۳۹۴	۱	نثار	آغا محمد شیرازی	۴۲۴	ت	ہندی	مرزا محمد حسن علی	۱
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	۳۹۵	۱	نجف	نجف علی خاں	۴۲۵	۱	ہنر	مرزا امیر بیگ	۱
۳۶۶	منہوم	علی محمد خاں	۳۹۶	فا	نجف	محمد علی نجف	۴۲۶	۱	یاس	محمد صیاد خاں	۱
									یعقوب	شیخ محمد یعقوب	۱
									یوسف	محمد یوسف خاں	فا

عروس الاذکار

مصنف | نقش حیدر آبادی۔ نقش کا اصل نام نصیر الدین احمد اور تاریخی نام "برکات الحق نصیر الدین احمد" ہے۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا۔ اور ان کے آبا و اجداد ملتان کے رہنے والے تھے۔

نقش ۱۲۶ھ میں بمقام حیدر آباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی، شعر و سخن کا ذوق نوعمری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدر آبادی کے شاگرد تھے۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں۔ صرف

- (۱) مخمل الشعرا
- (۲) تحقیقات المصلحین
- (۳) شطرنج اخلاص
- (۴) عروس الاذکار

دستیاب ہو سکی ہیں۔ سخاوت مرزا صاحب نے "عروس الاذکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی دوادین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دے دیے ہیں جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۴ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے۔ ابھی طبع نہیں ہوا۔

تصنیف و طباعت | اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عموماً وہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکروں میں پائی جاتی ہے۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے دھانی سو سے زائد خاص حیدر آباد سے تعلق رکھتے ہیں۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت ہے چنانچہ ولدیت، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے۔ فیض حیدر آبادی کے ۳۷ شاگرد، شاہ نصیر کے ۲۰ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس، ساٹھ شعراء حیدر آباد میں موجود تھے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق - وزیر صاحب	۲۷	انجم - سید نور نیچی	۵۳	تمیز
۲	آفاق - فرید الدین	۲۸	انس - ولی محمد	۵۴	تمیز غلام احمد
۳	انجم - خیرات علی	۲۹	انور - مہا بلی	۵۵	تمکین بچوالال
۴	آمین - غلام علی خاں	۳۰	اوج	۵۶	تیز
۵	افسوس	۳۱	ایمان - شیر محمد خاں	۵۷	ہام بہاری لال
۶	اعرا	۳۲	اصفیا - نور الاصفیاء	۵۸	جاہ سیوا پرشاد
۷	آصف - مبارز الدولہ	۳۳	باثی - گردھاری پرشاد	۵۹	جذب اکرام علی
۸	اثر - میرزا باب علی لکھنوی	۳۴	بالا - بالا پرشاد	۶۰	جری شجاعت علی
۹	احسن - چراغ محی الدین	۳۵	بدر - کاظم حسینی	۶۱	جگر غلام یحیی الدین
۱۰	احمد - سید احمد	۳۶	برق	۶۲	جم بہادر علی مرزا
۱۱	ادب - فیاض الدین خاں	۳۷	برہان - برہان الدین	۶۳	جمال جمال علی
۱۲	ارمان	۳۸	بلہار - دلاور علی	۶۴	جن حکیم محمود علی
۱۳	اسد - اسد اللہ خاں	۳۹	بندہ - فیاض الدین خاں	۶۵	جودت
۱۴	اسد - نور المصطفیٰ	۴۰	بہادر - دیا بہادر	۶۶	جولاں میر جولاں
۱۵	اشتیاق	۴۱	بہادر - راج بہادر	۶۷	جوشش میر واحد علی خاں
۱۶	اشفاق مرزا احمد علی	۴۲	بہار - شمس الدین	۶۸	جوہر ملک محمود کرنی
۱۷	اشفاق - مرزا محمد علی	۴۳	بہتر - علا الدین حسینی	۶۹	جوش میر قاد حسین
۱۸	اشک - جمال الدین حیدر	۴۴	پتیا - محمد علی	۷۰	چرب بہادر علی
۱۹	اشک	۴۵	پاس - حفیظ الدین	۷۱	چندا مددقا بانی
۲۰	افسر - تلح الدین خاں	۴۶	پروریز - عظیم الدین	۷۲	حاذق اسماعیل بیگ
۲۱	افصح - غلام علی	۴۷	پیغام	۷۳	حظ سید علی
۲۲	الکاح - داؤد خاں	۴۸	تاباں	۷۴	حشمت علی
۲۳	امانی - میرامانی	۴۹	تپاک	۷۵	حفظ نجم الدین خاں
۲۴	امید - اعظم علی خاں	۵۰	تصدیق - سید ابراہیم	۷۶	حفیظ حفیظ الدین
۲۵	امیر - میر حسن علی	۵۱	تقی - میر محمد تقی	۷۷	حکیم باد پرشاد حس
۲۶	امین - خواجہ محمد	۵۲	تمیز - بدر الدین خاں	۷۸	حکیم انبا پرشاد -

۷۹	حنا مہدی حسین لکھنوی	۱۰۸	زنگین غلام علی	۱۳۷	شفا حکیم محمد علی خاں
۸۰	حیدر حسین خاں	۱۰۹	رونق میر رونق علی	۱۳۸	شمع و شعلہ - میر کاظم علی
۸۱	خاموش سید شاہ معین الدین	۱۱۰	راز محی الدین	۱۳۹	شمس ضیاء الدین
۸۲	خود	۱۱۱	زخم بسم اللہ خاں	۱۴۰	شمسی اکبر حسین
۸۳	خرم سیتی پرشاد	۱۱۲	زعم	۱۴۱	شور گل محمد
۸۴	خلق جادو رائے	۱۱۳	زکی شیخ احمد بگرامی	۱۴۲	شوکت بھراج بہادر
۸۵	خلق تلجا پرشاد	۱۱۴	روز	۱۴۳	شوق غلام رسول
۸۶	خوشنود	۱۱۵	سحر محمد ظہور	۱۴۴	شہوار محمد حیدر
۸۷	خواجہ بخیر الدین	۱۱۶	سخن غلام مصطفیٰ	۱۴۵	شہید غلام امام
۸۸	خیر عبد اللہ خاں	۱۱۷	سخی خیراتی	۱۴۶	شہید میر احمد علی
۸۹	داغ ہدایت اللہ خاں	۱۱۸	سخی محمود خاں	۱۴۷	شیدا بڑے شاہ میاں
۹۰	دل شجاعت علی خاں	۱۱۹	سراج سراج الدین علی بیدی	۱۴۸	شیدا نواز ش علی
۹۱	دوست دوست علی	۱۲۰	سردار سردار علی	۱۴۹	شیر شیر علی خاں
۹۲	دید	۱۲۱	سرور میر مصطفیٰ	۱۵۰	شیفتہ احمد خاں
۹۳	ذبیح میر محمد اسماعیل	۱۲۲	سعد منشی محمد	۱۵۱	شیفتہ محمد حسن
۹۴	ذکا حبیب اللہ	۱۲۳	سعید میر احمد علی خاں	۱۵۲	شیفتہ حیدر آبادی
۹۵	ذہن عبدالرحیم	۱۲۴	سہو سید حبیب شاہ	۱۵۳	صاف شاد الحق
۹۶	راز سید برہان الدین	۱۲۵	شاداب	۱۵۴	صاحب شفیق
۹۷	راز محمد برہان الدین	۱۲۶	شاداں چند لال	۱۵۵	صدق غلام صدیق
۹۸	رابط بالا پرشاد	۱۲۷	شان لطف علی	۱۵۶	صفا ذوالفقار علی
۹۹	رجا غلام محی الدین خاں	۱۲۸	شاہ روشن علی	۱۵۷	صفیر محمد تقی
۱۰۰	رسا میر رفیع الدین	۱۲۹	شاب رائے	۱۵۸	صمد عبدالصمد
۱۰۱	رستم رستم خاں	۱۳۰	شجین	۱۵۹	ضبط بھو کر چند
۱۰۲	رضا میر رضا الدین	۱۳۱	شجیع منصف علی	۱۶۰	ضیا محمد عبدالرحیم
۱۰۳	رعب محمد فیض اللہ خاں	۱۳۲	شخص سبحان علی	۱۶۱	ضیغم محمد غضنفر
۱۰۴	رعد بھوانی پرشاد	۱۳۳	شرق گوہر علی	۱۶۲	حنیف زین العابدین
۱۰۵	رقم حیدر آبادی	۱۳۴	شرر طلب خاں	۱۶۳	طالع رائے پھند لال
۱۰۶	رمز رائے بہادر لال	۱۳۵	شرٹ میر جیون	۱۶۴	طایر
۱۰۷	رنگ حیدر آبادی	۱۳۶	شرٹ	۱۶۵	طلب عافیت طلب خاں

۱۶۶	طور حرمت علی	۱۹۵	عطارد	راے بالکنند	۲۲۴	قدسی	غلام دستگیر
۱۶۷	طوفان	غلام محی الدین	۱۹۶	عفلاں	۲۲۵	قصد	حسن مرزا
۱۶۸	طیش	سید محمد	۱۹۷	عکس	۲۲۶	قلق	امام الدین
۱۶۹	طہور	میر قلندر	۱۹۸	علم	۲۲۷	قلزم	سید علی خاں
۱۷۰	طہور	مرزا عابد	۱۹۹	علم	۲۲۸	قمر	قمر الدین
۱۷۱	طہیز حیدر آبادی		۲۰۰	عیان	۲۲۹	قمر	بندہ حسن
۱۷۲	عار		۲۰۱	عیش	۲۳۰	قبر	قادر حسین
۱۷۳	عاشق	خوش وقت علی خاں	۲۰۲	غلامی	۲۳۱	قدرت	نصیر الدین خاں
۱۷۴	علم	رحیم الدین	۲۰۳	غور	۲۳۲	قیس	محمد صدیق
۱۷۵	عاقل	شیخ محمد	۲۰۴	فخر	۲۳۳	کاف	
۱۷۶	عالم	غلام سید عالم	۲۰۵	فخر	۲۳۴	کرار	حیدر حسین
۱۷۷	عارف	شاہ غلام علی	۲۰۶	فرحان	۲۳۵	کریم	کریم الدین
۱۷۸	عارف	مرزا عارف	۲۰۷	فرحان	۲۳۶	کمال	کمال الدین خاں
۱۷۹	عاصی	لطف علی	۲۰۸	فرحان	۲۳۷	کمر	کمر شاہ
۱۸۰	عقیق	عیات الدین	۲۰۹	فرحت	۲۳۸	گرم	شجاعت علی
۱۸۱	عرش	سید احمد حسین	۲۱۰	فرحت	۲۳۹	گستاخ	طالع مند خاں
۱۸۲	عرشی	ابن عبدالصمد	۲۱۱	فرق	۲۴۰	گوز (مختر) عباس علی خاں مجنوں	
۱۸۳	عرشی	فیاض الدین	۲۱۲	فضل	۲۴۱	لائق	اسد اللہ شاہ
۱۸۴	عجب	سید عبداللہ	۲۱۳	فطرت	۲۴۲	لطف	
۱۸۵	عزم	محمد غوث	۲۱۴	فکر	۲۴۳	لطف	
۱۸۶	عزت	عزت اللہ	۲۱۵	فوق	۲۴۴	متین	غلام محی الدین
۱۸۷	عشق		۲۱۶	فوق	۲۴۵	مجنوں	خواجہ عباس علی خاں
۱۸۸	عشق		۲۱۷	فہیم	۲۴۶	مایل	ڈاکٹر احمد حسین
۱۸۹	عش	شاہ رکن الدین	۲۱۸	فیض	۲۴۷	محب	میر جنید علی جاگیردار
۱۹۰	عشق	غیاث الدین	۲۱۹	فیاض	۲۴۸	مرزا	احمد مرزا - ابن حسن مرزا
۱۹۱	عشرت	جانگی پرشاد	۲۲۰	فیاض	۲۴۹	موت	مرزا فتح علی بیگ
۱۹۲	عصر	احمد علی	۲۲۱	قادر	۲۵۰	مزاج	حکیم مظفر حسین اونگ آبادی
۱۹۳	عطا	میر فضل حسین	۲۲۲	قائم	۲۵۱	مست	حسین محی الدین
۱۹۴	عطا	میر عطا علی خاں	۲۲۳	قاضی	۲۵۲	مست	مرزا ادیس بیگ

۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول بادی	۲۷۳	ناداں	تخلص مردم قدیم	۲۹۳	وداد	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۵۴	مسرت	میر وزیر علی حیدر آبادی	۲۷۴	ناثر	رائے نوک چند	۲۹۴	وزیر علی صاحبزادہ	فرزند بابر تنگ تلمیذ عصر
۲۵۵	مسکین	محمد مہدی داصف	۲۷۵	نادر	نادر حسینی	۲۹۵	دصل	غلام ہمدانی عرف بھوئے صاحب
۲۵۶	مشاق	عبد الرحمن المعروف عبد اللہ دینوری	۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی	۲۹۶	وصف	محمد عباد اللہ عرف پاپامیاں
۲۵۷	مشاق	حافظ محمد تاج الدین	۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی	۲۹۷	وصفی	محمد سر فراز علی ہمشیر زادہ
۲۵۸	مشہر	سید نعمت	۲۷۸	نجم	(نامعلوم)	۲۹۸	دقت	محمد حیات تلمیذ
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنلی	۲۷۹	نشاط	رائے تلجا پرشاد	۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۲۶۰	مضطر	مہدی صاحب	۲۸۰	نشر	محمد بدھن خاں شیردانی	۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین	۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین	۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۲۶۲	معلیٰ	مظفر الدین	۲۸۲	نطق	حافظ محمد علیم اللہ بڑا پوری	۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۲۶۳	معنی	محمد وجیہ الدین خاں	۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر	۳۰۳	ہوش	سید محمد
۲۶۴	مفتوں	میر شریف	۲۸۴	نفیس	بھوانی پرشاد تلمیذ وصفی	۳۰۴	ہوش	رائے منالال تلمیذ
۲۶۵	منور	سید منور مہدی	۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین	۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۲۶۶	ملک	عبد الملک	۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبد الوہاب	۳۰۶	یاس	عبد القادر
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)	۲۸۷	نگین	محمد بہان الدین بڑا عزیز	۳۰۷	یاد	(نامعلوم)
۲۶۸	منہی	مرزا امینا تلمذ آتش	۲۸۸	نور	طالعند خاں	۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۲۶۹	مولانی	شمشیر خاں سفید پوش	۲۸۹	نیاز	رائے بھوانی لعل	۳۰۹	یکجی	...
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں	۲۹۰	نیک	میر جعفر علی	۳۱۰	یکساں	حیدر آبادی
۲۷۱	میر	سید عبد القادر سقا	۲۹۱	دائق	بابا شاہ حسینی کرنلی	۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
۲۷۲	مہر نشین	خاں حیدر آبادی	۲۹۲	واثق	(تخلص شخص قدیم است)	...	...	...

مکتوبات نیاز

(تین حصے)

نیاز فتنپوری کے تمام وہ خطوط جو جذبات نگاری، سلاست بیان، رنگینی اور ایلیہ پن کے لحاظ سے فن انشاء میں بالکل پہلی چیز ہیں۔ اور جن کے سامنے خطوط غالب بھی پھیکے معلوم ہوتے ہیں۔

قیمت: (ایک حصہ) پانچ روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مالہ کیٹ کراچی

بہارستان ناز

مصنف | حکیم محمد فصیح الدین رنج ساکن میرٹھ۔

عہد تصنیف و طباعت | "بہارستان ناز" ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہو گیا۔ ۴ سال بعد ۱۲۸۵ھ میں اس کا دوسرا ایڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ میں اس کا تیسرا ایڈیشن از سر نو تصحیح و تدوین کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے ایڈیشن کے مطبوعہ نسخے کتب خانوں میں عموماً ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس میں کل ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتابت و طباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف نے اس بات کی وضاحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۱ھ اور ۱۲۸۵ھ میں شائع ہو چکا ہے اور ۱۲۹۹ھ میں تیسری بار میرٹھ کے مجسٹریٹ جارج آرٹسٹ وارڈ کی فرمائش و اعانت سے طبع ہو رہا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے ابتدائی ۱۶ صفحوں میں حمد و نعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی قہرست اور دیباچہ ہے اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان مسجع و مقفیٰ ہے۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱۷ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں صفحہ ۱۸۱ تک اردو کی شاعرات کا ذکر بہ اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۱۴ ان تقریظ و تاریخی قطعات پر مشتمل ہیں جو طبع اول، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی شاعری کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیر النساء و وزیر کے ذکر میں رنج نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی تشبیہیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔ اس میں حسب ذیل شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

قہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر	۲	امراؤ	۳	آتوقی
	اختر محل سگم		امراؤ جاں		تونی آتون

۴	آقا	آقا بیگم	۳۳	تصویر	۶۲	حیات النساء
۵	آقا	بیگم ثانی	۳۴	شنا	۶۳	خفی بادشاہ بیگم
۶	آراش	-	۳۵	ثریا	۶۴	خانزادی
۷	اسیر	امیر بیگم	۳۶	جانی بیگم	۶۵	خاکساری
۸	امیر	-	۳۷	جہاں	۶۶	خورشید
۹	ارزدی	-	۳۸	جعفری	۶۷	دلہن
۱۰	امراؤ	-	۳۹	جینا بیگم	۶۸	دوستی
۱۱	آرام	-	۴۰	جان	۶۹	دلبر
۱۲	آرزو	-	۴۱	جمعیت	۷۰	دولت
۱۳	امانی	-	۴۲	جمالی	۷۱	ذلیل
۱۴	اشک	-	۴۳	جیلہ	۷۲	رعنائی
۱۵	امراؤ ثانی	-	۴۴	جہاں آرا	۷۳	رادید
۱۶	امیر	امیر جان	۴۵	جہاں خاتون	۷۴	زہرہ
۱۷	چیل	ہینگن	۴۶	چندا	۷۵	زینت
۱۸	بسم اللہ	-	۴۷	چھوٹی	۷۶	نایری
۱۹	بنو	-	۴۸	حیدری حیدری خانم	۷۷	زہرہ
۲۰	بادشاہ خاتون	-	۴۹	حیات النساء	۷۸	زہرہ
۲۱	بیدی	-	۵۰	حجابی	۷۹	زہرہ
۲۲	بزرگی	-	۵۱	حیات	۸۰	سید بیگم
۲۳	بستی	-	۵۲	حیات	۸۱	سلطان
۲۴	بہو بیگم صاحبہ	-	۵۳	حیاتی	۸۲	سردار
۲۵	بیگم	-	۵۴	حاتم	۸۳	سلطان
۲۶	بیگم	رفک محل بیگم	۵۵	حجاب	۸۴	شوخی
۲۷	بیجہ	-	۵۶	حجاب	۸۵	شرم
۲۸	بدلا	-	۵۷	حجاب	۸۶	شیریں
۲۹	پارسا	-	۵۸	حسن	۸۷	شیریں
۳۰	پرتولی	-	۵۹	حجاب	۸۸	شرارت
۳۱	پری میجو	-	۶۰	حشمت	۸۹	شریر
۳۲	تسلی	منا جان	۶۱	حور	۹۰	شرم

۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم	۱۲۰	قمر	قمر النساء	۱۴۹	ناز	بندی جان
۹۲	شیریں	شیریں وحید	۱۲۱	قادری		۱۵۰	نازک	زینت جان
۹۳	صاحب	امۃ الفاطمہ	۱۲۲	قمر	حیدری بیگم	۱۵۱	نازک	فتن
۹۴	صنوبر	جیونی	۱۲۳	کنیز	منجھو خانم	۱۵۲	ناز	امیر جان
۹۵	صدر	صدر محل بیگم	۱۲۴	کمن		۱۵۳	ناز	
۹۶	صنم	درگا بانی	۱۲۵	کیفی		۱۵۴	ناز	بیجان
۹۷	ضردت	شریف النساء	۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ	۱۵۵	نزاکت	رجو
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم	۱۲۷	گنا	گنا بیگم	۱۵۶		نورجہاں بیگم
۹۹	طلب		۱۲۸	گوہر	سکابی	۱۵۷	نہانی	
۱۰۰	ظرافت		۱۲۹	گوہر	نعل بے بہا	۱۵۸	نسائی	
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل	۱۳۰	گوہر		۱۵۹	نہانی بیگم	
۱۰۲	عزت	عزت النساء	۱۳۱	گیتی آرا		۱۶۰	نہانی	
۱۰۳	عالمشہ		۱۳۲	لطیف	لطیف النساء	۱۶۱	نہانی	
۱۰۴	عصمتی		۱۳۳	ماہ	منجھلی بیگم	۱۶۲	نجیبین	
۱۰۵	عصمتی ثانی		۱۳۴	ماہ	ثانی	۱۶۳	نجیبین ثانی	
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم	۱۳۵	محفی	فریب النساء	۱۶۴	نزاکت	کندو
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم	۱۳۶	مشری	قمر جان	۱۶۵	نزاکت	
۱۰۸	عفتی		۱۳۷	ماہ لقا		۱۶۶	دزیر	دزیر جان
۱۰۹	عزیز		۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم	۱۶۷	دزیر	دزیر النساء
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء	۱۳۹	محفی	سلطان جہاں بیگم	۱۶۸	ہمدی	شریفہ بانو
۱۱۱	عفت	نجم النساء	۱۴۰	معشوق	حیدری خانم	۱۶۹	یاسمین	
۱۱۲	عیدو		۱۴۱	مغل	بنیابی جان	۱۷۰	یاد	
۱۱۳	غریب	امیر النساء	۱۴۲	منو		۱۷۱	یاس	آفتاب بیگم
۱۱۴	فرحت	فرحت بخش	۱۴۳	مہتاب		۱۷۲	یاسمین	تومن
۱۱۵	فنا	فنا النساء	۱۴۴	مہر	جنیا جان			
۱۱۶	فاطمہ	بنیابی فاطمہ سام	۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی			
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی	۱۴۶	محترم				
۱۱۸	فریدون		۱۴۷	مہری				
۱۱۹	فرخ		۱۴۸	لقاب	حمیدن بانی			

چمن انداز

مصنف | درگاہ پرشاد نادر کھتری دہلوی - اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے -

(۱) رسالہ معشیت چمن

(۲) معلم المتبدي

(۳) لب لباب قصہ ممتاز صف شکن

(۴) شجرہ غیرت گلزار یعنی نسب نامہ تیمور -

(۵) تذکرہ نادالاذکار شعرا کے دکن

نادر کے سوانح اور تذکرہ نگاری سے خاص دلچسپی تھی۔ انھوں نے دکنی شعراء کے تذکرے کے علاوہ "گلشن نار" اور "چمن انداز" یادگار چھوڑے ہیں۔

نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ:-

عہد تصنیف و طباعت

"یہ گلدستہ رشک صد بہار باہر از زیب و زینت حسب تمنائے احباب،

مرتب ہوا چونکہ اس میں مستورات کی خیال بندیاں ہیں۔ اس کا نام تاریخی "مرات خیالی" رکھا گیا،

"مرات خیالی" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۴ھ نکلتا ہے "مرات خیالی" دراصل دو حصوں پر مشتمل ہے -

۱۔ گلشن نار - فارسی گو شاعرات کا تذکرہ ہے اور "چمن انداز" سے پہلے ۱۲۹۳ھ میں مرتب ہوا ہے۔ اس میں

۵۳ شاعرات کا ذکر ہے۔

۲۔ چمن انداز - ریختہ گو شاعرات کا تذکرہ ۱۲۹۴ھ میں مکمل ہوا ہے۔

دونوں کو ملا کر نادر نے اس کا نام "تذکرۃ النساء نادرۃ الموسوم باسم تاریخی" مرآت خیالی" رکھا تھا۔ یہ تذکرہ اسی نام سے

۱۲۹۵ھ میں مطبع فوق کاشی دہلی سے باہتمام دیبی پرشاد پہلی بار شائع ہوا۔ گلشن نار اور "چمن انداز" الگ الگ بھی

شائع ہوئے۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور "شاعرات" کے لئے مخصوص ہے۔ "چمن انداز" میں "گلشن بے خار" بہارستان

خصوصیات

اور گلستان بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے۔

۳۔ تذکرۃ النساء نادرۃ "اور" مرآت خیالی بھی اسی تذکرے کے نام ہیں۔

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف "گلشن بے خار" اور مصنف "گلستان بے خزاں" کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شیفہ کے طرفداروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں۔

"حکیم میر قطب الدین باطن نے بہ جواب تذکرہ گلشن بے خار، گلشن بے خزاں چھپوایا جس کا مختصر جواب الجواب مسمی بہ ارمنان" منجانب شعرائے دہلی میرے ایک دوست نے چھپو کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر اکبر آباد سے صدائے برخواست کا معاملہ پیش آیا۔"

چنانچہ سوانح اور انتخاب اشعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات و حالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے۔ نادر نے تذکرہ میں کسی نہ کسی بہانے، علم و فن کے بعض مسائل بھی چھیڑ دئے ہیں اور اپنی وسعت معلومات و فنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تاریخ گوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (ص ۵۸) لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آراش	۱۷	بیگم رشک محل	۳۳	حبیب
۲	اچیل	۱۸	پارسا بنت نواب مرزا تقی ہوں	۳۴	حجاب
۳	اختر	۱۹	پٹہ باز	۳۵	حجاب بنی جان
۴	امیر	۲۰	تلی	۳۶	حجاب عسکری بیگم
۵	اشک	۲۱	تصویر	۳۷	حجاب
۶	امراؤ جان	۲۲	کھجھولی	۳۸	حجاب
۷	امراؤ	۲۳	شریا یزدی بیگم	۳۹	حجاب نواب بیگم عرف چھولی بیگم
۸	امراؤ جان	۲۴	شنا	۴۰	حسن وزیر جان
۹	امیر	۲۵	جان صاحب جان	۴۱	حشمت مہر جان
۱۰	امیر لکھنوی	۲۶	جانی بیگم جان	۴۲	حور بستی بیگم
۱۱	بستی	۲۷	جعفری عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور مناجان
۱۲	بسم اللہ	۲۸	جمیت	۴۴	حیا حیات النساء بیگم
۱۳	بنو	۲۹	جینا جینا بیگم	۴۵	حیا
۱۴	بہو	۳۰	چندا	۴۶	حیدری
۱۵	بیگم	۳۱	چھوٹے صاحب	۴۷	خاکساری
۱۶	تارا بیگم	۳۲	حاتم	۴۸	خنی بادشاہ بیگم

۴۹	خورشید	۷۸	صیا	ضیائی بیگم	۱۰۷	لطیف	-
۵۰	دلبر	۷۹	طلب		۱۰۸	لعن	-
۵۱	دلہن	۸۰	ظرافت		۱۰۹	ماہ	منجھلی بیگم
۵۲	دھب	۸۱	عابد	نواب امراؤ بیگم	۱۱۰	ماہ	ماہ لقا
۵۳	ذلیل	۸۲	عالم	عزت النساء	۱۱۱	مبارک	
۵۴	زاویہ	۸۳	عزیز		۱۱۲	محبوب	نواب محبوب محل
۵۵	زہرہ نصیب	۸۴	عشرت	نواب عشرت محل	۱۱۳	محفی	سلطان جہاں بیگم
۵۶	زہرہ	۸۵	عصمت		۱۱۴	مشتی	منجھو قمر جان
۵۷	زہرہ	۸۶	عفت	نجم النساء	۱۱۵	معشوق	حیدری خانم
۵۸	زہرہ	۸۷	علی	-	۱۱۶	مغل	مغل جان
۵۹	زہرہ	۸۸	عید	-	۱۱۷	منور	منور بخش
۶۰	زینت	۸۹	غریب	امیر النساء	۱۱۸	منو	منو جان
۶۱	زاڑ	۹۰	فاطمہ بیگم		۱۱۹	مہتاب	
۶۲	سردار	۹۱	فاطمہ	فاطمہ سلطان	۱۲۰	مہر	جتیا جان
۶۳	سلطان	۹۲	فرحت		۱۲۱	ناز	بے خان
۶۴	شرارت	۹۳	فرخ	فرخ بخش	۱۲۲	ناز	
۶۵	شرفن	۹۴	فرید		۱۲۳	ناز	امیر جان
۶۶	شرم	۹۵	قادر		۱۲۴	نازک	زینت جان
۶۷	شرم	۹۶	قمر	حیدری بیگم	۱۲۵	نازک	فتن جان
۶۸	شریر	۹۷	قمر	قمر النساء	۱۲۶	نجین	
۶۹	شوخی	۹۸	کتن		۱۲۷	نجین	
۷۰	شیریں	۹۹	کنیر	فاطمہ بیگم	۱۲۸	نزاکت	رمجو
۷۱	شیریں	۱۰۰	کنیر	منجھو خانم	۱۲۹	نزاکت	کندو
۷۲	شیریں	۱۰۱	کیفی		۱۳۰	نزاکت	
۷۳	صاحب	۱۰۲	گنا		۱۳۱	نسائی	
۷۴	صدر	۱۰۳	گوہر		۱۳۲	نظیر	
۷۵	صنم	۱۰۴	گوہر	لعل بے بہا	۱۳۳	نور	
۷۶	صنوبر	۱۰۵	گیتارا		۱۳۴	وڈیر	
۷۷	ضرورت	۱۰۶	لطیف	لطیف النساء	۱۳۵	ولایتی	
					۱۳۶	ہوس	
					۱۳۷	یاد	
					۱۳۸	یاس	آفتاب بیگم
					۱۳۹	یاسمن	چنبیلی
					۱۴۰	یاسمین	تومن
					۱۴۱		

بزم سخن

مصنف | سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہد تصنیف و طباعت | سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۶ھ میں مکمل کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شعرا کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۶ھ ہی نکلتے ہیں

منشی جمیل احمد سہسوانی نے اردو نثر مجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعة تاریخ تالیف" کے عنوان سے یہ اشعار درج کئے ہیں۔

ہے سزاوارِ شنا طبع سلیم نامور
رجختہ میں تذکرہ کیا خوب برجستہ کہا
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں اسکی کہا
جانفزا اشعار دلاؤ بزرگدستہ کہا

چوتھے مصرعے سے سال تصنیف ۱۲۹۶ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عام آگرہ سے شائع ہو گیا، یہی مطبوعہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اردو کراچی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۱۲ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس لئے کہ مصنف نے تذکرے میں بہ حیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہار شنبہ ربیع الاخر ۱۲۸۳ھ لکھا ہے دیباچہ سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مولف نے رجختہ گو شعراء کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسن کی خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

"نشاہدیں نازش دہشتہائے اس افتخار جزیں بیش نیست اک فرمان حضرت والد ماجد محمد ہم
ہر آن آورد کہ تذکرہ سخن سنجان رجختہ بضبط نگارش در اید" ص ۲۰+۳

اس میں قدامت سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ لیکن سوانح کا حصہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں ہر شاعر کے متعلق لکھی ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ شعرا کے تخلص بہ اعتبار حروف تہجی مرتب کئے گئے ہیں اور تخلص کے ساتھ ہر شاعر کا پورا نام بھی ضرور دیا گیا ہے۔

تذکرہ ص ۱۱ پر ختم ہوتا ہے اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قطعات ہیں۔ آباد سے لے کر یقین تک شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی ہے لیکن آخر میں مطبع کے مہتمم نے ہزبر علی پسر داجد علی شاہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور اس کی ذمہ دہائی ہے کہ ان کا کلام چھپتے چھپتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ یکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کلام دونوں اس درجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد مہدی حسن	۲۷	اثر محمد میر	۵۳	اظہر سردار مرزا
۲	آبرو نجم الدین	۲۸	اثر عبدالرزاق	۵۴	افسوس شیر علی
۳	آتش حیدر علی	۲۹	احسان عبدالرحمن	۵۵	افسر مرزا محمد دہلوی
۴	آرزد سراج الدین علی	۳۰	احسن محمد احسن	۵۶	افضل سید افضل حسین
۵	آرزد علاء الدین	۳۱	احسن احسن علی	۵۷	افسوس آغا حیدر
۶	آرزد ضیاء الدین	۳۲	احسن محمد احسن کاکوری	۵۸	افضل افضل علی خاں
۷	آزاد اعظم شاہ	۳۳	احسن احسن اللہ خاں	۵۹	افضل حسن یار خاں
۸	آزاد فقیر اللہ	۳۴	احفاد احفاد علی	۶۰	افضل افضل علی خاں
۹	آزردہ صدر الدین	۳۵	احقر غلام نبی	۶۱	افغان الف خاں
۱۰	آشفہ رضا قلی	۳۶	احمد احمد بیگ	۶۲	اکبر محمد اکبر خاں
۱۱	آشفہ عظیم الدین	۳۷	اختر داجد علی	۶۳	اکرام اکرام اللہ
۱۲	آشفہ سید منور علی	۳۸	اختر قاضی محمد صادق	۶۴	الفت الفت
۱۳	آشفہ گلاب سنگھ	۳۹	اختر وحیدہ الدین	۶۵	الفتی پیارے لال
۱۴	آشفہ امر ناتھ	۴۰	ارشاد عبدالغنی	۶۶	الم محمد علی
۱۵	آشفہ عبداللہ	۴۱	ارمان شاہ علی	۶۷	امامی خواجہ امامی
۱۶	آشوب امداد علی	۴۲	اسد میرامانی	۶۸	امانت آغا حسن
۱۷	آشنا امیر علی	۴۳	اسرار مرزا سپہر شکوہ	۶۹	امراد امراؤ علی
۱۸	آشنا عبدالکریم	۴۴	اسعد اسعد بخت	۷۰	امیر علی محمد خاں
۱۹	آشنا زین العابدین	۴۵	اسیر مظفر علی خاں	۷۱	امیر امیر احمد
۲۰	آغا آغا مرزا	۴۶	اسیر مکرم علی	۷۲	انجام امیر خاں دہلوی
۲۱	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۴۷	اسیر سید نہال نبی	۷۳	آشا انشار اللہ خاں
۲۲	آگاہ میر حسن علی	۴۸	اسیر گلزار علی	۷۴	انیس ببر علی
۲۳	آگاہ محمد صلاح	۴۹	اشک بادی علی	۷۵	انیس نواز ش خاں
۲۴	آگاہ سید محمد رضا	۵۰	اصالت فضل علی	۷۶	باقی سید عبدالباقی
۲۵	آگہ جولا ناتھ	۵۱	اصغر اصغر علی خاں	۷۷	بکر -
۲۶	آہی عبدالرحمن	۵۲	اصغر اصغر علی	۷۸	بکر امداد علی

۷۹	بدر	مرزا بلال قی	۱۰۸	تجمل	۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۸۰	بدر	بدر الدین	۱۰۹	تجیر	۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۸۱	برق	محمد رضا خان	۱۱۰	تحسین	۱۳۹	جرات	قلندر بخش
۸۲	برق	نجم الدین	۱۱۱	ترقی	۱۴۰	جرار	محمد حسین
۸۳	برکت	برکت علی خان	۱۱۲	تلی	۱۴۱	جلال	ضامن علی
۸۴	بسم	عبد الحکیم	۱۱۳	تلی	۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۸۵	بسم	سید جبار علی	۱۱۴	تسلیم	۱۴۳	جیل	جمیل احمد
۸۶	بسم	محمد حسین	۱۱۵	تسلیم	۱۴۴	جوش	نظام الدین
۸۷	بسم	عنایت علی	۱۱۶	تسلیم	۱۴۵	جوشش	محمد دش
۸۸	بلند	صفدر علی	۱۱۷	تسلیم	۱۴۶	جولاں	شاہ الف
۸۹	بنو		۱۱۸	تکین	۱۴۷	جواں	نعیم بیگ
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ	۱۱۹	تشنہ	۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۹۱	بہار	ٹیک چند	۱۲۰	تصور	۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۹۲	بہار	مرزا علی	۱۲۱	تصور	۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۹۳	بیان	احسن اللہ	۱۲۲	تصور	۱۵۱	حزین	بہادر علی
۹۴	بیباک	نخف علی	۱۲۳	تعشق	۱۵۲	حسرت	عبدالرحمن
۹۵	بیتاب	خداوردی خان	۱۲۴	تمکین	۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۹۶	بیتاب	عباس علی	۱۲۵	تمکین	۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۹۷	بیخواب		۱۲۶	تمنا	۱۵۵	حسرت	صمد علی
۹۸	بیخود	ہاری علی	۱۲۷	تنویر	۱۵۶	حسن	غلام حسن
۹۹	بیدار	میر محمد علی	۱۲۸	تنہا	۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۰۰	بیدل	غلام حسین	۱۲۹	توقیر	۱۵۸	حسن	ابوالحسن
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش	۱۳۰	تہور	۱۵۹	حسین	غلام حسین خان
۱۰۲	تاباں	عبدالحی	۱۳۱	تیمور	۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خان
۱۰۳	تابلش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۳۲	ثابت	۱۶۱	حشم	باقر علی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خان	۱۳۳	ثاقب	۱۶۲	حشمت	غلام فخر الدین
۱۰۵	تپش	محمد اسماعیل	۱۳۴	ثاقب	۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین	۱۳۵	ثبات	۱۶۴	حقیر	منشی نبی بخش
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین	۱۳۶	ثر	۱۶۵	حقیر امام الدین	

۱۶۶	حقیقت	شاہ حسین	۱۹۵	دریغ	زین العابدین	۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی
۱۶۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۱۹۶	دل	زور آور خاں	۲۲۵	سحر	عبد المجید
۱۶۸	حمزہ	شاہ حمزہ	۱۹۷	دل	آزاد خاں	۲۲۶	سحر	امان علی
۱۶۹	حنا	عبد الکریم	۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں	۲۲۷	سحر	نواب علی خاں
۱۷۰	حیا	مرزا رحیم الدین	۱۹۹	دور	نواب جہانگیر محمد خاں	۲۲۸	سر سبز	زین العابدین
۱۷۱	حیات	محمد حیات خاں	۲۰۰	ذاکر	ذاکر علی	۲۲۹	سرور	میر محمد خاں
۱۷۲	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۱	ذکا	خوب چند	۲۳۰	سرور	رجب علی
۱۷۳	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۳۱	سرور	عزیز الدین
۱۷۴	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسماعیل	۲۳۲	سعادت	سید سعادت علی
۱۷۵	خادم	محمدی خاں	۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۳۳	سعید	آغا نجف
۱۷۶	خاص	محمد حیدر خاں	۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین	۲۳۴	سعید	اکبر حسین
۱۷۷	خبر	سید مہدی	۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں	۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۷۸	خرد	فخر الدین	۲۰۷	راغب	احمد حسین	۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں
۱۷۹	خرد	رام نرائن	۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۲۳۷	سلیم	میر عباس
۱۸۰	خضر	خضر سلطان	۲۰۹	راقم	بند رابن	۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (موت تذکرہ)
۱۸۱	خطیر	امراؤ علی	۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک	۲۳۹	سلام	نجم الدین
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن	۲۱۱	رند	سید محمد خاں	۲۴۰	سودا	محمد رفیع
۱۸۳	خلق	میر حسن	۲۱۲	رنگین	سعادت یار خاں	۲۴۱	سوز	عبد الکریم
۱۸۴	خلیل	دوست علی	۲۱۳	روشن	روشن شاہ	۲۴۲	سوز	محمد میر
۱۸۵	خلیل	محمد ابراہیم خاں	۲۱۴	رہا	غلام محمد خاں	۲۴۳	سیاح	میاں داد خاں
۱۸۶	خمش	مرزا خدایار	۲۱۵	زار	میر منظر علی	۲۴۴	شاد	-
۱۸۷	خیال	غلام حسن	۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہلوی	۲۱۷	زیب	جمال الدین	۲۴۶	شاد	فضل علی
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی	۲۴۷	شاد	مرزا حسین علی
۱۹۰	دبیر	سلامت علی	۲۱۹	سائل	مرزا محمد	۲۴۸	شاد	رحمن بخش
۱۹۱	درد	خواجہ میر	۲۲۰	سپہر	شہاب خاں	۲۴۹	شاعر	میر بسیم اللہ
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں	۲۲۱	سجاد	میر سجاد	۲۵۰	شاگر	منشی عبدالسبحان
۱۹۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۲۲۲	سحر	میر ناصر علی	۲۵۱	شاکی	مرزا بختاورد
۱۹۴	درویش	میر شاہ علی	۲۲۳	سحر	دبی پرشاد	۲۵۲	شرر	میر حافظ

۲۵۳	شیر	غیاث الدین	۲۸۲	صفیر	نور خاں	۳۱۱	عاصی	امیر حسین
۲۵۴	شفیق	مرزا علی	۲۸۳	صولت	قاسم علی خاں	۳۱۲	عاصی	لالہ گھن شام
۲۵۵	شمیم	سید قدرت علی	۲۸۴	ضابط	مہر علی	۳۱۳	عالی	مرزا عالی
۲۵۶	شمس	آغا علی	۲۸۵	ضامن	حکیم ضامن علی	۳۱۴	عزالت	سید عبدالولی
۲۵۷	شاور	صاحب مرزا	۲۸۶	ضیا	ضیا الدین	۳۱۵	عزیز	بھکاری لال
۲۵۸	شوق	الہی بخش	۲۸۷	ضیا	-	۳۱۶	عزیز	عبد العزیز خاں
۲۵۹	شوق	قدرت اللہ	۲۸۸	صنیغم	اکرام احمد	۳۱۷	عزیز	یوسف علی
۲۶۰	شوکت	میر حسن علی	۲۸۹	طالب	حافظ طالب	۳۱۸	عزیز	محمد عبدالعزیز دہلوی
۲۶۱	شہرت	مرزا حاجی	۲۹۰	طالب	الاجی رام	۳۱۹	عزیز	محمد عبدالعزیز
۲۶۲	شہیدی	گرامت علی	۲۹۱	طیب	محمد حسن	۳۲۰	عسکری	عسکری احمد
۲۶۳	شیریں	شاہجہاں بیگم (بھوپال)	۲۹۲	طپاں	احمد بیگ	۳۲۱	عسکری	محمد حسن
۲۶۴	شیفتہ	اعظم بیگ	۲۹۳	طپش	محمد اسماعیل	۳۲۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں	۲۹۴	طرب	رحیم بخش	۳۲۳	عشق	عزت اللہ
۲۶۶	شیخ	محمد جہاں	۲۹۵	طرز	احمد حسین	۳۲۴	عشرت	غلام علی
۲۶۷	صابر	قادر بخش	۲۹۶	طور	محمد رضا	۳۲۵	عشرت	مرزا کلن
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں	۲۹۷	ظالم	ظالم سنگھ	۳۲۶	عظمت	عظمت اللہ
۲۶۹	صادق	صادق علی خاں	۲۹۸	ظاہر	رام پرشاد	۳۲۷	عیش	آغا جانی
۲۷۰	صالح	مصطفیٰ الدین	۲۹۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۳۲۸	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۷۱	صبا	صبا بر حسین	۳۰۰	ظریف	میر امان اللہ	۳۲۹	غالب	اسد اللہ خاں
۲۷۲	صبا	دزیر علی	۳۰۱	ظفر	ابوظفر سراج الدین	۳۳۰	غافل	منور خاں
۲۷۳	صبا	کاجی مل	۳۰۲	ظہور	ظہور علی	۳۳۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۲۷۴	صبا	راجہ شنکر ناتھ	۳۰۳	ظہیر	ظہیر الدین	۳۳۲	غمگین	عبداللہ
۲۷۵	صبر	اجودھیا پرشاد	۳۰۴	ظہیر	سید محمد خاں	۳۳۳	غمگین	عبدالقاد
۲۷۶	صدق	محمد اشارت علی	۳۰۵	عارف	محمد عارف	۳۳۴	غمنخوار	محمد علی
۲۷۷	صریر	محمد میر خاں	۳۰۶	عارف	زین العابدین	۳۳۵	فاخر	محمد فاخر
۲۷۸	صفدر	صفدر علی خاں	۳۰۷	عابد	عابد علی	۳۳۶	فاخر	مرزا چنیگا
۲۷۹	صفا	سعید الدین	۳۰۸	عاجز	عبداللہ بیگ	۳۳۷	فارغ	علی حسین
۲۸۰	صفا	پیرن شاہ	۳۰۹	عاشق	اقبال حسین	۳۳۸	فارغ	احمد علی خاں
۲۸۱	صفدر	صفدر بیگ	۳۱۰	عاشقی	آغا حسین	۳۳۹	فدا	فدا حسین خاں

۳۴۰	فدا	امام الدین	۳۴۱	کلیم	نور الحسن	۲۰۲	مقبول	مقبول احمد
۳۴۱	فدا	فدا حسین	۳۴۲	کلیم	محمد حسین	۲۰۳	مقصود	مقصود بیگ
۳۴۲	فراق	حسین علی خاں	۳۴۳	کوثر	عابد علی	۲۰۴	ممنون	نظام الدین
۳۴۳	فراق	ثنا اللہ خاں	۳۴۴	کیف	فضل احمد	۲۰۵	منیر	سید اسماعیل حسین
۳۴۴	فرحت	فرحت اللہ	۳۴۵	گرم	حیدر علی	۲۰۶	مومن	مومن خاں
۳۴۵	فروغ	محمد عمر سلطان	۳۴۶	گمان	نظر علی خاں	۲۰۷	میر	محمد تقی
۳۴۶	فسون	مرزا منجید	۳۴۷	گویا	فقیر محمد خاں	۲۰۸	نادر	نجم الدین
۳۴۷	فغاں	اشرف علی	۳۴۸	گہر	خورشید	۲۰۹	ناسخ	امام بخش
۳۴۸	فقیر	شمس الدین	۳۴۹	لطیف	شمس الدین	۲۱۰	ناظم	یوسف علی خاں
۳۴۹	فکری	مرزا مومن	۳۵۰	لطف	عبدالحق	۲۱۱	نامی	حسام الدین خاں
۳۵۰	فکار	میر حسین	۳۵۱	لطف	مرزا علی	۲۱۲	نثار	محمد امان
۳۵۱	فیض	فیض الحسن	۳۵۲	ماہ	عنایت علی بیگ	۲۱۳	نسیم	اصغر علی خاں
۳۵۲	قائم	قیام الدین	۳۵۳	ماہر	جمیعت شاہ	۲۱۴	نسیم	محمد یعقوب
۳۵۳	قابل	مرزا علی بخش	۳۵۴	مایل	عالم علی	۲۱۵	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۵۴	قادر	قادر شکوہ	۳۵۵	مبتلا	مردان علی خاں	۲۱۶	لطق	مقصود احمد
۳۵۵	قادر	قادر بخش	۳۵۶	مبین	غلام دستگیر	۲۱۷	نوا	ظہور اللہ
۳۵۶	قاری	علی احمد	۳۵۷	محبذوب	غلام حیدر	۲۱۸	نواب	صدیق حسن خاں
۳۵۷	قاسم	قاسم علی	۳۵۸	مجدوح	میر مہدی حسین	۲۱۹	نواب	کلب علی خاں
۳۵۸	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۵۹	مجنون	-	۲۲۰	واحد	عبدالواحد
۳۵۹	قاصر	میر علی بیگ	۳۶۰	محب	شیخ ولی اللہ	۲۲۱	واقف	داقہ شاہ
۳۶۰	قدرت	قدرت اللہ	۳۶۱	محبت	نواب محبت خاں	۲۲۲	دحشت	غلام علی خاں
۳۶۱	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۶۲	محبوب	محبوب خاں	۳۶۳	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۳۶۲	قلق	خواجہ اسد اللہ	۳۶۳	مخزون	ظہور البنی	۳۶۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۳۶۳	قلق	امجد علی	۳۶۴	مخت	مرزا حسین علی	۳۶۵	ہوس	مرزا محمد تقی
۳۶۴	قمر	قمر الدین	۳۶۵	محترم	محترم علی	۳۶۶	یاد علی	خاموش
۳۶۵	قناعت	غلام نصیر الدین	۳۶۶	محو	غلام حسن خاں	۳۶۷	یاس	حفیظ الدین
۳۶۶	قیس	احمد علی	۳۶۷	مخیر	احسان اللہ	۳۶۸	یاس	خیر الدین
۳۶۷	قیس	محمد عنایت اللہ	۳۶۸	مصطفیٰ	غلام محمد علی	۳۶۹	یقین	انعام اللہ خاں
۳۶۸	کاظم	کاظم علی	۳۶۹	مضطر	قیوم بخش	۳۷۰	ہزب	فرید الدین قادری
۳۶۹	کامل	ناصر الدین	۳۷۰	مستطیر	اسد اللہ			فرزندہ واحد علی شاہ
۳۷۰	کرم	غلام رضا مومن	۳۷۱	معروف	الہی بخش			

طوری کلیم

مصنف | سید نور الحسن بن نواب صدیق حسن

تذکرہ کے آخر میں داغ دہلوی اور دوسرے شعراء کے جو قطعات تاریخ شامیل ہیں ان سے
 عہد تصنیف و طباعت | اس کا سال تصنیف ۱۲۹۶ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عالم اگر
 سے شائع ہوا تھا۔ اس کا ایک نسخہ بیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور اس کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اردو شعراء کے ساتھ مسلمان ہندی شعراء کا بھی خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے۔ تذکرہ دو خاص حصوں "فروع اول" اور "فروع دوم" پر مشتمل ہے۔ پہلے حصے میں اردو شعراء اور دوسرے حصے میں مسلمان ہندی شاعر کا ذکر ہے۔ حالات زندگی تو یہاں بھی مختصر ہیں لیکن انتخاب کلام بہت اچھا ہے۔

پورا تذکرہ تقریباً دو سو چھپن صفحات پر پھیلا ہوا ہے۔ نصف اقل میں اردو شعراء اور آخری نصف میں مسلمان ہندی شعرا کے ساتھ قطعات، تالیف و طباعت اور مہتمم مطبع احمد خاں صوفی کی تقریظ بھی شامل ہے۔ ہندی شعراء کے ذکر میں ایک خصوصیت یہ برتی گئی ہے کہ مشکل الفاظ کی فرہنگ کے ساتھ اردو میں اشعار کی تشریح بھی کر دی گئی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش	۸	اثر سید محمد	۱۵	افضل میر افضل علی
۲	آزاد	۹	احسان حافظ عبد الرحمن خان دہلوی	۱۶	اکبر اکبر خاں دہلوی
۳	آزردہ	۱۰	احسن مولوی محمد احسن بگرامی	۱۷	امیر منشی امیر احمد لکھنوی
۴	آشفته	۱۱	اختر قاضی محمد صادق خاں	۱۸	انشاء انشاء اللہ خاں مرشد آبادی
۵	آشفته	۱۲	اسیر ظفر علی خاں لکھنوی	۱۹	انور سید شجاع الدین
۶	آشفته	۱۳	اشک قطب الدین	۲۰	ایجاد مرزا رحیم الدین
۷	آہی	۱۴	افسوس میر شیر علی	۲۱	بحر شیخ امداد علی لکھنوی

۲۲	برق	مرزا محمد رضا خاں	۵۱	حسرت	مرزا جعفری دہلوی	۸۰	سرد	مرزا رجب علی بیگ لکھنوی
۲۳	برکت	برکت علی خاں خیر آبادی	۵۲	حسن	سید غلام حسن دہلوی	۸۱	سرور	عظیم الدولہ نواب میر محمد خاں دہلوی
۲۴	بہمن	عبدالحکیم	۵۳	حکیم	محمد پناہ خاں	۸۲	سکندر	خلیفہ محمد علی پنجابی
۲۵	بقا	بقا اللہ اکبر آبادی	۵۴	حیا	مرزا رحیم الدین دہلوی	۸۳	سودا	مرزا رفیع
۲۶	بلند	صفد علی بیگ	۵۵	حیران	میر حیدر علی	۸۴	سوز	محمد میر دہلوی
۲۷	بیان	خواجہ احسان اللہ دہلوی	۵۶	خضر	مرزا خضر سلطان دہلوی	۸۵	سوز	مولوی عبد الکریم خلیفہ حضرت صبا
۲۸	بیٹاب	عباس علی خاں رامپوری	۵۷	خلیل	میر دوست علی لکھنوی	۸۶	سید	میر غالب علی خاں دہلوی
۲۹	بیدار	میر محمد دہلوی	۵۸	خلیل	محمد ابراہیم خاں لکھنوی	۸۷	شاداں	مرزا حسین علی دہلوی
۳۰	بیمار	شیخ علی بخش	۵۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۸۸	شائلی	خواجہ فیض الدین دھاکہ
۳۱	تاباں	میر عبدالحی جہاں آبادی	۶۰	درد	خواجہ میر دہلوی	۸۹	شرر	میر عیاش الدین دہلوی
۳۲	تپش	مرزا خاں دہلوی	۶۱	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۹۰	شرف	میر امام علی فرخ آبادی
۳۳	تجلی	میر محمد حسن دہلوی	۶۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۹۱	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۳۴	تسلیم	منشی انوار حسین سہسوانی	۶۳	راحت	مرزا محمود بیگ دہلوی	۹۲	شعلہ	علی رضا خاں حیدر آبادی
۳۵	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی	۶۴	راغب	شیخ غلام علی	۹۳	شکیبا	غلام حسین دہلوی
۳۶	تسکین	میر حسن دہلوی	۶۵	راغب	احمد حسین	۹۴	شمس	میر آغا علی لکھنوی
۳۷	تصویر	بتن دہلوی	۶۶	راقم	رائے بندرا بن	۹۵	شمیم	میر قدرت علی سہسوانی
۳۸	تعلیق	سید محمد دہلوی	۶۷	رحمت	رحمت علی دہلوی	۹۶	شورش	غلام احمد دہلوی
۳۹	تمنا	غیر معلوم مقیم کلکتہ	۶۸	رشدک	میر علی اوسط لکھنوی	۹۷	شہرت	مرزا حاجی سر شاہ عالم آبادی
۴۰	تمنا	اسحاق خاں دہلوی	۶۹	رشدی	نواب محمد علی خاں دہلوی	۹۸	شہیدی	منشی کرانت علی خاں لکھنوی
۴۱	تنہا	محمد عیسیٰ دہلوی	۷۰	رفت	مرزا پیارے دہلوی	۹۹	شہید	حافظ خاں محمد رامپوری
۴۲	توقیر	عبد القادر پنجابی	۷۱	رمز	فتح الملک سارو لکھنوی	۱۰۰	شیدا	میر جہو جان دہلوی
۴۳	ثاقب	نواب شہاب الدین خاں دہلوی	۷۲	رنج	میر محمد نصیر محمدی دہلوی	۱۰۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خان بہادر دہلوی
۴۴	جرات	شیخ قند بخش دہلوی	۷۳	رند	سید محمد خاں دہلوی	۱۰۲	صابر	مرزا قادر بخش شہزادہ دہلی
۴۵	جلال	حکیم سید فاضل علی لکھنوی	۷۴	رنگین	سعادت یار خاں دہلوی	۱۰۳	صادق	میر جعفر علی خاں دہلوی
۴۶	جلیل	سید جلیل احمد سہسوانی	۷۵	روشن	روشن شاہ بریلوی	۱۰۴	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۴۷	جمیل	سید جمیل احمد سہسوانی	۷۶	زار	حافظ امام بخش تھانی سری	۱۰۵	صبا	منو لال لکھنوی
۴۸	جودت	عبد البادی	۷۷	زکی	شیخ مہدی علی مراد آبادی	۱۰۶	صبا	منشی صابر حسین سیوانی
۴۹	جوش	فتح محمد شہنشاہ عظیم آبادی	۷۸	سالک	مرزا قربان علی بیگ حیدر آبادی	۱۰۷	صفا	مرزا سعید الدین
۵۰	حالی	مولوی الطاف حسین	۷۹	سپر	شباب خاں دہلوی	۱۰۸	صفا	پیرن شاہ دہلوی

۱۰۹	صفدر	مرزا صفدر بیگ کرالی	۱۳۸	نغان	اشرف علی خاں عظیم آبادی	۱۶۷	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۱۰	صفدری	میر صادق علی	۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی لکھنوی	۱۶۸	مجرور	میر مہدی حسن دہلوی
۱۱۱	صفیر	میاں جان دہلوی	۱۴۰	فیض	فیض الحسن بہار پوری	۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۲	ضابط	مہر علی دہلوی	۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ دہلی	۱۷۰	محمود	حافظ محمود علی خاں
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیاں لکھنوی	۱۷۱	محنت	مرزا حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیا الدین دہلوی	۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خاں دہلوی	۱۷۲	مخیر	میر احسان اللہ دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سعید الدین خاں دہلوی	۱۴۴	قائم	شیخ قیام الدین چاند پوری	۱۷۳	مرہون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تھانی	۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہار
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی	۱۴۶	قسمت	نواب شمس الدولہ دہلوی	۱۷۵	مشتاق	لالہ بہاری لال دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابوظہر سراج الدین محمد	۱۴۷	قلق	امجد علی لکھنوی	۱۷۶	مشیر	حافظ قطب الدین دہلوی
۱۱۹	ظہیر	سیظہیر الدین حسین دہلوی	۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۷	مصطفیٰ	غلام ہدانی امر دہلوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امر دہلوی	۱۴۹	قمر	قمر الدین ناب غازی الدین بہار	۱۷۸	منظر	مرزا جان جاناں
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں	۱۵۰	قمر	قمر الدین خاں اکبر آبادی	۱۷۹	معروف	نواب الہی بخش خاں دہلوی
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین	۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین دہلوی	۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۲۳	عرشی	منشی عبدالحی کاکوری	۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ لکھنوی	۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۲۴	عزیز	مولوی عبدالعزیز خیر آبادی	۱۵۳	قیصر	مرزا احمد بخش دہلوی	۱۸۲	منت	میر قمر الدین
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	۱۵۴	کامل	مرزا ناصر الدین دہلوی	۱۸۳	منتظر	نور الاسلام لکھنوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۱۵۵	کرم	شیخ غلام ضامن کوتاہی	۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی	۱۵۶	کلیم	سید نور الحسن خاں ابن امیر ملک	۱۸۵	منیر	سید اسماعیل حسین شکو آبادی
۱۲۸	غالب	مرزا نوشہ اللہ خاں	۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی	۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۱۵۸	کوثر	مرزا مہدی لکھنوی	۱۸۷	مولنس	سید اعظم حسین
۱۳۰	غمگین	میر عبد اللہ شاہ بہار آبادی	۱۵۹	کیف	شیخ فضل احمد لکھنوی	۱۸۸	مہجور	نقشبند خاں
۱۳۱	فاخر	مرزا جھینکا دہلوی	۱۶۰	گویا	حسام الدین نواب فقیر محمد خاں	۱۸۹	مہر	مرزا احاتم علی لکھنوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین ہسوتی	۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی	۱۹۰	میر	میر تقی اکبر آبادی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند بہت سہزادہ	۱۶۲	ہا	مرزا عنایت علی بیگ لکھنوی	۱۹۱	میکش	ارشاد احمد دہلوی
۱۳۴	فدا	فد حسین خاں لکھنوی	۱۶۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ دہلوی	۱۹۲	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم شہناز اللہ خاں	۱۶۴	ماہل	میر محمدی دہلوی	۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیاں بہادر لالہ
۱۳۶	فروغ	محمد عمر سلطان دہلوی	۱۶۵	ماہل	میر عالم علیاں ہسوتی	۱۹۴	نشار	محمد امان دہلوی
۱۳۷	نصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی	۱۶۶	مادھورام	ساہوکار فروغ آباد	۱۹۵	نساخ	ابو محمد عبدالغفور

۱۹۷	نسیم	اصغر علی خاں دہلوی	۲۰۱	دھشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاسس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مفسود احمد کاکوری	۲۰۳	دقار	رائے کشن کمار تعلقہ دار	۲۰۸	"	"
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہریت	ہریت اللہ خاں	+	"	"
۲۰۰	نواب	امیر الملک دلا جاہ نواب	۲۰۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	+	"	"
		سید محمد عدتی خاں بہادر			فیض آبادی	+	"	"

مالہ و ماعلیہ

حضرت نیاز نے اس کتاب میں بتایا ہے کہ فن شاعری کس قدر مشکل فن ہے۔ اور اس میدان میں بڑے بڑے شاعروں نے بھی ٹھوکریں کھائی ہیں اس کا ثبوت انھوں نے دور حاضر کے بعض اکابر شعراء مثلاً جوش جگر، سیماب، وغیرہ کے کلام کو سامنے رکھ کر پیش کیا ہے ملک کے نوجوان شاعروں کے لئے اس کا مطالعہ از بس ضروری ہے

قیمت:- دو روپے

پتلا

نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

آب حیات

مصنف | محمد حسین آزاد (۱۸۳۰ء تا ۱۹۱۰ء)

عہد تصنیف و طباعت | آب حیات کے نکلنے کا سال ۱۸۸۸ء ہے۔ یوں اس تذکرے کی ترتیب و تہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں۔

”آب حیات“ کا پہلا ایڈیشن دکن پریس لاہور سے با اہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۸۸۸ء میں شائع ہوا اس کے بعد اس کے متعدد ایڈیشن شائع ہو چکے ہیں۔ اور عموماً ملتے ہیں۔

خصوصیات | ”آب حیات“ کا مصنف، اردو کا صاحب طرز انشا پرداز بھی ہے، نقاد بھی، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ و محقق بھی۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق، تنقید، اسلوب، اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات

جمع ہو گئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے آب حیات کو پانچ خاص ادوار میں تقسیم کیا ہے۔ پہلے ہر دور کے اسلوب فکر و فن پر عمومی تبصرہ ہے۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعروں کا انفرادی تذکرہ، اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابل اعتبار نہیں ہیں۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں بے سر و پا ثابت ہو چکی ہیں۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جاسکتا کہ شعراء کی زندگی و شخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی، آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے۔ اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں۔

سوانحی اہمیت سے قطع نظر آب حیات کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان و بیان اور موضوع و مواد کو سامنے رکھ کر محاکمہ کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ شاعر کی زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ چچی تلی رائیں دیتے ہیں۔ یہ رائیں بعض جگہ قابل اعتراض بھی لیکن اکثر جگہ ہمیں ان کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے۔ آب حیات کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو ”مقدمہ شعر و شاعری“ کی صورت میں حائی کے یہاں پوری آب و تاب کے ساتھ رد و نما ہو آئے سوانح، سیرت نگاری اور تبصرہ کے ساتھ، آب حیات کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کے کجائے

کے لائق ہے۔ مقدمہ میں آزاد نے زبان و بیان اور ادب و شعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے۔ نگار سان دہائی کے ”تاریخ ادب ہندوستانی“ امام بخش صہبائی کے، انتخاب دوادین کریم الدین اور فیضی کے ”طبقات الشعراء“ اور قادر بخش صابر کے ”گلستان سخن“ میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں آب حیات کے مقدمہ کی سی جامعیت و ادبی دلکشی نہیں ہے۔ ”شمیم سخن“ مؤلفہ عبدالحی صفا کا دیباچہ البتہ ”آب حیات“ کے مقدمہ کے انداز کا ہے۔ اور اردو

کے آغاز و ارتقاء کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اردو شعرا کا تذکرہ بھی ہے اور اردو شعرا کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرقع بھی ہے اور اردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنیاد لی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کم تاریخی زیادہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	پہلا دور	۱۶	مرزا محمد رفیع سودا	۳۳	سید انشاء اللہ خاں انشاء
۲	شمس ولی اللہ	۱۷	فدوی	۳۴	میر ماشاء اللہ خاں
۳	شاہ مبارک آبرو	۱۸	قیام الدین قائم	۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم
۴	شیخ شرف الدین مضمون	۱۹	بقا اللہ خاں	۳۶	شیخ ولی اللہ محب
۵	محمد شاکر ناجی	۲۰	مرزا فاخر مکیں	۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک
۶	محسن احسن حسن	۲۱	شیخ قائم علی قائم	۳۸	ناصر جنگ عرف مرزا میندھو
۷	مصطفیٰ خاں یکرنگ	۲۲	مجدوب خلیفہ مرزا رفیع سودا	۳۹	تفصل حسین خاں علامہ
۸	دوسرا دور	۲۳	میر ضاحک	۴۰	ملا عبد الحکیم
۹	شاہ حاتم	۲۴	میر مہدی حسن فراغ	۴۱	نواب سعد اللہ خاں
۱۰	شاہ تسلیم	۲۵	میر درد	۴۲	شیخ مصحفی
۱۱	سعادت یار خاں رنگین	۲۶	خواجہ میر اثر	۴۳	پانچواں دور
۱۲	محمد امان نثار	۲۷	میر سوز	۴۴	مولوی محمد عظیم اللہ صاحب علمی
۱۳	میاں ہدایت	۲۸	میر تقی میر	۴۵	شیخ ناسخ
۱۴	خان آرزو	۲۹	چوتھا دور	۴۶	آغا کلب حسین
۱۵	اشرف علی خاں فغاں	۳۰	میر خاں کترین	۴۷	طالب علی خاں عیسیٰ
۱۶	تیسرا دور	۳۱	شیخ قلندر بخش جرات	۴۸	میر مستحسن خلیق
۱۷	مرزا جان جاناں منظر	۳۲	جعفر علی حسرت	۴۹	میر مظفر حسین ضمیر
۱۸	میر عبد الحمی تاباں		پنڈت دیا شکر نسیم	۵۰	مرزا فصیح
				۵۱	خواجہ حیدر علی آتش
				۵۲	میر دوست علی خلیل
				۵۳	شاہ نصیر نصیر
				۵۴	مومن خاں مومن
				۵۵	نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ
				۵۶	نواب اکبر خاں
				۵۷	شیخ ابراہیم ذوق
				۵۸	حافظ غلام رسول شوق
				۵۹	شاہ وجیہ الدین
				۶۰	نصیر مرحوم
				۶۱	نواب الی بخش خاں معرّف
				۶۲	حافظ احمد یار
				۶۳	حافظ غلام رسول دیران
				۶۴	حکیم آغا خان عیش
				۶۵	اسد اللہ خاں غالب
				۶۶	ادج
				۶۷	مرزا سلامت علی دبیر
				۶۸	میر ببر علی انیس

محزن شعراء

مصنف - فائق - فائق کا پورا نام قاضی نور الدین خاں حسن رضوی تھا۔ فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے۔ اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے ان کا خاندان علم و فضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا۔ مرزا غالب ان کے معاصر ادا حباب میں تھے۔ اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی۔ جیسا کہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے۔ فائق کا انتقال ۱۲۸۶ھ میں ہوا ہے۔

محزن شعراء اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ
"خوش کتاب است محزن شعراء"

عہد تصنیف و طباعت

کا جزد ہے۔ اس سے ۱۲۶۸ھ تک تھے ہیں۔ اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے تھے۔ ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا بمبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا۔ مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طویل تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۳۲ء میں انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام جامع پریس دہلی سے شائع کر دیا یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے۔

خصوصیات - تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کمال الدین جین کمال کی تقریظ ہے۔ پھر مصنف کا دیباچہ ہے اس میں صرف گجرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاصی ہے۔ غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں دلی کے اورنگ آبادی یا گجراتی کی بخت چھیڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ "دکنی" سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا۔

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم مرکز کا سراغ دیتا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کونہ صرف اورنگ آباد، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ میں بلکہ ہر علاقے میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا۔ اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ خط بھی شامل ہے جو انھوں نے ۱۴ جولائی ۱۸۷۲ء میں اس تذکرے کی عبارت پر اصلاح دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے مولف کو لکھا تھا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احسن	۳	احمد سید احمد	۵	احقر	۷	افگر
۲	احسان	۴	انصاف	۶	اختر	۸	انہر

۹	اصغر	۳۵	خلیق	۶۱	ظفر	۸۷	مالی
۱۰	اصغف	۳۶	خوشر برہان الدین	۶۲	عابد	۸۸	مجدوح
۱۱	افروز	۳۷	خوشر سید قادر میاں	۶۳	عباس	۸۹	مخلص
۱۲	امیر	۳۸	خوشر	۶۴	علی	۹۰	محب
۱۳	انجم	۳۹	دلکش	۶۵	عزت	۹۱	مسبح
۱۴	اسحاق	۴۰	دلبر	۶۶	عرفی	۹۲	مرہون
۱۵	باقر	۴۱	درویش	۶۷	علوی	۹۳	مشتاق محمد حسین
۱۶	باتی	۴۲	ذاکر	۶۸	غالب	۹۴	مشتاق نجم الدین
۱۷	بخش	۴۳	رحمت	۶۹	غملگیں	۹۵	ملا معراج الدین
۱۸	بسم	۴۴	رسوا	۷۰	غنی	۹۶	مفتون
۱۹	بریاں	۴۵	رفعت	۷۱	فاضل	۹۷	منیر
۲۰	بلین	۴۶	رکھو	۷۲	فائق	۹۸	منظور
۲۱	بہادر بخشومیان	۴۷	زیرک	۷۳	فدا	۹۹	ناداں
۲۲	بہادر شیخومیان	۴۸	سلیمی	۷۴	فرحت ابن یاقوت خاں	۱۰۰	نادر
۲۳	بتیاب	۴۹	سمجھو	۷۵	فضل	۱۰۱	نحف خاں آقا
۲۴	بے ہوش	۵۰	شائق	۷۶	فقیہ	۱۰۲	نصیری
۲۵	تجرد	۵۱	شرر	۷۷	فہیم	۱۰۳	نحف محمد شفیع
۲۶	تبسم	۵۲	شرفو	۷۸	قطب	۱۰۴	وحشت
۲۷	تسکین	۵۳	شعلہ	۷۹	قطبی	۱۰۵	وحید
۲۸	شنا	۵۴	شوق	۸۰	کاظم	۱۰۶	ولی
۲۹	جولاں	۵۵	شیدا	۸۱	کامل سید منصور	۱۰۷	ہمرنگ
۳۰	جوش	۵۶	شمس	۸۲	کامل کمال الدین	۱۰۸	یعقوب
۳۱	حامد	۵۷	صاحب	۸۳	کریم	.....	.....
۳۲	حجاب	۵۸	صوفی	۸۴	کتر	.....	.....
۳۳	حزین	۵۹	ضاحک	۸۵	لطف	.....	.....
۳۴	حسن	۶۰	طالب	۸۶	لطیف	.....	.....

بہار و خزاں

مصنف بہا الدین حسین خاں عروج۔ اسد علی خاں تمنانے "گل عجائب" مولفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔ عروج کے والد کا نام صنیاء الدین حسین خاں اور اصل وطن اورنگ آباد تھا۔ عروج اردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اردو شعرا کا تذکرہ مکمل کر چکے تھے اس لئے کہ تمنانے ان کے تذکرے کا ذکر خزاں و بہار کے نام سے کیا ہے تاہم یہی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فارسی شعرا کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامعہ نظامیہ شبلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۵ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا۔ ایک فارسی شعرا کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اردو شعرا کے لئے۔

عہد تصنیف و طباعت کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترقیمہ یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مولفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اپنے ایک مضمون "اردو اور اس کے تاریخی مآخذ" میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ:

"اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہو گیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بوسیدہ ہو چکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا۔"

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہو سکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الاخر ہے اور سرورق بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور مشکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۲۶ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعر کا ذکر بطور حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور "بسم اللہ" کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ:

"ابتدائے سخن بجمہ سخن آفرینے سزا است"

اشعار ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے نشر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے۔

"صاحب دالافطرت حضرت عبدالوہابی عزلت پر سید سعد اللہ قدس سرہ۔ اہلش از معمرہ بریلی است و مولد و نشائش بندر سورت، کتب متداولہ عربیہ بہہ آموختہ است و از فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت اشت کہ خدائش سلامت دارد۔"

۱۔ گل عجائب مطبوعہ ۹۸

۲۔ سالنامہ سہیل ۱۹۲۶ء

۳۔ یہ تفصیلات اردو شعرا کی فہرست مجھے محترمی یوسف مرست صاحب نے حیدر آباد دکن سے مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکر گزار ہوں (فرمان)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۲۸	حشمت محمد علی	۵۵	عاشق
۲	اشتیاق	۲۹	(تخلص پڑھانہ جاسکا) محمد یار	۵۶	عاجز
۳	آگاہ	۳۰	درد خواجہ محمد میر	۵۷	غریب
۴	آزار	۳۱	درد کرم اللہ خاں	۵۸	فغان
۵	آبرو	۳۲	ذہین میر محمد مستعد	۵۹	قائم
۶	الہام	۳۳	(؟) جعفر علی خاں	۶۰	قدرت
۷	احسن	۳۴	سودا محمد رفیع	۶۱	قدرت
۸	آشنا	۳۵	سعدی دکنی	۶۲	قاسم
۹	آوارہ	۳۶	سلام نجم الدین علی خاں	۶۳	کلیم
۱۰	الہام	۳۷	سعادت سعادت اللہ خاں	۶۴	کمترین
۱۱	انجام	۳۸	سراج میر سراج الدین	۶۵	کافر
۱۲	بہار	۳۹	سامان میر ناصر	۶۶	-
۱۳	بیشک (شاید) دلادر خاں	۴۰	شوق حسن علی	۶۷	منظر
۱۴	بہار	۴۱	شاغل -	۶۸	مضمون
۱۵	پیامی (شاید) شیخ معین الدین محمد علی	۴۲	صانع -	۶۹	؟
۱۶	(تخلص نہیں پڑھایا) میر صلاح الدین	۴۳	صنعت	۷۰	میر
۱۷	بیان	۴۴	صمصام صمصام الدولہ	۷۱	میر
۱۸	بیکل	۴۵	ضیاء -	۷۲	محسن
۱۹	تجرو	۴۶	طالع میر شمس الدین	۷۳	موزوں
۲۰	تابان	۴۷	ظاہر خواجہ محمد خاں	۷۴	موزوں
۲۱	تمکین (شاید) صلاح الدین	۴۸	؟ خواجہ برہان الدین	۷۵	مہر
۲۲	ثاقب	۴۹	عارف -	۷۶	؟
۲۳	جرات	۵۰	عزیز شاہ عزیز اللہ	۷۷	ولی
۲۴	حزین	۵۱	عاقل سیتا رام	۷۸	ہدایت
۲۵	(تخلص مٹ گیا) شہاب الدین	۵۲	عزلیت سید عبدالولی	۷۹	یقین
۲۶	حشمت	۵۳	؟ جعفر خاں	۸۰	؟
۲۷	حاتم	۵۴	عاقل نور محمد	۸۱	یکبر

مسرت افزا

مصنف | ابوالحسن - ابوالحسن کا آبائی وطن الہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے۔ ان کا اصل نام امیر الدین احمد عرف امیر اللہ تھا۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے "مسرت افزا" تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہو گیا۔

یہ تذکرہ ۱۱۹۳ھ میں مکمل ہوا۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی۔ گارسان دہلی کا بیان ہے کہ مسٹر ڈبلو ادسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا۔ غالباً وہی نسخہ اب آکسفورڈ میں ہے۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنا شروع کیا تھا۔ وقت عالم سفر میں لکھا تھا۔ لکھنا پہنچ کر اس میں ترمیم و اضافے ۱۲۰۶ھ تک ہوتے رہے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی مدد سے اس کا ایک نمونہ دریا جا رہا ہے۔

محمد تقی میر، تخلص، مرد میدان سخن و شیر بیشہ اس فن است ..... وجودش از ..... اکبر آباد۔ اما قدرو قیمتش در بازار دہلی افزود۔ مشت سخن بخدمت ..... آرزو کردہ شاید باد سے قرابت خواہر زادگی دارد۔ سبب دعوت ..... کہ خلقی دوست زباں ز زباں آوراں شود باعث عیب جوئی سخن دراں در زباں شاں افتادہ ..... ہر یکے را حوصلہ عیب جوئی ادب ہم رسیدہ۔ مرزا رفیع گوید ۵

ہر ورق پر ہے میر کی اصلاح لوگ کہتے ہیں سہو کا تب ہے

تذکرہ نکات الشعر کہ تالیف دوست، دراں عجب نکتہ چینی در کلام شعر لے ریختہ نمودہ، ہر کرایا و نمودہ بہ تحقیر بے ادائی آوردہ و اشعار ایشاں را بے رتبہ و ناپندیدہ چیدہ ذکر کردہ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف اس تذکرہ - ہم ہمیں بود کہ من بزرگم حاسدان عیب بین و خرد گیران نکتہ چیں ہر یکے کما ہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چوں دریں غربت دیوان احدے با خود بنود کہ اتفاق انتخاب شعر ہامی شود، از اشعار ایشاں انچہ یاد بود نوشتم۔ طرفہ ترکہ میر چوں بہت خود بہ انتخاب اشعار ناپندیدہ شعر اگماشتہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازیں جہت از اشعار خود ہم ہر چہ در آن تذکرہ نوشتہ اکثرے از اں بے رتبہ و ناپندیدہ است۔ در دیوانش بہتر ازیں اشعار بہ نظر فقیر آیدہ یہ

گلشن سخن

مصنف | میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنوی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق، مبتلا لکھنوی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور اس شعر کا ایک تذکرہ "گلستہ معانی مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشتر عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام "نظم حانی" بتایا ہے۔ "نظم معانی" سے سال تصنیف ۱۱۸۸ھ برآمد ہوتا ہے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۸۸ھ کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور "گلشن سخن" کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۵۳ سال بتائی ہے۔ یہ محمد قدرت اللہ قدرت گویا مولف نتائج الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعر کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفہ لکھتے ہیں کہ:-

"مبتلا تخلص اسمش مرزا کاظم بیگ المخاطب بہ پیش گاہ ذریعہ الممالک بہ مردان علی خاں اصلش مشہد مقدس ودے در لکھنؤ از نہاں خانہ عدم بہ شہرستان وجود بر سیدہ، بندگانش بہ احترام زلیتہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیوان است ہم تذکرہ فراہم اور دست (گلشن بنجار ص ۱۶۸) اشپرنگر، شورش، عشقی اور نسخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نسخ کا بیان ہے کہ:-

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلف نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سودا، نواب برہان الممالک اور صفدر جنگ کی سرکار میں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرہ اردو و

فارسی گذرا ہے (سخن شعرا ص ۴۱)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنوی اور عشق و مبتلا میرٹھی کے حالات کو گڈ ٹڈ کر دیا ہے۔ اور بعض نے "گلشن سخن" کا نام "گلستان سخن" اور "طبقات سخن" درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ:-

"گلستان سخن تصنیف مرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور ۱۲۲۵ھ سے قبل تالیف ہوا"

یہ بیان گارسان اور اسپرنگ کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمن داؤدی صاحب نے "گلشن سخن" کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی درج کیا ہے۔

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اسلئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے طبقات سخن ہے چنانچہ درد کے سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میرٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ ۱۱۹۴ھ میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کا تذکرہ ۱۲۳۲ھ میں مکمل کو پہنچا جیسا کہ انکے صفحات میں تفصیل سے مذکور ہے۔

گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ
"آج پھولا ہے سخن کا گلشن"

عہد تصنیف و طباعت

اس سے ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء نکلتے ہیں۔ بقول مولانا عرشی چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ ہی سن "انوں" "ایں زبان" اور احوال کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مولف کا دعویٰ بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہو گئی تھی اس لئے ۱۱۹۴ھ ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہئے۔

یہ تذکرہ بھی اب تک غیر مطبوعہ ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

خصوصیات طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہو سکی، عرشی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کر دیا جائے گا۔ بطور نمونہ درد کا حال ثانوی حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے۔

(خواجہ میر درد) مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت، بیٹہ گوشہ عزلت رہبر شیرستان
تفرید، سائر کوچہ تجرید..... در خدا پرستی و تحمل مصائب و تسلیم نوائب نظیر خود نہ دارد
..... در شاہجہاں آباد ایں زما کہ سن یک ہزار و یک صد و نو و چہارم ہجری گوشہ انزد
اختیار نمودہ۔ بہرہ یاب فیوضات لامتناہی الہی است

۱۔ دستور الفصاحت مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی

۲۔ دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمن داؤدی مجلس ترقی اردو لاہور۔

امیر معاویہ و یزید

مولانا محمود عباسی کی کتاب "خلافت معاویہ و یزید پر مولانا نیاز فتحپوری کا

عالمانہ دبے لاگ تبصرہ جس میں حضرت نیاز نے مختلف دلائل و قرائن اور اپنے موثر اسلوب سے ان تمام دلائل کو بے بنیاد ثابت کیا ہے جو اس کتاب کے مولف نے پیش کئے ہیں۔

یہ تبصرہ "جامع معتبر اور دلکش" ہے۔ مفادیہ و یزید کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے کے لئے۔ اس کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔

قیمت - ۶۲ پیسے

نگار پاکستان - ۳۷ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

طبقاتِ سخن

مصنف | شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی - مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا - شیفتہ، باطن، قدرت اللہ قاسم، کریم الدین نساج، اسپرنگر، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے۔ طبقاتِ سخن میں بھی مصنف نے اپنے حالات کی جگہ درج کئے ہیں۔

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے، نعمی تخلص کرتے تھے۔ مبتلا کو افاصلِ عمری سے شعر گوئی کا شوق تھا اور علم صرف دہخو سے خاص دلچسپی تھی۔ مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ شہنوی بیلی مجنوں لہ اور اردو کے دود دیوان ملتے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت | "طبقاتِ سخن" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۲۳ھ برآمد ہوتے ہیں۔ اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے۔ ایک نسخہ جرمنی میں۔ دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہا پور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے۔ ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہا پور کے نسخے کو بالاقساط ضروری تصریحات کے ساتھ ہماری زبان علیگڑھ میں بالاختصار شائع کر دیا ہے۔ یہ نسخہ رام سرورپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲۳۱ھ مطابق ۱۲ دسمبر ۱۸۱۵ء مکمل ہوا ہے۔ گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مصنف نے تذکرے کا پورا نام "جواہر سخن موسوم بہ "طبقاتِ سخن" بتایا ہے یہ بھی تصریح کر دی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقے ہیں۔ طبقہ اول میں ماضی و حال کے شعرائے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا۔ لیکن اب تک "طبقاتِ سخن" کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں "طبقاتِ سخن حصہ دوم" موجود نہیں ہے۔ جرمنی کے نسخے میں شاید ہو۔

تذکرہ حمد و نعت کے بعد شروع ہوتا ہے۔ دیباچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ خسر و کوہندی غزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور دلی کو گجراتی بتایا ہے۔

شعرا کا حال ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ بقول ڈاکٹر محمد حسن "تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اردو نثر کے بعض نمونے لطیفے اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں۔ دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں۔ تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

۱۔ ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۶۳ء میں مبتلا میرٹھی کے قصہ بیلی مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے۔
۲۔ ملاحظہ ہو ہماری زبان ۱۵ جنوری ۱۹۶۶ء تا ۸ اپریل ۱۹۶۶ء۔

کا ذکر ہے، چوتھے یہ کہ بعض شعرا کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں بلکہ

۱۵ ہمارے زبان علی گڑھ بابت ۱۵ جنوری ۱۹۶۰ء

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲۴	بیخود	۲۴	جاں محمد مرزا
۲	آصف اللہ	۲۵	بیجان	۲۸	جمال علی میرٹھی
۳	انجام	۲۶	بے نوا	۲۹	جوہر بریلوی
۴	اثر	۲۷	بیتاب	۵۰	جواہر سنگھ
۵	انشا	۲۸	باقر	۵۱	جان علی شاہ
۶	آبرو	۲۹	بختاد	۵۲	حیران
۷	آشنا	۳۰	بالا	۵۳	حسرت
۸	اشرف خاں دہلوی	۳۱	تصویر	۵۴	حقیقت
۹	اشرف کاندھلوی	۳۲	تسلی	۵۵	حفیظ
۱۰	ادلیسی	۳۳	ترساں	۵۶	فرخ آبادی
۱۱	انتظار	۳۴	تسلیم	۵۷	غایت اللہ خاں
۱۲	الہی بخش کاندھلوی	۳۵	تجیر	۵۸	لکھنوی
۱۳	الو الحسن	۳۶	تجلی	۵۹	محشم علی
۱۴	افغاں امام علی خاں	۳۷	تسکین	۶۰	حیران
۱۵	آرزو	۳۸	تقی	۶۱	حاتم
۱۶	آشفہ	۳۹	تنہا	۶۲	حسن
۱۷	بیگم	۴۰	تحسین	۶۳	حسین علی
۱۸	بہو بیگم	۴۱	تمکین	۶۴	حسن
۱۹	بیدار	۴۲	تاباں	۶۵	خاکسار
۲۰	بقا	۴۳	ثاقب	۶۶	خورشید علی
۲۱	بیان	۴۴	ثاقب	۶۷	خوش وقت شاداب
۲۲	بیتی	۴۵	جرات	۶۸	دلسوز
۲۳	برکت اللہ خاں	۴۶	جذب	۶۹	دردمند

۷۰	زور آور خاں	۱۰۳	فراق	نثار اللہ	۱۳۶	مخلص	اسد رام
۷۱	زار	۱۰۴	فقیر	فقیر اللہ	۱۳۷	میر سجاد	
۷۲	زار	۱۰۵	فراسو		۱۳۸	ممنون	نظام الدین
۷۳	زمان	۱۰۶	قدی		۱۳۹	منتظر	نور الاسلام
۷۴	زید العابدین	۱۰۷	فارغ	فارغ شاہ	۱۴۰	محسن	محمد محسن
۷۵	سعادت	۱۰۸	فضل علی دانا		۱۴۱	مہربان خاں	زند
۷۶	سامان	۱۰۹	فرخ علی		۱۴۲	مبتلا	غلام محی الدین
۷۷	سوز	۱۱۰	قدت اللہ حاجی		۱۴۳	معروث	الہی بخش
۷۸	سودا	۱۱۱	قائم	قیام الدین	۱۴۴	منت	قمر الدین
۷۹	سلیمان شکوہ	۱۱۲	قاضی	محمد نعیم مرزا	۱۴۵	محبوب	دہلوی
۸۰	سراج	۱۱۳	قاصر	بیر علی	۱۴۶	مولوی	محمد جان
۸۱	غالب	۱۱۴	قلندر بخش آفرین		۱۴۷	مشکوہ	بریلوی
۸۲	شوکت	۱۱۵	قسمت	نواب شمس الدولہ	۱۴۸	منصف	علی خاں دہلوی
۸۳	شائق	۱۱۶	کمترین	کاشی ناتھ	۱۴۹	نیاز احمد	بریلوی
۸۴	شوق	۱۱۷	گوہری	بدایونی	۱۵۰	نعامی	نعمت اللہ
۸۵	شاہ ولی اللہ اشتیاق	۱۱۸	گرامی		۱۵۱	نظیر اکبر آبادی	
۸۶	شرن الدین علی	۱۱۹	گھاسی		۱۵۲	ناجی	محمد شاکر
۸۷	صاحب فراں	۱۲۰	گنا بیگم		۱۵۳	نصیر خاں	کلو
۸۸	صابر شاہ	۱۲۱	میر شمس الدین		۱۵۴	نعمت اللہ	سکندر آبادی
۸۹	ضیاء	۱۲۲	مرزا علی لطف		۱۵۵	نیاز	محمد نادر خاں
۹۰	طیش	۱۲۳	محب خاں		۱۵۶	وزیر	وزیر علی خاں
۹۱	کلیم	۱۲۴	محبت	ولی اللہ	۱۵۷	دحش	ابوالحسن
۹۲	نوا	۱۲۵	ممتاز	احسان اللہ	۱۵۸	وسعت	مستقیم خاں
۹۳	عشق	۱۲۶	مشتاق	بریلوی	۱۵۹	وفا	نول رائے
۹۴	عشق	۱۲۷	منظہر	جان جاناں	۱۶۰	مسرت	وزیر علی
۹۵	عشق	۱۲۸	محنت	مرزا حسین علی	۱۶۱	ہدایت	اللہ خاں
۹۶	عشرت	۱۲۹	محشر	بدایونی	۱۶۲	ہاشمی	میر ہاشم
۹۷	عیان	۱۳۰	محشر	لکھنوی خواجہ علی نقی	۱۶۳	ہاتف	مرزا محمد ہاتف
۹۸	عمدۃ الملک پسر محمد علی خاں	۱۳۱	محزون	عالم شاہ	۱۶۴	ہر سہلے	سکندر آبادی
۹۹	غلام محمد خاں	۱۳۲	محمد بخش		۱۶۵	یقین	انعام اللہ خاں
۱۰۰	غضنفر بیگ لکھنوی	۱۳۳	مشتاق	میرٹھی تاج الدین	۱۶۶	نیک رنگ	مصطفیٰ خاں
۱۰۱	عماد الملک	۱۳۴	مصطفیٰ	غلام بہدانی			
۱۰۲	فرحت	۱۳۵	مخلص	محمد حسین			

تذکرۃ الشعراء^۱

مصنف | ابن امین اللہ طوفان۔

عہد تصنیف و طباعت | ۱۳۷۶ء مطابق ۱۸۳۲ء اور ۱۳۵۱ء مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔
قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تقریظ کے ساتھ ۱۹۵۲ء

”تذکرۃ شعراء“ کے عنوان سے ادارہ تحقیقات اردو پٹنہ نے اسے شائع کر دیا ہے۔
خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے۔
اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پر ہوتا ہے کہ :-

”حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کہ از کمترین زمانہ و در جمیع
علوم و فنون یگانہ بود مضمون شعرش درد آلود است۔“

۱۔ اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست شعرا ہر چند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی
لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (فوان)

تذکرہ بے جگر

مصنف | خیراتی لعل بے جگر -

عہد تصنیف و طباعت | اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ، انڈیا آفس لندن میں موجود ہے ہم نے اس کی مائیکروفلم حاصل کرنے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہو سکی۔ بعض تحریروں سے پتہ چلتا ہے کہ یہ تذکرہ تیرہویں صدی پھری کے ربع ثانی میں لکھا گیا ہے۔ کلب علی خاں فائق رامپوری نے آبرو کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ "جہاں تک میرا علم ہے اردو کا صرف ایک تذکرہ شعر ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے۔ جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے۔ بے جگر نے تاریخ بھی کہی ہے "سخن را آبرو کو" اس سے پہلے محی الدین قادری نور نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے۔

"تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا، اکبر ثانی ۱۵۵۱ھ تا ۱۵۵۶ھ حکمراں رہا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے۔ جن میں -

عہدہ منتخبہ

مجموعہ الانتخاب

ریاض الفضا

مجموعہ نضر

گلشن بے خار

تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابل ذکر ہیں -

خصوصیت | روش عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے۔ بطور نمونہ دلی کے حالات یہاں درج کئے جاتے ہیں۔

"در حقیقت کسے کہ اس پ درمیدان ہندی دواہند آں بود۔ فی واقعہ شیعہ کہ آب رفتہ درجئے ایں زبان ہندی رسا ہند ہماں بود۔

چو دراشنا جلوس محمد شاہی دیواں او بہ دہلی رسید، موزوں طبعان عالی د فکر و عالی تلاشاں ہم عصر مثل حاتم د آبرو و فغاں

بہ تتبع زبانش پیر و ہم زبان شدند۔"

قدیم فارسی شعر کے تذکرے ایک نظر میں

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	باب الاباب	محمد نور الدین عونی	۶۱۸ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے بیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں
۲	مونس الاحرار	محمد نسیر بدر جاجری	۶۴۱ھ	مختلف اصناف کا انتخاب جس میں بعض مقدمین شعر کا ذکر بھی آیا
۳	تذکرۃ الشعرا	دولت شاہ سمرقندی	۸۹۲ھ	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	مجالس النفائس	میر علی شیر	۸۹۷ھ	معاصر شعر کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	فخری ابن امیری	۹۲۷ھ	مجالس النفائس سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں۔
۶	جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء	" "	۹۲۷ھ	شاعرات کا تذکرہ ہے مشتمل میں لکھنؤ سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفہ سامی	سام مرزا	۹۵۷ھ	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں
۸	تذکرۃ الاحباب	نثار دی بخاری	۹۷۲ھ	کے قریب۔ میر علی شیر کے وقت سے بیکر ۹۷۲ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	نفائس المآثر	علاء الدلہ قزوینی	۹۸۲ھ تا ۹۸۳ھ	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعر کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الشعراء و زبدۃ الافکار	تقی کاشی	۱۰۱۵ھ تا ۱۰۱۶ھ	۱۰۱۵ھ سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	۱۰۱۵ھ	مقدمین و متاخرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	قرینہ گنج الہی	ابو حسین	۱۰۱۵ھ تا ۱۰۱۶ھ	۱۰۱۵ھ سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صوفی اور حسن بیگ	۱۰۱۵ھ تا ۱۰۱۶ھ	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	حسین بن غیاث الدین محمود	۱۰۱۵ھ تا ۱۰۱۶ھ	مقدمہ میں مصنفوں کی تاریخ ہے اور مقدمین و متاخرین شعر کا ذکر ہے۔
۱۵	عرفات العاشقین	تقی بن حسین طبریزی اودھ کی	۱۰۱۵ھ تا ۱۰۱۶ھ	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم ارے عباسی	اسکندر منشی	۱۰۱۵ھ	شاہ طہماس صفوی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعر کا ذکر ہے۔
۱۷	مینا خانہ	عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی	۱۰۱۵ھ	منتخب شعر کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع الشعر ارجا لکیر شاہی	قانع	۱۰۱۵ھ	جہانگیر کے مداحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	مینا خانہ یا خیرایات	حسن بن لطف اللہ طبرانی راز	۱۰۱۵ھ	رودکی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعر کا تذکرہ ہے۔
۲۰	رسالہ	چندر بھال برہمن	۱۰۱۵ھ	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۃ نصیر آبادی	طاہر نصیر آبادی	۱۰۱۵ھ	معاصرین شعر کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعرا	محمد افضل سرخوش	۱۰۱۵ھ	جہانگیر و شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۲۳	تذکرۃ الشعرا	محمد بقا سہارنپوری	۱۰۱۵ھ	سے قبل۔ ریونے اپنی فہرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مرآۃ الخیال	شیر خاں لودی	۱۰۱۵ھ	ابتدا سے بیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ ضمیمہ میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چندر اخلاص	۱۰۱۵ھ	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس ۱۱۳۱ھ تک کے شعر کا ذکر ہے
۲۶	سفینہ خوش گو	بندابن خوشگو	۱۱۳۱ھ	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینہ بے خبر	غظمت اللہ بے خبر	۱۱۳۱ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	ید بیضا	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۳۱ھ	ابتدا سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرہ ندرت	علی فطرت ندرت	۱۱۳۱ھ	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلہ ستہ	عبدالوہاب	۱۱۵۵ھ	کعبہ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض الشعرا	علی قلی خاں داروغخان	۱۱۷۱ھ	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الاشعار	محمد علی خاں بنگا	۱۱۷۱ھ	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست سنہلی	۱۱۷۱ھ	بمخاطبہ اردو عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

۳۴	مجمع التفاسیر	سراج الدین علی خاں آذر	۱۱۶۲ء تا ۱۲۵۲ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	۱۱۶۵ء تا ۱۲۵۳ء	معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے۔
۳۶	سوز آزاد	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۶۶ء تا ۱۲۵۳ء	بلگرام اور اسکے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے یہ دراصل شریک کلام کے قریب۔ اصناف سخن کے نوادر جمع کئے گئے ہیں۔
۳۷	وقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت آبادی	۱۱۶۲ء تا ۱۲۵۸ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے
۳۸	سفینۃ الشوق	رکعتی سکھرائے	۱۱۶۲ء تا ۱۲۵۹ء	منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے۔
۳۹	تذکرہ بے نظیر	عبدالوہاب	۱۱۶۲ء تا ۱۲۵۸ء	مقدمین تا متاخرین کا ذکر ہے۔
۴۰	باغ معانی	نقش علی	۱۱۶۲ء تا ۱۲۵۹ء	بلحاظ حرفت و تبحر ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۱	سفینۃ عشرت	دردگاداس	۱۱۶۵ء تا ۱۲۶۱ء	اہم شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجاہدین	عبدالحمید حاکم لاہوری	۱۱۶۵ء تا ۱۲۶۱ء	سندھ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۳	مقالات الشعرا	میر علی شیر قانع	۱۱۶۵ء تا ۱۲۶۱ء	عالمگیر اول سے لیکر عالمگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۴۴	مقالات الشعرا	قیام الدین حیرت	۱۱۶۵ء تا ۱۲۶۱ء	ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۵	خزانۃ عامرہ	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۶۵ء تا ۱۲۶۱ء	ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۶	آتش کدہ	لطیف علی بیگ آذر	۱۱۶۵ء تا ۱۲۶۱ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۷	تذکرۃ الشعرا	میر علا الدولہ اشرف علی خاں	۱۱۶۵ء تا ۱۲۶۱ء	برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا الگ الگ ذکر ہے۔
۴۸	گل رعنا	پنجمی نرائن شفیق	۱۱۸۱ء تا ۱۲۸۲ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خوافی صہبائے الدہ	۱۱۸۲ء تا ۱۲۸۲ء	ابتداء سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۰	شمکۃ الشعرا	محمد قدرت اللہ شوق گویا پوری	۱۱۹۲ء تا ۱۲۹۲ء	ریاض الشعرا کا خلاصہ ہے
۵۱	لبالباب	میر علا الدولہ اشرف علی خاں	۱۱۹۲ء تا ۱۲۹۲ء	شیخ علی حزیں کے تذکرے کا جواب ہے برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے۔
۵۲	انیس الاحباب	موسین لعل انیس	۱۱۹۲ء تا ۱۲۹۲ء	۸۸ مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	۱۱۹۲ء تا ۱۲۹۲ء	عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۴	عقد ثریا	غلام بہمدانی مصطفیٰ	۱۱۹۲ء تا ۱۲۹۲ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	۱۲۰۵ء تا ۱۲۹۰ء	آغاز سے معاصرین تک ۳۲۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابوطالب تبریزی	۱۲۰۵ء تا ۱۲۹۱ء	شروع سے عہد تصنیف تک کے ۳۱۴۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۷	مختصر الغرائب	علی احمد خاں خادم سندیلو	۱۲۱۵ء تا ۱۲۹۲ء	برصغیر کے ۱۱۷۳ اور ۱۲۱۹ء کے درمیانی شعرا کا ذکر ہے۔
۵۸	سفینۃ ہندی	بہنگوان داس ہندی	۱۲۱۵ء تا ۱۲۹۲ء	آغاز سے عہد تصنیف تک کا ذکر ہے۔
۵۹	تحفۃ الشعرا	سلطان محمد صفوی طلوعی	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے۔
۶۰	نشر عشق	حسین قلی خاں عشق	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	کے بعد۔ اس کا ماخذ الغرائب ہے۔
۶۱	کاتب	محمد علی صفوی	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	فتح علی شاہ قاجار کے مداحین کا ذکر ہے۔
۶۲	زینت المدح	محمد صادق مروی	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	معاصرین کا تذکرہ ہے۔
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	بنارس اور لکھنؤ کے شعرا کا ذکر ہے۔
۶۴	ریاض الوفاق	ذوالفقار علی مست	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	معاصرین کا ذکر ہے۔
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	فتح علی شاہ قاجار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
۶۶	سفینۃ المحمود	محمود مرزا	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۶۷	تذکرۃ فارسی	غلام بہمدانی مصطفیٰ	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	فتح علی شاہ قاجار کے خاندان کے ۴۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۶۸	گلشن محمود	محمود مرزا	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	عموماً فتح علی شاہ قاجار کے عہد کے شعرا شامل ہیں۔
۶۹	انجمن قاقان	محمد فاضل	۱۲۲۳ء تا ۱۲۲۳ء	دولت شاہ کے تذکرے سے ماخوذ ہے مجمع الفصحا کا ماخذ ہے۔ برٹش میوزیم میں اسکا
۷۰	تذکرۃ درویش نوا	دردیش نوا	تقریباً ۱۲۵۰ء	شعرا کے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۷۱	گلدستہ کرناٹک	غلام علی رائے	۱۲۵۰ء تا ۱۲۵۰ء	

۷۲	نگارستان دانا	عبدالرزاق	۱۲۴۱ھ	فتح علی شاہ قاجار کے عہد کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۳	تذکرہ محمد شاہی	بہمن مرزا	۱۲۴۴-۲۹ھ	قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۷۴	انیس العاشقین	رتن سنگھ زخمی لکھنوی	۱۲۴۵ھ	نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔
۷۵	مصطفیٰ خراب	احمد ہلاکو قاجار	۱۲۵۳ھ	عہد فتح علی شاہ قاجار کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۶	معراج الجنال	وزیر علی عزتی عظیم آبادی	۱۲۵۴ھ	۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۷	نتائج الافکار	محمد قدرت اللہ	۱۲۵۷ھ	عام تذکرہ ہے۔
۷۸	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۹	مدائح المعتمدیہ	محمد علی بہار	۱۲۵۹ھ	کے قریب - متوخر کے مداحین کا ذکر ہے۔
۸۰	نغمہ عندلیب	محمد رضا بن ابوالقاسم	۱۲۶۱ھ	ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۸۱	نوبہار	رفیع الدین قندھاری	۱۲۶۱ھ	۵۷ قدیم و جدید شعرا کا ذکر ہے۔
۸۲	معدن الجواہر	محمد ہمدی داصف	۱۲۶۲ھ	شعرا کے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۸۳	اشارات نبیش	سید مرتضیٰ بتیش	۱۲۶۵ھ	کے قریب - مداح کے ۶۸ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۴	گلزار عظم	نواب محمد غوث خاں	۱۲۶۹ھ	معدن الجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔
۸۵	حدیقہ امام اللہ	مرزا عبداللہ محمد آقا رونق	۱۲۶۵ھ	کردستان کے شعرا کا ذکر ہے۔
۸۶	گنج شائیکان	محمد طاہر شعری	۱۲۶۲ھ	شاہان قاجار کے درباری شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۷	مجمع الفصحی	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۸۱ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔
۸۸	شمع انجمن	نواب محمد صدیق حسن	۱۲۹۳ھ	عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حروف ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۸۹	نگارستان سخن	نور الحسن بن صدیق حسن	۱۲۹۳ھ	شمع انجمن کا تتمہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔
۹۰	صبح گلشن	علی حسن خاں بن صدیق حسن	۱۲۹۵ھ	شمع انجمن اور نگارستان سخن کا تتمہ ہے۔
۹۱	رد و روشن	محمد مظفر حسین صبا گوپالوی	۱۲۹۵-۹ھ	شمع انجمن نگارستان اور صبح گلشن کا تتمہ ہے۔
۹۲	گلشن ناز	درگاہ پرشاد نادر	۱۲۹۳-۹۳ھ	شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۳	اختر تاباں یا ماہ درخش	ابوالقاسم محشم	۱۲۹۹ھ	چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۴	نورتن	شرف الدین احمد خاں	۱۳۰۰ھ	چار مثنوی گو دو غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۵	ہفت آسمان	احمد علی بنگالی	نامعلوم	مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۶	تذکرہ شعرائے قایمات	غنیار الدین قانی	نامعلوم	۳۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹۷	آفتاب عالم تاب	قاسمی محمد صادق	۱۲۹۵ھ	ریوی کی فہرست میں ہے۔
۹۸	شام غریباں	پچھی نرائن شفیق	۱۳۰۰ھ	ایران سے برصغیر گئے والے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۹۹	مجمع الفضل	ملا بلاتی قسیمی	۱۲۵۸-۱۲۹۵ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۰۰	حیات الشعرا	محمد علی خاں متین کشمیری	۱۱۶۱ھ	عہد بہادر شاہ سے عہد محمد شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۱	تذکرہ ناظم تبریزی	محمد صادق تبریزی	۱۱۷۲ھ	خزانہ عامرہ دنگارستان سے پہلے لکھا گیا۔ منتخب شعرا کا مختصر تذکرہ ہے۔
۱۰۲	تذکرۃ الاشعار	بابا شاہ	نامعلوم	فہرست اودھ ۱۲۵۵ میں اس کا ذکر آیا ہے۔
۱۰۳	تذکرہ شاعرات	نامعلوم	۱۱۷۲ھ	خواتین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۴	روضۃ السلاطین	فخری بن امیری ہردی	نامعلوم	شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۵	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۶	مجمع الفصحی	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۵۸-۸۸ھ	شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔
۱۰۷	ریاض العارفین	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۶۰ھ	مجمع الفصحی کا تکمیل ہے۔ اس میں صرف مثنوی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۸	آسمان سخن	لطف اللہ	۱۲۵۹-۱۲۷۷ھ	کے درمیان - تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے نام

نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چهار مقالہ	نظامی عروضی ہمدانی	۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور و آیتہ الکرسی	نجم الدین محمد سپہ سالار علی پوری	۵۹۹ھ	مداحین آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	۱۰۰۳ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	۱۰۰۳ھ ۶۱۵۳۹	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبر	ابوالفضل	۱۰۰۴ھ ۶۱۵۴۰	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے
۷	مجالس المؤمنین	نور الدین المرعشی	۱۰۹۳ھ ۶۱۵۸۵	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	۱۰۹۴ھ ۶۱۶۳۶	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے
۹	مراۃ العالم	محمد بقا	قبل ۱۰۹۶ھ ۶۱۶۶۰	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	۱۰۹۰ھ ۶۱۶۴۹	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مراۃ جہاں نما	محمد بقا	قبل ۱۰۹۶ھ ۶۱۶۸۳	تک کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقۃ الصفا	یوسف علی	۱۱۴۳-۱۱۶۷ھ ۶۱۷۵۵	تاریخ ہے اور اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	۱۱۳۵ھ سے قبل	ساتویں باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	ماثر حمیمی	عبدالباقی	۱۰۲۵ھ	ایک باب میں عبدالرحیم خانخانا کے مداحین کا ذکر ہے۔
۱۵	منتخب التواریخ	محمد یوسف	۱۰۳۴ھ	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۶	صبح صادق	محمد صادق	۱۰۴۸ھ	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں
۱۷	شاہد صادق	محمد صادق	۱۰۵۶ھ	یہ "صبح صادق" کا ایک حصہ ہے اس میں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱۸	تاریخ محمد شاہی عہد نادر الزمانی	خوشحال چند	۱۱۵۹ھ	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دو باب میں ۲۵۸ متقدمین متاخرین شعرا کا
۱۹	مراۃ آفتاب نما	عبدالرحمن مخاطب شاہ نواز	۱۲۱۸ھ	یہ تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۲۰	زینت التواریخ	محمد رضا تبریزی و عبدالکریم	۱۲۲۶ھ	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
۲۱	تاریخ گزیدہ	حمدا اللہ قزوینی	۱۲۳۰ھ	باب پنجم میں شعرا کے نظم کا بھی ذکر ہے۔

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	۱۹۳۲ تا ۱۹۳۵ء	اس میں چند معاصرین شعر کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نجات الانس	مولانا جامی	۸۸۲ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لطائف الطوائف	صنی الدین علی بن حسین کاشانی	مطبوعہ ۱۳۱۳ھ	باب نم میں شعر کے عجم کا تذکرہ بھی آگیا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین احمد خشی	۱۰۰۲ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	ملا محمد وارث	۱۰۶۹ھ	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعر کے حالات بھی خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں
۲۸	عمل صالح یا شاہجہان نامہ	محمد صالح	۱۰۰۰ھ	بطور ضمیمہ شاہجہاں کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	۱۱۳۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سواہوں باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	منظر حسین اورنگ آبادی	۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	ملا محمد اعظم	۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صیانت شریف	محمد عسکری بلگرامی	۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبداللطیف شوتری	۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ بلوچہ شاعر کا تذکرہ ہے
۳۴	مفصل التواریخ	طامس دیم پسی	۱۲۶۲ھ	شعر کے عجم کو سن وفات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابو طالب تبریزی	۱۳۰۸ھ	مختصر تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	رائے بہادر سنگھ	۱۲۴۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرا کے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسین شاہجہانپوری	مطبوعہ ۱۸۸۶ء	اس علمی ادبی کتاب میں - - - ضمیمہ شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکملہ روضۃ الصفا	مرزا رضا قلی خاں	بعد تاج الدین شاہ	اس میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ ۱۲۹۷ھ	واقعات عالم کی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعر کے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	محبوب الاسباب فی التعریف للکتب الکتاب	مرزا محمد عبدالقادر	مطبوعہ ۱۳۱۳ھ	تصنیفات کے ذکر میں دو سو شعرا کے حالات درج کئے گئے ہیں
۴۱	آدیماق مغول	مرزا فرحت شیرازی	۱۳۱۸ھ	چنگیز خاں سے لیکر زمانہ تصنیف تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے
۴۲	آثار مجسم	شاہ محمد حمزہ ماہر دی تونی	۱۱۹۸ھ	آثار قدیمہ پر کتاب ہے۔ شیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	عبدقادر خاں غلگین امروہی	۱۱۹۸ھ	۱۱۶۶ھ کے بعد۔ مذہبی، تصوفی اور تاریخی ادبی معلومات کا ذخیرہ ہے کتاب دو جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔ کتب خانہ راجپوت اور خانقاہ ماہرہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں۔
۴۴	روزنامہ (قلبی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	۱۲۶۲ھ	۱۲۵۴ھ کے قریب۔ خود نوشتہ سوانح عمری ہے بعض شعرا و علما کا ذکر آیا ہے۔
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلبی)	حکیم وحید اللہ بدایونی	۱۲۶۲ھ	۱۲۶۲ھ کے قریب۔ بعض علما و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۶	مختصر سیرت دستار (مطبوعہ)	منشی خادم علی سندیلوی	۱۲۶۲ھ	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۷	تاریخ جدیدہ	سید صدیق حسن خاں	۱۲۶۲ھ	دنیا کے اہم و عجیب واقعات و اشخاص کا ذکر ہے بعض شعرا بھی تذکرہ ہوئے ہیں
۴۸	تقصید بیو دلا حور	درگاہ شاد مہر سندیلوی	۱۲۹۶ھ	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۴۹	داستان اودھ		۱۳۰۵ھ	شاہاں اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے